

САДДИ ИСКАНДАРИЙ

(НАСРИЙ БЛЕН)

ИНОЯТ МАХСУМОВ нусхаи асосида қайта тўлдириб, нашрга
тайёрловчи
МАВЖУДА ҲАМИДОВА

I

Эй оллоҳ! Соҳиблик — эгамлик фақат сенга муносибдир. Бировлар шохдурлар, лекин барибир, сенинг олдинда гадо янглиғдурлар. Эгалик борасида тенг сизу беназирсан, чунки сен мутлақ ҳокимсан. Шу туфайли дунёнинг барча забардаст кишилари сенинг олдинда тобеъдурлар, барча улуглар эса сенинг қаршингда хоки-сوردурлар. Сенда инъом-эҳсон дарёси мавж ургани сабабли бутун борлиқни ўз саховатинг, караминг билан мунаввар қилдинг. Дунё ахлининг лаззати сенинг ана шу инъому эҳсонинг туфайли бўлиб, саховатинг ўзингни зухур этишинг билан баробардур. Сенинг мавжудлигинг қадимийлигини, кўҳналигини қачонки ошкор этса, барча мавжудот йўқликка юз тутади.

Бир замонлар ҳозирда бизга маълум бўлган икки дунё (бу дунёю у дунё) мавжуд эмас, яъни фано йўлида махфий эди. У вақтларда на куннинг юзидан нишон бор эди, на тун қокиллари хуш ҳид таратар эди. На сарҳардан осмон юзи ёришар, на шафақдан унинг юзи қизарди. На осмон бор эди, на узлуксиз давр қилувчи замон. На эл мавжуд эди ва на элга даврдан етадиган жабр. На олам маконидан нишону ва на бу маконда яшовчилардан дарак бор эди.

Шундай шароитда фақат сен мавжуд эдинг. Бу даврда улуг дарёларни чайқалтирадиган тўлқинлар ва бу тўлқинларга сабаб бўлувчи энг қуйи — тупроқу ва энг юқори — осмон ҳам аён эмас эди. Ана шунда махфийлик пардасига яширинган жамолнинг жаҳонни ёритувчи қуёшдек намён бўлди. Сен ўз ҳуснининг зухур этишини, қуёшдек юзингнинг қоронгу оламга нур сочишини истадинг. Шу тариқа гўзаллиқни ошкор қилиш, маҳбублиқни намён қилиш зарурати туғилди. Чунки маҳбублиқ иши ҳеч вақт яширин бўлган эмас, лекин ошиқ бўлмаган кишининг уни тушуниб етиши ҳам мумкин эмас эди.

Шу туфайли сенинг гўзал хуснингга гўё ошиқ керак бўлди, чунки гўзал хуснга гўзал ишқ лойиқдир.

Эгамлик дарёининг шундай бир жунбшга келдики, унинг мавжларидан бутун борлиқ-олам яралди. Икки харф ҳаракати билан маъноли бир қанча шаклларни бунёд этдинг. Жумладан гўзал, хушсурат фариштаяарни яратиб, уларнинг қисматини воқеаларни баён қилиш ва гуноҳларни ўтинишдан иборат қилдинг.

Юксак хос ҳарамлардаги қабутарларга қанотлар бахш этдинг ва уларнинг роҳатини таъминлаш мақсадида фалак қасри томини ясадинг.

Фалаклар режасига қалам уришинг баробар ҳаво сакхифасига ҳам рақам чекилди. Шу тариқа бири биридан баланд бўлган тўққиз қават осмонни бунёд эттипкин, ҳеч қандай ваҳм унинг мустаҳкамлигига бўғов сола олмайди. Фалаклар бири бирининг ичида махфий бўлиб, ҳар бирининг орасидаги бўшлиқ бир оламдир. Уларнинг асосини кенг, текис ясаб, юқоридагиси наstdаги саккизтасини ўраб, ихота қилиб турадиган қилдинг. Бўшлиқлар аро уста-уст жойлашган ва қатламлари бири-бирига тегиб турадиган мазкур сайёралар ўзаро мустаҳкам боғлиқдирлар. Шу туфайли бири бирига монанд бўлган саккиз мовий гумбаз бир томонга (шарққа) қараб ҳаракат қилади, аввалгиси (биринчиси) ҳам табиатан шу усулни такрорлайди (лекин у гарб томонга айланади)¹. Бу саккиз гумбазнинг маркази ва ҳаракатлараро ихтиёри ҳам сендадур.

Гумбазларнинг саккизинчисига турғун юлдузларни жойладинг. Улар ҳаракатсиз бўлсалар-да, аммо кўк гумбазлари оҳиста айланиб туради. У гўё юз минглаб товланувчи гавҳарлар билан безалган осмон қадаҳини эслатади. Илоҳи бу қадаҳ мудом айланиб турсин, чунки унинг давр этишидан сержилва гавҳар (юлдуз)лар янада мустаҳкам жипслашаётган бўлса ажаб эмас. Бу сайёрада яна юз минглаб гўзал, ойга монанд жилвагар юлдузлар сукунатда шод ва хуррам порлаб турадилар.

Карамингнинг жўш уриши натижасида иккинчи кўк кўрғонини ҳам яратиб, уни бировга қароргоҳ қилдинг.

Бу юксак қалъа мухандисларга хос бўлган чуқур мулоҳаза юритишликнинг натижаси бўлиб, кўрган маснаднишинлар эса сабр-бардошда яғонадурлар. Уларнинг аста-секинлик билан қилган ҳаракатлари ҳилм аёғига, вазминликлар эса тўзимли тоққа монанддир. Уларнинг кўзларидан офат ёриқлари очилиб, нафасларидан шумлик ўтлари сочилади. Улар гўё қаро юз билан кўкда яшовчи, ёхуд қорамол (саврсигир — телец юлдузлар туркуми) ёрдамида айланадиган тегирмон тепасида учиб юрувчи чибинлардир².

Яна ибодат қиладиган жуда кенг бир жой ҳам яратиб, ибодат қилувчиларнинг кадрларини юксаклардан оширдинг. Юзларида нафис, улугворлик матоси ва бошларида ридо бўлган обидлар худди қуёш сингари саодат нурларини тарақадилар. Улар фалак хонақоҳида Газзолий сингари ноёб толеъга йўл топганлардандир. Бу юлдузлар туркуми (Муштарий — Юпитер планетаси «саъди акбар», «Фалак қозиси» деб ҳам юритилди.) гўё кўк гумбазини узра безакли қандил, ёхуд Арши аълодаги минорада жойлашган яхши хулқли Жаброилга монанддир. Шунинг учун у олтинчи фалакдан туриб кишиларга бахт ва толеъ улашади.

Яна бир фалакни қати қилинадиган жой қилиб бунёд этдингки, унинг ором олувчиси дўст атааммиш — қотилдир. Бу Миррих — (Марс) планетаси бўлиб, бешинчи фалакда жойлашган.² Кишилар унинг тигидан ҳеч қачон омонлик топа олмаганлар. Уни ялтироқ тиги бало қақмоғи бўлиб, унда оқадиган сув халқни гарқ қилувчи офатдир. Эл бўйинини кесмоқ, ўткир қилич билан бошни учирмоқ унга ҳаминшалик одатдир. У шунчалик қонхўрки, кесилган бошнинг қосасини қадаҳ қилиб май ўрнига қон ичади, қон эмас, қатра-қатра заҳар ютгандек қаҳр билан нур сочади.

Сен яна бир пок, тоза гулбоғ — жаннат ҳам бунёд этдингки, унинг мақом қилувчиси хурдан ҳам афзалдир. У осмон мулкининг шоҳи қуёш бўлиб, оромгоҳи феруза рангли осмон тахтидир. У кўк аҳлининг ярашиқли безағи, кўрар кўзи, балки кўз қорачигидир. Порлоқ чақмоқлар унга кўзгу бўлиб, даъволарига гувоҳ зарралардир. Баланд

¹ «Катта учбурчак», «Кичик учбурчак» ва «Нанша» юлдузлар туркумига ишора. «Нанша» юлдузлар тўплами «Саврсигир — Телец юлдузлар тўпламининг тепасида жойлашган. Қараг: Ян Гевелий. Юлдузлар осмонининг атласи, Тошкент, «Фан», 1968, 25 ва 27-бетлар.

² Классик шеърятда ва умуман ўрта аср Шарқ адабиётида Миррих (Марс) сайёраси «Осмон (Фалак) аждаҳоси» ёки шери деб аталган «Бахроми фалак» деган шакли ҳам учрайди.

кўнги нештоқидаги қуёшмонанд заррин нақшлар сингаринлар ери ҳам кўкда айланувчи мовий гумбазлар ародир.

Яна бир юксак фалакка сержилва Зухра (Венера — Чўлпон) юлдузини жойладинг. Созанда ва хонадалар хомийси ҳисобланган қуёш чехралик бу «барбат» чалувчи ўз созини чалганда гўё жон иллари унга тор бўлади. Саргузаштлар унинг ториға гузориш беради, тирноғлари эса бағирларга — ҳориш. У қачон ёқимли куй бунёд этса, буюк ақл соҳиблари ҳам фарёд чекмай қола олмайди. Барбатининг овози етиб борган жойда на дилгашлик қолади, на гам-ташвиш. У гўё доира ичидаги қўнгироқ-чалар сингарин кўк тоқида хотири жамлик билан оҳанг тузади.

Яна бирини кутубхона қилиб яратдинг¹ ва у ерга китобат ишларида оқилу дополарни тўпладинг. Улар яширин фикр ва мазмуларни диққат билан текширувчи нуқтадонлар орасидаги нозик ҳунар эгаларидир. Сув қаерга тушса ўша ранга киргани сингарин, уларнинг ишлари ҳам бошдан-оёқ ўйини найрангдан иборат. Одатлари қалам тараншлаш ва саҳифаларга нозик маъноли сўзларни битмақдан иборат. Фалак сатҳида улар ибратли ёзув тахтаси сингарин, ер узра эса наргорда чизилган нақшдек кўринадилар.

Яна бир фалакдан ажойиб бутхона бунёд этиб, унинг истиқомат қилувчисини тезсайр қилдинг. У шу даражада тез еладики, ҳатто қадами ерга тегмайди. Шу сабабдан бўлса керак, у турар жойини бот-бот алмаштириб туради. Фақат манзилини эмас, исминин ҳам гоҳ «бадр» (тўлиной), гоҳ хилол (янги кўринган ой) дея ўзгартириб туради. Тезравлиғидан баъзан улуғлиги ва баъзан қийинчиликларини ортиб туради. Унинг гоҳ тўлишиб, гоҳ ингичкаланиб ҳолдан тойиниш шундан бўлса керак. У ҳаракат бобида осмон фалакдан тазкор, аммо кўринишда унинг олдида чумолидек кичикдир.

Сен фалакниётга шу тахлит хусусиятлар ато қилиб, уларнинг ихтиёрларига оналарини тонширдинг, отани етти² ва онани тўрт³ қилиб, оқибат яна улардан учтасини⁴ чиқардинг.

¹ У т о р у д — Меркурий сайёраси классик адабиётда афсоналарга таъиниб «Фалак котиби — шоирлар хомийси» деб ҳисобланган.

² Етти қат осмонга ишора.

³ ⁴ Осмони фалак икки пояе — экватор ва эклиптикага бўлинади. Эклиптика экватор ва бошқа нуқталар билан кесилганда тўртта тенг бўлган бўлақларга бўлинади. Бўлақларнинг ҳар бири яна учта тенг бўлақларга бўлинади ва уларнинг ҳар бири бир бурж (Зодиак белгиси - зоднака)ни англатади. Беруний, ўша асар. 87-бет

Онани тўртта қилганинг таажжубланарли ҳол эмас, чунки шариатда тўрттагача бўлган никоҳга руҳсат этилади.

Яна бирининг миқозини тез қилиб, феълини шуъла-хез — ёлқин қўзғатувчи қилдинг. Ҳаёт аҳлини бундан нажот топмоғини тилаб, иккинчи бирига мулоимлик руҳини бахш этдинг.

Сайёраларнинг бирини фалак сингарин сайр этувчи қилиб ясадинг. У равшанликда жаҳонни акс эттирувчи кўзгу сингаридир. (Зухра, Хулкар юлдузи.)

Бирининг фаолиятини хира қилиб яратганинг сабабли у ўз вазифасида хор-зор бўлди¹. Бу жуфтликларни мустаҳкамлаш мақсадида уларга неча фарзанд ҳам ато қилдинг².

Бирига камолот жилвасидан ҳаёт бердинг, шунинг учун унинг кўриниши, порлаши поввот рангидадир. Бировига тош³ моддасидан озиқ берганинг ҳолда, иккинчисига (суяқлик бўлгани учун) сараланган нарсалар ато қилдинг.

Бирини мулоимликда жон гавҳари янглиг ясаб, унинг ҳаёт манбаъини Хизр суви қилдинг⁴.

Шу тахлит барча босқичларини яратиб бўлгач, инсон гулбоғини бунёд этишга киришдинг ва у ерда инсон гули — атиргул очилишига муваффақ бўлдинг. Инсон гули демай, жаннат боғининг гули очилгач, унинг тапига қадр-қимматдан ёпинчиқ ёпиб, бошига буюклик белгиси — тож кийдирдинг. Кўнглини сирлар хазинаси, юзини эса ойна соҳибини қилдинг. Бу ойнада жамолининг нури зухур этар экан, фаришталар буни кўриб «оллонинг зиёси» дея тасанно айтдилар. Шу тариқа инсонини вужудга келтириб, фаришталарни уларга сажда қиладиган қилдинг. Шу сабаб қайси бир кўзгуда аксинг жилваланар экан, фаришталар нима учун унга сажда қилмасинлар? Сажда қилмаганларга таъналар ёғилса-да, «таън» сўзининг «иун»и улар бўйинига лаънат ҳалқаси бўлиб тушса.

Сен инсонга баланд мартаба бериб, унинг кўнглини муҳаббат қўйишга сазовор қилдинг. Булути кўтарилган қуёш сингарин, сенинг ишқинг унинг кўнглига кучли ўт солди. Юзингдаги тўсик кўтарила боргани сари, унинг

¹ З у х а л — Сатурн сайёраси бўлиб, у наҳсият — наҳелик, яъни олдига кетмаслиқнинг рамзи сифатида тилга олинади

² Б у р ж л а р .

³ «Менелай тоғи» юлдузлар туркуми.

⁴ «Хут» юлдузлар туркуми.

ишқи ўти янада зиёда бўлди. Шу тафайли қайси томонга кўз солса, фақат сенинг жамолингни кўрди. Хуснига во-сил бўлиш истаги унинг кўнглида кучли хоҳиш уйғотди.

Шуниси диққатга сазоворки, марҳаматли маъшуқа ўз жамолини намоён этмоқ учун сахийлик билан оламни бунёд этишга киришди. Бундан мақсади энг олий зот — Одамни яратиш эди.

Одамни яратишдан мақсад олам бунёди, оламдан бошқа нимаики нарсалар бор, уларнинг ҳаммаси инсон мақсади учун яратилди.

Инсон зоти касби-кори яратувчилик бўлган бундай улуг зотни ҳаргиз кўрмаган. Разм солсам адамдан-абдийликдан ҳам бошқа нарсалар бор экан. Сенинг ўзинг ҳам ошиқ, ҳам ишқ ва ҳам маъшуқ экансан. Демак, сен мутлақ маъшуку ошиқсан, ишқу ошиқликлар ҳам фақат сен учун яратилган, вассалом!

II

Мутлақ иззат ва ҳурматга сазовор бўлган олийҳиммат яратувчи карамининг «к» ҳарфи ўжарлик билан «ёзуқ» сўзидаги «қ» ҳарфини ерга наст қилади ва «р»си ройи олам билан гуноҳ кўзини кўр қилади ва «м»си эса зўр марҳамат билан хато сўзининг ёзиллишига кечириш рақамини чекиб, гуноҳларни ўтишни тилаб ва шафқат дарёсидан омонлик истаб муножот қилмоқ ҳақида

Эй қўли очиқ ва сахий кишиларни ҳақиру камтар қилган саховатпеша зот! Оламдаги ҳар бир шохнинг саховати сенинг марҳаматинг туфайлидир! Агар сен уларнинг мартабасини балайд қилиб, давлатини зиёд қилмаганинда, улар ўзларича эҳсон улашармидилар. Карамлилар гарчи тож соҳиби бўлсалар ҳам, лекин бари бир сенинг бахши-шингга муҳтождурлар. Аввало сен улар учун хазиналар эшигини очиб, эҳсон қилишни буюрдинг, улар амрингни вожиб айладилар. Бас, шундай экан, ҳақиқатан ҳам улар карам қилувчилар эмас, балки сенинг ўзинг соҳибкарамсан, улар карамни фақат сен туфайлидир. Шунинг учун, эй парвардигори олам, сени карамлиларнинг қарими, аҳли карамни эса эҳсон борасида бир восита деб айтсам ҳеч ажабланарли эмас. Бу сўзимни қувватловчи бошқа далиллар ҳам бор, у ҳам бўлса энг улуг зотларнинг бу борадаги фикрларидир.

Эй соҳибкарам! Сен ҳамма нарсага карам кўзи билан боқасан, шу сабаб барча гуноҳқорларнинг гуноҳини ҳам-

ша кечириб келасан. Бу сени ҳадсиз-худудсиз олижанобли-гингдан нишона бўлиб, бундай савоб иш ҳеч бир банданинг қўлидан келмайди. Шундай экан, агар халқнинг қандайдир гуноҳи бўлса, у қиёмат кунигача бахшиш этилиши табиий.

Карамингнинг чекенлигидан ўз элчинг — пайгамбаримизни (Муҳаммад пайгамбар) ҳам ҳимматпарвар қилдинг.

Эй менинг парвардигорим! Банда зоти мавжуд экан, унинг гуноҳ ишлар қилиши табиий. Сен соҳибкарам сифатида айбўларга марҳамат қилиб, уларнинг бир эмас, бир қанча гуноҳларини афв қилиб келгансан. Агар афв билан марҳамат шундай бўладиган бўлса, дунёдаги жаминки халқларнинг гуноҳи кечирилиши табиий. Умид қиламанки, сенинг карамингнинг ниҳояси бўлмаса, эл гуноҳи кечирилишининг ҳам охири бўлмас. Ахир муруватли дарё тошадиган бўлса на настлик, на баландлик қолади.

Мен ҳадсиз гуноҳлар содир қилган бўлсам, қандай қилиб сендан ноумид бўлай? Чунки мен сенинг олдинда ҳисобсиз гуноҳлардан ёмон отликман, ниҳоятдан ортиқ жинояткорман. Шу боис қаддим хижолат юкидан букик, бунга яна бошга тушган турли ташвишлар ҳам қўшилганидан вужудим гўё исён ўтидан алапгаланади. Бу ўт тапимни кўйдириб, тутуни рўзгоримни қаро қилмоқда. Йўқ, йўқ! Вужудим катта оловхонага айланиб, ногирон жисмим унга ўтин вазифасини бажармоқда. Ловиллаб ёнаётган жисмимни оловхона эмас, балки алапгалари кўкка ўрлаётган дўзах деб аташ тўғрироқ бўлар. Дўзах ўти гуноҳ шуълаларини шундай алапгалатмоқдаки, унинг ёлқини марҳаматли булутларни худди пахта сингари кўйдириб кул қилмоқда. Бу кучли алапгадан юлдузлар юзи ўртанар, на фақат юлдузлар, ҳатто фариштаю парилар ҳам кўйиб ўртанар эдилар. Шу тахлит қора тутун осмони фалакни буткул қоплади, патижада даҳшатли зулмат юзага келди. Бу ҳолатни кўрган замон уни «шом» деб атади. Уни «шом» ҳам эмас, зулмат кигизи деб, бутун коинотни зулматга — моғам либосига бурканди, — деб айтсам янада тўғрироқ бўлар. Бу мавзара, гўё қазо менинг гуноҳларим кўнлиги учун ўлдирмоқда чоғлангану, шундан дунё одамлари аза либосини кийганини эслатади, ёхуд бутун осмони фалакнинг ичини қора қайғу гампок этгану, ёқасини субҳ тонги чок этгандек.

Ажаб, қизиқ ҳолат вужудга келди. Ана шу талай гамгуссаларга қарамай, фалак менинг қора тақдиримни оқлик-равшанлик томон бурди. Бунга не асос бўлганини сўрасанг, айтай — зулмат исёнига ёришиб бораётган тонг

сабаб бўлди. Опоқ тоғни зулматни йўққа чиқараётган нахта мисоли бил, унинг заррин нурларини қаро тун ўрайган кафаннинг ришта — толалари дея фараз қил. Тоғ шом зулматига, яъни ажал гуруҳига шиддатли хужум қилиб, унинг ҳар торидан йўқлик манзили сари тортди. Мени ҳам ажал сочларимдан тортқиларди. Шу сабаб ўтли оҳларимдан нечун ўт сочувчи бўлмай? Шу аснода машаққат ила ўладиган бўлсам ҳам тортмайман, чунки банда бор жойда ўлим ҳақ. Лекин ўлим жонимга келган кулфат бўлиб, жамики кўнгилсиз нарсаларнинг энг ёмонидур. Мунгача ўзимдан кетиб, гумроҳлик билан умримни бекорга ўтказдим, беҳуда валақлашлардан кўнгил кўзгуси хира тортмади, бўйинни ҳам қилувчи ўринсиз чалғишлардан қадамимни тиймадим. Туну кун майхонада сармаст бўлиб, жойнамозни май учун гаровга қўйдим, елкамга ташланган ёнинчим четларидан майсузгич сифатида фойдаландим, Майхонани қоп-қоронғи бутхона деб фараз қилсанг, мени унда яхшиликларни қадрламовчи қарп мажусий деб бил.

Ана шунча юзи қораликлар, расволиклар, бебошликлар қилган бўлсам-да, сендан асло умид узмайман, чунки карамнинг дарёсидан ноумид эмасман. Бу оламда кимки гуноҳкор экан, сенинг ялтироғингга сазовордир. Буни билганимдан кейин ҳолим хароб бўлди, умид билан яна кўпроқ гуноҳ содир қилдим. Эшитишимча, Хорун деган олий ҳимматли шахс ҳамманинг кўнлаб хатосини афв қилсам, дер экан. Агар шундай экан, менинг қанчалик хурсанд бўлишимни халқим билса эди. Халқ ўзини ана шундай гамхўрликлар билан ардоқланишини билганда, унинг васлига етишиш учун гуноҳдан бошқа ҳеч қандай иш қилмаган бўлур эди.

Худоё Хорун каби улуг кишилар минглаб, ўн минглаб мавжуд бўлсин. Фақат Хорун эмас, Ашк ва Фаридун кабилар ҳам зиёда бўлсин. Сенинг даргоҳингга улар карам бобида бир хасчадирлар, хас ҳам эмас, ундан ҳам настдирлар. Агар булар саховатда шунчалик бўлсалар, бу бобда сени нима деб аташ мумкин?

Агар уларни шох деб фараз қиладиган бўлсак, мен улар олдида бир камтарин гадоман. Лекин ўлар вақтида гадо ҳам, шох ҳам тенгдирлар.

Қуёш ерни ўз нурлари билан мунаввар қилган чоғида зарралар орасида фарқ борини ким фаҳмлабди? Ана шу зарраларга карам қилганингга Навоийга ҳам бир заррага қилганчалик саховат кўрсатгини. Гарчи у гуноҳкор ва тақаббур бўлиб, жазога сазовор бўлса-да, сен ундан кара-

мингни дариг тутма, чунки сен бунга қодирсан. Шу сабаб хато қилганларни ҳисобга олмай, қилган гуноҳларига лойиқ жазоламасанг. Улар қанчалик миқдорда гуноҳ қилган бўлсалар-да, сен чексиз саховатинг билан гуноҳларини кечсанг. Худоё зуҳду тоат қилмаган бандаларингга пайгамбарни ўртада туриб воситачилик қилишини насиб этгин.

III

*Табаррук номлари «Саййид-ул-мурсалин»
(пайгамбарларнинг улуги) бўлган гуноҳкорлар ҳимоячиси
ва муборак сифатларига «биз сени бутун оламга фақат
раҳмат бўлсин деб юбордик» деб ёзилган Расули амин
васфидаким, саловатларнинг энг афзали ва саломларнинг
энг мукаммали унга бўлсин*

Эй боши узра улугворлик гавҳари порлаган ва жамики пайгамбарларнинг сардори бўлган зот! Пайгамбарлар сенинг эл ва жамоанг десам тўғри бўлмас, чунки уларнинг вужуд топиши сен туфайлидир. Аввало сенинг гавҳардек пок зотинг яратилди, сўнгра дунёдаги бору йўқ нарсалар бир-бир пайдо бўлди.

Бир пайтлар сенинг нурунг зуҳур этмаган вақтда қороқулик ҳам, ёруғлик ҳам аён эмас эди. Ҳақ сенинг нурунгни маҳбуб қилиб, унинг зиёсидан жамики осмон шамларини ёритди. Бу чироқлар ўз шуъласини ёритиши билан баробар, барча пайгамбарлар учун ҳам ёруғлик манбаи бўлди. Фақат пайгамбарлар эмас, нимаки жонли мавжудот бўлса, уларнинг ҳаммаси бу улуг нур — гугурт зиёсидан қушойиш олар эдилар. У зиёни гугурт эмас, қизил ёқут, у ҳам эмас, оби ҳаёт деб айтсак тўғрироқ бўлар.

Вужудингни тақдир аввалдан ноёб-нодир қилиб яратар экан, сен туфайли барча пайгамбарларни ҳам гилу гашдан ариган, покиза қилиб бунёд этди.

Тағри сенинг пок зотингни ҳамма нарсадан илгари яратди, шундай экан, Одам ато сенга фарзанд бўлса ажаб эмас. У оталик расмида сендан улугдир, аммо асли яратилишида сенга фарзанд ўрнидадир. Модомики шундай экан, сен унга ота бўлиб, унинг ёш бола сифатида яратилганлигига ажабланмаса ҳам бўлади. Чунки бу тушунчага «Мен пайгамбарман» деган ҳадис ҳам далилдир. Демак, Одам ато сенга ўғил ўрнида бўлса, бошқалар набира қаторида бўлишлари табиий.

Сенинг насл-насабинг ақлни лол қолдиради, мўъжизаларинг эса ақлли-зукколарни ҳайратга солади.

Мусо пайгамбарга ҳақ «Таврот»¹ни баён этган вақтда, сенга мазкур баён таркибидаги мўъжизалар аввалдан аён эди.

Довуд алайҳиссаломнинг китоби бўлмиш «Забур»да ҳам сенинг мўъжизотинг зуҳур этилгандир.

Исо пайгамбарга нозил бўлган «Инжил»да эса ҳақ томонидан сенинг барча хусусиятларинг баён этилган эди.

Ислоом илоҳиётининг илк шакли «Қалом» ҳам сен туфайли тартиб топиб, унинг ҳар бир сўзи мўъжиза яратувчи бўлди.

Осмони фалакдан нозил бўлган қанча китоб бўлса, уларнинг ҳаммасида сен борангда хабар мавжуд.

Сен дунёга келишинг биланоқ равшан нуринг ҳамма ёқни мунаввар қилди. Бу нур шуъласи қуёшдан тортиб то Маккаю Мадойингача бориб етди. Сенинг саждаг учун жамики бутлар, худди бутпараст бутга сажда қилгандек ерга бош эгдилар. Сени шундай улугвор қилиб яратганга сен ҳам миннатдорчилик изҳор этиб, сажда қилишинг фарз. Чунки ҳақ сени таъзим қилувчи қилиб яратди. Шу туфайли ҳаққа сажда қилиш ҳаммага аён бўлди.

Сенинг таваллуд тоғанингдан бутун жаҳон ёришди, гўё кўкда бир эмас, икки қуёш порламоқда эди.

Фалак бу ишлардан огоҳ бўлгач, сенга жамики шоҳларга сардорлик қилиш вазифасини берди. Лекин фалакнинг бундай мурувват кўрсатишга қандай ҳадди сизгарди, чунки сени тангрининг ўзи азал то абад шоҳ этиб яратган. Бу фикрларимга гувоҳ — бошингдаги саховат тожи бўлса, далил — набийлик нишонингдир. Бу шундай нишонки, қуёш нурига юлдуз нисҳон бўлгани сингари, унинг нақшларини сенинг улугвор елканг тўсиб туради. Уни юлдузга ҳам тенглаштириб бўлмайди, у оллоҳнинг қудратли қўллари билан ҳукм хати битилган узукдир. Бу ҳукмда сенинг вужудинг сирлар хазинаси экани, хазинангдаги дуру лаълларнинг эса асслиги битилган. Хотаминг (муҳринг) фаннинг яширин сирларини ошкор қилиши баробар, лозим бўлган вақтда сукут ҳам сақлай олади. У оддий жисм эмас, шоҳлар хазинасидир, йўқ, у ҳам эмас, илоҳий қудратга эга бўлган узукдир. Кимгаки шундай узук даст берса, унинг қўзида осмон у ер акс этса, ҳайрон

қолиш керак эмас, бундай узук — узук эмас, у ой узра ярашиқли безакдир ёхуд қуёш устидаги мушкин соядир.

Қуёш ҳар қандай кўлапкани йўққа чиқаради, шундай экан, нима учун соя бу мартабани ўзига касб этди? Шамнинг ҳам сояси қун ёришгач йўқлик сари юз тутади. Бу ҳақиқат ҳаммага аён бўлгач, нима учун у бу сояга қўшни бўлди? Қуёш у (шам) сояни ошкора рашк қилганидан ҳар қуни титраб, саргайиб ўз нурини сочади. Сенинг қуёшингга юзта тўлпи ой хизматкор, икки зулф эса икки лайлатул-қадрдир¹. Уни зулф демасдан, ўз хушбўйлиги билан Чин мушкини янада қорайтириб юборган икки қоп-қора анбар ҳидли соч дейиш ўринлидир. Тонг шамоли мушк ҳидини бутратиб Чинга довур етказди, натижада Чин шаҳри ҳам худди мушк солинган идиш сингари ифор бўйини анқитаётган шамол билан тўсди. Агар Чин мушкдони қора зулфдан тунга монанд қораликни қарз олмаган экан, унда нима учун у қоп-қорайиб кетди?

Зулфлар ўралганда уларнинг буралиб тўлганиши худди икки анбарни қора илоҳни, жисм эса хазинани эслатади. Уларни ечиб тараганда гўё майин шамол гул устидан сунбул сочаётгандек бўлади. Юзинг эса анбар ҳидли сунбул сочлар огушида тузоққа тушган иқбол қушини эслатади. Сенинг тузоғингга банд бўлган қуш — Азозил сингари оқибатда бахтиёр бўлади. Оёғинг тагида сенга қарам бўлиб ётган қуш ҳатто бойўғли бўлса ҳам бахтлидир. Чунки бировга вайрона хазина бўлгани сингари, унинг ҳамхонаси аждаҳо бўлса не гам?

Улимга ўз нафаслари билан даво тоғанлар, ҳассаларини² ташлаб аждаҳо қилган бўлсалар таажжуб эмас.

Сўзлаётганда оғиз булоғидан оқаётган ҳаёт сувиши ҳаё тўрт тўсиққа солди. Модомики, сенинг кучли далилларингнинг қуввати маълум экан, Исо пайгамбар ҳосил қилган аждаҳони чумолига айлантиришининг ҳеч гап эмас. Қандай Исолар ёки Мусолар бўлмасин, сенинг маслагинг аён бўлиши биланоқ зарбага учрайдилар.

Офарин сенга, эй пайгамбарлар ҳомийси! Сен пайгамбарлар сафидан юлдузлар қадарлик кўн қўшин йиғдинг. Лекин сенинг офтобинг кўрнинин билан унинг нурлари юлдузлар сипоҳини тўсиб қўйди. Сенинг жиъвағонинг

¹ Иудаизм (ихудий дини)нинг талқинига кўра, гўё худо «Таврот»ни афсонавий пайгамбар Мусога ваҳий қилган эмиш, шунинг учун у кўпинча «Мусо қонуллари» деб ҳам аталади. Қаранг: Ислоом справочниги. Тошкент, 1987 йил, 160-бет.

¹ Қадр кечаси рамазоннинг 27-кечаси бўлиб, бу кеча қутлуг ҳисобланади.

² Мусо пайгамбарнинг афсонавий таёғига ишора.

осмону юлдузлар макони бўлиб, ўзингдан нур чиқарган пайтингда Арш¹ оёғинг остида паст бўлади. Хузурингда Жаброил хизматкорлик қилади. Агар бу фикримга далил истасанг, Меърож тупи воқеаси асос бўла олади.

IV

У баландпарвоз Хумойнинг жадаллиги ва Меърож тупида наргиз кўзи билан кўнгилағиғи ариғидан сероблиғи қилгани таърифида

Қоинот жамолига хол бўлиб тушган бу қандай бахтиёр қоронғу кеча! Балки у хол эмас, бутун мавжудотга анбар ҳидини таратаётган хуш исли қоқилди? Унинг мушкин бўйи ошкор бўлгач, бутун жаҳонни ифор ҳиди қоплади. Оҳиста эсган енгил шабада мушк билан бирга тонгинг кумуш толаларини ҳам ёя бошлади. Булар кумуш толалар ҳам эмас, йўқ, қоронғу кечада ҳар ёндан кўрина бошлаган юзлаб шуълали нурлардир. Бу нурлардан нафақат ер юзи, балки осмон қоронғулиги ҳам ёришиб, фалак гулбоғи жаннат боғидек мусаффо, чарх юлдузлари эса жаннатмакон бўлдилар. Фаришталар норлоқ, юлдузлар каби ёхуд олам атрофида учаётган шабпарақлар сингарини юқоридан пастга тушдилар. Бу қушларнинг қаноти ели етган жойларда шайтонлар губори кўкка совурилди. Шундай кечаларнинг бирида фалак боғининг тоза гулбарғи бўлган кўк чироғи-худди қуёш сингари халқдан махфий равишда ердан кўтарилди.

Ногоҳ бир шиддатли чақмоқ чақилиб, бутун олам нурга гарқ бўлди. У чақмоқ ҳам эмас, яшин тезлигида учувчи қуш бўлиб, қўлида ҳам шу турдаги чақин қуши бор эди. Уларнинг бири Арши аъло айвонининг қуши бўлса, иккинчиси жаннат бўстонининг сайр қилувчиси дир. Унисига еттинчи осмон қасридаги дарахт сайраш макони бўлса, бунисига жаннат боғи яшил майдондир.

Қисқаси, биҳишт боғининг нодир товуси ва вафодор ишончли фариштаси етиб келган эди. Қушдек енгил ва чақон пок тийнатли сайр қилувчи буроғининг мақоми жаннат боғлари эди. Фалак сайридан у зўр хузур қилар, шу боис минг йиллик сайр унга бир қадамчалик йўл босиш билан баробар эди. Хаёл элчиси қай томонга азм этса, унинг қадами ҳам шу томонга қараб қўйиларди.

Шу пайт таггри хузуридан сайрга чиққан яхши хабар-

лар даракчиси осмони-фалак даргоҳларини бирма-бир босиб ўтиб, чаггу тўзонга ботган ҳолда дўстининг олдига етиб келди ва унга таггрининг саломини топишиб айтдики: «Айрилиқ мақомини (оралиқ масофани) босиб ўтиб, тездан ҳақ висолига етмоқ керак». Бу еўзини эшитгач, илдамқадам сайёҳ кўкни кезмоқ мақсадида, тезлик билан ўрнидан турди. Хабар олиб келган қосид (Жаброил фаришта) унинг отини ечиб, айлантириб, сайёҳ анижомларини тайёрлади. Суворий яшин тезлигида отланиб, Буроқини (отини) Байтулҳарам¹ томон суриб кетди. У отини йўрттириб, шаҳарнинг энг узоқ бурчагигача борди ва у ердан оти билан биргаликда юксак осмони фалакка кўтарилди.

От бутун асбоб-анижомлари билан боғу роғлардап, елу ўт, суву тупроғлардан ўтиб борарди. Аввали жавлангоҳи қаро ер эди, энди бўлса, яшин тезлигида учганидан Арши аъло ҳам тағида гиламдек тўшаларди. Туби бўшлиқ, холиликдан иборат бўлган фалаклардан олиб ўтини осон эмас эди. У шу кетишда аввало осмон чироғи — ойга етиб борди. Қамар бекатини нурлари билан чароғон қилгач, у билан хайрбод қилди. Нурларга гарқ бўлган ой мартабаси ҳамшавий нур таратишда қуёшдан ҳам баланд бўлди.

Унинг оти иккинчи фалакка қадам қўйиши билан Уториднинг сиёҳдону қалами сиғиди. Бу мактаб кўрмаган (юлдузлар туркуми)лар илмлар хазинасини кўргач, уларнинг машғулоти тезлик билан илм ўрганишидан иборат бўлиб қолди.

Суворий энди учинчи фалакни кўзлаб, шитоб билан олиб кетди. Фалак соҳибни Зухра сайёраси уни кўргач, айтаётган кўшигини тўхтатиб, чалаётган уд (барбат)ини тезлик билан чодирига яширди ва ўрнидан туриб йўл бўшатди. Шитоб билан елаётган аргумоғ қуёш фалагига етиб келди ва унга кўп маломатлар қилди. Чунки тун қоронғулигини ёрита олмай, уятдан ер тубига ботиб кетган эди.

Шундан сўнг суворий бешинчи фалакка кириб келди. У ерда Баҳромни тобё қилиб, ўз амрига бўйсиндирди. (Баҳром — Миррих — Марс сайёраси) улус қонини аёвсиз тўкмакликни бас қилиб, қилиқини қинига солиб қўйди.

Раҳнамоси уни олтинчи фалакка етказди. Фалак соҳибни Муштарий Муҳаммад номини хутбага қўшиб, унинг хукмронлигини эълон қилди. Холис фалак унинг дуосига қўл очиб, бошига жамики юлдузларини сочди.

¹ Осмоннинг энг юқориси.

¹ Макка шаҳридаги Каъба деб аталган машҳур зиёратгоҳ.

Аргумоги еттинчи фалакка етганида Зухал (Сатурн) сайёраси унинг бахт-иқболидан бахраманд бўлди. Натижада бутун наҳсиятлари (иши олдинга босмаслик) йўқолиб, толеъ унга ёр бўлди.

Шундан сўнг саккизинчи фалак сари йўл олиб, у ерда ўзининг келишидан севинчга тўлган тургун юлдузларни кўрди. Улар саккизга чамаан гулларини хушдиллик билан очиб, бошидан гулу настаринлар сочдилар.

«Хамал¹ Муҳаммаддек меҳрибон кишини топгач, Мусо (пайгамбар) сингари чўпондан воз кечди. Осмони фалак эса худди жувозкаш хўкиз² (савр) сингари унга фидоийлик билан атрофида айланар эди. Жавзо³ (эгизаклар) ҳам унинг хизматига бел боғлашиб, дуосига қўл очиб турарди. Мақсадига етган қисқичбақа⁴ унинг отига гам-хўрлик қилиб, панжаларини очиб қаршиларди.

Шерни кўрган қари тулки қандай аҳволга тушса, наҳлавонимиз етиб келгач, арслон⁵ ҳам шу кўйга тушиб кочди.

Фалакдаги бошоқ⁶ доналари жилваланувчи гавҳарни эслатар, гавҳар ҳам эмас, ёниб, порлаб нур сочаётган ёруғ юлдузлар сингари эди. Унинг оёқ томонида мизон⁷ жойлашган бўлиб, у ўз ишини адолат билан юргизар эди.

Чаён⁸ ўзининг ҳамишавий одатига кўра думини гажак қилиб, пишнини санчмоқчи эди, ўз-ўзидан банд-бандидан ажраб кетди.

Қош учидан имо-ишора қилингани сингари, икки ёй⁹ оралиғида ёй суюнчилик хабарини етказишга ошиқар эди.

¹ Қуёш йили ҳисобида биринчи ой номи (март). Эски астрономияда эса ўн икки буржнинг биринчиси. Бу бурж кўй шаклида фараз қилинади.

² Савр (хўкиз) — иккинчи бурж бўлиб, юлдузлар туркуми хўкиз шаклида тасаввур қилингани учун шу ном берилган.

³ Эгизаклар. Дунайкар деб ҳам юритилади. Осмоннинг «Хатти Истуво» (экватор) қисмидаги юлдузлар туркуми. (Ҳозирги астрономияда «Орион»).

⁴ Тўртинчи бурж бўлиб, саратон номи билан юритилади. Ёз фаслининг биринчи ойи.

⁵ Бешинчи бурж бўлиб, «асад» номи билан ҳам юритилади — шер шаклида тасвирланган.

⁶ Хўша, «Сунбула» деб ҳам юритилади. Буржларнинг олтинчиси.

⁷ Ўн икки буржнинг еттинчиси.

⁸ Қуёш буржнинг саккизинчиси бўлиб, «акраб» номи билан ҳам юритилади.

⁹ Тўққизинчи бурж бўлиб, «қавс» номи билан ҳам юритилади.

Унинг ёнидаги эчки¹ эса ўз сутининг ҳар бир томчисини йирик, думалоқ қатта дурга монанд қилиб ястаниб ётар, ёнбошидаги далв² эса йўл устига қўйилган қатта хумларни сув билан тўлдириш ила овора, суви тугаса, ўрнига илжу сочиш ниятида айланар эди. Толеъ истаб ҳақ дамидан ҳаёт топган балиқ³ ҳам «поқдур ул ўлмайдиган доим тирик зот», дея сано-мақтовлар ўқир эди.

Қоинот боғи шундай гўзал безак ва ҳашам топган эдики, ҳада ҳар бир фалак гўё бир нилуфардек кўринар, осмон суворий оёқлари тагига ўзининг мовий атласини шониб-пишиб тўшар эди.

Саккиз фалакни осонлик билан босиб ўтган Муҳаммад ўз аргумоги билан осмоннинг энг юксак қавати — Арши аъзамга кириб келди. Арш унга фахр билан боқиб, отига кўз қорачиғидан тақа қилди, сўнг минбарига безак бериб, суворийни устига чиқарди. Минбар уларнинг кўкка кўтарилиши учун поя бўлиб хизмат қилди. Аршнинг шип ва пештоқларидаги заррин нақшлар қуёш рухсоридан мунаввар бўлгани сингари, пайгамбар ёгдусидан лавҳ юзи ҳам ёришиб кетди. Унинг ташриф буюришидан қаламга қушойиш етиб, кўз тегмаслиги учун «иш код» — «яқин бўлсақ» оятини ёза бошлади.

Шу тахлит у кўнғил мулкига, кўнғил мулки ҳам эмас, маънавий оламга сайр қилар экан, шу он оёқлари остида зинапоялар пайдо бўлди. У зинапоялардан оллоҳ нуридан сарафроз бўлганича юқорига кўтарилди борди. Рўпараларида афсонавий гўзал бир ёлқин кўринди. Буни кўрган аргумоги юришдан таққа тўхтади. Суворий отдан тушиб, аргумогини осмон хабарчиси (Жаброил)га топширди ва фазога қадами тегмаган ҳолда (вазнсизлик ҳолатида) шу ёлқин томон юриб кетди. Борар экан, унга на тўрт асл (сув, ҳаво, тупроқ, ўт) ҳамроҳлик қилар, на ён томонида (пастан) биров ундан хабар олар эди. Унинг кўнғилдан ҳамма нарса кўтарилган, бутун қалби фақат ошиқлик билан банд эди. Йўл-йўлакай устки либоси ва бошидаги шухрат туғини ечди. Унинг бутун вужудини йўқлик губори соғинчга айлантириб юборгани натижасида борлиғу йўқликдан кўнғили осойишта эди. Лекин унинг на ўзида,

¹ «Жаддий» номи билан ҳам юритилади, қуёш буржнинг ўнинчиси.

² Бу ўн биринчи бурж бўлиб, «кўнак», «қовга» (водолей) номлари билан ҳам юритилади.

³ Буржларнинг ўн иккинчиси бўлиб, «хут» номи билан ҳам юритилади.

на жонида тирякликдан нишон бўлиб, фақат маъшуқа висолига етишни учун ошиқарди.

Ҳақиқатан ҳам то ўзлигидан кечмай туриб, маҳбуба жамолига эришмоқ мумкин эмас. Шу туйғули у ўзлигини ўзидан бартараф қилган эди, муроди ҳар тарафдан ҳосил бўла бошлади. Ўзлиги орасидаги парда кўтарила бошлади билан танҳолик ниқоби кўзга кўринди. Бу ниқоб етмиш минг қават бўлиб, унинг кўпроқ қисми қоронғилигу озроқ қисми зиёдан иборат эди. Буларнинг бирини яхшиликка муассар этувчи эзгу ел, йўқ-йўқ, дутфу аҳсон ели ўртадан кўтарди. У ҳақ жамолига мушарраф бўлмоқ ва унга етишмоқ истагида янада яқинроқ топинди. Ҳақ у нимаки орзу қилса ёинки истаса, ҳаммасига даст берди. Кўзи етишмоқлик (қовушмоқлик) қуёшидан равшанлик топиб, оралик масофа янада яқин (аён) бўлди. Унинг теварак-атрофга боқишга мажولي етмас, кўзи ҳақ фармонидан бошқа ҳеч нарсани кўрмас эди. У шу ҳолатда кимирламай ўтирди. Натижада иккилик шубҳалари йўққа чиқиб, фақат биргина — танҳолик жафоси зоҳир бўлди. Пайгамбар ўз йўлидан борган халқининг тартиб-қондаларига майл кўрсатган ҳолда поклик маконида махфий турар эди. У ҳақ таолодан ўзига махфий бўлган нарсалар ҳақида жавоб топиб, ундан ўзининг ҳам илтижоларини эшитишни сўради. Ҳақ ўзи айтиб, ўзи эшитадиган даражада гоҳ ниҳон, гоҳ ошқора сўзлади. Унинг афв ёки марҳамат денгизи мавж уриб турганини кўрган пайгамбар, гуноҳкор бандаларининг гуноҳидан ўтишини илтимос қилди. У бу истагини арз этган заҳоти кўнглида яна халқнинг осойишталигини ҳам сўраш майли уйғонди. Бу маълум ҳақиқат. Чунки илгари орзу қилиб топмаган нарсанини топган киши кўнглига яна бошқа нарсаларни ҳам сўраш фикри келади. Бу худди ҳар бир гунаҳнинг тугилишидан жаннат боғи янада жозоба олгани, ҳар бир қатра сувдан Уммон денгизи янада тўлиб-тошгани сингадир.

Шундай қилиб, у ҳар қанча орзу қилган мақсади бўлса ҳаммасига эришди. Шундан сўнг у йўлда қолган йўлдоши ва аргумоғи томон равона бўлди. Улар олдига етиб келганда пайгамбаримиз таниб бўлмас даражада ўзгарган, улугворлиги чексиз даражада ошган эди. У отига сакраб чиқди ва уни илгаригидек йўрттириб кетди. Юз берган бу ҳодиса фалак аҳли орасида шу даражада шов-шувга сабаб бўлдики, ҳатто фаришталар орасида ҳам гавго кўтарилди. Фаришталар йўл бошида тўп-тўп бўлишиб, зўр иштиёқ билан уни тамошо қилишар эди. Пайгамбар

жамолидан бахраманд бўлмоқ учун бутун жисмларини кўзга айлантирган ҳолда унинг бошидан табақ-табақ нур сочар эдилар. Бу ҳол гўё уммон денгизига (сувга сув сочмоқ) сув сочганга ўхшар эди. Улар нур сочишлари баробар оёғини ҳам, ҳатто отининг тўғини ҳам ўпар эдилар. Уларнинг бир гуруҳи хайрлашиб улгуриши биланок, яна бошқа бир тўдаси келиб «Хуш келибсиз» дер эдилар. Булар қайтиб улгурмай, ўзга хайл фаришталар етиб келиб, таъзим қилар эдилар. Осмони фалакнинг ҳамма томони фаришталар билан шу даражада тўлиб-тошдики, натижада пайгамбарнинг ерга тушадиган йўллари беркилиб қолди. Ун минглаб ёрқин шуълалар, талай оловли тўдалар ичида бир нур порлар эдики, унинг шуъласига ҳеч қандай ўт, ҳатто дўзах ўти ҳам зиёнзаҳмат етказолмас эди, аксинча, бу ўтлар унинг шуъласидан бахраманд бўлар эдилар. У шу таҳлият ер манзилининг марказига тушмоқ учун фалак хайли орасига кирди. У шараф билан ер томон тушар экан, кўкда учиб юрган фаришталар сингари ҳар бир фалак боши узра парвона бўлар эди.

Уларни парвонага киёслаш жониз бўлмас — барча кўк юлдузлари ўз шамларини қўлларидан тутганларича унинг нури маъъалидан ўт олдирмоқда эдилар. Шу кўйи пайгамбар фалак аҳлини нурга гарқ айлаб, осмондан худди чақмоқ сингари ерга шиди. Унинг жамоли ер боғига сўлимлик бахш этганидек, гаирати Арш тунроғини поклади. У ўзининг қароргоҳига етиб келгач, аргумоғини жаннатга элтиб тоширди.

Бу шундайин улуг саёҳат бўлдики, бундай сафар ҳеч бир кишига насиб этмаган. Бинобарин, унинг шарҳини айтиб адо ҳам қилиб бўлмайди. Шу боис бу ҳодиса ақлларини лол қолдирса не ажаб, лекин буларнинг ҳаммаси бир муддатда, бир лаҳзада содир бўлди. Бориб келмоқлик муносабатлари шундай даражага етдики, буни оғзаки сўз билан ифодалаб бўлмайди. Чунки унинг боришидан қайтиши тез бўлса, бундай иш ақлга сиғадими? Лекин бу бир лаҳзаллик сайрдап унинг саховати, олижаноблиги янада ошар, бу эса умматларининг орзу-тилақларини қондиришда айни қўл келар эди. Чунончи, у барча умматларининг гуноҳларига лойиқ ҷазо олишидан озод бўлганликлари каби севинчли хабарлар келтирар эди.

Шундай экан, Навоий ҳам ўзининг беҳисоб гуноҳларининг ҳисобга олинмаслиги ва кечирилишидан умидвордир. Бунга ўхшаган элчи воситачи бўлсаю, буш ҳақ тан олган бўлса, у ҳар қанча гуноҳлар содир қилган

бўлса ҳам, у гуноҳи бахшиш этилган эи қаторида бўлади. Агар Навоий бу иноятдан баҳраманд бўлмаганда эди, унинг муроди ҳосил бўлармиди?

V

«Хамса»ни мукаммал битказиш ҳақидаким, охир-оқибат (тўрт дostonни тугатеунча чарчаб) ялқовланган таъбни тафлаат уйқусига мойил қилмай, сўнггисини ҳам ёзишга азму қарор қилингани

Келинг, эй саодати баланд, мартабаси улуглар! Келинг! Ахир, сизларнинг шарофатингиздан одам азиз бўлди. Кимнинг бошига сизнинг соянгиз тушса, мартабаси қуёшдан юксакроққа чиқди. Кимгаки иккингиздан мадад етса, азал то абад — умрининг охиригача ҳақ унга мададкордир.

Сиз қарам қилиб, икки қўлимдан тутинг-да, мени сўз иқлими сари йўлланг! Сиз бу водийда менга йўл бошловчи Хизр бўлинг, қай томонга қараб юрмайин доим паноҳингизга олинг. Азалдан менга кўп ёрдам кўрсатдингиз, мен сиздан бениҳоя баҳраманд бўлдим. Ёш пайтларимдаёқ сиз қалбимга улуг муддаоларни солдингиз. Олдимда турган мақсадлар улугликда тоғ қадар бўлиб, у тоғнинг тошлари тигдай ўткиру сўқмоқлари ўнқир-чўнқир эди. Бу нотекис йўлда юз турли азият бўлиб, кишининг чўққига кўтарилиши ғоятда мушкул эди. Бу машаққатли йўлда тўрт оромгоҳ — доvon босиб ўтилди, бешинчиси — шубҳасиз, асосий муддао йўлидир. Ҳар оромгоҳида (бекатида) юз хил ранж-машаққат бўлгани билан унинг тагида ганч-хазина ҳам йўқ эмас. Унга чиқмоқлик ҳар кимнинг қўлидан келавермасди, албатта, лекин икки-уч кишигина бу чўққини забт этган.

Менга ҳам сиздан мадад етиб, сиздангина эмас, тангри мададкорим бўлиб, шу чўққига чиқишга азимат қилдим ва ниҳоятда баланд, оғир йўлга илдам қадам қўйдим. Шукрлар бўлсинким, шу фалакка ўхшаган юксак мақомга кўтарилгунимча ўткир, серқирра тошлар оёғим остида ипакдек эшилиб бораверди. Қадам урмоғим бемадор бўлса ҳам йўлимдаги тошлар тупроққа айланаверди. Танимга осудаликни эп билмай, тўрт манзилни босиб ўтдим. Бу тўрт балапд манзилга чиқиш гўё зўр ўтда ёниб-ўртаниш билан баравар эди. Бу юксак чўққига чиқиб, у маконни эгаллашга бел боғларканман, худди ўт каби қизгин ҳаракат қилдим. У манзилга етгунча қанчалик азоб-уқубат тортган бўлсам-да, лекин у ердан хазина топгандек баҳра

олдим. Ниҳоят, тўртинчи манзилга етгач, тўрт-беш кун дам олишга қарор қилдим. Зеро, йўл азобидан ғоятда толиққанимдан хордиқ чиқазишга жуда орзуманда эдим. Бир неча кун деганда чарчоғим босилиб, тану жоним анча тетикланди. Киши табиати бекорчиликка, ялқовликка мойил экан, то ҳаракатга келиб, ишни бошлаб юборгунча анча қийин бўлади. Хусусан, киши узоқ, оғир ва тинимсиз югуриб-елишдан эзиларкан, дарҳақиқат, ҳолдан тойиши табиий-да. Бинобарин, беш-ўн кунча дам олиб, май ичиб, ўйин-кулгидан комрон бўлдим лекин баттарроқ ялқовлашиб, бўш қолсам ётиб ухлашнинг пайида бўлиб қолдим. Қолган ишни давом этдиришни хаёлимга келтирмас эдим. Йўлга тушишга қанча азимат қилсам ҳам бари бир, минг хил бўлар-бўлмас баҳоналар хаёлимни бузиб юборар эди. Йўл машаққатлари эсимга тушган замон, йўл юришдан кўнглим кетар эди. Бир нафас ҳам май нўш қилишу газак тотиб, шод-масрурликдан ажрагим келмас, буни чеклашга қудратим етмас эди.

Қолган ишга киришиш бундан буён ҳам кечикадиган бўлса, чеккан ҳамма меҳнату машаққатларим ҳеч бўлар эди. Холбуки, агар занжир билан боғлаб тортсалар ҳам мазкур йўлга бир қадам босишга мадорим йўқдек эди. Бу ҳақда кўнглим насиҳатга кулоқ солмас, кучим етмасликдан бошқа иложим ҳам йўқ эди. Ярим йўлда қолиш ҳам мушкул иш, менинг бошимга тушган бу мушкул иш ҳеч кимсанинг бошига тушмаган бўлса керак. Бу гапларим ажабтовур бўлса ҳам бошимдан ўтгани учун ҳикоя қилишни ўзимга эп билдим.

Шукрлар бўлсинки, ҳақ таоло менга мададқору бахтиқбол эса муносиб бўлди. Шуларнинг шарофати билан яна «Хамса»ни давом эттиришга киришдим, бу ишда белимдаги камарни қаттиқроқ тортдим. Бу ишда панжамга кўп ранж-етказмай, беш ганждан (хазинадан) тўртини қўлга киритиш менга насиб бўлди. Бу ўз-ўзини васф этиш эмас, ўйлайманки, ҳар ким ҳам мулоҳаза қилиб кўрса, менинг бу ишимга ишонади ва тан беради. Бу борада менинг қўлимга кирган хазина Фаридунининг, Фаридунигина эмас, Қоруннинг бойлигидан ҳам ортиқдир.

Лекин бешинчи (дoston)га келганда руссали таъбим бир неча кун ўйин-кулгига қаттиқ боғланган эди. Май қуйқасини нўш қила берганимдан оёғим унинг лойига ботди. Оёғимни лойдан, хотиримни май таъсиридан қутқаришни қанчалик ўйласам ҳам ақл — бу мумкин бўлмаган иш дер эди. Башарти юз киши бир бўлиб лойдан

уй қурган бўлса, уни тортиб-сургаб кетиш — ёлғиз бир ҷумолининг иши эмас, албатта.

Бу ишдан кўнглим қанчалик таҳликага тушмасин, охир-оқибат агар тангрим лутф-марҳамат қилса, иш енгил кўчишига аминман. Қачон тангрим иноят қўлини чўзиб, қаршимдаги ҳидоят эшигини очаркин? Талаб йўлида талпина, тирмаша, кўзлаган манзилга етиш нақадар мушкул-а? Менга ҳақдан бахтиёрлик етишти, шунинг учун бу мушкул ишни бошлаб юборишда ўзимда дадиллик сездим. Бу галги ишим ҳам ғоятда машаққатли бўлгани учун фақат тангри олдида нола чекиб ёлбораман. Агарда мадаккорим марҳаматини дариг тутмаса, тилимнинг айб-пуқсонлари ҳақидаги узрларимни қабул айласа, оёғимни бутун чиркинликлардан холи қилса, ҳамма беҳуда ишлардан фориг етса, надомат ёшларини тўкардим ва у кўз ёшларида чўмилиб вужудимни поклардим. Сўнгра кўнглимга ёзиш пиятини жо-бажо қилган ҳолда эғнимга яна сўз жомакорини (иш кийимини) кийиб, сўз санъатининг асбобларини созлаб, назм дурларини соча бошлардим. Шеърят оламида шоҳона базм тузардим-да, мазкур базмга қайта-қайта ташриф буюрар эдим.

Энди илм ва билим тахтига ўтирайин-да, ҳаёл элчисини ҳар тарафга чоптирайин. Худди ҳукмдорлар каби расм-русумларни жорий қилиб, ўзини четга тортмоқчи бўлганга сиёсат кўргизиб, маънолар қўшинини жон мулкидан, жон мулкидан эмас, йўқлик мулкидан мунтазам суратда саф-саф қилиб чиқазайки, бу қўшин пасту баланд — ҳамма ерни босиб кетсин. Сипоҳлар йигилгач, базмни тарк қилай-да, жаҳонгирлик юришини бошлайин. Танимга сўзнинг зирҳли совети-ю, ўқ ўтмас темир кийимларини кийиб, бошимга эса шеърятнинг пок тожини қўяй-да, тезда саъй-ҳаракат отига миниб, сўз қўшинини зийнатлашга киришай. Сўз сафини шундай ораста тузайки, ўзининг гўзаллиги билан худди навнихол сарвни-ю янги очилган чаманни эслатсин.

Кўнглим мамлакатни фатҳ этгани билан у иқлим ҳали қўлга кирмаган эди. Бу мамлакат иқлимгина эмас, балки жаҳон кишвари эди, бу кишвар Искандар томонидан фатҳ этилган эди. Мен ҳам Искандардек саркардалик қилиб, қўшинни зарару офатлардан ҳимоя қилай, Искандар ер юзидаги қуруқлик ва денгизларни кезиб фатҳ этгани каби мен ҳам назм билан бутун ҳўлу қуруқликни мусаххар қилай — забт этай. Қисқаси, тезкор қаламимни ишга солиб, Искандар ҳақидаги дostonимга диққат кўргизай.

Илоҳи Навоийга мадад бер, қора шомини ҳақиқат чи-

роғи билан ёрит! Қоронғи кечанинг офатларидан, офатларигина эмас, зулматларидан ҳам асрагинки, у Хизр янглиғ оби ҳаёт чиқазсин, Искандар жапобига ҳадемай егсин! Унинг ҳаёти зойил бўлиб дунёдан ўтган бўлса ҳам оти ва бутун сифатлари менинг қаламим туфайли яна тирилсин!

VI

Сўз таърифидан бир неча сўзким, сўз — борлиқ денгизидан биринчи чиққан бебаҳо гавҳардир ва яратилиш осмонидан бошлаб тулуғ қилган равшан юлдуздир ва шу муносабат билан эзгулик сирларидан хабардор ҳазрат шайх — Низомийнинг мақтов-мадҳияларидаким, сўз юлдузининг чарх уриб айланувчи осмони шу зот эди. Ва яна шу таърифга лойиқ зот Мир Хусрав Деҳлавий бўлиб, у ҳам сўз гавҳарининг дарёйи бепоеъи эди.

Сўзнинг соф майини ичишга ният қилган одам учун сўзнинг таъриф-тавсифини қилиш ҳам фарз, ҳам қарз-дир. Сўзнинг тавсифини қилишдан мурод эса унинг тўла маънода қандай мавқеъи ва камолга эгаллигини таърифлаш демакдирким, бунинг васф айлаб адосига етказиш мумкин эмас. Юқоридаги таърифнинг ўзи унга етарли ва лойиқ баҳо бўлиб, уни (сўзни) таърифлашга ортиқ зарурат йўқдир. Зеро, сўз ўз аҳамияти билан фалакдан ҳам юқори мақомдадир, фалакдангина эмас, инсон идрок қилган ҳамма нарсадан ҳам юқоридир. Сўз дури шундай юксакликка сочилганки, унинг пойтахти Сурайё юлдузининг ўрнидадир. Сўз ўз борлиги билан оламнинг ҳамма бурчагига етиб борувчи, ўз шарафи билан эса одамни энг юксак мартабаларга кўтарувчидир. Агар маъноли сўзи бўлмаса, ичида гавҳари йўқ садаф сингари, инсоннинг ҳеч қандай обрў ва эътибори йўқдир. Садафнинг ичида гавҳар пинҳон турган пайтда унинг хазинаси уммон денгизи бўлгани ҳолда, ичидан гавҳари олингач, садафнинг қуруқ тошбақа суягидан фарқи қолмайди. Инсон вужудида жоннинг жавоҳир тоши ҳам сўз, унинг ўликдек жисмини жонлантириб турган оби ҳаёт ҳам сўздир.

Мен сўзни «жоннинг жавҳари» дедим. Энди, жоним билан бу даъвойимнинг исботини қилиб берайин:

Агар киши жасадида жон бўлмаса, унинг ўзи ҳам йўқ бўлганидек, жон учун ҳам ўлик тананинг ҳожати йўқдир. Ахир, инсон зоти тилдан қолган онда жонидан умид узилади ва кўп ўтмай ўлади ҳам. Мен сўзни «оби ҳаёт» дедим. Энди, қулоқ солсангиз, бу даъвойимни ҳам исботлаб

бераман. Ҳаёт суви (оби ҳаёт) ўликни тиргизадиган бўлса, одам боласи бўлмиш Исо пайгамбар ҳам ўз нафаси (сўзи) билан шундай фазилатга эга бўлган-ку. Қайси одамнинг сўзи бировнинг руҳини кўтариб, унга жон бағишлар экан, бундай зотга оби ҳаёт ҳам ўз жонини фидо қилади. Сўз ўликни тирилтириш қобилиятига эга бўлгани ҳолда баъзан тирикни ҳалокатга ҳам олиб боради. У масжидларни шовқин-суронга тўлдиргани каби майхонаю бутхоналарни ҳам ғала-говурга солади. Сўз — чархи фалакнинг кўксиди дурдона бўлгани каби денгиз ва ундаги гавҳарларни ҳам ўз мўъжизакорлиги билан ҳайратлантирувчидир. Сўз — инсон табиатининг ишвагар дилбари, у кўзга кўринмайди, парисифат бир нозаниндир. Сўз — жаҳон-жаҳон дилоролиққа эга, гўзаллик ва латофат уни кўзга кўринмас қилиб қўйган.

Лекин халққа офатлардан омонлик тилаган сўз ҳарф ва товушлардан жомалар кийиб, безакли кийимлари билан жамолини янада гўзаллаштира ва маънонинг дурру жавоҳирлари билан кўзни қамаштирадиган даражада жилваланса: юзига саъяткорлик билан пардозу сочларига дид билан гажак-жингала ва кокиллар ясава. Нозик-фаҳмлилик унга равонлик бахш этиб, поэтик маънолар унинг етуқлигини таъминласа, юзини латофат билан безаб, худди тўлун ойдек бекаму қўст жамолга эга бўлса; шунда у оғиз ичидан хиром айлаб чиқиб, қулоқ хужрасига мақом қилганда, жаҳон ичига, жаҳон ичигагина эмас, инсу жон ичига (фақат инсонлар эмас, ҳамма жонли махлуқлар ичига) қандай ўтларни солмайди дейсиз. Бу ҳолат ошқора юзага чиқса, тақводору парҳезкор шахсларнинг кўнглини жароҳатлайди. Уларнинг бири дард билан нола чекса, иккинчиси ўзининг дарвешлик чакмонини чок-чок қилиб йиртади. Юқорида шарҳ-баён айлаган можаролардан ташқари, агар шундай маънодор сўзлар майхоналарда зоҳир бўлиб қолса, май куйқаларини ичиб ўтирган майхўрларнинг юрагига ҳам шундай ўт туташадик, алангасидан ҳеч қаёнга қочиб қутулиб бўлмайди. Боз устига чидолмай, ўз кўксиларига ўзлари мушт билан эмас, тош билан соладилар, бўрк ўрнига бошларини ерга урадилар.

Қачонки, сўз ўз борлигини кўрсатмасдан илгари, барча нарса йўқлик ичида гумдон бўлиб ётарди. У пайтда на фалакдаги бу етти қандил (сайёра) ва на тўққиз қабат баланд осмон бор эди. У замонда ҳозир оламда мавжуд бўлмиш ҳамма нарса йўқ бўлиб, фақат оламни йўқдан бор этган фойзли, баракали зотгина бор эди. Ўша яккам

ягона тангри бўстонидан, бўстонгина эмас, ҳақиқат гулистонидан ҳаммадан бурун бир ҳавонинг нафаси келди. Эшит ва унутмагинки, ўша нафас — сўз эди. Ўша ел эсиб, махфий дам ураркан, йўқлик ичида у фурсатга ҳеч очилмаган юзларча гунча коинот гулшанида очилиб, шу жонбахш ел шарофатидан ҳаёт топди. Борликда ҳеч нарса шу елдан бурун бўлмаган ва қимирламаган. Билгинки, қандай муаттар гул бўлмасин, барчаси шу насимнинг нафаси билан очилмишдир. Бу насимга эса поклик руҳи ва ёки Исо руҳиллоҳнинг нафаси ҳамроҳ эди. Маъно китобларининг қони, фақат ер китобларининг эмас, осмон китобларининг ҳам қони ўша ҳаво шарофатидандир.

Сўз хизматининг чеки-чегараси йўқ, лекин у ҳар доим эгариб, маъноси янгилашиб туради. Жаҳон гулшанида бу оза гул худди қуёш гулидек таърифдан ташқаридир. Қуёш боғи шу гулнинг ҳиди билан муаттар бўлиб, бу гул утун борлиқнинг димоғига атр пуркаб туради.

Лекин сўз билан гулнинг ўртасида тафовут мавжуд. Ўз гулбун (гул тупи) бўлса, гул хас (хашак)дир. Сўз авҳаридан машриқ ҳам, мағриб ҳам тўла, лекин улар ўз қиммати билан бир-биридан ниҳоятда катта фарқ қилади. Зировнинг сўзи қора чақалик қимматга эга бўлмагани ҳолда, баъзи бировларники ҳазина қадар бебаҳо қимматга эгадир.

Сўз хазинасига эга бўлганларнинг нодири яқтоси Ганжада парвариш топган зотдир. У хазинагина яратиб қолмаган, балки уларни ўз саховаткор қўли билан дунёга сочган. Лекин у хазиначининг дунёга сочган хазинасида бир жаҳон ҳақиқат сирлари яширингандир. Унинг хазинасидаги ҳар бир қумуш танга — бир юлдуздир, яшил қуп (май сақланадиган катта идиш) эса унга кўк гунбаздир. Қуп остига қўйилган гишт тўлун ойдек бўлиб, қупнинг оғзига эса тилла барқашдан қонқоқ қилинган. Низомий Ганжавийнинг хазиналари биттагина эмас, бешта бўлиб, ҳар қалай, қазо қисматидан уларга шикаст етмасин.

Қуёш бутун коинотга нур таратгани каби унинг хазинаси ҳам тўққиз қават осмонни тутиб кетгандир. У жаҳон аҳлига шундай маънолар хазинасини тўқганки, у хазиналар ўлмас ва абадийдир. Бу беш хазина билан жаҳон тўла бўлгани сингари, кўк осмоннинг ҳам бирон бурчаги ундан холи эмас. У фақат ерни тугул, фалакни ҳам тўлатиб ташлаган. Унинг коинот қадар кенг ва юксак табиатида осмон юлдузлари каби беқиёс маъно дурлари мавжуд.

Бу осмонда мавқеъи хуршиди тобондек бўлиб, у таратган нур оламда абадий сўнмайди.

У, ўзининг нур сочувчи қаламини тарашлаб очганда, қуёшнинг юзига ажин тушган. Аторуд юлдузи, унинг хизматкорига айлангани учун қаламдан тўкилган майда-чуйда чиқиндиларни териб туради. Фалак уд (оловга солганда хушбўй ис чиқарадиган ёғоч)нинг куйишидан қизариб, ёниб турган оловга ўхшагани учун малоийклар уни уд ёндирадиган идиш деб ўйлайдилар. Қалами гавҳар сочувчи бу шоир ўз сўзларини қоғозга ёзган эмас, йўқ, зар сочувчи қуёш унга осмондан зарварақ сочиб турган. Осмоннинг олтинчи кўк қабатыда турадиган Муштарий юлдузи унинг ёзувларини бошига зеб қилиб санчиб олган. Фалак аҳли унинг номаларини бир кўргандаёқ бошларидаги саллаларига мисвок каби тақиб олганлар. Қуёш ўз кўзига нур борлигини унутиб, унинг ковушидан чиққан тўзондан кўзини ёритган.

Низомий сўз майи билан шундай маст — беҳуш бўлар-дики, у билан тенгма-тенг май ичадиган қодир кимса йўқ эди. Лекин ҳиндулик санъаткор, ҳиндугина эмас, сўз жодугари, жодугаргина эмас, илм-хикматнинг билимдони, Хусрав Деҳлавий ҳам назм девонлари тузган. Унинг номалари чучук, маънодор нукталардан ташкил тошган, қалами эса найшакардап (шакарқамишдан) йўнилган. Деҳлавийнинг қалам учи қаранфул (қаламширмунчоқ) каби хушбўй ҳамда позанин сарв дарахтига чирмашиб кетган муаттар сунбул мисолидир. У сунбул қаранфул каби қоғозни қора қилиб ва гоҳо қаранфул ҳам сунбул каби жингалак чизиқ солиб, сўз бозорини қизитади, гўё бу бозор турфа моллар билан тўла атторлар дўконини эслатади. Винобарин, дўконининг бутун устун ва эшиклари ифорли сандал ва уд ёғочларидан қурилган. Лекин бу атторликни қуришда Аторуд юлдузининг билимига эргашиши бордир.

Унинг қалами дoston тузишга майл кўргузган заҳоти ёзувлари билан жумла жаҳонни тўлдирди олади. У Ҳиндистонда туриб ёзган бўлса ҳам бутун оламни ўз ёзувлари билан ҳинду рангидек қора қилишга қодир. Унинг сўзлари ҳинд мажлисини қиздирувчиларни эслатса, ўзи айни мажлисда ҳинд ройига (шоҳига) ўхшаш баландмақом эди. Уни рой демай, негаки, юзларча Кед каби ҳинд подшоҳлари унинг олдида хизматкорчаллик эмас. Унинг бу мартабага эришувига хўсравона фазилати, билимдонликда қуёшдек нурафшонлиги боис. Кимда-ким билимдонлик олами-нинг шоҳи бўлса ҳам, Деҳлавий хизматида хокироҳ бў-

лиши аниқ. Гарчанд у шоирликда Низомийчаллик маҳоратли бўлмаса ҳам, лекин эл орасида бунга тенг келадиган бошқа кимса йўқ. Агар Низомий ёзувлари ўзининг юксак санъати билан Шарқнинг оташноқ қуёшига ўхшаса, Деҳлавий қуёш бўлмаганда ҳам Муштарий юлдузига лойиқ шоирдир. Низомий яратган дурру гавҳарлар қанчаллик порлоқ бўлса, Деҳлавийнинг дурлари ҳам ялтираб жило сочишда ундан қолишмайди. Агар Низомий йўлбошчи бўлса, бу унинг издошидир. Агар у шоҳ бўлса, Деҳлавий ҳам ҳукмдордир.

То абад уларнинг маскани жаннатдадир. Уларнинг маъниларидан Навоий ҳам мадад олса ажабмас!

Булардан бўлак бир қанча шеърият ҳавасмандлари муваффақиятга эришиш умидида бу савдога қўл уриб кўрдилар. Лекин уларнинг ҳар бирига ҳам бир офат етди, мурод-мақсадга етолмай, бу ишни тўхтатдилар. Баъзи бировлар ўз шеърлари билан бу савдога даромад ундириш ниятида қарадилар. Оз-мозгина муваффақиятга эришишлари билан кўнгилларида манманлик иштиёқи уйғонарди-да, инсофу камтарлик каби олижанобликни унутиб кўярдилар; лоф ва мақтанчоқлик билан ўзларини кўрсатиб, адабсизликка берилдилар. Шу ваядан ҳам тақдир уларга муваффақият бериш ўрнига ёзувчилик шарафидан нари тутар, агар баъзи бир асарлари юзага чиққан бўлса ҳам назардан қолгани туфайли, кўпчилик уларга харидор бўлмасди. Улар ўз қоғозларига нимани ёзмасинлар, бошқа биров унга иқтидо қилмади ҳам, эргашмади ҳам. Китобхон ундан на сабоқ олди ва на уни нақл қилди. Бу нарса гўё фолбин чизмасидек (варақда) бекор қолди.

Шу бебахралардан баъзиларининг ёзган нарсалари тузукроқ бўлиб, ҳаққа ёлбориб сизгиниши туфайли, мақсади озгина юзага чиқди. Унинг ёзувларидаги маънолар нурдай ёрқин ва гоҳо зулматдай ноаниқ бўлса ҳам баъзи одамлар уни ўқидилар, ундан озми-кўпми, баҳра олдилар. Мана шундай шоирларгина ўз қаторидагиларга нисбатан анча обрў ва шарафга ҳам эга бўлдилар. Улар ҳам бу дунёдан ўтиб кетгач, «маснавий» усулида ёзадиганларнинг оти ўчиб кетди. Шундай қилиб, «Амса» чилик боғида гул ҳам, ҳид ҳам қолмади, у оққан ариқнинг сувлари қуриб қолган эди. Шукрлар бўлсинки, у гуллар яна рангу ҳид топиб, бир сув оққан ариққа яна сув оқди!

Сўз дурларидан тузилган назмда ва калима гавҳарларидан тартиб топган шеърятда шоҳона сўз санъаткорлари бўлмиш Низомий билан Хусрав Деҳлавийларнинг қойим-мақом издошлари, яъни улуг ҳазрат мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий ҳақларидаким, оллоҳ у улуг мартабали, муҳтарам зоти бобаракотнинг умрларини узун ва абадий қилгай

Шоир ўз қаламини байроққа даста қилганича сўз мамлакатини қўлга киритди. У найза ўрнига қўлига қалам тутди, сўз иқлимини бошдан-оёқ ўз мулкига айлан-тирди. У зот сўз осмонининг қуёшидир, қуёш нима, сўз жисмининг жонидир. Унинг қалами жаҳду жадаллик билан сўз ўрнига ўт сочиб борар, маънодор нукталарининг барчаси эса оташнафас эди. Уша ўтган назм — шеър шамини тутиб, маънолар зулматини ёритиш мумкин эди. Унинг онгидан маънолар суви оқиб келар, у сувлар тириклик чашмасидан қайнаб чиқар эди. Мазкур чашма оби ҳаёт бериш билан сўз санъатининг ўлган танасини тирилтирар эди. Унинг озод кўнгли хурсандчиликка муштоқ бўлганидан, шеърят жомига сўз майини қуяр эди. Унинг ҳар бир қутум майи элу халқни маст қилиш у ёқда турсин, майнарастликка ундар эди. Тўла қадахгина эмас, унинг майи қатрасидан оғзи намланган кимса ҳам маст бўлиб қолар эди. «Дўст аён дўстига» деганларидек, маънолар қадахини одамларгагина эмас, осмондаги малоикаларга ҳам тутар эди. Унинг жомига ҳатто осмон сўфилари ҳам май қуйиб, косагуллик қилар ва ўзлари ҳам унда ичиб маст бўлишар эди. У сўфилар май қадахини мастоналарча кўтаравериб, охири хирқаларини (дарвишларнинг уст кийими) ҳам майхоначига гаровга бериб ичар эдилар. Янги ойни ҳилолга ўхшаш эгилма қадах қилиб, май билан қанчалик тўла бўлса ҳам ичиб, бўшатар эдилар. Маст бўлгач, хизматкорлардек, қанотларини қоқиб, оёқлари билан сакраб, ўйинга тушар эдилар. Арши аъзам эли шундай бўлса, бу олам элининг холи не кечишини тасаввур қилиб кўринг-а?! Модомики, у жомдан май ўрнига оби ҳаёт ичилар экан, биров жон бериб, бошқа бировнинг жон топиши ажабланарлики?

У «жом ва «май» деб таърифлаётганим жондек ҳаётбахш назм бўлиб, еру кўк элини маст-мустағрақ айламишдир. У назм — шеърят эмас, балки жаҳонга офат соладиган гўзал, йўқ, жаҳонга эмас, жонга офат сола-

диган даражада гўзал эди. Уни эшитиш кишини завқ-шавққа ғарқ қилиб юборгани каби ундаги чуқур мазмуни фаросат билан тушунмоқ — ҳар қандай одамнинг ҳадди эмас.

Ваҳ-ваҳ, унинг газалларидаги оташин дардларни қандай таърифлайин? Оллоҳ, оллоҳ, унинг маснавийларидаги ҳаётбахш мазмунларга не дейин?! У назмнинг қайси вазнида ёзган бўлмасин, ҳаммаси ҳам бир-биридан гўзал шеърлардир. Лекин унинг маснавийлари ўзга олам бўлиб, бу замонда унга тан бермайдиган ҳеч бир зот йўқдир. Унинг таъб кўзгусида «Хамса» ёзиш иштиёқи бор эди, хайриятки, бу иш поёнига етди. Хусусан Жомийнинг жилвагар ижодий кўзгусига «Хамса»ни солиштириб кўрсак, бу фикрнинг рад этиб бўлмас иботини кўрамиз.

Жомийнинг маснавийси Низомийнинг «Хамса»сидан ортиқ бўлса ортиқ-ки, аммо кам эмас. (Буни ўқиганлар — кам эмас, ортиқлигини айтади.) Низомийнинг «Хамса»сида байтлар сони кўп бўлса ҳам, аммо бунинг маснавийсида маъною мазмуннинг чегараси йўқ. Унда қанчалик гўзал иборалар йиғиндиси бордир, лекин бунда ҳақиқат дурри-гавҳарлари мўл. Агар уни дарё дейилса, буни кон деймиз, агар уни кўнгилик десак, буни жон деймиз.

Жомий ўз ёзган «Тухфатул-ахрор»и («Нуронийлар тухфаси»)ни бошлаб эълон қилганда, олам аҳли буни «Жон тухфаси»дек қабул қилди. Унинг «Субҳа» деган асари кишиларнинг жон ипига тизилган бўлиб, ундаги ҳар бир тасбиҳ донаси бир дурри аълоча бор. Сўнгра «Юсуф-Зулайҳо»ни ёзиб, Зулайҳо Юсуфга зор бўлганидек, ҳамма-ни бу дostonга зор айлади. «Лайлию Мажнун» ҳақида ёзар экан, тоғу чўлларга офат солиб юборди. Ҳозир эса қаламидан дур тўкиб, Искандар ҳақидаги «Хирадномайи Искандарий» («Искандар донишномаси») достонини ёзмокда. Шубҳасиз, Искандар ер юзидаги қуруқлигу денгизларни фатҳ этгани каби, Жомий ҳам Искандар ҳақидаги бу оламшумул асари билан бутун борлиқни забт этгусидир. Ҳозир Жомийдек баркамол одам дунёда йўқ, аввал ҳам бу кишидек улуг зотнинг бўлгани маълум эмас.

Агар биров соф кўнгилли бўлса, хоҳ у заргар ва хоҳ бўйра тўқувчи бўлишидан қатъий назар, ўз ҳунарида тенгсиз бўлгани учун барчага баравар севиклидир. Агар бировнинг нафаси пок ва муборақ бўлса, у ўз нафаси билан ўлганга ҳаёт бағишлайди. Агар биров фаҳму идрок эгаси бўлса, ундай донога жон фидо қилсанг арзийди. Агар унинг нукталари маънодор ва жонфизо бўлса, унга бир эмас, юз жон фидо қилинса ҳам кам. Унутмангки,

жон одам билан бирга бўлади, ахир инсон жон билан тирик эмасми?

Эй танграм, Жомийнинг ҳадис-насихатларини эл жонига малҳам қил, шу малҳам билан жонларга қувват бағишла.

Эй танграм, Жомий фазилатларидан бизни ҳам баҳраманд эт, унинг висол майидан тўйиб ичишни бизга ҳам насиб айла. Жомий билан бирга май ичишиб, мен ҳам масту девоналардек оташин сўз юритай.

VIII

Иноят қуёши васфидаким, бу файзли қуёш жилва қилиб чиқса, унинг таъсири тошни порлоқ ёқутга ва лаъли оташга айлантиради. Ҳидоят булутга таърифидаким, эҳсон ҳавосидан кўтарилса, ўз раҳмат ёмғири билан тупроқни лоззорга ва қипқизил гулзорга айлантиради. Кўнгила тошининг у қуёш нуридан тарбият топгани ва жисми тупроғи у булутнинг нами билан сероб бўлгани ҳақида

Кимгаки бахту иқбол ёр бўлса, нима иш қилса, унинг фоли қутлуг бўлиб, ўйлагани юзага чиқади; қайси ишни мақсад қилса, унга зафар ёр ва давлат мулозим ва мададор бўлади. Агар шундай одам эшакмунчоқ тиласа, худо унга феруза ато қилади. У иттифоқо тиканга қўл узатса, қўлига ҳали очилмаган гунча тутилади. Агар кўзи ойга тушса, кун бўлади ва агар тупроққа қадам қўйса, тупроқ олтинга айланади. У қўли билан заҳарли илонни ушласа, у илон гулчехра ёрининг сунбул сочи бўлиб қолади. Агар булут унинг устига ёмғир ёгдирмоқчи бўлса, янглишиб, дур сочиб юборади.

Лекин бу каби ином-эҳсонларга эга бўлган донишманд, бу бахтиёрликларнинг шукронаси учун халққа жабр-зулм ва ёмонлик қилишдан ўзини тийиши, бу саодатларга эриштирган зотни ҳеч ёддан чиқазмаслиги, дўстларига жафо қилмагани каби душманларига ҳам ситам айламаслиги, ситамгина эмас, душмани жабр қилганда ҳам унга кина-адоват қилмаслиги, жафо ўрнига вафо-ю, бахиллик қилувчига сахийлик кўрсатмоғи лозим. Бундай одам қанча мол-дунё топса ҳам уни сарф-харажат қилмай, йиғиб қўйишдан сақланиши керак. Ҳақ бергандан кейин уни асраб қўймай, худо ризолиги учун муҳтожларга сарфлаши лозим. Кўзи фақат ўзини кўрмай, фақирларга ином-эҳсон қилиши керак, бу — тангрига шукур қилиш демак

дир. Киши ўз бахт-иқболини худодан кўриши, ўзини алоҳида бир шахс деб тушунмаслиги лозим.

Мана шу юқоридаги изоҳларни тангри бахт-иқбол берган одам ҳақида гапирдим. Булут ҳеч қачон элга дур тўкмайди. Шубҳасиз, бу эҳсоннинг сабабчиси тангридир. Агар тангри ёгин бермаса, ёгини учун ҳавода имкониёт борми? Гул чоғидаёқ шамол гул япроқларини тўкиб юборди, шундай экан, елни соҳибкарам — саховат эгаси деса бўладими? Тақдирда унга нима ёзилган бўлса, ўшандан ўзга парса юзага чиқмайди.

Мен нима ишга қўл урган бўлсам, бу тангрининг ирода-си билан бўлди. Унинг ҳосилига қўл узатишим билан тангрининг марҳамати туфайли, у осонликча қўлимга кирди. Агар мақсадим харсангтошни кўпориб ташлаш бўлса, у кўз олдимда гардга айланиб, ҳар томонга тўзғиб кетди. Йўлимдан агар аждаҳо чиқиб қолса, у қўлимда асо сингарини мададор бўлди. Бироп вайрона ичига кириб, сояда дам олай десам, шу ерда хазина борлиги тушимга кирди.

Тангрининг фалак янглиғ лутф-марҳаматини кўргач, нима учун унинг қаршисида бошимни тупроққа қўйиб, сажда қилмайин! Мен унга ибодат билан қанча шукур қилсам, у менинг мартабамни яна фалак каби баланд қилади-ку!

Қалам бу фикрни қисқагина баён этди, энди қулоқ солсангиз, тафсилотини ҳам айтиб бераман. Бунинг барчасини айтиш унча ёқимли бўлмаса ҳам, лекин изоҳлаш мақсадга мувофиқдир.

Шундай қилиб, тангридан менга қанчадан-қанча иноят бўлди ва ҳақ менга бениҳоя қарам айлади, улуг мақсадларга эришиб, гоятда бахтиёр бўлдим. Лекин менга берилган бу файз-футуҳлар менинг ихтиёрим билан бўлмади. Баъзи одамлар катта-катта нарсаларни тама қилиб, кўпгина қайғу-аламларга гирифтор бўлиб юради. Лекин танграм менга қарам айлаб, улуг муддаоларни берса ва мақсадларимга ҳам етказса, шукур этишдан бошқа не гамим бор?

Масала, менга назм ёзиш фазилати тухфа қилинган бўлиб, шеъриним туфайли жаҳонда шухрат қозондим. Бошлаб газал тарзи (жанри) билан қалам тебратиб, жаҳон аҳли орасига шов-шув солдим. Соғлом фикрли доно одамлар газалларимни ўқиркан, буни оламдаги бир қиёмат деб тушундилар. Фақат газал эмас шеърининг ҳамма вазнида қалам тебратганман, буни девонларимни кўздан кечирган одамлар биладилар.

Лекин ушоқ ишлар билан қаноатланмай, кўнглимда улуг-улуг муддаолар тугён урарди. Шеърининг қайси

майдонига от солсам, у соҳанинг ҳавоси менинг кўнглимга ҳеч қандай малоллик солмас, қайси бўстонга кириб сайр этсам, унинг сайри мени қаноатлантирмас эди. Хаёлимда шеърят кишварларини эгаллаш, мамлакатларда соҳибқиронлик қилиш муддаоси тугилиб қолди. Шу андиша кўнглимдан кетмай, охири «Хамса» ёзиш ҳавоси тугилди. Шундан сўнг, ўтмишда ёзилган «Хамса»ларни, унинг водийлари, тоғлари, дарёларини бошдан-оёқ, тўла-тўкис кўздан кечирарканман, ҳеч маълум бўлмаган бир дунё кўзимга кўриндики, «Хамса» дунёгина бўлмай, унинг ҳар байти ичига бир жаҳон яширинган экан. Ҳа, «Хамса»нинг қайси бурчагига қарамай, назаримда бутун бир олам жилваланади. Лекин тоғнинг тошлари шундай ўткир ва серқирра эдики, кўк ҳам унинг тигидан қочгудек эди. Ундаги ҳар бир тошнинг ўткирлиги ойни ҳам унинг тепасидан тез ўтиб кетишга мажбур қилар эди. Лола қон-у, сабзаларининг қирралари ҳалокангез бўлиб, ундаги ҳар бир гиёҳ бошдан-оёқ захрнок эди. У ерларда ҳалойиққа отмоқ учун қўл ҳам, этак ҳам тўла бало тошлари бор эди. Ғорларида эса, дамига тортиб, ҳалок қилувчи аждаҳо-лар бўлиб, уларнинг дами замон аждаҳоларини эслатар эди. Улар ютин учун оғизларини очганларида ҳар тарафга бало ўтлари сочилар эди. У ўтларнинг ўтини аждаҳо-ларнинг ўз тишлари бўлиб, оғзидан чиққан ўт алангаси ўз тили билан фалакни ялар эди. Шунингдек, унинг пишқириб ётган денгизи шундай чуқур эдики, унда юзларча фалакдек катта кемалар гарқ бўлиб ётар эди. Унда бало бўронлари ҳар томонга ўзини уради, ундан бало мавжлари юзага келар эди. Қаттиқ пўртана тўлқинлари кўк юзига ўзини уриб, фалак коптоғини худди хубобга (сув юзида томчидан пайдо бўладиган пуфакчага) айлантирар эди. Бу денгизларнинг мавжи бало тошқинидан қонхўрроқ, наҳанглари эса ажалдан ҳам шафқатсизроқ эди.

Энди, ундаги дашту саҳроларга келганда, сатҳи шунчалик кенг эдики, унинг чегарасига тезюрар осмон ҳам етолмас эди. Унинг экин ерларию қўриқлари бало манзилдан иборат бўлиб, ҳалокатли гармсёллари одамларни ажалдек куйдириб, ўлдиради эди. У гармсёлларни қуюндай тез девбод дема, йўқ, у ерларнинг барчасини дев босиб, ҳар тарафда саргашта девлар телбалардек кезишиб юрар эди. Девларнинг новчалигини кўриб аҳмоқ деб ўйлаб, саҳрода уларнинг бўйнига ҳийлакорлик билан занжир солиб тутмоқчи бўладилар. У биёбонлар қум билан қоп-

ланган бўлиб, уларнинг чегарасига етиш — гоёда машаққатлидир. Ҳар ким бу даштларга боқар экан, бундаги меҳнат-машаққатлар жаҳонга сиғмаслигини ошқору ниҳон тушунади. Бу ерларда ганч-ҳазиналар ниҳоясиз эканини кўргани билан ҳар бир ҳазина устида юзлаб аждаҳо ҳам борлиги аниқ.

Мен шу каби «Хамса»ни кўздан кечирарканман, ҳар онда бир олам кўз олдимдан кетмас эди. Буни ёзиш ҳақида лоф уриб, даъво қилганларим эсимга тушганда, улар беҳуда хаёллар эканини эслар эдим. Бу аҳволлар мени уялтириб, хижолатимдан ўлиш даражасига бордим. Гоҳо бу сўзларимдан, сўзларимдан демай, ўз-ўзимдан ҳам уялар эдим. Гоҳо ўзимга-ўзим: «Буни ёзишнинг имконияти йўқ, «Хамса»ни тасарруф қилиб — юзага чиқазиб менинг кўлимдан келмайди», дер эдим. Бу андишалар доимо кўнглимни беқарор қилиб, кучсизлик ва ночорлик мени ҳалок қилгудек бўлар эди. Юрагимдан умидсизлик ҳаёли кетмай, кўнглимда бу ишни қилишдан ноумидлик иллоти пайдо бўлиб юрган чоғда, қулоғимга бир ёқимли овоз эшитилди: «Эй, зорланиб сайровчи булбул! Ва эй сўз гулзорида дostonлар яратувчи шоир! Минг хил оҳанг билан куйлашларинг қани? Хотирингдаги гўзал дostonларинг қани? Сен ҳақнинг лутф-марҳаматига сазовор, турк лафзидаги ижодларинг билан бутун халққа машҳур бўлган одамсан. Бу тилда назм-ёзганлар ўртасида сенчалик обрў қозонган одам йўқ. Сенга турк иқлимларини қалам билан забт этишни азал қалами тақдирингга ёзиб қўйибди. Бу водийнинг султонлигини тангри сенга насиб қилиб, тилинг тигини қалам найзасига айлантирмишдир. Сен бу мамлакатнинг қаҳрамони, бу элнинг соҳибқирони бўлгайсен. Бу йўлни босишдан нечун тоймоқчи, нечун «Хамса»ни кўргач, сустламоқчи бўласан? Ахир, сенга қандай ишлар муяссар бўлмади? Бўлар-бўлмас хаёлларга берилиб, бу йўлдан қайтиш сенга муносибми? Ёки сенга ҳақнинг лутф-карами бўлмаганми эди, у сенинг қаршиида ёрқин йўл очмаганми эди? Ахир, нима ишга қўл урган бўлсанг, у сенинг кўлингга кирди-ку, мана шулар тангрининг сенга бахт эшигини очгани учун далил эмасми? Агар, ҳақ ҳидоят йўлини очмаса, иноят қўли билан тутмаса, ҳар қандай катта ишни ҳавас қилгани билан хас каби заиф одамзоднинг кўлидан нима келиши мумкин? Хусусан, сен ҳаммадан ўзингни паст олувчи ва тупроққа тенг тутувчи камина одамсан. Шунингдек, халқ ҳам сенга ҳурмат юзасидан ўзини пастиран тутади, сенинг камтарлигингга ҳаваси келади. На кўнглингда қувват ва танангда

куч бўлмаса, ўзинг гўё оёқ остида қолган чумолига ўхшайсан, босилиб-янчилган бечора чумолининг қўлидан нима иш келиши мумкин? Лекин агар сен ўша пажмурда — чалажон чумоли бўлиб, даврон жафосидан қаттиқ азоб-уқубат чеккан бўлсанг ҳам, аммо ҳақдан сенга иноят бўлиб, ҳидоят куёши сенга кулиб боқса, чумоличалик жонинг бўлмаса ҳам бахт раҳнамолик қилиб, қаршингда аждаҳолар забун бўлади. Кел, кўнглингдан ваҳималарни ҳайдаб чиқазиб, ишга кириш, йўлга отлан!»

Гойибдан бу нидо келгач, мени наришон қилган хавф-хатарлар йўққа чиқди-қўйди. Кўнглим кўтарилиб, жонимга ором етди, нотавон танамга қувват ҳам кирди. Кўзим наргиси богдек очилиб, кўнглим гунчаси худди тоғдек кўтарилди, десам бўлади.

Гойибдан бу куч-қудрат етгач, ёзиш майли менда яна кучайди. Тақдирдан бундай илиқ илтифотни кўргач, «Хамса»ни ёзиш учун қаламимни йўндим. Кўнглимдаги шавқ-завқим ўти яна алангаланиб, назмни ёзиш тараддудига тушдим. Қўлдан келганча ижод қилишга киришиб, муродимни юзага чиқаришга уридим. Қаламим билан қоғозни безар эканман, кўп ажойиботларни тасвирга олдим. Кўнглимда «ёза оламанми — йўқми...» — деган қўрқувлар тугён уриб ётар эди, қаламим бита бошлагач, иш мен ўйлагандан юзларча марта осон кўча бошлади. Дунёга шу қадар кўп гавҳарларни соча бошладимки, бу кўхна дунёда бўш жой қолмади. Довотим (сиёҳдоним) гавҳар дўконини очди, гавҳар дўкони эмас, гавҳар конини очди. Сиёҳнинг лосини (сиёҳдонга соладиган инак қасқоғининг толаси) ювиб, унинг қора чиркинни кетказгач, сиёҳимга ҳар қатра сув томизганимда, унга сув ўрнида инжу — марварид томган бўлса керак. Қатра сув нима, кенг дарё бўлиб, довотимни ҳақ-таоло шу дарёнинг ҳавзасига айлантирди. Довот эмас, уни ўзга бир олам денг олам ҳам эмас, улуг ва азим фалак деяверинг. Агар у фалак баробарида бўлмаса, юз жаҳон маъно унга қандай сиғсин?

Энди қамиш қаламимга келганда, у шундай диловар — ботир наҳангки, у маънолар денгизида паҳангдек жавлон уриб, бу сувнинг қай томонига юрса, сувларни худди кема сингари ёриб боради.

Хулосайи калом, бу «Хамса»ни ёзишда юқорида номлари зикр қилинган устозлар изидан бориб, унинг ҳар бир китобини ёзишда тафаккур денгизининг гавҳарини сочиб, улар дostonига риюя қилганим ҳолда, зебу зийнатларини орттирдимки, буни шарҳ-баён қилишга лузум йўқдир.

Буларни шундай таҳрир қилдимки, бу мазмунларни ўзгартиришга ҳеч ким йўл тополмаса керак. Шундай қилиб, тангрининг мадади билан у дostonларни ортиқча гаплардан тозаладим, баъзи ҳикояларини эса, ортиқча кўриб, тамом олиб ташладим.

Шу йўсинда тўрт дoston тугалланган бўлиб, фақат охирги биттаси ҳали ёзилмаган эди. Бу ишни бошлаб юбориш ҳам қийин бўлди. Унинг тузилишини — тартибини бир режага солиб олиш ҳам осон бўлмади, турли латифа ва ажойиб ҳикматлар топиш, аввалги тўрт дostonда бўлгани каби янги-янги қўшимчалар киритиш ҳам кўнглига озор берар ва лекин уларни топиб, жой-жойига қўйиш умиди йўқ эмас эди.

Бу пайтда назм аҳллариининг шоҳ шоири бўлмиш, бу ишнинг бутун қийинчиликларидан хабардор, поклик базмининг соф майларини сиқорган, бу «майхона»нинг пешвоси бўлмиш Жомий ҳазратлари Искандар дostonини зеб-зийнат билан назмга солаётганларини эшитдим. Лекин у киши унинг ҳолатларига унча аҳамият бермай, ишни нутқларидан бошлаган экан, жумладан, Искандарнинг тарихи ва у ҳақдаги афсоналарни тушириб қолдириб, у тарафидан айтилган дур каби бебаҳо сўзларини ёзган экан. Бу гапни эшитиб, менга шодлик юзланди, хотирим анча ғамдан озод бўлди. Мен шундай дурга муҳтож эдим, бутун умримни бериб бўлса ҳам шуни олмоқчи — унга харидор эдим. Энди мен шу дostonни кўздан кечириб, унга кўпгина зеб-зевар қўшишга қарор қилдим. Ҳақдан лутф-аҳсон етиб, менга шундай жавоҳирни насиб айлади.

Энди қаламимнинг учини чиқазиб, шу дostonни қоғозга ёзишга киришайин. Искандар бутун кишварларнинг жаҳондори эди, унинг қилган ишлари ҳақида бир дoston ёзилса, унинг қимматли фикрларини ҳам санъаткорлик билан дostonга киритилса, унинг ҳикмат тўла сўзларини, ажойиб туйғу ва орзуларини тасвирланса, дoston гўзаллашиб, элни ўзига мафтун қилиши турган гап.

Ўтмишдаги донолар Искандар ҳақида кўпгина афсоналар яратганлар. Мен ҳам ўша донолар қатори у ҳақда назм билан сўз юритсам, ўша қадимги Низомий Ганжавий билан Хусрав Деҳлавий икковлари юрган йўлдан қадам ташласам, бу ҳақда айтиш керак бўлмиш барча гапларни айтган бўларман.

Қизишиб кетиб, қанақа беҳуда гапларни гапириб юбордим, маст ёки мажнун эмасман-ку, тавба! Ҳозир ақлим бу гапларимнинг ўришсизлигидан мени огоҳ қилди. Астаг-

фируллох, айтган сўзларимни илоё мағфират қилгин, кечиргин!

Агар ҳақ менинг қўлимга қувват, қаламимга илҳом бахш этса, мен ўша юқоридаги улуг зотларнинг издошлари бўлажагимга ишонаман. Менга улардан мадад етмас экан, бу дostonни ёзишга қандай ҳаддим бўлиши мумкин. Менинг бу гапларимни халқ яхши тушунмаслиги мумкин. Аммо мен биламан, худо ҳам билади. Ахир мен ярим кечаларда уйқумни ҳаром айлаб, ҳақ таолога сажда қилиб, ёлбораман-ку. У икки зотнинг (Низомий ва Деҳлавийнинг) нуруний руҳига ва учинчи устознинг (Жомийнинг) ҳам илоҳий қувватига ихлос билан «қуръон» тиловат қилиб, фотиҳа ўқиб, кўзим денгизда уларни бир говвосдай сақлайман-ку. Улардан умидворлигимнинг исботи учун отларини алоҳида-алоҳида тилга оламан. Ножўя айтган сўзларим учун узр сўраб, ҳар бирларидан мадад тилайман. Шундан сўнг илҳимга қалам олиб, кўнглим нимани тиласа, шунини ёзишга киришаман.

Ҳеч кимга пинҳон эмаски, қиладиган ишим гоятда оғир ва мушкул, буни қалам билан қоғозга тушириш ундан ҳам қийин. Юқоридаги устозларгина эмас, яна ким шеърини билан шугулланган, умуман адабиётга алоқадор бўлса, ҳаммасининг руҳидан умидворман, улар ҳақиқа дуо қиламан. Ўз муддаоимнинг юзага чиқишида улардан ҳам мадад тилайман, уларга завқ-шавқ бағишлаган жомни мен ҳам қўлга оламан. Аммо пир Жомийга мен дурдқашман, яъни май куйқасини ичишда ошноман.

Эй кosaгул, каёний қадаҳини келтир! У қадаҳ того-радан ҳам катта бўлиб, қўлимга тегиши билан ундаги майни синқарай-да, оғизини ундан олгач, бир йўла учиб қолай.

Эй хонандаю созанда, дўстлик, улфатчилик куйларини куйла. Бир куйлаб тўхтаб қолма, яна кетма-кет куйла! Ҳеч сўз қайтармай, мени масту мустағрақ қилиб ташла! Зеро, тонгла сўз ёзишга киришгумдир.

Эй Навоий, соқий қанчалик шўх ва гўзал бўлмасин, созанда ҳам қанчалик дилкаш ва оҳангжў бўлмасин, аммо йўлга чиқиш олдидан ичкиликдан ўзингни асрагайсан, зеро, эртанги кун олдинда катта вазифалар турибди!

IX

Олиймақом султонлар орасида шоҳ Ғозийнинг ҳам марҳаматли вужудида шундай ҳол борлигидан оз-моз сўз

юритмакким, худо унинг мамлакатини барқарор ва шоҳлигини абадий қилгай

Эҳсон денгизи мавж урса, мавжудот тугул кўк осмон ҳам, унинг қаторида ер курраси ҳам бунёд бўларкан. Аммо ернинг кўп қисми сув ичида экан. Шунинг учун инсоният қуруқликни ўзига маскан деб билибди. Тангри жаннатни ҳам, дўзахни ҳам яратган, чунки кўпларда гўзал хулқ, яхши сифатлар бўлиши баробаринда, ёмон, бадфезли қилиқлар ҳам бор. Одамлар яхши-ёмон икки қисмга бўлиниб, ўша икки уйни, яъни жаннат билан дўзахни тўлдирдилар. Тақдири азалда шундай қазо ёзилган бўлгач, эл-халқ бу икки ҳолатдан қочиб қутулолмайди. Ўртадаги тафовут шундаки, бунисида жаннат дарахлари мавж уриб турса, униси хас-хашаклардан иборат. Инсонларнинг феъли ҳар хил бўлганлигидан уларни икки хил сафга бўлиш зарурати тугилган. Жаҳондаги одамлар қанчадан-қанча гавро ва жанжаллар қилишиб, кўпгина ёмонликларга, фисқ-фасодларга сабаб бўладилар. Агар баъзи одамлар доно, ақлли ва инсофли бўлса, кўпчилиги ҳеч нарсани тушунмайдиган жоҳил бўлади. Мана шундай гумроҳ одамларнинг адаштирувчи қоронғи кечасини зиё солиб ёритиш учун тангри уларга элчи сифатида ўз пайғамбарларини жўнатди. Шунингдек, одамлар ўзини қандай тутиши кераклиги ҳақида қонун-интизомлар чиқазди ва уларга раҳбарлик қилиб турсин учун шоҳлар юборди. Лекин пайғамбарлар ичида Муҳаммад шоҳнинг кўшин ва сипоҳлари ўзгача эди. Шунингдек, Муҳаммаднинг умматидан чиққан шоҳлар ичида бир шоҳ пайдо бўлдики, бошқа шоҳлар унга хизматкор бўлса арзийди. Давроннинг энг забардаст шоҳлари, шоҳларигина эмас, энг қудратли шаҳаншоҳларининг ҳам энг улугвори бўлмиш Абулғозий шариат қонуларининг шоҳи ҳамдир. Унинг борлигидан дунё зебу зийнатга тўлиб, обод бўлади. Уни Улусхон ўгли Султон Ҳусайн ҳам дейдилар. Тақдир унинг отига: «Тангри султонлигини ҳам, саховаткорлигини ҳам давом-ли қилгай», деб ёзиб қўймишдир.

Бу, жаҳон халқининг пок зотларидан, яратилишда жавоҳирсифат бўлмишдир. У ҳозир ўзининг улуг сифатлари билан жавҳарий зотлигини ҳам, гавҳарий поклигини ҳам исбот қилиб турибди. Жаҳон хазинасидаги порлоқ гавҳар ҳам у, осмон авжидаги мунаввар юлдуз ҳам у. Бунинг қадри фалак оламининг боғичалик кең бўлиб, фалакдаги юлдузлар эса у боғдаги шабнамлардир. Уни боғ эмас, юлдузлар билан тўла гўзад, ёрқин кеча-ю,

шабнамлар каби порлоқ юлдузистон денг. Юлдуз ҳам эмас, уни оппоқ-ялтироқ дўл денг, дўл ҳам эмас, кечалари майсазорларда ялтираб жилва сочадиган кирм номли қурт денг. Уни шабнам десам, жоннинг жавҳаридир, бу шабнамнинг ҳар қатраси эса эҳсон денгизидир. У ўз душманларидан юз, минг туман марта фарқ қилади. Душманлари эса ҳалиги денгизлар остида фарқ бўлиб ётибди. Унинг кирми кечаларни ёритувчи қип-қизил чўғдир, йўқ, чўғ эмас, аждардир. Ҳаммаёқни ёритиб турган нур унинг огзининг шуъласидир, агар бу айланаиб ётган чархи фалак душман бўлса, уни бир дамига тортиб, ютиб юбориши ҳеч гап эмас. Агар унинг фикр қуёши нур сочадиган бўлса, қуёш бир заррага ўхшаб, симобдек титраб қолади. Агар қуёш изтиробга тушса, бунинг ҳеч қандай ажабланарлик жойи йўқ, зеро, унинг фикрининг ҳам зарраси бир қуёшдир.

Агар у тўққиз фалак билан бир қуёшдек кенг дастурхон ёзиб, базм-зиёфат берадиган бўлса, олам аҳли ундаги ноз-неъматларни еб, қуёшдан парвариш топгандек бахраланади. Унинг сахийлиги фақат денгиз ва конларгагина эмас, тошу тупроқларга ҳам аёнидир. Денгиз ичида бўлган дурри галтонлар ҳам, кон ичида бўлган лаъли рахшонлар ҳам бунинг дастурхонига чиқади. Шундан кейин денгиз гадолардек умидсиз ва девона бўлиб, дурларни сочган қўли билан ёқасини ушлайдн-қолади. Кон эса, гадоликнинг чорасини топган гадолардек атрофида уйилиб ётган тош парчалари ичига кўмилади. Шоҳ денгиз ва коннинг асосий манбаъсини доимо олиб, бу икки нотавоннинг эҳтиёжини қондириб туради. Унинг қўлини денгиз ва кон мисоли денг, лекин сахийликда улар бунга тенг келолмайди. Денгиз ва кон унга баъзан вафо қилмайди, чунки шоҳнинг саховати, муруввати баҳру конга жабрдир.

Гулининг хусни беҳишт боғини эслатса, суви абадий ҳаёт чашмасига ўхшайди. Гулининг ҳиди юз йилчалик йўлга таралиб, юз йил бурун ўлган таналарни ҳам қайта тирилтиради. Ҳақ унинг сувини ҳаёт зилолидек қилиб яратгани учун у сувдан ичиб кўкарган ниҳоллар абадий қурмайди. Агар у яна баркамол бўлса, Исо пайғамбар сингари нафаси жонбахш бўлиши шубҳасиздир. У Исо Масиҳо даражасига етиш учун илтижо билан дуолар қилса, дуоларининг юздан бири мустажоб бўлганда ҳам уни халқ «жонбахш» деб атайдиган бўлади. Шундан кейин у, агар огзини сўзга очар экан, элга сўз ўрнига жон сочади. Эл-улус нутқидан жон топиб, ўлган киши оби ҳаёт ичиб тирилгандек бўлади. Қуёш нуридан бутун коинот

ёригандек, унинг нафасидан одамлар ҳаёт топадиган бўлади.

У ўз ширин сўзлари билан элни баҳраманд қилгани ҳолда, қиличидан заҳар томиб туради. У қилич эмас, порлаб турган ойдир, ой ҳам эмас, душманини чопиш вақтидаги ярқироқ чақмоқдир. Агар чақмоқ бўлмаса, нега у сувга бориб тушмагунча ҳеч кимга омонлик бермайди? У илдириш (чақмоқ) бало булутидан чиққанда дашти Қипчоқдан то Қримгача кўришиб туради.

Агарда уруш вақтида унинг ўқи отилар экан, душман ўз тану жони билан хайрлашиб қўя қолади. Унинг ўткир найзасига зирҳли кийимлар монъелик қилолмайди, у албатта душманнинг юрагига бориб санчилади. Юрагига санчилгач, у ерда кўп турмай, яна бошқасига урилади. Қоронгида ҳам у ўз манзилни дарров топади, унга етиб ҳам, ўтиб ҳам бўлмайди. Найзасини юрак эмас, қаттиқ тошга санчадиган бўлса, тошни ҳам тешиб юборади. Найзасининг учига пўлат суви берилган, шунинг учун унинг тошни тешиши ажабланарли эмас. Тошни тешишда улар ўртасида анча фарқ бор: «сув — тошга ёмғир ёғишининг таъсири билан баробар, найза эса чақмоқ билан тенгдир».

Агар у жангга от билан жавлон қилиб кирар экан, буни кўрган душманнинг ваҳимадан жони чиқиб кетади. Шунда у девзот ўз душманини қуюн теккан хашакдек тўзгитиб юборади. У жанггоҳга бир дам тушиши билан тезкорлик қилиб, оламни фатҳ этади-қўяди. Оламни олиб, душманини даф этаркан, бундан олам аҳлига омонлик етади. Оламни фатҳ этган чоғида қўлига не ўлжа тушса, уларнинг ҳаммасини олам кишиларига эҳсон қилиб — улашиб беради. Оламга офат солувчи яъжуж қаршисига, қилич шаклида, «Садди Искандарий» каби гов чекади. Агар у сад хом гиштдан бунёд қилинган бўлса, бу уни темирдан, йўқ, пўлатдан бунёд қилади. Искандар бир неча мустимаҳкам тилсим ясаган бўлса, бу ундай тилсимларни очади. Тилсимларни ранж-машаққат чекиб очишдан мақсади эса унда беркитилган хазиналарни элга эҳсон қилишдир. Агар Искандарнинг кўзгуси оламни кўрсатадиган «Жаҳоннамо» бўлса, бунинг ойнадек ёрқин фикри оламни ёритади. Унинг мушкул — муаммо ишларини олимлар ҳал этса, бунинг мушкилотларини азал ҳакими (тангри) ҳал этади. Агар Искандар оби ҳаёт топаман, деб жон берган бўлса, бунинг ҳар бир маънодор нуқтаси кишига оби ҳаёт бағишлайди. Агар у қанчадан-қанча саъй-ҳаракат билан қуруқлигу денгизларни фатҳ этган бўлса, бу ўз саховаткорлиги билан ҳеч қандай қийналмай дунёни қўлга олишга қодир.

Шуни унутмангки, агар жаҳондан Исқандар каби улут-сифат бир зотни ахтарсангиз, Султон Хусайндан ортиқ ҳеч кимни тополмайсиз. Денгизлар ҳам, қуруқлик ҳам, дунёдаги ҳамма ҳўл-қуруқни олган Исқандар ҳам унга мутеъ бўлса арзийди.

Эй танграм, Исқандарсифат Султон Хусайннинг мулозимларини ҳам Исқандарсифату унинг адолат уйи бўлмиш мамлакатини ҳам «Садди Исқандарий» каби мустаҳкам эт.

Эй косагул, ойна сингари тиниқ май тут, май эмас, ойинайи Исқандарни келтир. Уша кўзгу билан кўзимни равшан қил, кўнглим гулчасини ҳам ўша сингари гулшан қил.

Эй созандаю хонанда, гулшанда роса базм бўлди. Сен ҳам «Рост» оҳангида бир куй куйлагин. Шу оҳанг билан кўнглимизни хушнуд қилиб, дилимизга роҳат бағишлагин.

Эй Навоий! Ғоятда чиройли базм бўлди, тўлуи ойдек тўла қадахларда майлар тутилди. Бу шоҳона мажлисда сен ҳам бода ич, лекин фақат шаҳзода (Бадиъуззамон) қадах тутсагина ич!

Х

Тахт соҳиби ва соҳибқиронлик осмонининг нурли қуёши султон Бадиъуззамон баҳодир мадҳида

У ақл-идрок боғининг сарви озодаси, замон аҳлининг шоҳу шаҳзодасидир. У ҳаё гулистониға ёмғир ёғдирувчи булут, адаб осмонида эса нур сочувчи қуёшдир. У асилликда осмондаги офтобу адолат бобида худди жаҳон устидаги фалакдир; у саодат баҳористонидаги қомати келишган сарв дарахти, шараф гулшанининг хиромон-хиромон юрувчи гўзал қирғовули; у саховат боғидаги гул сочувчи шабада-ю, ҳади гулзоридаги руҳпарвар муаттар ҳид; камолот чўққисидаги юлдузларнинг шоҳи у, шу юлдузлар анжуманидаги кўзларнинг қорачиғи, у вафо гулзорининг очилган гули, саховат денгизининг ягона жавҳари у, агар шоҳлик ва салтанат кўз бўлса, бу ўша кўзнинг нури бўлмиш султон Хусайн ўғли Бадиъуззамондир.

Яхши зотинг нурдан, балки покиза руҳдан пайдо бўлган бўлиб, сени фаришта деб таърифласам, фаришта сенин руҳингга фидо бўлса арзийди. Сенин зоти покинг фариш-тасифат, жами сифатларинг ҳам малоикаларникиға ўхшайди. Яхшиликни ва яхши қилиқларни ўзингда мужас-самлантиргансан, бошингдан-оёқ яхшилик ва яхши

қилиқлардан иборат. Жаҳон аҳли яшириниб ётган латофат ва гўзалликларни ахтаради, ваҳоланки сенда жаҳоний латофатлар яширинган. Вужудингга беркитилган лутф-марҳаматнинг чегараси йўқ бўлиб, уларни қанча яширсанг шунча ошқор бўлади. Ахир, қуёшнинг иши нур сочишдан иборат экан, нима сабабдан уни яна нур билан беркитиш керак? Сўзингдан элга ҳаёт озиги етади, у ҳаётбахшиликда Хизр сувини ҳам йўқ қилиб юборади. Лекин у сув битта Хизр умрини узайтирган бўлса, сенин сўзинг эл-улусга абадий ҳаёт бағишлайди. Сўзингдаги юксак хосиятлар унда бўлмагани учун у сув, яъни оби ҳаёт ўзини қоронгиликка яширган бўлса ажаб эмас. Сўзинг одамларга умр бағишлайди, юзингдан халойиққа шодлик етади. Сенга фақат билимдонларгина эмас, амр-фармон берувчи маъмур ва мансабдорлар ҳам мутеъдирлар. Улар фақат амр-фармон билан умр ўтказмай, сенин ҳақингга бажону дил дуо ҳам қиладилар. Фақат булар эмас, сифатларининг эшитган фаришталар ҳам сенга соғлом ҳаёт тилаб дуо қиладилар. Сенин ҳимматининг баландлиги олдида фалак пастлик қилади, фалакда яшовчилар (фаришталар) эса сенин хизматкорларингга хизматкор бўлса арзийди. Баландҳиммат кўлининг кўтарганинда ундан кумуш тангалар худди юлдуздек пастга сочилади. Аммо сенин даргоҳингдаги хизматкорлар муҳтож бўлмаганларидан, уларни йиғиб олишга уринмайдилар. Денгисифат кенг саховатли кўлинг танга эмас, дур сочади, дур бўлганда ҳам худди булут ерга сел ёғдиргандек беҳисоб — мўл сочади.

Булут ёгинлар билан чарх бўстони яшнатгани, тун у бўстонда худди қора сунбулга, кун эса очилиб турган сариг гулга ўхшаб акс этгани, сунбул мушқин ҳидини сочиш билан дунё кечасини янада қоронғи қилиб юборгани, фалак боғи ўзининг сариг гулларини (юлдузларини) чарақлатиб, оламга тобоқ-тобоқ олтин сочгани, у тўкилган олтинлардан барча олам нурлангани сингари, сендан эл-юрт баҳра олади.

Унутмангки, ҳар қачон қуёш зар сочувчи, булут эса гавҳар тўкувчидир. Сенин базмингдаги қадахларга олтин суви югуртирилган бўлиб, қимматбаҳо тошлар уни худди гавҳардан ясалгандек қилиб кўрсатади. У қадах поршоқ лаъллар билан, йўқ, лаъл билан эмас, тириклик суви билан тўладир. Сен уни илтифот ва марҳамат билан ичаркансан, ҳаётинг ва умринг дам-бадам узун бўлсин.

Эй соқий — косагул! Шундай май келтиргинки, у ти-

ник, порлоқ бўлсин, унинг кайфи эса дилга қувонч бахш этадиган бўлсин! У май билан кўнгила уйини чамайзор, кўз ҳужрасини эса ҳарорати билан равшан қил!

Эй муганний (чалғувчи-ашулачи), шундай баланд авж билан куйлагинки, бу куйингдан осмон фаришталарининг ҳам дили қувонсин. Куйингнинг савти ҳам шундай авжида бўлсинки, қўшиқларининг сўзлари юрагимга жойланиб қолсин.

Эй Навоий! Ёзар экансан, доноларча ёз! Ёзиш бўйинига олган экансан, мардонавор ёз! Ҳар хил баҳона лар билан ишни пайсалга солишни бас қил, дostonи бoншaб, қаламингдан гўзал — маънодор сўзларни тўкиш кирин!

XI

Бу гавҳарафшонликдан улғ мақсадимиз тарих илми хазинасидан хабардор бўлиш ва бу гавҳарафшонликдин тўлиқ мурудимиз қадимда ўтмиш шоҳларнинг ҳол-аҳволини кўздан кечиришдир.

Жумладан, қадимги форс-эрон шоҳлари ҳақидаким, улар тўрт табақа эрдилар, шулар ҳақида қисқагина баёнот берурмиз, уларнинг биринчи табақаси «Пешдод» бўлиб, ҳозир шуларнинг ишларини шарҳлаймиз

Бу тарихни тасвир этмиш тарихчининг баёни тубандагичадир:

Одам алайҳиссалом халифалик тахтига ўтирди. Унга қадар Маккий лақабли шоҳ, Маккий эмас, балки «Расули араб» — «Араб пайгамбари» деб юритилган шоҳ ҳам бўлган. Муҳаммад — пайгамбарларнинг шоҳи эди, у илоҳий илмлардан жуда яхши хабардор бўлган. Ҳақ уни пайгамбарлар етакчиси қилиб, элчилик — пайгамбарлик юзасидан тахтга ўтқазди. Бу ораликда пайдо бўлган подшоҳлар шоҳликда унинг йўлини тутдилар.

Тарих саҳифаларини жуда кўп кўздан кечиргач, бу шоҳларнинг тўрт табақа эканликлари маълум бўлди. Шу тарихни ёзган одам уларни «Эрон шоҳлари» деб аталган асаридан битган. Агар бу гапда бирмунча ихтилоф бўлса, хато қилганлар узрлидир. Зеро, узоқ замонлар ўтиши, фалак тарафидан кўпгина ҳодисалар юз бериши натижа-сидан тарихларга беҳад футур ва бу фанга кўпгина қусурлар етган бўлиши табиийдир. Лекин бу тарихдан хабар берганлар орасида «Низомут-таворих» («Тарихлар низоми») китоби муқаммал ва муътабардирки, мен буни бошқа

тарих китобларининг сарлавҳа ва мундарижаларига ҳам солиштириб кўрдим.

Бошда буларни тўрт қисмга бўлган эдим, энди шуларнинг исм ва тарихларини эшитинг:

Бу тарихнинг энг қадимгиси «Пешдод», иккинчиси «Каёний», учинчиси «Ашқоний» ва тўртинчиси «Сосоний» деб аталади.

«Пешдод» сулоласида ўн бир шоҳ ўтган бўлиб, энг қадимги салтанат эгалари шулардир. «Пешдод»ларнинг биринчи шоҳи бўлмиш Каюмарс тахтга чиққач, адолат йўлини тутди. Агар унинг тузуми бутун жаҳонга тарқалган бўлса ҳам, лекин кийимлари ваҳший ҳайвонларнинг териси ва чармидан бўлган. Бундан кейинги жаҳондорнинг номи Хушанг бўлиб, унинг тахтлари жуда ҳашамдор бўлган. Хушангнинг донолигининг чегараси бўлмаган, у «Жовидоний хирад» («Ақлнинг абадийлиги») номли китоб ҳам ёзган. У оламдан ўтгач, ўрнига Таҳмурс ўтирди. У шундай иш тутдики, бутун олам аҳлининг умид-орзуси шу билан боғланиб қолди. Таҳмурс оламда жуда кўп шаҳарлар бино қилди. Нишопур, Марв, Сипоҳон каби шаҳарларни ҳам аслида шу қургандир. Ундан сўнгра Жамшид оламга от солди: у қанча мамлакатларни олди ва бир қанча одамларнинг бошига тож кийдирди. У халойиққа ҳам кўпгина наф еткурди ва анча ажиб амр-фармонлар, тартиб-қонунлар ҳам ихтиро ва жорий қилди. Ундан кейинги дунё шоҳи Заҳҳок деб аталардики, у шафқатсизлик билан эл-улус қонини тўкди. Заҳҳок шу каби зулмкорлик билан иш кўргач, тез орада тахтдан тушиб — дунёдан ўтиб кетди. Сўнгра, жаҳонгир Фаридун тахтга чиққан бўлиб, бутун дунё унинг қўл остига ўтиб, амр-фармонида турди. Унинг бошидаги тож Каёниёна бўлиб, байроғи эса Ковиёна эди (машҳур темирчи бўлиб, унинг чарм фартугидан халқ Заҳҳокка қарши курашда байроқ сифатида фойдаланган). Унинг ўрнига валиаҳд бўлиб Манучеҳр ўтдики, бу эски дунё унинг тахтгоҳи эди. Фурут номли дарёни ўша Манучеҳр қаздириб, ҳаммаёққа довароҳлар экиб, дунёни бўстонга айлантирган эди. Ундан сўнгра, Нувдар подшолик билан бахтиёр бўлиб, жаҳондаги мамлакатларга амр-фармон берувчи бўлди. Лекин дунё унинг муродини юзага чиқазмади, қисқаси, бу олам унга вафо қилмади. Кейин, Афросиёб шоҳлик қилиб, ўз зулмкорлиги билан Эронни хароб айлади. Унинг даврида деярлик ободончилик бўлмагани каби фалак унинг ўзини ҳам обод қилмай, тез орада ҳаётдан маҳрум этди. Эндиги навбат Зоб Таҳмосбники эди. Лекин унинг мартабасининг

баландлиги фалакдан ҳам ўтиб кетган бўлиб, тожу тахт қўлига киргач, бутун мамлакатни ва халқни етти йиллик солиқдан озод қилди. Олам Таҳмосбдан бўшагач, Гаршосбдан замон зеб-зийнат топди. У шўх фалак отини ўзига ром қилиб олган бўлса ҳам, лекин куни битгач, ўзи ҳам оламдан ўтиб кетди.

Шу юқорида номлари зикр қилинган ўн бир киши ўша қадимги дунёни идора қилган Эрон шоҳлари бўлишига қарамай, дунё уларни бир ўйинчоқдай ўтказиб юборди.

Эй соқий, менга Жамшид ясаган машҳур жомни келтир ва ундаги майни ичириб, мени дунёдан ноумид қил! Чунки шоҳлик расм-русумида ҳаётга огоҳлик билан қараш йўқ, бинобарин, май ичишнинг ўзи бир шоҳликдир.

Эй созанда-ю хонанда, «Ажам» куйини куйла! Шу куйда «Ажам шоҳлари»ни ҳам тилга олиб ўт. Хусусан, улар «Пешдод» сулоласидан эканини ёдласанг, менга ҳам тараҳхум қилган бўласан.

Эй Навоий, сўзинг жуда яхши туганди, лекин биласанми ўзинг, сен тасвирлаганлар ким эдилар? Энди адаб билан шоҳона қадаҳ кўтариб, ҳордиғингни тарқатгин-да, кайфинг яхшиланиши билан афсонагни давом эттир.

ХП

Иккинчи табақа Каёнийлар бўлиб, уларнинг олий маҳом тахтларини ва Каёний тождорини бошдан-оёқ зикр этгич

Бу ҳақда сўз бошлаган кимса форс тарихини тубандагича тасвирлаган:

«Каёний» деб аталган шоҳлар иккинчи табақа бўлиб, олам уларнинг шарофатидан обод бўлган ва шаън-шавкат топган эди. Буларнинг биринчисини Кайқубод деб билинг-ким, бу ақлли ва адолатли шоҳ эди. Бу пайтда машҳур Рустам ёш йигит бўлиб, Кайқубоднинг паҳлавонларидан эди. Кейин Ковус дунёни эгаллади, у дунёнигина эмас, етти қабат осмонни олишни ҳам тама қилди. Ковуснинг лашкарбошиларидан Гударз билан Тус бирлашиб, Сиёвуш-ни дўзах ўтига тикдилар. Сўнгра билимдон Кайхусрав жаҳон аҳлига ўз донолиги билан ҳукмрон бўлди. Тус, Гударз, Гев, Фаромарз ва яна Рустам, Зол, Нев каби баҳодирлар унинг лашкарбошилари эди. Бунинг кетидан мамлакатга Лухросб шоҳ бўлди, кўпинча Балх унинг пойтахти бўлиб турди. Кўп ўтмай, унинг кўзи кўр бўлиб қолди, Бухтуннасар унинг лашкарбошиси эди. Бундан сўнг мамлакатга Гаршосб ҳукмдорлик қилди, бунинг ҳақида

Лухросбнинг ўзи фармон чиқазган эди. Лекин Гаршосб Зардушт одатларини жорий қилишга уринди, чунки ўзи мажусий бўлиб, мажусийлар Зардушт динида эдилар. Кейин мамлакатда Баҳман ҳукмронлиги қарор топди. У кишини адаштирувчи Зардуштлик алангасини ўчирди. У агар бу борада Зобилистонга футур етказган бўлса ҳам, лекин Байтулмуқаддасни (Қуддуси шарифни) обод қилиб, гуллатиб юборди. У ҳам кетиб, худо унинг мулкини Хумой деган қизига берди. Бахт-саодат ёр бўлиши туфайли, ҳукмронлик бу қизнинг қўл остида анчагина тўхтаб қолди. Бу ер у оламорога ҳам вафо қилмай, Доронинг қўл остига ўтди. Доро инсоф ва адолатни ўзига шиор қилиб олган шоҳ бўлиб, бутун жаҳон аҳлидан ўзига бўйсунини талаб қилди. Унинг Доройи Доро деган ўгли бор эди, отасидан сўнг оламга ўша оламни безовчи ҳукмрон бўлди. Ўз вазири билан орасида адоват бор эди, ўшанинг қасди билан Доро ҳалок бўлди. Жаҳон шоҳлиги байроғини нўтарган Искандар Доронинг асрида ҳукмронлик тахтига ўтирган. Искандарнинг қиссасини баён қилишга киришмайман, ҳали кейинроқ ўз ўрнида зикр қилинади.

«Каёнийлар» юқоридаги тўққиз кишидан иборат бўлганки, буларни ҳам фалак гардиши ўз гирдобига тортиб кетган. Кўринишда буларни худди кўкка кўтарганга ўхшайди-ю, аммо охирда бу бечоралар ҳам қора тунроққа кўмилганлар.

Косагул, дўстона май келтир, май ҳам тўла ва каёнийлар қадаҳида бўлеин. Бу давроннинг одати жафокорлик, у на Кайга ва на Дорога вафо қилди.

Муганний, Паҳлавий куйларини нағма-оҳангга солиб, бир маънолик фиғон чек, менинг ҳозирги назимда баён қилинган шоҳларни сен ҳам ўз қўшиғинг орасида ёд айла.

Навоий, май ич-да, яна умидинг йўлига равона бўл, ўз ишингда бу шоҳлардан ибрат ол! Жаҳондорларни-ку, жаҳон паст қилар экан, фақиру камбағалларнинг омадини бериб қўлини баланд қила олмасмикин?

ХПІ

Учинчи табақа «Ашконийлар» бўлиб, уларни «подшоҳлар гуруҳи» ҳам дейдилар. Энди шулар ҳақида дoston юритаман

Ажам-форс шоҳлари ҳақида ёзган тарихчи ўз достонини тубандагича тасвирлайди:

Учинчи табақа шоҳлари ўн тўққиз киши бўлиб, улар олам подшоҳи бўлганлар. «Подшоҳлар гуруҳи» деб шухрат қозонган шоҳлар ҳамма шоҳлардан улуг бўлиб, улар тарихи дафтарларда яширинган эди. Тажрибали, ишбилармон Искандар мамлакатлар аро ҳукмрон этиб тайинланди.

Подшоҳларнинг биринчиси Анки Доро бўлиб, у баланд шавкатларга эришди. У бир неча вақт зулм ва адолат билан ҳукмронлик қилгач, жаҳон ери билан хайр-хўш қилди. Сўнгра, жаҳон Ашконий Доро деганга қолиб, унинг даврида эл-юрт зулм деган нарсани кўрмади. Лекин жаҳонга Ашки Ашкон эгалик қилаётган пайтида Исо алайҳиссалом дунёга келдилар. Кейин дунё Баҳромни Шонурга қолди, бу даврда дунё халқлари унинг адолатидан баҳраманд бўлдилар. Ялош ибни Баҳром ҳукмронликка от суракан, юсак фалакка ҳам ўз камандини — сиртмоғини ташлаган эди. Кейин жаҳонни Хурмуз ибни Ялош олиб, бу ўткинчи дунёда адолат ўрнатди. Бундан сўнг, Нарси ибни Ялош тахтни олиб, бир неча вақт бахт уни ҳам тахт эгаси қилди. Тагин тож-тахт Ферузи Хурмузга қолди, у ўз даврининг тождорларидан ҳам хирожлар олди. Кейин Ялош ибни Феруз шоҳ бўлди, унинг адли мамлакатга ифтихор келтирган эди. Сўнг, Хисров ибни Ялош шоҳ бўлиб, унинг қавми ва кўшинлари бутун ер юзини тутди. Ундан кейин Ялоши Ялош шоҳлик қиларкан, у ҳеч ким билан жанжал ва талаш қилмади. Сўнгра, Ардавони Ялош ғазаб тахтига ўтирди, лекин унинг тигини ҳам фалак ўтмас қилди. Ундан сўнг Ардаван ибни Ашкон кўтарилиб, даврон унинг ҳам орзусини қондирди. Кейин жаҳонни Гударз Ашкон олди, даврон унга ҳам жафо қилди. Бунинг кетидан Тийри Гударз шоҳ бўлди, бу эски дунёнинг ҳаммаси унинг манзилига айланди. Сўнг Гударз Тийрий улуг бўлди, у ҳам дунёдан қайғу билан завола топди. Энг кейин олам юзини Ардаван эгаллади, буни ҳам кўк фалак доводан ошириб қоборди. Хуллас, булар ҳам ҳаётда абадий қоюлмади, фалак дунёни қанчалик тез берган бўлса, шунчалик тез олди.

Косагул, лаъланг қадаҳни келтир, уни даврада айлантиришни тўхтатма! Ахир фалак жоми бир нафас ҳам тўхтамай, ўз ажал майини ичирадиган бўлгач, бу дунёнинг бошига ҳам, охирига ҳам умид боғлаш керак эмас-да.

Муғанний, мен ҳозир тасвирлаган шоҳларни ёдлаб, бир дилнавоз нағма куйла! Уша нағманг билан бир қадаҳ кўтарай-да, бир нафас сўзлашдан тилимни тияй.

Эй Навоий, жаҳонда бўлган ҳалиги шоҳларнинг барчаси бугун тунроқ тагидадирлар, борлари ҳам янаги куни ўша

дунёга кетадилар. Бинобарин, ҳар нафасни шодлик билан ўтказиш гапиматдир.

XIV

Тўртинчи табақа Сосонийлар бўлиб, улар ҳам жаҳон мулкида жаҳонбозлик қилдилар ва ер юзидаги мамлакатларни олдилар

Тилакка етказувчи, гамхўр ўтпарасти деҳқон сўз ишларини шундай боғлаган эди:

Тўртинчи табақа шоҳлари шунчалик кўп эдики, уларнинг кўшинлари ҳам фалакдаги юлдузлар қадар кўп эди. Ҳозир уларнинг маконлари йўқликда бўлиб, йигирма тўққиз нафар эдилар. Улардан биринчиси Ардашер ибни Бобак бўлиб, баъзилар уни «валий» ҳам деганлар. Ундан кейин Шопур биини Ардашер бўлдики, бу одам тadbиркор ва ботир шоҳ эди. Бу ҳам у дунёга кетгач, ўгли Хурмуз унинг ўрнига шоҳ бўлди. Кейин тахт-тож Баҳром Хурмузга теги. Жаҳон унинг адли баракатидан ривож топди. Сўнгра Баҳром ибни Баҳром ҳукмдор бўлишга жаҳд қилди. Дунё ҳам унинг билан аҳд қилиб, дўстлашди. Унинг кетидан Баҳром ибни Баҳром ибни Баҳром деган ўгли дунёни эгаллашга киришди. Унинг сўнгидан баландмақом фалак Нарсийни юқорига сурди ва яна охирида унинг асов отини ҳам йўқликка бурди. Кейин Хурмуз Нарсий галаба этган бўлиб, унинг шавкати фалакдан ҳам юксалди. Бундан кейин Шопур Хурмуз зўравонлик қилиб, ўз кўшинлари билан оламга шўр-ғавғо солди. Сўнгра, Ардашер биини Хурмуз ҳоким бўлиб, тагнинг мададидан баҳра олди. Кейин Шопури Шопур уруш қилиб, дунё унинг қўл остига ўтди. Бундан кейин, Баҳром Шопур кўшин тузиб, ҳаммаёқни тўла-тўқис қўлга олди. Сўнг, Феруз биини Язджирд шоҳликни эгаллаб, жаҳонда адли инсофий одат тусига киритди. Сўнгра Ялош ибни Феруз шоҳ бўлиб, адолат билан оламни ёритди. Қубод ибни Феруз ҳам бу тунроқ ичида базм тузди-ю, аммо кўп ўтмай, у дунёга азм этди. Кейин Жомосб ҳам мамлакатга эга бўлиб, инсофи билан жаҳонни бўстонга айлантирди. Ундан кейин, Нуширвон Қубод тахт олиб, ўзи одил шоҳ бўлгани учун дунёда адолат ва инсоф ўрнатди. Сўнгра Хурмуз ибни Ануширвон шоҳ бўлиб, жаҳон жисмига жон киритди. Ундан сўнги Парвез Хурмузга чарх ёр бўлди ва унинг замонасида ҳам эл-юрт шод бўлди. Кейин эса Шеруя адоват кўзгаб азиз элчи хор ва ғамгин қилди. Ундан сўнг Ардашер

«қахрамон» бўлиб олиб, замон кишиларини қаҳри билан қийнади. Кейин яна бошқа Ардашер мамлакатга эга бўлиб, жаҳон аҳлига раҳм-шафқат кўрсатди. Ундан кейин Кисрий Арслон мартаба топиб, у ҳам йўқлиқ мулкига сафар қилди. Яна бошқа Кисрий деган ҳукмдор бўлиб, унинг тожининг учи ўз шавкати билан фалаккача кўтарилди. Яна дунё Туронни эъзозлаб шоҳ қилиб кўтарди, насл-насабда Парвезнинг қизи эди. Ундан сўнг жаҳонни Парвез Баҳром олди, унинг бир қўлида тиг бўлса, иккинчи қўлида май жоми эди. Бунинг кетидан Озарм тожпараст бўлди, у Турон ерини ҳам ўзиники қилиб олди. Сўнг Фарруҳ жаҳон кишварини эгаллаб, у доно ўз билимини адолат ўрнатишга бағишлади. Сўнгра Яздигирд мулку диёрларни олдики, унинг лақабини Шаҳриёр (улуғ подшо) ҳам дейдилар.

Юқоридагиларнинг қайси бири мамлакат олиб шодлик, сурур топган бўлса, кейин бу сурурнинг ўрнини гурурлик эгаллади. Натижада у жаҳон мулкни ўз мулки деб гумон қилди ва гумон қилар-қилмас, ўзи ҳам у дунёга равона бўлиб кетди. Шундай қилиб, улар дунё озоридан қутулиб кетишди. Уларнинг ҳаммаси кетиб, жаҳон яна ўзи қолди.

Косагул, менга шоҳона жом тут, майи туганган сари, яна тўлдириб тутавер. Бир кун бу дунёнинг базмларини ташлаб кетаман-ку, шундай бўлгач, майдан баҳра олиб кетай.

Хонандаю созанда, қўшиқ айтиб руд созини чал!
Вафосиз жаҳон билан видолашув машқини куйла!
Бу дунёдан кетиш ёқимли эмас, бир нафас бўлса ҳам дилни хушламоқ ёқимлидир.

Навой, бу дунёнинг иши шунақа, бундан ҳеч ким вафо кўрган эмас, уни унутсанг — мардлик қилган бўласан, уни тарк қилсанг, у ҳам сени тарк қилади...

XV

Искандар дostonининг ибтидосиким, ҳақ поёнига етказгай ва тарихининг бошланишиким, таггри тугалланиш рақамин сургай ва Искандар насаби ҳақида тарих аҳли орасидаги тортишув ва у иштилофларни бартараф этиб, ҳақиқат аҳли тарафидин аниқланмиш ҳақиқатни тасвирлаш ҳамда подшоҳ Файлақуснинг бу дунёдан ўтгани ва Искандарнинг ўткинчи дунё тахтини эгаллагани

Румий тарзда безанган гўзал юзини очиб, шу тахлитда ўз сирларини кўрсатди:

Кўк тоқига гулгула солган тўрт гуруҳ, яъни Эронда ҳукмронлик қилган тўрт сулола (пешдодийлар, каёнийлар, ашканийлар, сосонийлар)нинг подшоҳлари тўрт минг уч юз ўттиз олти йилу ўн ой давроп сурган эдилар. Бу муддатда кимки подшоҳ бўлган бўлса, у кўп мамлакатларни забт этди, жаҳонга ҳукмдорлик қилди. Булар беш юз, балки минг йиллаб барқарорлик билан ҳукмронлик қилган даврларида замон халқи уларга тобе эди. Ҳукмронлар кўнгиллари нимани хоҳласа, шуни қилар эдилар. Аммо уларнинг шунча давр ичида қилган ишлари яздонпараст (худопараст)ларнинг шоҳи Искандарнинг оз вақт ичида дунёда қилган ишига баравар келмас эди. Бунинг қилган ишини бир-бир баён қилганимиздан сўнг таггри бундай улуғ зотни бошқа яратмаганини билурсиз. Қисқаси, бу зотнинг васфини энди бошдан-оёқ тафсилоти билан исботлаб берай.

Юқорида тўрт сулола ҳақида ёзган эдим, шуларнинг иккинчисидан сўнг Искандар майдонга чиқди. Каёнийлар бирин-кетин дунёдан йўқ бўларкан, жаҳон Баҳман наслдан бўлмиш Дорога қолди. Тоғу тахт билан мағрурланган у жаҳондор Дорога дунёнинг кўпгина шоҳлари бож берар эдилар. Бу фурсатда Руму рус мамлакатларида Файлақус деган одам шоҳ эди. Унинг ҳар бир сифати шоҳона, зоти эса фариштадек пок эди. Назм аҳлининг шоҳи бўлмиш Низомий бу шоҳнинг саргузаштини яхши билар эди. Низомий ўз китобида бу ҳақда ёзар экан, Файлақуснинг дostonини тубандагича баён қилади:

Бу оламда Файлақус ўз зурриётини давом эттириш мақсадида таггридан фарзанд сўрар эди. Ана шу қайғу дилини ўртаб, фарзанд орзуси хаёлидан нари кетмас эди. У кунларнинг бирида овдан кўнгли очилиб, шодлик билан шаҳарга қайтаётганида, йўл устида фалакнинг зулми билан емирилиб вайронага айланган бир кошонани кўрди. Бу вайронанинг ташқариси худди хасталар кўнгли каби синиқ, ичи эса мотамзадлар кўнглидек бузуқ эди. Бахтиёр шоҳни бу вайронага чоққир оти беихтиёр суриб кираркан, бир ҳомиладор хотиннинг туғиб ётганини кўрди, аммо унинг жисмидан жон чиққан, олдида зор ва забун бўлиб ётган. Чақалоқ йиғлагандек ун чекар эди. Ҳа, онанинг кўни битган, ўглининг товуши ҳам гоҳ бору гоҳ йўқдек эди. Чақалоқ йиғлаётгандек туюлар, яъни у она мотами билан фиғон чекаётгандек эди. Буларнинг аянчли аҳволини кўраркан, Файлақуснинг кўнглига гўё мажусийларнинг ўти тушиб ёнғандек бўлди. У ўз орқасидан етиб келган маҳрамларига буюриб, ўликни дафи эттирди-да, ўзи

эъзоз-иқром билан чақалоқни олиб, юз хил меҳрибончилик ила парвариш қила бошлади. Унга Искандар деб ном қўйиб, ўзига ўғил қилиб олди. Улими олдидан эса уни ўз ўрнига валиаҳд қилиб тайинлади.

Баъзи тарихчилар бу ҳақда бошқача сўз ҳам ёзганлар, Искандарни Дорога нисбат берганлар ҳам бўлган. Гўё Рум шоҳи, асалари ўз уясини ясагандек, қизини зеб-зийнат билан безаб, Дорога берган эмиш. Аммо орада ўтган бир иш сабабли буларнинг мурасалари бузилиб, Доро у қизни отасиникига жўнатиб юборган эмиш. Бироқ тўй бўлган кечаси булут садафга дур қатрасини тўккан экан. Ой-кунни тўлиб, у садаф дурни юзага чиқаздики, ундан жаҳон шараф топган эмиш.

Йна бундан бошқа «Форс тарихи»да тубандаги каби сўзлар ҳам бор:

Гўё дунёда икки Искандар ўтган бўлиб, иккаласи ҳам ўз даврида жаҳон ҳукмрони бўлган эмиш. Унинг бири Доро билан урушган-у, иккинчиси яъжужларга қарши сад-девор қурган эмиш. Лекин дунёнинг доноси бўлмиш Жомий Искандар қиссасидан элли баҳраманд қилиш ниятида «Искандар» дostonини ёзди. Элга ҳақиқий аҳволни Жомийгина баён қилди. Тангри уни балолардан сақласин! Дарҳақиқат, унга Искандар иши манзум, барча ҳолати яширин эмасди.

Айни фурсатда мен ҳам шу иш билан машғул бўлганим учун жамийки тарих китоблари қаршимда турар эди. Искандар ҳақидаги юқорида баён қилинган хилма-хил гаплар мени лол қилиб қийнагач, ер ўпиб, у донадан савол сўрадим.

Жомий ҳазратлари: «Иккита Искандар бўлган», деган гапни аниқ ҳужжатлар билан рад этиб:

— У ишлар бизга аниқ, маълум ва қатъий далиллар билан исботланган,— дедилар. Искандарнинг асли насабини Низомий қандай таърифлаган бўлса, донишманд ҳам шундай тасдиқладилар. У ҳақиқатан Файлақуснинг ўғли бўлиб, тарихчиларнинг бу ҳақдаги ихтилофлари тўғри эмас. Энди тадқиқот қилиш билан ҳақиқат аниқлангач, мен ҳам бу ҳақиқатни тадқиқ этишга киришай.

Тарихчи шундай баён қиладики, ўткинчи дунёнинг кўмагида шоҳ Файлақус Искандарни топиб олгач, хонадонини худди келиндек беади. Файлақус бутун хайр-эхсон эшикларини очиб, Искандарнинг шарафига тўй берди ва шоҳона расм-русумлар қилиб, ўз кўзини унинг талъати билан нурлантирди. Уни кеча-кундуз демай пар-

варишлаб, дам-бадам унинг тарбиятига аҳамият берди. Уни ёқимли таомлар билан боқиб ва бу таомлардан гўдак кундан-кунга парвариш топди. Уни кошона-саройга эмас, ўз кўнглига жойлади, йўқ, балки жон орасида асради. Денгиз ўзининг дурри шоҳонасини, кон ўзининг ёмби, лаълисини қандай авайлаб-асраса, Файлақус ҳам Искандарни шундай эъзозлаб ўстирди. Тили чиқиб, нутқи равонлашгач, унга таълим бериш керак бўлиб қолди.

Ўз олдида илм-ҳикматда оламга машхур Нақумоҳис деган олим ишлар эди. У осмон юксаклиги ҳақида фикр юритадиган, ўз билими билан фалакнинг бутун сирларини очган аллома эди. Нақумоҳис ўзининг ўткир фикри билан ҳар нарсанинг асл моҳиятини тез тушуниб оладиган зот бўлиб, билимда унга тенг келадиган киши бўлмас, донишманд Арасту — унинг фарзанди эди. Тадбиркорлик билан офатларни даф этадиган бу ҳақимнинг ақл-идрокдан шоҳ фахрланар эди. У барча илмларда камолга етган олим бўлиб, бундай камолот эгасининг топилиши амри-маҳол эди. Шоҳ Файлақус Искандарни илм ўргансин, деб шу донога шогирд қилиб берди. Бу олим уни шогирдликка қабул қилишни ўзига шараф деб билди. Зеро, Нақумоҳис ҳақим Искандар туғилганда осмоннинг бутун ҳолатини, юлдузларнинг бахт ва офат мақомларини кўздан кечирган, уларнинг турғунларини кўриб ва ҳаракатдагиларини билиб, у туғилган куннинг толейини ёзган эди. Юлдуз рақамлари билан ҳисоблаб аниқланган бу толейномада у гўдакнинг қадами покиза ва қутлуғ, бахт-саодатли ва соф виждонли шоҳ бўлажаги ҳақида ҳукм чиқазилган эди. Бугина эмас, унинг шони-шавкати кўкларга чиқажаги, у юриш қилиб, бутун жаҳонни фатҳ этажаги, дунёдаги барча шоҳлар унинг қўлига айланиши ва Искандарнинг амр-фармонига бўйин эгажаги, унинг ҳиммати осмон чўққисидек баланд бўлиб, шоҳлик ногорасини фалак гумбазйда чалажаги, осмон жисмларининг табиатини билишга бел боғлаб, кoinотга тааллуқли мушкулликларни ҳал қилажаги ҳам баён қилинган эди. Унинг назик таъли илм-ҳикматга берилган бўлиб, кўп ерларда тилсимлар — мўъжизалар кашф этгуси, риёзиёт (математика) илми билан юлдузларни кузатадиган расадхоналар тузгуси, билимлар ёрдами билан ҳар қандай фитнанинг йўлига сад-гов чеккуси аниқ эди. Жаҳондаги мамлакатларни макон қилгач, бир неча йиллаб денгизларда сафар қилгусидур. Худо унга ҳўлу қуруқликни насиб қилган бўлиб, денгиз ва қуруқликда шиманки бор бўлса ҳаммасини бирин-кетин фатҳ этгусидур.

Юқоридаги ҳолатларни Нақумоҳис ҳаким аввалдан текшириб билгани туфайли, Искандарни шогирд қилиб олиш бахтига муяссар бўлганидан қувонди. Ниҳоят, устоз ўқув асбоб-анжомларини тайёрлаб, унга таълим бера бошлади. Қайси ишни таълим бериб ўқитса, у эшитган заҳотиёқ билиб оларди. Аммо билган нарсаси билан қаноатланмас, уни турли шаклларга солиб, маъносини чақиб кўрарди. Бизнинг ҳозирги таърифлаганимизга нисбатан Искандарнинг олган билими ўн марта кўпроқ эди. У жони борича билим олиш учун ҳаракат қилди, имконият бўлганча ҳунар эгаллади. Билим — камолотига кўпчилик устозлар тан бериб, қойил қолгач, Искандар ҳарбий ишларни ўрганишга бел боғлади. Қайси юмуш аскарларига наф етказадиган, душманларини даф этадиган бўлса, шуларни ўргана бошлади. Гоҳ от устида қуроқ ўйнатар, гоҳ яёв ҳолда куч кўрсатар эди. Унинг ўқи душман совутларини пора-пора қилибгина қолмай, фикри кишиларнинг тушунчаларини ҳам ўзгартириб юборар эди. Найзаси билан юлдуз кўзини, юлдузгина эмас, кўк осмоннинг кўзини ҳам тешарди. Унинг тиги қаттиқ тошларни ёрар, ер қатламларини эса ўзига гилоф қилиб кирар эди; камандини қат-қат ўраб, осмон қалъасининг баланд кунгурасига ташларди. Агар гурзисини қояга урса шундай қаттиқ тошни кул-кул қилиб, гардини кўкка совурарди. Жанг майдонида паҳлавонлик расмларини кўрсатиб, аждаҳоларни чирик ип каби узиб ташларди.

Паҳлавонлик ишларидан ташқари ақл ва тафаккур ишига ҳам қаттиқ берилган эди. Қисқаси, ҳамма соҳадаги ишларни шундай қиёмага етказдики, бирон кимсанинг бу даражага етиши мумкин эмас эди.

Отасининг умри ҳам анча жойга етиб, бу дунёдан видолашиш арафасида эди. Қадди букуклигидан танасининг тупроққа мойил бўлиб қолгани кўпчиликка маълум эди. Ота қувватини заифлик сустлаштирган пайтда, Искандар шоҳликка лойиқ йигит эди. Шундай қилиб, таңрининг ўлим ҳақидаги ҳукмига бўйсуниб даражасига боргач, шоҳ Файлақус Искандарга тожу тахтини топширди. Ўғлига тахтни тақдим этиши билан ўзи сартахтага равона бўлди. Бир дарахт иккита шоҳ берган эди, у шохнинг биридан тобут, иккинчисидан тахт ясадилар. Дарахтнинг бир шохини маскан қилган қушчага иккинчи шоҳи уя бўлар экан. Искандар ота ўлимини кўраркан, унинг мусибатидан жаҳонни тарк этиб кетгудек бўлди. Лекин отаси васиятини эслаб, ниятидан қайтди. Отаси шундай васият қилганди:

«Менинг мамлакатимга бегонани қўйма, хонадонимга бўлак кимсани киргизма. Ҳарамимга ҳеч қандай ёт киши қадам босмасин, мени гап-сўзга қўймасин! Бу дунёдан хайру хуш қилсам, сен менинг ўрнимга ўлтирсанг-у, менинг номус-орим, шон-шухратим сизларга учмаса, деган умидда сени излаб топган эдим».

Бу васиятлар ёдига тушгач, Искандар учун ота руҳини хурсанд қилиш зарур бўлиб қолди. Бегона шамол унинг зилол сувиға хас-хашақлар тушириш эҳтимоли борлигини ўйлаб, ҳамияти жўш уриб кетди. Бинобарин, отасининг таъзиясини бартараф қилгач, тахтга чиқиб, шоҳлик узугини (муҳрини) қўлига тақди. Отасининг ўрнига шоҳ бўлиб тахтга чиққач, тантана билан ўйин-кулги базми ўтказди.

Эй соқий! Ғам тарқатувчи шаробингдан бер, ғам тарқатувчигина эмас, мотам тарқатувчи жомингни тут. Уни симирай-да, ғамим қолмасин, отам таъзиясидан фориг бўлай.

Эй муғанний! Бизни қувонтирувчи созларни чалиб, шодлик кўшиқларини куйла! Зеро, сўз тахтида ўлтириб, ором оладиган бўлдим. Энди муборакбод базмининг қадаҳини ҳам қўлга олайин.

Эй Навоий! Жаҳоннинг фирибгарлигига алданма, ақл олдида унинг зебу зийнатларидан лоф урма! Давроннинг иши бевафоликдан иборат. Шоҳликка қараганда фақирлик афзалроқ. Эркин ва озод юрган гадо ихтиёри ўзида бўлмаган жаҳондор — хўжасидан афзалроқ.

XVI

*Ҳиммат Хумойининг баландпарвозлиги таърифидаким,
икки қанотининг сояси қуёш анқосининг заррин қанотига
Қоф тоғининг зулматидек уя солади ва унинг жуссасининг
катталиги тавсифидаким, офтоб олам тобнинг бутун
қумуш байзосини (тухумини) ўз қанотлари остига яшира
олади, ҳар гадога ул қушнинг сояси тушса, шоҳлар унинг
гадоси бўлур ва ҳар шохнинг бошидин сояси кўтарилса,
гадо унинг қошида шоҳ кўринур*

Агар биров баланд ҳимматли бўлса, у одам олам аҳли орасида азиз бўлур. Агар кишининг бир чақа пули бўлмаса ҳам, ҳиммати бўлса, у камбағал эмасдир. Кимнингки ҳиммати бўлмаса, уни камбағал деб билавер. Ҳиммати йўқ кимсанинг ҳурмати ҳам бўлмайдди. Лекин афсуски, ўткинчи дунё одамлари кимнинг давлати бўлса, ушани

хурмат қилишни одат қилиб олганлар. Ҳиммат деган фазилят инсон вужудининг кимёси бўлиб, саховат аҳллари бу фазилят туфайли обрў-эътибор тонадилар. Агар бир одамнинг кимёгарлик ҳунари бўлса, «одамларнинг энг бадавлати», деб шуни айтса бўлади. Ҳақиқатан бойлик эл ҳурматиға сабабчидир, унга эҳтиром билан қараш ажабланарлик эмас. Аммо бировнинг давлати бўлса-ю, ҳиммати бўлмаса, унинг ҳеч ким олдида ҳурмати йўқлиги шубҳасиздир. Масалан, олайлик, бир пасткаш одамнинг хазинаси бор, аммо бечора уни асрайман деб кеча-кундуз азоб тортади. Агар бахил одам бир пулни бир жойға турса, доим уни очишдан кўнгли хавфда бўлади. Агар борди-ю, бугунми-эртами шу тугунни очай деса, очиш ўрниға беихтиёр у тугунға яна бир тугун кўшиб қўяди. Тугунни очганда ҳам у пулни сарф қилиш учун эмас, ёниға яна бирини кўшиб тугиш мақсадида очади. Танға тугунларини очмоқ унга ҳеч ёқмайди, танға қанча кўп бўлса, тугун ҳам шунча ортаверади. Агар мабодо тугунларни очгудек бўлса, ҳар бир счилган тугун унинг кўнглиға бир гашлик солади.

Айиқ ўйнатини билан нон тонувчи жатқа¹ ўз нонини итға ташлаши мумкинми? Маймун эса тонганини тўйгунича еб, қолганини лунжиға тўплайди. Агар дарахт устида юз минг ёнғоқ бўлса ҳам қарға ўғирлаганининг ҳаммасини ерга кўма беради. Ер ости сичқонининг уяси бўлгани холда яна унинг ҳаммаёғини махфий хоначаларға айлантиради.

Улар разилликни шу даражаға етказадиларки, таомларини ўзларидан ҳам яшириб қўядилар. Гўлоҳи йўл юзида ётган тезакларни тўплаб, бисотим деб ғамлайди. Гўнг қўнғизи эса пасткашлиқ билан тезак ташийвериб, қора юзи ерга қараб қолган. У ўлишиға кўзи етса ҳам, отлар оёғи остида янчилса ҳам, тезакни дейди.

Бахил одам танға сарфлашни ўзиға айб деб билганидек, саховатли кишилар дунё тўплашдан орланадилар. Карамдан бировларнинг чўнтағи бўшаб қолади, чўнтакнинг бўшаб қолиши эса уларға гўё нуқсон ҳисобланади. Бу иш ҳиммат аҳлини шундай куйға солганки, эҳсон қилиб турсалар ҳам чўнтақлари дирамға (пулга) тўлиб борган. Карамсиз кишининг уйида хазинаси бор бўлса ҳам фалокат ва бахтсизлик унинг йўлдошидир. Молдунёға фарқ нон эмас хасисларнинг камбағаллардан не фарқи бор? Фарқи кам дейиш ҳам мумкин-у, ақлдилар

¹ Хайвон ўйнатувчи.

олдида фарқи ҳам кўп. Камбағал ҳар қанча йўксул бўлса ҳам, унинг бировдан қўрқадиган жойи йўқ. Лекин дунёю хазинаси бўлатуриб, ўзи бахил бўлса, халойиқ унинг жонига душмандир. Худди қизил тулки ёхуд қора қундузнинг териси ўзининг ўлимиға сабабчи бўлгани каби, халойиқ унга қасд қилади. Садаф сара дурни йиққани учун у дурни олиш чоғида садафнинг кўксини ёрадилар. Ҳиммат аҳлининг феъли кенглиги туфайли, унинг олдида бой ҳам, камбағал ҳам бирдек кўринади. Сахийнинг қандай бойлиги бўлмасин, инъон этишда унинг қиммати кўзға кўринмайди, ҳатто бир тангасиғача эҳсон қилаверади. Ёғлиқ қулча еб гурурланмагани каби, умочға қуни қолса ҳам ғам емайди. Оқиллар синчиклаб қараб, ушбу икки гуруҳда ҳам фарқлар борлигини таъкидлайдилар. Шафқатли, марҳаматли одамлар қанчадан-қанча дунёларини эҳсон қилишларига қарамай, уларға баъзан халқдан машаққатлар ҳам етади. Сахийларда эҳсон қиларли нарса бўлмаса ҳам, ҳиммат деган олий хазина бор, уларға шунинг ўзи кифоя. Саховаткор одамға не элдир малол келади, не аҳволиға халал етади. Ҳиммати бошқалардан буюк бўлган кишининг жаҳондаги бошқа одамларға нисбатан меҳнат машаққати камроқ бўлади. Қайси қушнинг парвози баланд бўлса, овчи ҳар қандай мерган бўлса ҳам уни отиб ҳалок қилишға уринмайди. Зеро, бир кишининг ҳунари осмонға мушак отиш бўлгани билан, у булут момигини ёндиroyлмайди. Бола қанча хиралик қилиб пуфламасин, бари бир юлдуз шамини ўчиroyлмайди. Масалан, фараз қилайлик, йўлбарс баланд тоққа чиқиб сакрагани билан тўлин ойға чанг сола оладими? Ҳиммат кишини баланд кўтариб, муҳтожликдан қутқазади; кимнинг ҳиммати баланд бўлса, ташвиши оз бўлади.

Кимғаки ҳиммат ёр бўлса, у жаҳондорликни эмас, фақирликни тилайди; у жаҳондорликдан ор қилади-ю, аммо ўзини фақирлик билан жаҳондор этади. Сен фақирликни кўчама-кўча тиланиб юрган гадойлик деб билма, уни худо шоҳларнинг шоҳи қилиб қўйган. Худди, баъзи фақир кишилар шоҳликни ҳавас қилганлари каби, олий-ҳиммат фақирликни шоҳлар ҳам ҳавас қиладилар. Агар, кимғаки ҳақ огоҳлик фазилятини берса, у шоҳликни эмас, камтарин фақирлик йўлини тутгусидир.

XVII

Искандар билан гадолик йўлини туган подшо ёхуд чиндан ҳам подшоликка етган гадо ҳикоятим, Искандар уни

мазаллат (тубанлик) чоҳидин чиқариб, салтанат тахтига ўтказмоқчи бўлди, лекин у тожний рад эди ва минбаъд бошидан тожний тарк қилиш ҳаёлини чиқармади

Эшитишимча, машхур Искандар жаҳон аҳлига ҳоким бўлгач, қайси мамлакат унга қарам ва қайси мамлакат подшолари унга мутеъ бўлган бўлса, ўша шоҳларни яна ўз юртига шоҳу ўша элга бошлиқ қилиб тайинлади. У мамлакатлардан ва шоҳларидан хотири жамъ бўлгач, яна бошқа мамлакатлар сари юриш қилди. Жумладан, Мағриб ерларини фатҳ этганида, унинг шоҳи душманлик билан уруш эълон қилди. Ниҳоят, уруш ўти бартараф қилинган, Мағриб шоҳининг жанг пайтида ҳалок бўлгани аниқланди. Искандар душманининг қатл этилганини билгач, у мамлакатда адолат ўрнатишга бел боғлаб, халққа:

— Бу юртнинг султонлари ичида ҳукмдорлик қонун-қондаларидан хабардор одам қолганми? Бор бўлса, мен унга мамлакатингизнинг ҳокимлигини топширай, уни элга мустақил шоҳ қилай,— деди. Халойиқ Искандарни дуо қилиб, унинг сўзларига жонларини фидо этишга тайёр эканликларини билдириб, айтдилар:

— Доим бутун жаҳоннинг ҳукмдори ва ҳамиша дунё халқларининг раҳбари бўлгайсен! Сен биздан фуқарога тинчлик ва осойишталик бағишлайдиган кишини сўраяпсан. Яхши-ёмон ҳаммага маъқул бўладиган киши қаёқда, дейсан? Фақат бир одам борки, ғалати қилиқни ўзига ихтиёр айлаган: чунончи, тирик одамларга аралашмайди, эски қабрлардан бошқа жойда истиқомат қилмайди. Тирик одамлардан ханузгача вафо кўрмагани туфайли, қабр аҳллари билан кифояланади. Бу одам ўз ихтиёри билан бошидан шоҳлик тожини ташлади, тожини ташлаган кундан бери ўзини бахтиёр ҳисоблайди. На унинг кечаси тунайдиган бир маскани ва на кундузи нима еб — нима ичиши маълум. Бирон киши билан мутлақо алоқа ва улфатчилик қилмайди, чунки халқ ғала-ғовурини эшитса, кулфати ортади. Баъзилар унга яқин бориб, ёлворйисса, тоҳо очилиб сўзлашади. Элга ғоят фойдали насиҳатлар қилиб, одамларни бу оламдан қўл ювишга чақиради. Сўзда шундай ғояларни олға суриш билан элни йўқлик дунёси сари тарғиб этади.

Бу гапларни эшитгач, Искандар:

— Боринг-да, уни дарҳол топиб, менинг хузуригма келтиринг,— деди.

Бу фармонни бажариш учун одамлар ҳар томонга

югуриб кетдилар ва у дарвешни топиб, Искандар олдига олиб келдилар.

У бош яланг, оёқ яланг, ёқа йиртигидан кўкраклари ҳам очиқ эди. Дунё ишларини тарк этган бу одам икки кўлида иккита бош чаногини кўтарган ҳолда келди. Искандар уни ҳурмат билан қаршилаб, ўз ёнидан жой кўрсатди. Сўнгра, ундан:

— Бу сўнгалар ҳақида гапир, яна нималарни сўрасам, уларнинг жавобини ҳам баён қил!— деди. Гадо шу тарзда жавоб берди:

— Қабристондан ўтаётганимда бу сўнгаларга неча бор назар солганман. Лекин қай бири шоҳники-ю, қай бири гадоники?!— деган муаммо дилимда қолди. Бу икки мато ўлганда-ку бир, тирикликда нечун низо қиладилар?

Унинг бу сўзлари Искандарга хуш ёқиб:

— Эй, бебаҳо фикрли донишманд! Сен жуда улуг фикрли одам экансан, агар ҳимматинг ҳам шу даражада юксак бўлса, сени ҳурматлаб, мартабангни баланд қилиб, ўз мамлакатинг шоҳлигини берай,— деди. Шунда у гадо айтди:

— Ҳиммат — менинг доимий ҳамроҳимдир, аммо сен ўйлаганчалик эмас, бундоқроқ. Сен менга фақирликдек давлатдан кечиб, шоҳлик мартабасини қабул айла, демокчисан шекилли? Жаҳондорликка рағбатим йўқ. Менинг ҳимматим тубандаги тўрт хил давлатга муяссар бўлишни тилайди. Унинг бири, интиҳоси ва чек-чегараси бўлмаган абадий ҳаётдир; иккинчиси, ҳеч қандай нуқсон билмайдиган, путур етмайдиган, қариллик билан алмашинмайдиган йигитликдир; учинчиси, камбағаллик юзини кўрмайдиган бойликдир; тўртинчиси, ҳеч бир ғами йўқ шодлик бўлиб, мотам деган нарса унинг қаршисида йўқликқа чиқур.

Искандарни ҳайрат забун қилди ва уятдан бошини қуйи солиб, деди:

— Эй қутлуғ ниятли, муборақ фикрли донишманд! Сенинг бу жумбогингдан кўп ишқаллар ечилди. Тақдири азал, не иложки, сенга фақирлигу менга шоҳликни берди, менга баланд мартаба берган бўлса-да, бари бир, сенга мендан ортиқ ҳиммат ато этилган экан.

Ҳиммати буюк гадо учун шоҳлик мартабаси пастдир. Ва агар бир фақир киши олийҳиммат бўлса, унинг кўзига замон шоҳи ғариб ва ҳақир кўринур.

ХИКМАТ

Искандарнинг Арастудан: «Мақсадга қайси манзил яқинроқ?» — деб сўрагани ва у манзилга қайси йўл билан бориш маъқул эканлиги, шунингдек — фидойилик кўрсатиш йўли билан ном қолдириш мумкинлиги тўғрисида Арастунинг жавоби

Арастудан Искандар:

— Эй, тафаккуринг билан осмону фалакни ҳам лол қолдирган донишманд! Мақсаднинг манзилига қайси йўл билан бориш яхшироқ ва қайси ишнинг натижаси мақтовга лойиқ? — деб сўради.

Арасту:

— Халқдан ўзини йироқ тутиб, фано йўлида хокитуробга айланган афзал, — деди.

— Агар одамнинг давлати кўп бўлса, хайру саховат қилиш имконияти ҳам кўпроқ бўлади. Мақсадга етишда қилинган ишнинг аҳамияти катта бўлгани туфайли, бадавлатга кўпроқ эътибор берилади. Кимки савоб ишларни кўпроқ қилган бўлса, унинг висолга етиш умиди кўп бўлади, албатта.

Арасту яна айтди:

— Могу давлат эгалари хайр-эҳсон қилсалар, бу ишдан икки ҳолат йироқ эмас. Биринчиси, шу иш ўринли бўлганми-йўқми? Баъзи одамлар ўринсиз ишларни ҳам қиладилар. Агар қилинган иш ўринсиз бўлса, киши қанча эҳсон қилгани билан фойдасиздир. Ва агар қилган иши ўринли бўлса, нима хайр қилган бўлса мақбул деб билсак бўлади. Кимки меъёрни билмаса, нима иш қилган бўлса, ҳаммаси йўққа чиқади. Биров шоҳ хузурига отланган бўлса, у аввало, ўз йўлида учрайдиган қароқчилардан эҳтиёт чораларини кўриши шарт. Қароқчилар билан улфат ва иттифоқ бўлган шахс қачон шоҳ базмида ўтиришга ҳақли бўла олади? Лекин кимки бор-йўгини худо йўлига бериб, худодан бошқа ҳеч қандай вужуд борлигига гумон қилмаса, шу мақсад йўлида ўзини фидо қилсагина қилган иши дунёда боқий қолади. Инсонга бундан улўғроқ мартаба бўлиши мумкин эмас, киши шу мартабага эришдими, демак, унинг номи абадий қолади!

Гавҳарфуруш Арасту бу дурларни шу тарзда сочгач, савол берувчи садаф озгидек хомуш бўлдию қолди.

Искандарнинг салтанат тожидан бош, шоҳлик тахтидан эса оёқ торгани ва Рум аҳли унинг оёғига бош уриб, Искандар қадами билан тахт поясини баланд ва тож қадрини азиз — аржуманд қилгани. Унинг адолатпарварлик қуёши билан зулм шони кўршапалакларини басир қилиб, жаҳонни ёритгани ҳамда золимларни қора зулматдек олам юзидин четлатгани

Ҳикоя қилиш учун тебранган қалам шу тарзда нукта суради:

Файлақус тожу тахтини Искандарга топшириб, у дунё сафарига отланди. Искандар олам элининг доноси ва билимдонликда жаҳонда унга тенг келадиган киши йўқ эди. Тож ила тахт унга маъқул бўлмай, бу андишадан беҳад хафа эди. Чунки шоҳликда ҳаддан ташқари бахтсизликлар, мусибатлар кўп бўлиб, нимаики иш қилса фалакдан қилганига яраша мукофот олиши турган гап. Шоҳликни қабул қилмай деса, отасининг васиятлари эсига тушар эди. У икки ўт орасида қолди. Охири халқни йиғиб, кенгаш тузмоқчи бўлди. Катта-кичик — ҳамма йиғилгач, беҳад гўзал бир нутқ сўзлади:

— Эй Рум мамлақатининг фуқаролари! Ҳозир менинг хузуримда жамики жамоат жам. Хоҳ юқори мартабалик ва хоҳ паст даражали бўлманг, бари бир, ҳаммангиз мен каби тангрига бандасиз. Мен эса сиздек ҳам эмасман, негаки отамдан айрилганман, бу ҳам етмагандай дили ғамгин, кимсасизман. Маълумки, отамни оллоҳ лутф иноят билан бу мамлакатга подшоҳ этди. Шу кунгача у бу ишга муносиб, бу юкни кўтаришга қодир эди. Дарҳақиқат, тангри ота-боболаримга бу мамлакатни бошқариб келишни юклаган бўлса, ҳаммаси ҳам тахт кўрки, забардаст ва бахт-саодат соҳиблари эдилар. Лекин мен гоятда эътиборсиз кимсаман, боз устига салтанат иши ҳаддан эътибатсиз ҳатарлидир. Бу ишни ниҳоятда зўр ва қудратли одамгина эплай олади, шоҳлик мен каби нотавонларнинг иши эмас. Шер тортиши керак бўлган нарсани чумоли қандай тортсин? Филнинг юкини пашшага ортиб бўладими ахир? Шоҳ бўладиган ниятим йўқ, — бунга қобилиятим ҳам етмайди. Шу боисдан, сизнинг: «Шоҳлик қил!» — деган таклифингиздан эзиламан, агар буни рад этадиган бўлсам, сиз ҳам маъзур тутинг!

Мен сизга ўз ожизлигимни, бу андеша хусусидаги кўнгил озорини баён этдим. Сизлар энди ўзингизга муно-

сиб шоҳ топинг, бу мамлакатни идора қилишга лойиқ бир ҳукмрон ахтаринг. Ҳар ишда замон аҳлининг талабларига жавоб берадиган одам бўлса, ана ўшани шоҳликка муносиб кўринг. Ақл-заковати қуёшдек мунаввар, агар бедов отга минса дунёни забт этадиган, адолат бобида наврўз фаслидек, сиёсат бобида эса жаҳонни куйдирадиган яшиндек бўлсин; машаққатли кезларда душманга чора қилувчи, огир кунларда халққа кўмак берадиган адолатпеша бир зотни ҳукмдор қилинг, ана шундай кишигина тождор бўлишга лойиқ. У эҳсон ёмғирини ёғдириб, мамлакат бўстонини Эрам боғидек гуллатиб юборсин. Душман зотини битта қўймай тўзғитиб, худди санамларнинг зулфидек паришон ва пароканда қилиб ташласин; душман қанақанги фитна ўтини ёқса, қилич сели билан у ўтга сув уриб, тезда ўчирсин. Борди-ю, девонбегиси фуқарога ситам қилса, унинг қўлини кесиб ташласин. Мусофирлар қатнови тўхтамасин ва йўлда уларга қароқчилар қораси кўринмасин; ўғрилари тутиб, уларнинг нопок қўлини қирқсин, токи улуснинг ҳалол молига қўл узатмайдиган бўлсин; зулм-бедодлик одатлари тамоман йўққа чиқазилсин! Ҳатто зулм деган иборанинг ўзи эл орасида бўлмасин! Зулм сўзидаги «л» билан «м» ни йўқлик белгисига айлантирсин! Адолат қилишнинг йўл-ўриғини топиб, элни душманга қарши бекам-кўст қуроллантирсин. Тангри буюрганларининг изидан бориб, чин гаширувчи — ҳақиқатни айтувчи кимсаларнинг қўлини баланд ва бақувват қилсин. Зулм қилувчиларнинг таъзирини бериб, фуқарога хотиржамлик ва осойишталик бағишласин!

Ёрқин фикрли шоҳ сўзини тугатгач, халойиқ ҳар тарафдан фарёд тортиб, тубандагича арз-дод қилдилар: — Эй, адолатга муҳтож элнинг додига етувчи шоҳ! Нечун бизни зору нолон айладинг? Адлингдан элга роҳат умиди тугилиб турган бир пайтда нима учун бу каби зулмни раво кўрддинг? Баён айлаган сўзларинг билан бу халқнинг бағрини қон қилдинг-ку! Бундай фикрларни айтгунча, қонимизни оқиз, йўлингга жонимиз фидо бўлсин! Бу элнинг бошидан сен йироқ бўлганингдан кўра жонимиз танимиздан жудо бўлгани яхшироқ. Сенинг сўзларинг гарчи жон бағишловчи бўлса ҳам, аммо ҳозиргиси барчани ёппасига қириб юборгудек бўлди. «Салтанатни тарк этаман», деган сўзинг сўз эмас, тахт сенга муносиб, ўрнингда бошқа кимсани кўришга бизнинг кўзимиз йўқ! Бугун дунёда сен шундай шоҳсанки, ҳатто коинот сирларидан ҳам хабардорсан. Жаҳонда сен бил-

маган биронта илм йўқ, буни фақат Рум халқи эмас, бутун олам аҳли билади. Сенинг фикрингнинг ёрқинлиги фалак шамъи бўлмиш қуёшга, кўнглингнинг равшанлиги эса малоикаларнинг чирогига ўхшайди. Сен каби шоҳни жаҳон ҳали кўрган эмас, сен қуёш каби кўркам, Муштарий юлдузидек порлоқ инсонсан. Гулдан атир, офтобдан нур таралгани каби, сенинг тафаккуригдан адолат зухур этади. Вужудингга донишмандлик яширинган, жамолингдан жаҳондорлик намоён бўлиб турибди. Шунча фазлу ҳиммат сенинг табиатингга бор бўлгач, балки рум султонлигидан орланаётган бўлсанг керак. Бу мамлакат сенга камлик қилишини биз ҳам биламиз, бинобарин, бутун жаҳонга ҳам сен шоҳ бўларсан, деган умиддамиз. Фалакнинг ошкору ниҳон айланишидан келгусида жаҳон сенга мутеъ бўлажаги маълум бўлиб турибди. Бошқа кимсани ҳукмрон ва фармон берувчи қилиб, жаҳон аҳлини бенаво қилмагин. Агар сен бу ишни қабул этмайдиган, бу мамлакат халқининг фарёдига етмайдиган бўлсанг; ўзингга мерос бўлган мамлакатга бошқани қўйиб, ўз уйингга бегонани қиритишни раво кўрсанг, биз бундай балони қабул қилолмаймиз, аксинча, ҳаммамиз ватанини тарк этиб, чиқиб кетамиз! Агарда шундан сўнг ҳар қайсимиз бир мамлакатга бориб, ғариб ва саргардон бўлсак, бу қулфатлар учун худонинг сўроғига сенинг ўзинг жавоб бергайсан!

Халқ бошларини яланг қилиб, кўзларидан ёш оқизиб, фарёду фиғон кўтариб, шу сўзларни айтди. Искандар бундай аломатларни, аломатлар демайин, қиёматларни кўриб, айтган гап-сўзларига пушаймон қилди, халқнинг аҳволидан кўнгли жуда бузилиб кетди. Ўзига сидқидилдан бўлган ихлосни кўриб, уяти ичига тушиб, фикри анча юмшади. Ҳам фуқаронинг яхши ниятлари ва ҳам отасининг васиятлари унга шундай таъсир этдики, энди уни ўзгартиришнинг иложи йўқ эди. Бинобарин, хотирига ҳаддан зиёда малол келишига қарамай, у ноилож эл-улус илтимосини қабул қилди. Навжувон йигит шоҳликка розилик билдиргач, донишманд Арасту тезда ўрнидан туриб, тожни унинг азиз бошига кийдирди. Ҳамду сано ва шукроналар айтиб, Искандарнинг бир қўлини Арасту, иккинчи қўлини эса доно Балинос ушлади. Шу ҳолда бу икки аллома унга йўлбошчилик қилиб, уни қўлтиқлаб, тахт устига чиқазиб қўйди. Бунинг муборак қадамидан тахт яна бир поя баланд кўтарилди. Қуёш эса, Искандарнинг боши устига бахт соясини сола бошлади. Юқоридаги икки йўлбошчи — Арасту билан Балинос эмас, йўқ,

гўё булар ўрнида Хизр ила Илёс эди. Халойиққа шундай бир хурсандчилик юзландики, бу бениҳоя шодликдан баъзилар ўзларини йўқотиб қўйдилар. Шохнинг бошидан катта-кичик, ҳамма одам шунчалик кўп танга — тиллалар сочдики, ер осмон каби юлдузларга тўлгандек бўлди. Худди базм қилаётган кишилар шодлангандек, бу ердаги жамоат ҳам жуда қувониб кетдилар.

Қуёш Искандари ўз юзини пардага ўраб, шафақ майини ичишга киришган пайтда, фалак шодлигидан шу ондаёқ янги ойни қадаҳдек қилиб осмонга чиқазди. Искандар бахтиёр ҳолда тахтдан тушиб, ичкарига кирди. У гул ва майсалар устида янгитдан базм бошлаб, лоларанг май ичишга киришди. Дам-бадам узатилаётган биллур қадаҳлардаги майлар ёлқини уйни қуёшдек ёритди. Бу пайтда подшоҳи олам бир сўз сўраса, ҳар соҳада у билан суҳбатлашиб ўтирган, билимда мамлакат алломаси бўлмиш донишманд Арасту унга дарҳол жавоб қайтарар эди. Ҳар бир айланаётган қадаҳ ҳикматдан холи бўлмагани каби, бу суҳбатдаги ҳар бир сўз ҳам илм-фан атрофида эди. Бахтиёр шоҳ қандай нозик ва мушкул саволларни ўртага ташламасин, суҳбатдаги донолар унга дарҳол жавоб қайтарар эдилар. Ўйин-кулги пайти бўлишига қарамай, суҳбатлар бошдан-оёқ илм-адаб доирасида борар эди. Ҳар бир илм бобида гап-сўз бўлиб ўтди. Охири, шохнинг димоғини май қизитиб, кўзи уйқуга майл қила бошлагач, улфатлар ўринларидан туриб, чиқиб кетдилар. Шу аснода уйқу унга хуш ёқди, ҳа, ярим кечада қилинадиган саждага барвақт ётмоқлик керак.

Яздонпараст шоҳ ўзини хас ва тупроқдек паст тутган ҳолда ярим кечада ибодатга машғул бўлди, тонгга қадар йиғлади, қилган гуноҳлари учун тангрига ёлборди. Қуёш яна ёғду сочиб, оламни ёрита бошлагач, юлдузлар унинг ёруғидан хираланиб, худди учқун сингари кўздан ғойиб бўлдилар. Искандар яна ўз тахтига чиқиб, умум-халқни қабул қилажаги ҳақида фармон берди. Қуёш атрофини юлдузлар ўраб олганидек, улус унинг ҳузурига ёпирилиб кирди. Халойиқ йиғилгач, шоҳ сўз бошлаб, уларга шундай деди:

— Оллоҳ мени инсоф ва адолат таянчи қилиб қўйган экан, халойиқ орасида адолатталаб одам бўлса, олдимга келиб, арз-додини айтсин, ўз аҳволини бир-бир баён қилсин. Қаршимда арз қилаётган пайтида, мени ҳам худди ўзи каби бир одам деб тушунсин у, на менинг тахтимдан даҳшатга тушсин ва на тожимдан унга бир

қўрқув юзласин. На мени шоҳ деб изтироб тортсин ва на ўз мақсадини охиригача баён қилишда шошсин. Қанча дарди, гами, ҳасрати бўлса, очиб ташласин, мен адолат қилиш билан унинг жароҳатига малҳам қўяй!

Шундан сўнг улус арз-ҳолини баён этиб, Искандар билан савол-жавоб қила бошлади. У эртадан то қиёмгача ҳол-аҳвол сўраб, халқнинг дардига даво қилди. Бировнинг қонини ноҳақ тўккан одамнинг бўйинини уздирди, қўли кесилиши лозим бўлган гуноҳкорнинг қўлини кестирди. Ғам-алам билан эзилган мазлумларга адолат билан кўмаклашди. Марҳаматга мухтож бечораларга раҳм-шафқат қилди. Қўл остидаги бечораларни эзиб-хўрлаган золим ҳукмдорларни қора ер билан барабар қилиб ташлади. Жафо чеккан бечоралар олдида жафокор золимларни хор ва забун қилган шоҳ қандай севимлидир! Искандар куннинг ярмигача халқнинг арз-додини тинглаб, адолат пойдеворини кўнгидагидек қилиб ўрнатди. Отасининг замонида халойиққа зарари теккан нимаики қонун-қонда бўлса, халққа нафъ-фойда етказиш мақсадида уларнинг ҳаммасини бекор қилди. Шунингдек, бошқа шоҳлар томонидан расм қилинган, умумхалқ орасида адолатга хилоф бўлган қонун-қондаларни ҳам тағ-томири билан бузди ва халойиқни барча ҳақсизликлардан қутқазди. Адолат йўлини тутиб ноҳақ сиёсатни бекор қилди. Фуқаро эҳтиёжини ҳисобга олиб, уларни икки йиллик солиқдан озод этди. Амалдорларнинг ишларини текшириб кўриб, ёмонларини ишдан ҳайдади. Аксинча, яхши амалдорларни қўллаб-қувватлаб, уларнинг марта-баларини баланд қилди. Бозордаги парх-навони суриштириб, олибсотарлар, юлғичларнинг язосини берди.

Тарозининг икки палласини тўғрилаб, тошни темирдан ясагирди ва муҳрлади. Узунлик ўлчови бўлмиш қарини (метрни) ҳам темирдан қилдирди. Натижада халқ кам газ олишдан халос бўлди. Кўп миқдорда галла тортиладиган катта тарозини ҳам Искандар ихтиро этди, ўлчаш вақтида чиқадиغان низоларни бартараф қилди. Бундан ташқари, эл эгрилик сари майл қилмасин, деб галла ўлчайдиган идишларни тўғрилади. Адолат билагига қувват бағишлаб, олтин ўлчайдиган тарози ҳам яратди. Йўловчиларни хавф-хатардан кўриқлаш, учун катта йўллар орасига соқчилар қўйди. Адолат қўлини шундай баланд тутдики, кийик арслон ҳамласидан хавфсирамади, булдуруқларга қарчиғайлар ошино тутинди, улар гўё жўжа-ю, буниси она товукдек меҳрибон бўлди. Ҳар доим куннинг ярмигача арз-дод сўраб, адолат ўрнатар,

куннинг иккинчи ярми ҳам яна яхшиликлар жорий қилиш билан тугар эди. Шу хилдаги адолат расмини амалга оширавергач, оз фурсатда Рум аҳли бойиб кетди.

Эй, соқий! Адолат жомини тўлдириб келтир! Чунки Искандар адолатли замон бунёд этди. Гарчи мен ичиш меъёрини билмасам-да, сен менга қадаҳни эл қатори узат. Эй чолгучи, навони ёқимли туз-да, менга муттасил навосозлик қил; қулогимга дилкаш садоларни еткур. Мен бенавога оромбахш наволарни еткур!

Эй, Навоий! Агар сен доно кишиларга мақбул бўлишни истасанг, эл қатори бўл! Ўзингни ўртача меъёрда сақлагинки, адолатли шоҳлар қўлидан май ичишга муяссар бўлгайсан.

Адолат билан иш тутиш шоҳлар учун қанчалик зийнат бўлса, фақир ва фуқаролар учун ҳам шунчалик зийнатдир. Агар шоҳнинг ишлари адолатли бўлса, унга ҳеч бир шоҳ мартабада тенг кела олмайди.

XX

«Адолат булоги» таърифидаким, унинг подшоҳлар зулми қоронгуликлари орасидаги «ҳаёт суви» жонбахшдур ва ичганга боқий умр етказур

Нимаинки эзгуликка дахлдор ном бўлса, ҳаммаси ҳақнинг сифати билан боғлиқдир. Бу сифатларга алоқадор қандай иш бўлса у ҳақ ёди билан бажарилади. Кишининг олийжаноб бўлиши сахийлигининг зиёдалигидандир, меҳрибонлиги эса ўта ғамхўрлигининг натижасидир. Агар кимсани буюк ва шарафли деб эъзозлаб, боқий ҳаёт ичра ҳукмрон деб ўйласанг ҳам лекин унинг оти исмлар ичида одил эмас экан, халқ уни адолатли демайди. Адолат бобида сўз кетганида ҳақ ўз исмини «ал-адл» — «одиллик» билан яқунлаган. Бу исмга, яъни одилликка кишилар диққати кўпрак бўлгани учун у бутун оламга адолатнинг низомини — тартиб қويدасини тузиб берди.

Равиши адолат бўлган шоҳларнинг ишига тангри ёр бўлса ажаб эмас. Халқнинг «подшоҳ тангрининг ердаги соясидир» деб айтиши шу маънидин бўлса керак... Агар у ошқору ниҳон адолатли бўлмаса, жаҳоннинг остин-устин бўлиб кетишини яқин деб билавер. Ануширвоншоҳ мазҳабда мусулмон бўлмаса ҳам, лекин адолат бобида машхур эди. Гарчи кофирнинг ўрни дўзах бўлса ҳам, одиллик сифати уни аърофга далолат қилди. Агар кофир-

лик сифати уни жаннат сари йўлатмаган бўлса, адолатлилиги дўзах сари қўймади. Унинг дунёдан ўтиб кетганига минг йиллар бўлган эса-да, адолати овозаси ҳамон яшайди.

Ажабланошлик ери шундаки, подшоҳлардан қай бири — ислом мамлакатларида қандай адолат ўрнатган бўлса, унинг адлу инсофи сифатларини баён қилиб, мақтовларини ниҳоясига етқурганда «замон ҳукмрони эди» деб эмас, «замон Ануширвони эди» дейиш мақсадга мувофиқдир. Мухими шундаки, у бундай номга сазовор экан, фахрланишга ҳақлидир... Икки дунё шоҳи Расули Араб ўзининг ҳадисида адолат аҳлига шундай башорат қилган эди: «Адолат билан ўтган бир соат инсонунинг жин хайлининг тоат-ибодатидан афзалдир».

Яна бир ҳаққонийлик билан айтилган ҳадиси ҳам мавжудки, уни фасоҳат билан шундай баён қилган эди. «Агар обод мамлакатга қаралмаса, у куфр аро қолади, агар у вайронликка юз тутган бўлса, бу зулм ўтказилганлигининг натижасидир».

Шоҳ агар самимият билан раво адолат юргизса, мамлакати Нўширвонники сингари обод бўлади. Агар у дин бобида зулм тезкорлигини қилса, айрим шоҳлар сингари оз вақт ичида ҳаммаёқни вайрон қилади. Инсон гуруҳига яхшилиқ қилган шоҳни ҳақ адлу эҳсонга доҳил қилади. Агар у халққа қанча вақт зулм етказса, буларнинг ҳаммаси унинг ўз жонига қийинчилик бўлиб тушади... У эл ичра бетоқатлик, тинчсизлик солар экан, зулмидан обод жойлар харобага айланади. Токи зулми мавжуд экан, улар халқ кўнглига номмақбул тушиб, дилини ранжитади, шу сабаб эртаю кеч эл иши шоҳ жонини қаргашдан иборат бўлиб қолади. Агар шоҳ халқ нуқсоний ҳақида дам урадиган бўлса, билингики, у ўз жонига дўзах ўтини алангалатган бўлади. Бундай ҳолда уни халқ душмани эмас, балки ўзини ўзига душман деб билмоқ керак. Золим элга қанчалик зулм етказса, билингики бу зулмлар унинг ўзига ундан ҳам кўпроқ бўлиб қайтади — бу ҳаққа ҳам аён бўлган ҳақиқатдир... Зулмкорликни ўзига мақсад қилиб олганлар эл кўнглига ёқмайдиган, номи бу дунёда тилга ҳам олинмайдиган бадном кишилардир. Бу тоифа шахслар бошқа оламдан ўзларига жоймакон ахтаришлари, яъни ҳеч қаерда дўхтамай, тўша-тўгри жаҳаннамга равона бўлмоқлари лозимдир. Қайси шоҳ адолатдан узоқлашса, у ўз жонига ўз зулмидан дард қўяди, одил кишилар сафида бўлса на элга зулм етказди, на ўз жонига. Агар

шоҳ адолат ҳунарини касб қилиб олса, унинг қўлидан софликдан бошқа нарса келмайди. Адолатни ўзига шиор қилиб олган шоҳ бахилликдан йироқ бўлиб, фақат марҳаматли, саховатли бўлгани яхши.

XXI

Вафотидан сўнг Масъуднинг тушига кириб адолат бобиди панду насиҳатлар берган ва бу насиҳатларнинг тиниқ сувидан унинг юзига сениб гафлат уйқусидан уйғотган Маҳмуд зикояти

Эшитишимга қараганда дунё ғолиб Маҳмудга ҳаёт жомидан захар ичирипти. Улим нидоси қулогига етгач, олам билан видолашар экан, ўз ўрнига жонига пайванд бўлган фарзандини валиаҳд этиб тайинлади. У дунёни тарк этгач, ўғил ота фиоқида анча машаққатлар чекди. Ўғилнинг оти Масъуд бўлиб, бир кеча унинг тушига отаси Маҳмуд кирди. У бошдан-оёқ нурга ғарқ бўлган ҳолда бир ажойиб турфа боғда турар эмиш, турфа боғ эмас, гўё жаннатнинг гулшани эмиш. Унга дам-бадам хурсандчилик юзланиб, шодлиги ортар эмиш. Олдида васфининг тавсифи учун ақл ожизлик қиладиган даражада гўзал зумуррадранг ҳовуз бўлиб, унинг давраси худди кўк гумбазидек, сувнинг туси ва ранги эса худди жаннат булогининг сувига монанд эмиш. Ҳовузнинг қирғоғида худди бахт сингари соя солиб турган бир дарахт бор эди. Унинг қадди олдида «тўбий» дарахти ҳам паст бўлиб кўринар, сояси эса бутун гулбоғ сажинини эгаллаган эди. Бунинг гўзаллигидан кўз равшан, ҳидидан димоғ муаттар бўлар эди. Шоҳ Масъуд бу ажойиб ҳолни кўргач, ер ўпиб отасига савол билан мурожаат этди: «Подшоҳлигинг даврида қандай ишлар қилган эдингки, бундай бахтга сазовор бўлдинг?» У айтдики: «Жаҳондорлик вақтимда доимо адолат билан иш тутиш тўғрисида ўйладим. Ҳиндистонга қўшин тортганимда, шу мамлакатни манзилгоҳ қилган эдим ва айтган эдимки, халқ аскарлардан, улар томонидан отказилиши мумкин бўлган жабру жафолардан хавотирда бўлмасин». Жарчи томонидан эълон қилинган бу сўзлардан халқ хабар топиб тинчигач, менда сайр қилишга мойиллик туғилди. Ўрмоннинг ҳар тарафини сайр — зиёрат қилиб юрар эканман, ногоҳ кўзим одамлар яшайдиган бир оролга тушди. У ерда бир неча оила ҳолсизлик ва бечоралик билан кун кўрар эди. Егоч ва

қамишдан ясалган бошпанани улар зар билан ҳал бериб, хуш исли сандалдан бино қилингандек хаёл қилар эдилар. Уй ичидаги бўйра гўё гилам-у, боғу бўстон уларга бузуқ вайронадек эди. Бу ҳолга назар ташлаб ўтар эканман, қулогимга ногоҳ жабрдийда бир одамнинг овози эшитилди. Отим жиловини шу томонга бурдим, қарасам бир потавон аёл киши экан. Тунд, хаёли бузуқ аскарбошилардан бири унинг ҳовлиси четини бузиб кириб, бир неча шоҳ ўтинини, тўрва тўла сомон ва яшил сополдан ясалган май идишини олиб чиқиб кетаётган экан, ногоҳ менга рўбарў келиб қолди. Унинг босқинчи, бузғунчи экани аниқ эди. Лекин шунга қарамай адолат талаб қилувчи додхоҳ билан тортиниб, икки-уч гувоҳ бошлаб келди.

Қўлидаги ашёларни олиб, жафокор эгасига қайтардим, ҳовлисини қамиш билан ўраб, йиқилай деб турган чийларини бир-бирига туташтириб боғладим. Сўнг золимнинг қўлларини маҳкам боғлаб, бўғзидан шу уй олдига осиб қўйдим. Ғамбода кампир ҳамма нарсаларини олгач, қўшиним сари отимни елдириб кетдим. Мен бу дунёни тарк этганим замон мазкур шодлик уйи менинг маконим бўлди. Менинг гуноҳларим ниҳоятсиз эди, лекин адолат билан қилган мана шу ишим менга наноҳ бўлди. Менга нидо келдики, «эй сарой гуноҳкори, сен умрингда бошқа гуноҳ қилганинг йўқ. Лекин ҳаддан ортиқ гуноҳкор бўлсанг, албатта, дўзах ёлқинига сазовор бўласан. Аммо сенинг вужудингдан адолат жой олди, шу сабаб қандай гуноҳнинг бўлса ҳаммаси кечирилди. Сенинг бегараз қилган ҳар бир ишинг бирма-бир ўз мукофотини олди. Чунончи сен у жафокаш кампирнинг ҳовлисини тузатиб бердинг, бу сенинг феълингда иккиозламачилик йўқлигидан далолатдир. Сен кўриб турган шамоли мушк тарқатувчи, гарди анбардек хушбўй бўлган боғлар ана шу эзгу ишингнинг эвазидир. Кампирга қайтарганинг икки шоҳ ўтин бадали мана бу тўбийсифат дарахт, яшил идишнинг эвази эса зумуррад ранг ҳовузидир. Кампир олган бир этак сомон — заъфарон рангли хушбўй ўсимликлардир. Золим шумни қата этганинг — хаста мазлумларни қутқарганингдир. Бу яхшиликларнинг эвазига сен абадий ҳаётга сазовор бўлдинг. Бундай воқеалардан хабардор бўлган кишининг адолатдан бўлак яна қандай иши бўлиши мумкин? Агар оламда адолатли ишлар қилмас экансан, кейинчалик еган пушаймонинг ҳеч қандай фойда бермайди. Эзгу ишлар қилишга имконинг бор экан, адолат ҳунарини бир нафас бўлса ҳам нари

сурма. Агар шоҳ ўз адолатидан, бир лаҳза ажралса, шу бир он унга бедаво дард бўлиб тушиши мумкин.

Масъуд уйқусидан уйгонганда, хотири туряи қайгулардан фориғ бўлган эди. У отасининг айтганларидан хулоса чиқариб, ўзига адолат йўлини — тўғри ва ҳақ йўлни танилади. Қайси шоҳ Масъуддек адолат йўлини тутса, Маҳмуддек иззат-икромга сазовор бўлади.

XXII

Искандарнинг Арастудан адолат натижасида қандай ишларни амалга ошириши мумкин, деб сўрагани ва Арастунинг жавоби

Яна шоҳ Арастуга хитобан сўради: «Эй донишманд файласуф! Агар шоҳ адолатли бўлишга жазм қилган бўлса қандай ишларни адолат юзасидан қилинган деб бўлади?

Арасту жавоб берди: «Агар шоҳга адолат қилишлик кундаги одатга айланса, унга бутун оламу дин таслим бўлади. У бу дунёда жаҳонни эгаллаган бўлса, дунёдан ўтгач, жаннат тахтини эгаллайди. Агар шоҳ ҳар бир ишда адолат бунёд этар экан, бунинг натижасида унинг мулки-мамлакати ҳам обод бўлади. Мамлакати обод бўлиб, халқи бойидими, демак хазинаси ҳам тўлиб-тошади. Хазинаси тўлгач, асқарларининг маоши ҳам ортади. Асқарларнинг қачонки шоҳга майли бўлар экан, душманларининг устидан ғалаба қозонишига шак-шубҳа бўлмайди. Шоҳ зафар қучдими, унинг қуввати янада ошади. Бунинг устига у яна адолат намоян қилса, барча кишилар унга хайрихоҳ ва шукр қилувчи бўладилар, жангда унинг асқарларига дуо билан мадад бериб турадилар. Яна шуниси ҳам борки, адолатни ўзига ҳунар қилиб олган шоҳни душман томондаги халқ ҳам яхши қабул қилади. Тобе халқ кечалари қўл очиб уни дуо қилади, асқарлари эса бунинг томониغا қочиб ўтишга ҳаракат қилади. Агар шоҳ ҳар бир ишга шунчалик асос ва сабабларга эга бўлган ҳолда ёндошса, унинг жаҳонгир бўлмоғи — яъни ягона, бирлашган давлат арбоби бўла олиши ажабланарли ҳол эмас.

Бу масаланинг бир томони, энди иккинчи томони ҳақида ҳам сўз юритай.

Маълумки, тангри ҳам адолатни ёқлайди. Шундай экан, ҳар бир шоҳ унинг амрини бажо келтириб, мамлакатадаги қийинчилик, вайронликларни тугатиб, элига хотиржамлик еткурса. Шунда дунё эли унинг адолати

ва инсонийлигининг қадрига етиб, жонининг дуосини қилади.

Бу эзгу ишларнинг натижаси мукофотсиз бўлмайди, яъни унга икки олам мулки муяссар бўлади.

Донишманд сўзларини тугатар экан, ийбидлармон шоҳ ўз саволларига қафоқтланарли жавоб топди. Унинг кўнгидаги барча шубҳалари тарқаб, ўрнини фойдали насихатлар эгаллади.

XXIII

Искандарнинг кенг миқёда олиб борган ишларини қисқача баён қилмоқ ва у қисқача баённи кенг миқёда тушунирмоқ, шунишарҳ. Доронинг элчиси Румга байзо (олтин туҳму) талаб келиб, байзо ўрнига Искандардан пўлат найза зарбидан ўтқир жавоб олгани ва у найзанинг алаңгали уйқуни Доронинг сабр хирмонига ўт қўйгани ва шунинг зарорати билан у яна Искандарга кунжуд, гўй (ёғочдан ясалган тўп) билан чавгон (учи эгри узун таёқ) юбориб, таҳдид солгани ва Искандар у гўй билан чавгон ниманинг рамзи эканини таъбирлаб, кунжудни қушларга едиргани

Тарих илмининг кўп равижини чеккан сўзамол донишманд хикояни шундай давом эттиради:

У ёш подшоҳ ўз мамлакатини адолат билан бевади, Арасту қандай йўл кўрсатган бўлса, шу йўлни маҳкам унлади. Хусусан, унинг хотирида «адолат билан оламни олиш мумкин» деган гоё ўрнашиб қолди. У бу ҳақда ҳаддан ташқари кўп ўйлаб, андеша арқонини узуп ташлаб қўйди. Унга адолату шижоат ёр бўлгандек, ўтқир ақли ва билими ҳам бор эди. Дарҳақиқат, қуёш осмон гумбазини устига байроқ тиккани сингари, у юриш қилиб бутун ер юзини бошдан-оёқ эгаллади. Искандар бу кўхна дунёда ҳеч ким қилолмаган ишларни қилди. Бу шундай ажойиб нарсаларни қўлга киритдики, бунинг олдида бошқа жаҳондорларнинг қадри анча тушиб кетди. У нимани орзу қилса, шунинг ҳаммасини юзага чиқарди. Уни мен ёзсам кишилар узоқ йиллар ўқиб ҳам тугатолмайдилар. Унинг ҳамма қилган ишларини ёзмоқ ҳам осон эмас, ёзаман деган билан охирига етказиш ҳам мумкин эмас. Ҳар ҳолда, қилган ишларини қисқачагина баён қилганим дурустга ўхшайди. Агар шунинг уддасидан чиқсам, тилагимга етган, қисман у ҳақдаги сўзларни адо этган бўламан. Қиссаси кўп фикр юритишни талаб қилгани каби, тарихига ҳам

унча-бунча бош қотириш кифоя қилмайди. Унинг воқеалари қанчалик гаройиб бўлса, қилган ишлари ундан ҳам ажойиброқ. Мен бу ҳақдаги ёлгон-яшиқ гапларни чиқазиб ташлаб, ҳақиқатнигина назм билан безаш умидидаман.

Давлат ҳомийси бўлмиш Искандар Рум тахтига подшоҳ бўларкан, бошлаб душманларни йўқотиш қасдига киришди ва душманлардан у ерни тозалади. Ундан сўнгра, жаҳонда бўлган шаҳарларни фатҳ этиш нияти билан кўшин тортди. Бошлаб, Мағриб заминга (Африка мамлакатларига) ўч олиш учун юриш қилди. Тигдан оққан қоннинг зўри билан (Ҳабашистон) Зангибордаги келишмовчиларни бартараф этди. Ундан кейин Доро билан олишиб, у олчоқнинг кулини кўкка совурди. Яна шу каби мамлакатларни олишни пайсалга солмай, Фаранг шаҳрини фатҳ этди. У ернинг халқларини муте қилгач, Қрим билан Андалусни (Испанияни) босиб олди. Қайтиб Мисрни фатҳ этиш учун жанг бошлади, фалак уни Миср юртининг шоҳи қилди. Табиатини ёқтириб қолиб, Миср ўлкасида Искандария шаҳрини барпо этди. Сўнгра Зардуштни дафъ этиш учун ҳужум қилиб, уларнинг ўтига тиг билан сув урди. Ажам Ироқи томон юруш қилганда, у ердаги одамлар бунинг оҳангидан бахрамад бўлдилар. Араб Ироқига от сурилганда қадамидан у ернинг халқлари бахра олди. Сўнгра, Шом ва Ҳалабга йўл олиб, у ерлардан ҳам тилаги ҳосил бўлиб, шодлик насиб этди. Сухайл юлдузидек ёруғ юз билан Яман ўлкаси томон чиққанида, бу ернинг тошлари қил-қизил ҳақиқдек кўринди. Тупроғини ўпиш ниятида Макка шаҳрига азм қилиши биланоқ унинг эшиклари очилиб кетди. У ердан қуруқликлар сари юриш қилиб, ажойиб манзилларга юз тутди. Сўнгра Форсни олишга киришганда, у ўлка жанг-жадалсиз таслим бўлди. Бу ерлар олингач, қувончга тўлган шоҳ бахт-саодат билан Шимолга қараб йўл олди. Эндилликда мамлакатларни босиб олишга одатланган шоҳ жаҳду жадал билан Хоразмни ҳам қўлга киритди. Қуёшдай порлаб турган байроқни баланд кўтарган ҳолда Дашти Қилчоқни ҳам олиб, у ерга ёруғлик сочди. Бу ўлкадан отининг жиловини бургач, Сақсини Сақлоб вилоятларининг жиловини қўлга олишга шошилди. Ос ва Рус томон юрганда у ердагиларнинг юзлари кўрқувдан қахрабодек саргайиб кетди. Йўли Чарқасу Гуржа сари тушганда, барча гуржию чарқасу бунинг қулига айланди. Шимол халқини ўз эҳсонига фарқ қилиб бўлгач, Шарқни олиш учун ҳаракат бошлади. Фархор мамлакатини ўз маңзилига айлантиргач, у гулистондаги ҳар

бир тиконни кесиб ташлади. Мовароуннахрни босиб ўтаркан, Искандар у ерда Самарқанддек шаҳарни тиклади. Чигил билан Яғмодан худди чаманда гарбдан шарққа эсган шамолдай ўтиб кетди. Юриш қилиб, Чин тахтига бориб ўтирганда, Хитой хоқони унинг қаршисида хизматкорлардек бел боғлаб турди. Сўнгра Ҳиндистон сари босқун ясаганида, подшоҳ Кед унга қуллуқ қилишдан бошқа чора тополмади. Ҳиндистон ва Хитойда бўлган бутхоналарни бузиб, тоат-ибодат қилувчиларга қошоналар қурди. У ўлкаларда кофирларнинг айб-нуқсонларини орадан кўтаргач, Жануб сафари учун от сурди. Синд, Кеч ва Мукрон томонларни босиб ўтгач, Кирмонга қараб сафар қилди. Хуросоннинг ҳаётбахш ҳавоси ёқиб қолгач, у ерда Хирот шаҳрини бунёд этди. Сипоҳон (Исфиҳон) сари даштларни босиб ўтаркан, Рай деган шаҳарни бино айлади.

Оламдаги бутун малакатларни фатҳ этиб, хотири жам бўлгач, яна ўз Ватани Румга қараб равона бўлди. Бирмунча вақт май базмлари тузиб, айш-ишрат қилса ҳам, кўнгли ором топмади. Яна бошқатдан оламини сайр этишга бел боғлаб, мамлакатларда хайрли ишлар бунёд этди.

Искандарнинг гаройиб ишлари ҳаддан зиёда кўн. Масалан, яъжужлар қаршисига девор ўрнатди, дунёнинг ҳамма ерларини қадам-бақадам ўлчаб чиқди, дунёнигина эмас, тўғқиз қабат осмонни ҳам у ҳисоблаб чиқди. Йўлларнинг узунлигини ўлчатиб, мамлакатлараро «йигоч» (ёғоч) ўлчовини белгилаб, ҳар бир йўлнинг неча йигочлигини аниқлади. Танобчиларнинг қулочлаб ўлчашига қараганда бир йигоч ўн икки минг қари (метр) бўлар экан. Унинг ташаббуси билан ҳар бир «йигоч» йўлга маълум белги қўйилди. Ҳар бир бекат — манзилда карвонсаройлар қурдилар, у ерларда мусофирлар ҳузур қилиб дам оладиган бўлдилар. Жадаллик билан ободончиликни йўлга қўйгач, наҳанг сингари, денгиз саёҳатини орзу қилиб қолди. Беҳисоб кемаларни сув устига суриб, уларнинг ичига қанчадан-қанча керакли асбоб-ускуналарни солиб, неча йиллаб сув ичида кезиб юрди. Гоҳо оролларда мақом тутди. Тангрининг эҳсону марҳамати билан, очик денгиздаги оролларда мавжуд шаҳарларнинг ҳаммасини ҳам фатҳ этди, бирини олиб бўлгач, иккинчисига қараб илгарилар эди. Сув ичида ҳам бунинг олмаган ери қолмади-ю, бари бир бу ишлар билан у қапоатланмади. Ниҳоят сув мавжи сингари тиниб-тинчимасдан, денгизнинг ўртасига қараб йўл олди. Мухит денгизининг қоқ ўртасига бориб етганда осмон худди сув устидаги кенг чодирга ўхшар эди. Сўнгра Искандарда сув тубида нималар борлигини

кўриш ва билиш орузи тугилди. Олимлар тез орада шишадан бир идиш ясадилар. Искандар қийинчилик ва хавфхатар билан шишага кирди. Унинг оғзини мўм ва пўкаклар билан маҳкам беркитилди. Денгизга тушиш олдидан бир неча минг қари (метр) чийратма арқонни тайёрлаб олиб келинган эди. Шу арқоннинг бир учини шишага боғлаб, қолган бир учини одамлар қўлига тутқазилди. Шу хилда шишани денгиз тубига чўктирилди ва денгиз суви уни ўз қаърига тортиб кетди. Шундай қилиб, денгиз тагида номаълум бўлмиш бутун ғаройиботлар Искандарга бошдан-оёқ намоён бўлди. Шундан кейин яна кемага чиқиб олди. (Лекин юқоридаги гапда бир оз ихтилоф бор бўлиб, буни ўз ерида айтиб ўтишга узрлиман.) Ва яна тагин соҳил томон ҳаракат қилди. Денгиздан чиққач, оби ҳаёт томонга қараб йўл юрди. Дунёнинг қоронғулик жойларидан ёруғлик ахтарди-ю, аммо уни (оби ҳаётни) тополмай, лаби қақраган ҳолда қайтди. Қуруқликда унинг раҳбари Хизр бўлган бўлса, денгиз ичида Илёс унга мададкор бўлди.

Искандар шундай ишларни қилдики, ҳеч ким бундай қилган эмас, бундай ишлар қилингани ҳақида биров жойда айтилган ва ёзилган ҳам эмас. Тангридан валийлик мартабасини илтимос қилган эди, шу риёзатлари билан валийлик у ёқда турсин, ҳатто пайгамбарлик даражасигача етди. Унга жуда кўп давлатлар муяссар бўлди ва яна қанчадан-қанча мамлакатларни қўлга киритди. Агар биров кимса бунинг қилган ишларини қаламга оламан деса, «Шоҳнома»дек бир дoston ёзиши керак. Лекин унинг барча ишларининг тасвири бу дафтарга сиғмайди. Ҳар ҳолда, зарурат юзасидан унинг қиссасини қисқагина тасвирлаб ўтдим. Гўё ҳар бир байтга унинг бир дафтарини сиздирдим ва ҳар бир уйга бир мамлакатни беркитдим.

Ҳаммаси шу эди, адо қилдим, лекин энди худо мадад берса, дostonнинг умумий ишига қўл уриб, уни назмга солайин. Асли тафсилоти тубандагичадир:

Достондан бир бўлаги шоҳаншоҳ Доро иши бўлиб, дунёда бундай иш бўлганини ҳеч ким эслаб олмайди. Аслини олганда, у пайтда Рум аҳли шоҳ Файлақуснинг қўл остида эди-ю, аммо у чоғда Доро жаҳон шоҳи бўлиб, унга ҳамма шоҳлар бўйинсунар эдилар. Доро жаҳонгир Каёнийларнинг авлоди бўлиб, бутун сулоласи билан дунё тахтига эгаллик қилиб келар эди. Доронинг ишларида Лухраснинг тартиблари, қўшнида Гуштаспнинг қонунлари ҳукмрон бўлган. Каёнийларнинг кўпгина ютуқларидан Доро баҳраманд эди. Баҳманиннг мамлақати ҳам унга мерос бўлиб теккан, жаҳон подшоҳи сифатида у шоҳ нас-

лидан ва ўзидан аввал ўтган Кайхисраву Кайқубод авлодидандир. Доро жаҳондаги ҳамма мамлакатларнинг ягона мустақил подшоҳи бўлиб, бутун шоҳлар ўз тоғу тахтларининг ихтиёрини асосан унга топширганлар. Мамлакатларда бўлмиш ҳар бир тахту тоғ эгаси унга маълум миқдорда совға тортиқ қилар ва ё хирож тўлар эди. Шундай шоҳлардан бири Файлақус бўлиб, у доим ҳеч қандай можаросиз Дорога хирож бериб турар эди. Кимнинг қанча хирож тўлаши аниқ ва муқаррар бўлиб, Румнинг бир йилда берадигани минг олтин (соққа) тухум эди.

Файлақус бу дунёдан ўтгач, Искандар унинг ўрнига ўлтирди, мамлакатда ниманки бўлса, юқорида шарҳ этганимдек, ҳаммаси унинг ихтиёрига ўтди. Шунингдек, подшоҳликнинг биринчи йилёқ, Заңгибор (Ҳабашистон) шоҳи билан уруш қилди. Бу пайтда унинг тиги чақинидан чиққан шуъладан занжийлар куйиб, худди кўмирдек қорайиб кетдилар. Уларнинг аскарларидан кўпининг қони тўкилган эди, селидан занжийлар юзи қора доғлар ҳосил қилди, бу қонлардан ерлар лоззордек бўялди. Икки-уч йил ичида бахтиёр шоҳ бу каби урушлардан бир қанчасида ўзини синади. Унинг бу фурсатда қўлга киритган ер-сувлари Рум мамлакатига нисбатан икки-уч марта кўп эди. Қўшинларини душманга қарши шундай жанговар ҳолатга келтирган эдики, улар ёвга худди қулонга ташланган эркак шердай ҳужум қилар эдилар. Шукуҳ ва шавкати интиҳосиз денгизлардан ошди, байроғи эса осмони фалака кўтарилди. Тигидан чиққан чақин жаҳонни қуйдирар, юзининг машъали оламни ёритар эди. Унинг хаёлини жаҳонгирлик фикридан ўзга ҳеч нарса банд этмас, дунёни ўзига кенглик қилади, деб билмас ва жаҳондаги шоҳларни ўзига тенг кўрмас эди. Отаси вафотидан уч йилгина ўтар-ўтмас, унинг қилган ишлари отасиникидан ўн баробар ошиб кетди. Бу уч йил ичида ўзининг Дорога мутеълиги, қилган иши юзасидан унга ҳисоб бериши ва хирож тўлаши лозимлиги Искандарнинг кўнглидан ҳам ўтмаган ва хаёлига хавф ҳам солмаган эди. Агар биров азалдан балаид мартабали бўлса, унинг ҳиммати ҳам ўзига яраша олий бўлар экан. Мана энди Доро унга душман бўлади. Ваҳоланки, Искандар у билан муроаю мадору қилиш лозимлигини ёдига ҳам келтирмаган ва ёхуд Доронинг мамлақати ва салтанати буюклигига қараб иш тутмаган. Дарҳақиқат, икки эркак шер урушадиган бўлса, қарисига қараганда ёшроғи шижоатли бўлганидек, жанг пайтида душманнинг ҳунари кўплигини

ким ўйлаб ўтиради. Икки аждар бир-бири билан олишиб қолса, у ерда хазина кўп-камлигининг булар учун тафовути борми? Денгизда ҳаддан ташқари катта балиқ бўлгани билан, унинг зарар етқизишидан паҳанг хавфсирамайди-ку, Искандарга фалак мададкор бўлгани туфайли, у доим шод-бепарво эди.

Ниҳоят, Доро қошидан элчи келиб, унинг остонасига қадам ранжида қилиб, хизматкорлардан ичкари киришга рухсат сўради. Шаҳриёр — Искандар унинг ўз хузурига киритилишига ижозат берди. Элчи шоҳни кўриши биланоқ таъзим бажо келтирди. Кейин дуо билан сўз бошлаб, унга муносиб тилакларни изҳор этгач, жаҳондор элчига ўтиришни буюрди. Шундан сўнг у кўзини ерга тикиб, индамай қолди. Искандар ҳол-аҳвол сўрамаса элчида сўзлашга журъат ҳам йўқ эди. Искандарнинг салобати уни лол, лолгина эмас, карахт ва беҳол қилиб қўйган эди. Доно шоҳ унинг бу ҳолини кўраркан, ўзининг шавкат ва салобати уни довдиратиб қўйганини фаҳмлаб, унга кўз солмай, ўз одамлари билан сўзлашиб турди. Ниҳоят, элчи ўзини босиб олгач, шоҳ унга шоҳона нигоҳ айлаб, тубандагича савол берди:

— Даври даврон суриб юрган шоҳ Доро хушвақтми? Мамлакатни бошқариш ишларидан хурсандми?

Элчи сажда қилгач, ўрнидан туриб жавоб берди. Искандар яна амирона хитоб айлади:

— Бу келишдан муродингни айт, Доро нима деган бўлса, ўша хабардан сўйла!

Йўл юриб келган элчи яна ер ўниб айдики:

— Эй шаҳаншоҳи олий мақом. Унчалик маъқул гаплар билан келмаган бўлсам ҳам, айт деганинг учун фармонингни бажармай иложим йўқ. Сендан илгарироқ ўтган ва Рум мамлакатини келиндек безатиб юборган шоҳ Файлақус Дорога ҳар йилги гарб олтинидан ясалган мингта соққа — тухум юбориб туриш мажбуриятини олган эди. Мана, ҳозир уч йилдирки, мурод-мақсадига етган отанг жаннатда ором олиб ётибди-ю, аммо дўстликнинг ривожига сабабчи бўладиган уч йиллик хирож эса шу пайтгача Доронинг қирим-чиқим дафтариغا кирмаган ва туниши лозим бўлган хазинага бориб тушмаган. Менинг келишимдан мурод шуки, иложи бўлса, олий мартабали шоҳ, лутфам, ё бўлмаса, нима десалар, жавобини элтсам!

Бу гап Искандарга қаттиқ ботди, ғазабининг захридан оғзигача ачиди. Юзи ўтдек қизариб, худди жаҳонга олов сочиб куйдиргудек бир ҳолга келди. Лекин бир лаҳза бо-

нини қўйи солиб, ўйлаб, ҳалиги ўтга ақл ва ҳикмат сувини сешиб ўчирди. Баркамол ақлнинг кучи билан ўзини ниҳоятда оғирликка олиб, юрагига ғазаб тўдаси солган аччиқ фикрларни рад қилди. Сўнгра бошини кўтариб, оғзини сўзга очаркан, худди жавохир сочгандек, элчига тубандагича жавоб берди:

— Дорога мендан салом айтинг, саломдан сўнг, мана бу хабарни билдирингки, шоҳлик абадий эмас, унинг охири йўқликдан бошқа нарса эмас. Бугун-эрталик умр учун машаққат чекиб, хазина устига хазина йиққани билан у ҳадсиз-ҳисобсиз хазиналар унга бениҳоя гам-кулфат етқизади, холос. Шу кунгача йиққан хазиналаридан аввал фойда топсин, фойда топган тақдирдагина яна йигишни давом этдирсин-да. Бир ишнинг зарари фойдасидан кўп бўлса, уни яна давом эттириш ақлли одамнинг иши эмаску. Зеро, хирож олишдан унга фойда бўлмагани каби, ундан бизга алам етади: илтимос шуки, ўзига ҳам, бизга ҳам зарар етадиган ишни қилмасин. Биздан тухум сўраб, ўзини ортиқча машаққатга солмасин. Чунки тухум берадиган қуш аллақачон учиб кетган. Агар кўнглига шу насихатимиз қор қилса, биз учун ҳам дўстликни бузишнинг фойдаси йўқ. Агар пандимиз кўнглига оғир ботса, унинг сўзи ҳам биз учун аҳамиятсиз. Бошидан бу беҳуда савдони чиқазиб ташласин, хаёлидан хирож ҳақидаги таманнога ўрин бермасин. Билимдон ва ҳушёр кишилар учун ўзининг қаршисида турган кимсанинг қандай одамлигини билмоқ улуг ишдир. Шу пайтгача у кучсизлар билан урушиб келди, мендайларга эса ҳали иши тушган эмас. Унга ҳар йили хирож бериб турадиган бечораларга бирорта эски тож сотганми? Тож ва тахт соҳибларидан хирож талаб қилмайдилар. Денгиз ичидаги даҳшатли наҳанг сувда юз минглаб дурри ноқ борлигини билса ҳам парвойи фалакдир. Улардан хирож талаб қилмоқ, «сувда гавҳар кўн», деб бож олишга уринмоқ қандай бўлуркин? Бундай орзу ва таманнога берилган кўнгина хомтамалар ўзларини балиқларга ет қилдилар. Ақл билан иш кўриш — хурсандлик келтирган каби, ноўрин тамағирлик ақлсизликдан ўзга нарса эмас. Бундай ўринсиз даъволар билан орамизга хусумат солмасин. Мол-давлати ва салтанати қанчалик зўр бўлгани билан иш можарога айлангудек бўлса, улар асқотади, деб гумон қилмасин ва ер кўтара олмайдиган лашқари билан мағрурланмасинки, менинг тигим олдига улар мадад бера олмайдилар. Унинг аскарлари кўну меники озроқ бўлгани билан озга ҳам, кўнга ҳам зафар берувчи оллоҳнинг ўзидир. Ҳар кимга

бахту давлат ёр ва дастгир бўлиши керак, акс ҳолда, кўп сонлик аскардан наф йўқ.

Сўзамол шоҳ гапини тугатгунча, унинг шукуҳ ва салобати эшитгувчинини сел қилиб, бўшаштириб юборди. Бечора элчи нима дейишини билмай, ўрнидан туриб, индамай чиқиб кетди, у на тирик ва на ўлик эди. У шу кетганича гоят жадаллик билан бориб, бу хабарни шоҳ Дорога етказди. Доро Исқандарнинг жавобини бошдан-оёқ эшитгач, туси ўзгариб, шундай деди:

— Кимки шу қаби афсоналарни гапирадиган бўлса, мен уни девона деб тасаввур қиламан. Ёки бу сўзларни айтган чоғида у ўзини билмайдиган даражада маст эканми? Ёхуд ҳали эс-ҳуши кирмаган ёш бола эканмикин, сўзларидан ақлнинг раҳнамолиги йўқ?

Доро юқоридаги қаби саволларни бергач, буни эшитган элчи аҳволни шундай шарҳлади:

— Уни на телба ва на маст деб фаҳмладим, менимча у гафлатпараст ҳам, гўдак ҳам эмас. Балки бағоят ақлли ва ҳушёр одам бўлгани қаби, сўзлари мазмундор ва ўзи олиёжаноб зот кўринди. Шунингдек, у илму ҳикмат ишини қўллайдиган, забардаст ва шерсифат одам экан, Исқандарнинг сифатларини баён қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, албатта. Ҳамма гап унинг ўз сўзларидан билиниб турибди. У шундай шавкат ва салобат эгаси эканки, унинг ҳузурда бирон одам бир оғиз сўз дейишга журъат этолмайди. Қанчаки ҳар томонлама ўйлаб қарасам ҳам унинг фикрлари менга бемаъни туюлмади.

Бу сўзлар Дорони шундай хафа қилиб юбордики, гўё ажаб тиги олдида чорасиз бўлиб қолди. Унинг ғазаб ўти шундай алангаланиб кетган эдики, гўё осмон ичида қиёмат-қоим бошлангандек кўринарди. Шу ўт бутун атрофга, атрофгагина эмас, бутун кошнотга қўзғолон солиб юборгандек бўлди. У шу онда фармон бериб, элчининг оёқ-қўлини боғлатиб, қора зиндонга ташлатди ва деди:

— У гўдак менинг қулбаччам, отим жиловини ушлаб юрувчи мулозимим, ота-боболари менинг хонадонимнинг қули, авлод-аждодалари аждодларимнинг хизматкори бўлгандирлар. Ақли улғаяр, ўзи ҳам киши сонига кириб қолар, деб унинг сўзларини сўз ҳисобига қўшиб юрсам, у менинг гапларимга шундай жавоб қайтарибдики, гўё ўзини бир улуг денгиз фаҳмлаган ҳолда, мени дарёчалик ҳам назар-писанд қилмабди. Бундай беандиша муомила қилишда мендан кўрқмабди ва элдан уялмабди. Бу сифат унинг гоятда ярамас одам эканлигидан далолат беради. Тезда уни йўқ қилиш режаларини тузишим, унга ўзининг

ким эканлигини кўрсатиб қўйишим лозим бўлиб қолди. Мен унга шундай таъзир берайки, уни эслаганда ҳар қандай бадқирдор одамнинг кўзи очилиб кетадиган бўлсин.

Шундан сўнг дарҳол тили бурро, ниҳоятда дадиллик билан гапириб, ўз сўзини ўтқаза биладиган бир нотинччи чақириб, унга ўткир қиличдек, қиличдеккина эмас, ўткир олмосдек сўзларни айтди. Бундан ташқари унинг қўлига чавгон билан гўй (учи эгри узун таёқ ва ёғочдан ясалган тўп) бериб, буларни нима учун бераётганини тушунтирди. Яна бир идиш тўла кунжут бериб, бу билан нима демоқчи эканлигини ҳам айтди. Шундай топшириқлар билан уни жўнатди-да, жавобига илҳақ бўлиб ўтирди.

У элчи йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, Румга етди-ю, ammo унинг қизил тили бошига офат келтирди.

Сарой хизматкорлари Исқандарга Доро ҳузуридан яна элчи келганини изҳор қилдилар. Шоҳнинг амри билан элчини олиб кирдилар, элчини эмас, гўё қора ерни осмон гумбази ихтиёрига топширдилар. Исқандарга элчининг кўзи тушиши билан айтмоқчи бўлган сўзлари эсидан чиқиб қолди. Унинг шукуҳи элчининг жисмидан тоботқатни олиб, улуғворлиги кўнглига изтироб солиб юборди. Ер ўпиб, унинг ҳақиқа дуо қилиш билан, элчилик расм-русумини адо этди.

Шоҳ дедикки:

— Қанақа сўзинг бўлса арз қил, хаёлингга нима келса, тортинмай гапиравер.

Махфий сўз кўтариб келган элчи сайжа қилгач, шундай деди:

— Жонингга тангридан минг-минг дуо бўлсин. Сенинг ҳузурингга оғиз очишга менда мажол йўқ, лекин Доронинг сўзларини менга айт, десанг айтаман, у нима деган бўлса, шуни арз қиламан, холос. Йўқ десанг, қаёндан келган бўлсам, ўша ёққа кетаман.

Исқандарнинг хаёлига: «Балки бирон муҳим гап келтиргандир», — деган фикр келиб, эшитажагини билдирди. Элчи сўзга лаб очди:

— Ўз адолати билан дунёдаги барча мамлакатларни обод этувчи жаҳон шоҳи Доро сенга салом айтиб дедикки, хирож деган нарса қадимий расм-русумлардан бўлиб, бизнинг уни олишга эҳтиёжимиз йўқдир. Лекин ўзимизга муте бўлган шоҳларга ҳар қандай ҳукм қилсак, бўйинсунишга мажбур бўлганликлари туфайли хирож бериш бизнинг қудратимизга тап бермоқ ва ҳукмимизга итоат қилмоқ белгисидир. Отанг ҳаётлигида бу хизматни сабот билан адо этиб келди. Сен унинг ўрнига ўтирганингдан

сўнг, у нима қилган бўлса шуни қилишнинг зарур эди. Сен бизга итоат йўлини тутиб банда бўлмадинг, отанг қилган ишни давом эттирмадинг. Икки-уч йил ўтса ҳам хирожни юбормадинг, лоақал бунинг сабаби ҳақидаги узрли гапларни айтиб бирон кишини жўнатмадинг. Иш шу даражага бориб, чегарадан чиққандан сўнг хирожни олиб келиш учун одам юборсак, ҳаддингдан ошиб, шундай сўзларни айтибсанки, ўзини билган одам бундай сўзларни айтмайди. Нима бўлса ҳам ҳали ёшсан-да, бош тошга тегмаган-да. Шу муомиланинг эшитиб тентаклик бошланибди, дедик. Сенда жаҳолат кўп экану ақл оз экан. Сенинг ишларингни тadbир билан ислоҳ қилиб тузатиб бўлармикин? Ҳар ҳолда гўдаксан, бинобарин, бу айбларингни кечирамиз. Энди кам-кўстларингни бутлаб, қанча қарзинг бўлса, ҳаммасини жамлаб, тортинмай бизнинг ҳузуримизга келиб, баланд остонамизни ўлгайсан. Шунда юзингдан хижолатинг ҳам арийди. Биздан беҳисоб лутф-иноятлар ҳам кўрасан. Агар ваҳима қилиб, изтиробга тушсанг ёки шу амримиздан бўйин товласанг ёхуд жаҳлу ғуруринг тугён қилиб, бу сўзларимизни рад этишни зарур деб топсанг, бу, энди подонлигининг белгиси, ҳали ёш эканингниг пйшонасидан бошқа нарса эмас. Шу боисдан сенга муносиб нарса юбордим, номуносиб деб уни олишдан бўйин товлама! (Нотик шундай дея учи эгри узун таёқ-чавгон билан ёғочдан ясалган тўпни-гўйни ўртага қўйди ва яна сўзида давом этди). Модомики ҳали гўдаклигинг димогингдан кетмаган экан, сенинг муносибинг чавгон билан тўп ўйнамоқдир. Мана шу ҳам сен учун каттакон ишдир, аммо мамлакатни идора қилиш эса ўзгача ишдир. Агар кўнглингдаги зиддиятларга чек қўйиб, ожизлигингни очикдан-очик эътироф қилмасанг-у, низо чиқазиш учун қатъий бел боғлаган бўлсанг, (сенинг ундай андешага боришга ҳаққинг йўқ) жаҳлдан туш, ўз жонингга раҳминг келсин, менинг аскарларимнинг сон-салогини мана шу кунжутча бил, — деб элчи иргиб ўрнидан туриб, беҳисоб кунжут тўла катта идишни ўртага келтириб, оғзидан қопқогини олиб, палос устига ағдарди.

— Шох Дородан ҳар ким кўркмайдиган бўлса, унинг аскарларини мана шу кунжутга қараб қиёс қилсин, — дея сўзамол, ботир элчи ўз сўзини тугатди ва жавоб кутиб, кўзини ерга тикди.

Искандар элчининг шу хил сўзларини эшитаркан, ичидан кулиб ўтирар эди. Элчи ўз сўзини шу хилда жиддийат билан тугатгач, Искандар аста, вазминлик билан гап бошлади:

— Давроннинг шохи бўлмиш покзод Доро жуда ҳам

ўз сўзларига зеб бериб юборибди. У киши чиройли сўзга берилиб кетиб, галати гапларни айтиб юборибди. Масалан, шохларни бандам деб, улуг мартабали кишиларни хизматкорим, деб хитоб қилибди. Бир қанча кишиларни оллоҳ ўз лутф-марҳамати билан халқлар тепасига шох қилиб қўйибди. Бундай кишиларни «бандам» деб хитоб қилмоқ одам учун нораво-ку. Таомил бўйинча улар ҳаққагина ибодат ва қуллуқ қиладилар, бинобарин, «бандам» дейиш тангрига ярашади. Дарёдил шохнинг бундай сўз айтиши, шак-шубҳасиз, бошдан-оёқ хатодир. Бу тангрига «шерикчилик» даъво қилмоқ билан барабар. Доро бу фикри билан кофирлик йўлига кирибдир. Шунингдек, мени маст, гўдак ва бошдан-оёқ телбалик кишанига боғланган, дебдир. Ҳар кимки бу уч иш билан тухмат қилса, кўфр ва гуноҳ байрогини кўтарган бўлади. Ваҳоланки, икки ҳимматли шох мамлакат талашиб, можаро бошласалар, фараз қилайлик, унинг бири катта-ю, бири кичик бўлса, улуги туншунчали одам бўлса, кичигига қараб: «Мен каттаман!» — демаса керак? Қўтон катта қушлардан ҳисобланади, лекин унинг сунгур (шунқор) олдида не жони бор? Яна бири буким, шох менга аҳсон қилиб, гўй билан чавгон юборибдир. Бунда ҳам бир махфий ва рамзий маъно бор. Масалан, олимлар изланишлар натижасида ер юзини гўйдек думалоқ эканини аниқлаганлар. Шохнинг ер юзига ўхшаган думалоқ коптокни менга тақдим этиши эса тангрининг менга оламини беришидир. Доронинг бу чавгонни менинг қўлимга тутқазиши — ўз майдонини менга топширганидир. Мени бу чавгондан баҳраманд қилиши эса, Доронинг мамлакат майдонидан чиқиб кетиши демақдир. Энди мен от чоптириб, майдоннинг ҳар тарафига гўй ургайман. Менга Дородан кўп хушxabарлар етди, мен у бахтиёр шохдан бениҳоя миннатдор бўлдим. Энди, унинг томонидан юборилган мана бу кунжутнинг рамзини ҳам баён айлай. У кунжутларни аскарларининг кўпчилигига ўхшатмоқчи бўлган. Йўқ, мен бунга ҳам бошқа маъно бераман. Яъни, менинг аскарларим кўп бўлиб, гўё бу кунжутлар у қушларим учун овқатдир. Искандар бир қанча товук келтиришни буюрди. Товуқлар у доиларни шундай териб едиларки, чумолиларнинг таниб кетини учун бир дона ҳам қолмади.

Бу фикр-мулоҳазалар ҳалиги сўзамол элчини лол этди, лолгина эмас, хижолатга солиб, ер билан битта қилди. Шундан сўнг ҳикматпараст шох элчига қараб:

— Энди Доро сари равон бўл, эшитган жавобларингни унга еткур, менад ниманики сўраган ва қандай жавоб

олган бўлсанг, ҳаммасини унга ҳам айтиб бер, — деди.

Эли Искандар сўзининг аламига чидамаган холда, оёғи билан келган бўлса, гўё боши билан чиқиб кетди. У бориб, Дорога кўрган-билганларининг ҳаммасини изҳор қиларкан, шохнинг адоват ўти кўкларгача кўтарилади. Фитна кўшинига аҳли замон оёқ остию омонлик йўқлик кўчасига кириб гумдон бўлди.

Эй, соқий! Май келтир. Шундай ичайки, маст бўлиб, худди шердай ўкирай. Ва душман сари худди маст шердай ҳамла қилиб, ҳаммасига бир дамда шикаст етказай.

Эй созандаю хонанда! Соз чалиб, жанг ҳангомасини тараннум эт. Ашулангда эса «Шохнома» оҳангини куйла. Зеро, икки шох кин-адоват оҳангини бошладилар. Сенинг нагмаларинг садоси билан лашкарлар шижоати янада ошсин.

Эй Навоий! Жаҳонда уруш гавғоси қўзғалди. Фитна қўюни осойишталикни супуриб ташлади. Агар сен бу можародан омон қолай десанг, бир нафас ҳам машгулотидан тўхтама. Замон аҳлига минг хил балолар келса ҳам, май кайфига қонган кимса ҳеч нарсани сезмайди.

XXIV

Мухолафат — келишмовчилик каломининг сўз ўйини «мух» ҳасаб билан «улфат» тугинади, «мухл» (андиша)га «офат» етади, акси қилинса одамларни садоқатга, тарк қилинса саодатга етказди. Халқ келишмовчилиги хонумонни, подшоҳлар келишмовчилиги жаҳонни хароб қилади

Жаҳон аҳлида вафо йўқ, эй дўстим! Улар муҳаббатдан жудо бўлган, эй дўстим! Одамларнинг қилмишлари адоват бўлиб қолди, гина-адоватлари ҳайуз тугамайди. Жаҳонда неча хил миллат бўлса, ҳаммасининг ҳам табиати гина қилмоққа мойил. Бундай ўйлаб қарасанг, ҳатто ҳамкасблар ўртасида ҳам бир-бирига аҳд одамларни тополмайсан. Бир ерда ишласалар-да, бир-бирларини ранжитадилар. Агар бир ишда бир одам маҳорат кўрсатса, яна бошқа кимса ҳам шу ишга моҳир бўлса, бу икки касбдош ўртасида жанжал кўтарилиб, бири иккинчисига лоф урганча, «сен эмас мен» дейди. Таассуфки, икки ўртада низо чиқади. Туну кун жанжаллашиб, бири иккинчисини йўқ қилишни истайди. Гўё бунинг бири тупроққа кўмилса, иккинчисига ер кенгайди. Ким биров билан касбдош бўлса, шу тарзда душманлик келиб чиқади. Бу ёлғиз санъат аҳ-

ли орасида бўлибгина қолмай, кўпроқ давлат аҳли ўртасида ҳам содир бўлади.

Агар бир шохнинг юз минг кишиси бўлса-ю, буларнинг ҳаммаси ҳам бир тоифага, яъни ноибликка мансуб бўлса, ҳаммаси ҳам шохга яқин бўлишни истайди. Амирлик мансабида бўлган кишилар эса ноибликка эришарми-канман, деб изтироб чекадилар. Амаллари туманбоши бўлган шахслар амирлик мартабаси учун курашадилар. Кимки қушбегилик мансабида бўлса, туман бошлиғи бўлишни орзу қилади. Юқоридан энг паст мартабагача мана шу асосда бир-бирларидан ўзиш учун курашадилар. Қайси табақадаки бир гуруҳ одам бўлса, уларнинг ҳаммаси ўзидан юқоридагилар сафига ўтишга интилади. Буларнинг ҳар бири бошқасидан олдин ўтишга, юқори-роқ мартабага эришишга ҳаракат қилади. Пастдагилар юқоридагиларга таассуф қилиб эргашиши натижасида орада кин ва низо келиб чиқади. Кишилар қанчаки шохга яқинроқ бўлса, уларнинг адовати янада кўпроқ бўлади. Паст табақадаги одамларнинг жаҳли қанча қаттиқ қўзғалса ҳам, лекин хусуматлари энгил ўтади.

Хусуматнинг зиёни шунчалик кўп ва ёмонки, бу зиён хусуматчининг ўзига ҳам теккани каби ўзи қабилардан яна ўнтасига ҳам тегади, деб фараз қилавер. Булар ичида ўрта табақадагиларнинг низолари ашаддийроқ бўлиб, буларнинг ноаҳиллигидан жуда кўп зарарлар юзага келади. Бу адоватлар натижасида кўп одамлар азобга қоладилар, кўпгина қадим хонадонлар бузилади. Биринчи ариқ тошиш даражасига борса, иккинчиси ёмғир селининг оқиндилари билан тўлиб қолади. Лекин бу можаро олий мартабали султонлар ўртасига тушса борми — буни гўё жаҳон ичига тушган тўфон деявер, зеро, бундан жаҳон аҳли вайрон бўлур. Уруш, бу — довулгина эмас, бало денгизининг чайқалмоғи, жаҳон аҳлининг сув остида қолмоғи демакдир. Бу пайтда ҳатто дашт ва тоғ устида бўлган қавмлар ҳам қилич денгизининг сувига гарқ бўладилар, жаҳондаги мамлакатлардан осойишталик йўқолади, бу мамлакат халқлари тинчлик-омонликдан маҳрум бўлиб қоладилар. Уруш, бу — бало селининг мавжланмоғи демакдир. Бу фитна мавжлари халқни ўз офатига чўмилтиради. Уруш, бу — довул! Довулгина эмас, гам ва андуҳнинг селидир. Ундан бутун дунё халқларига кулфат ва алам етади.

Икки шох уруш ва адоватга бел боғласа, жаҳон аҳли икки қўшинга бўлиниб, бир-бирига қарши ўткир тиг кўтариб, бир-бирини шу тиг билан ҳалок қилишга ки-

ришадилар. Мисол учун, ота бир тарафда бўлса-ю, иккинчи тарафда унинг ўгли бўлса, иккиси ҳам душманлик ўтидан газабланиб, у газаб ўти буларни қон ичишга ташна қилиб, отаси ўз ўглини ҳалок этиши учун жон берганидек, ўгли ҳам ўз отасига душманлик тигини санчади. Бу жанг пайтида қариндош ўз қариндошига дуч келса, ўша онда бир-бирларининг бошини кесибга шошиладилар. Уруш кунлари ошнолар бегоналашади. Бир хонадонда яшаган одамлардан ҳамхоналик йўқолади. Урушда бир зот ораси шу каби бузилса, икки ёт ораси қандай бўлажани бир тасаввур қилинг. Урушнинг аччиқ шамоли шу хилда эсиб, тўс-тўполонидан осмонни тўзонга буркаб, халойиқ кўзини фитна гарди қоплаб олгач, бечора халқ урйиқит орасида ўзини йўқотиб кўяди. Уруш балоси халқ бошига қиргинлик, ватангадолик каби кулфатларини солади. Агар икки шоҳ ўртасида уруш бошланмаса ҳам, лекин доим ноаҳилчилик мурасасизлик бўлаверса, халқ бошига юқорида тасвирлаганимиздек кўнгилсизликлар тушиб, халойиқ бу кўргиликлар остида топталаверади. Агар халқ жонига раҳм қилмай, икки шоҳ жанг майдонига қараб юриш қилсалар, зафар бирининг қўлини баланд қилиб, иккинчи томон шикастланиб — енгилса ҳам, у кунни офат куни, офат куни эмас, қиёмат куни деяверинг.

Муродига етган иккита олийжаноб кишининг бир-бири билан дўстлик ва тотувлиги қандай яхши! У нима қилса, буниси ҳам унга ёр бўлса, яъни униси бунисига ҳурмат изҳор этса ва меҳрибончилик кўрсатса, унинг тилаги бунинг орзусига мос келса, бунинг рад этган нарсасини иккинчиси ҳам рад этса!

Ҳар қалай икки дарвешнинг дўстлиги — бир-бирига душман бўлган икки шоҳдан афзалдир.

XXV

Икки жаҳондор келишмовчилигидан жаҳон аҳли хирмонига бало чақини тушгани ва икки дўст иттифоқлигидан у ёнган ўтга раҳмат ёмғири ёғиб, уруш алангасини сўндиргани

Эшитишимча, Чингиз ва Хоразмшоҳ бир-бирлари билан душманлик урушини бошлаган экаплар. Қудратлари етганча жаҳонни буздилар. Бу ҳаммага маълум ва машҳур бўлгани учун, шарҳини ёзиб ўтирмайман. Бу жангда Чингиз зафар қозониб, Хоразм ўлкасини остин-устин

қилиб ташлади. Қайси шаҳарни қўлига киритган бўлса, у ердаги одамларнинг ҳаммасини бераҳмлик билан тигдан ўтказди. У зулим денгизини мавжлантириб, қаҳру газабини авжга чиқазди.

Ато ўглига йиглабон: «хой-хой!»

Қизига ано тортибон: «вой-вой!»...

Қисқаси, ўлим кишиларнинг ҳаёт уйига киришларига тўсқинлик қилар, ажал эса омонлик йўлини бекитиб ташлаган эди. Шом мамлақатида бўлса керак, шундай бир воқеа юз бердики, дўстлик фазилатига эга бўлмиш икки ўртоқ тасодифан бировга банди бўлиб, биров эмас, кофир қўлига асир тушиб қолдилар. Икковининг кўзларидан ёш ўрнига қон оқар, икковлари ҳам жонларидан умидларини узган эдилар. Зеро, золим буларнинг ҳар иккисини қатл этмоқчи эди. Лекин бири иккинчисидан аввалроқ қурбон бўлишни истар эди. Мақсад — жонни ўз дўстига фидо қилмоқ эди. Бир маҳал қотил тигини қинидан суғуриб, биринчисига урмоқчи бўлган эди, иккинчиси бошини яланг қилиб, ўлимдан қўрқмай: «Аввал менинг бошимга тиг сол, мени ўлдиргач, унинг бўйини чопарсан!» — деб ёлборди. Иккинчисини ўлдирмоқчи бўлиб, унинг бошига жафо тигини кўтарган эди, аввалгиси ўлимни ҳавас қилгандек бошини очиб: «Аввал мени ўлдир!» — деб ялина бошлади. Буларнинг ҳар бири ўз дўсти учун қайғуда эканида Чингиз уйқуда бўлиб, юқоридаги воқеа унинг тушига кирди. Шунда, воқеа гувоҳи бўлган бир киши Чингизга:

— Ушбу икки дўстдан вафо ўрганиб, халойиққа озор беришдан воз кеч! Хоразмшоҳ сенга душман бўлса, бунинг учун жаҳон халқининг нима гуноҳи бор? — деди. Икки шоҳнинг хусумати жаҳонни бузиб турганда, дарҳақиқат, бу икки дўст бир-бирига шу хилда вафо кўрсатди.

Шу аснода уйқусидан уйғонган Чингиз халойиққа ўлимдан омонлик берди.

Икки дўст билан қотил ўртасида бўлган бу можаро халқ ичидан яхшилик тимсоли бўлиб қолди.

Бу хабар кофирнинг қулоғига етиб, кўнгли юмшади-да, озор беришдан қўл силкиб, икки дўстнинг оёқ-қўлини ечиб, уларни озод қилди.

Икки шоҳнинг бир-бирларига қилган адоватидан жаҳон аҳли бошдан-оёқ хароб бўлиб турганда, икки дарвешнинг ҳиммати ва аҳиллиги ҳамда ўз ҳазин жонларини бир-

ларини бир-бирларига нисор қилишга тайёрлиги туфайли, жаҳон аҳлининг болидан душманлик тиги кўтарилди.

Агар, киши дўстлигини ҳавас қилса, унга унбу масал мангу ўрпақ бўлиб қолажак.

XXVI

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан саволи шу хусусдаки, ноаҳилчилик ҳамма миллат учун манъ этилган, жанжал ва низо эса ҳеч бир қуроқ эшитгиси келмайди. Ноаҳилчилик ва урушга қарши ҳамма учун мақбул ва фойдали бир қоида топиладими? Арастунинг ул қоронғиликда ёруғлик кўрсатгани ва ноаҳилчиликдан қутулиш йўлини айтгани

Яна Фаридун ҳашаматли шоҳ Арастудан:

— Эй, ҳикмат аҳлига фикри қонун бўлган ҳакам! Бир иш юзасидан икки кимса ўртасида юз берган низо ни йўқотиш мумкинми? Низо ни кимки эшитса, ақл уни манъ этиш ҳақида буйруқ беради. Аммо шундай бир йўл-йўриқ бўлсаки, у қоидага асосан, айни замонда низо чиқариш фойдали ёки зарар келтириши билинса!— деб сўради.

Ҳар сўзи ҳикмат бўлган дошшманд шундай жавоб берди:

— Ҳаддан ташқари нозик савол бердинг. Баъзи низоларни ақл рад этгани каби, баъзиларини мақбул ҳам кўради. Бировнинг пожўя бир иши бўлиб, уни қилмасликнинг иложи бўлмаса, аммо бу ишдан эл-юртга катта зарар етадиган таги қалтис жанжал чиқадиган бўлса, биров шу ишни манъ этиш имкониятига эга бўлсаю, лекин ўзини четга олса, у кечирарли эмас. Аммо шунингдек бу қайтаргани билан у кўнмаса, яъни шу ишни албатта қиламан, деб туриб олса, унинг бу ишни қилишга қаттиқ бел боғлаганлиги маълум бўлгач, янада қатъийроқ манъ қилиш лозим бўлиб қолади. Бунга ҳам қаноатланиб, ишни тўхтатмаса, у пайтда бу билан низо қилмоқ зарурати туғилади. Низодан фойда ҳам, зарар ҳам чиқиши мумкин. Модомки бу ишнинг жанжалсиз ҳал бўлиш имконияти йўқ экан, шундай шартга риоя қилмоқ лозим. У ҳам бўлса, душман билан олишишга ўзи қодирми-йўқми? Агар унинг устидан галаба қозонишга кўзи етса, у пайтда олишишга бел боғласа дуруст. Агар қувватини у билан баробар ҳисобласа, можаро чиқазиб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

Лекин унга кучи етмаслигини ҳис қилса, ундай вақтда насихат билан кифояланиб қўя қолагани яхшироқдир. У насихат ҳам ётиги билан бўлса дуруст. Токи эшитувчининг бундан жаҳдл чиқадиган бўлмасин. Унинг жаҳдл чиқадиган бўлса, насихат қилувчи учун ҳам хавф-хатар бор.

Низонинг ҳар хил босқичларини билиш ва қила олиш мумкин бўлган ишининга қилиш лозим. Киши ҳамма ишда ақлни ишга солиб, ўз мақсадига эришиши лозим. Агар бировга ақл йўлбошчилик қиладиган бўлса, бу ишларда мағлуб бўлмайди.

Эшитувчи ўз саволига фойдали жавоб олгач, бошқа сўзга оғиз очмади.

XXVII

Доронинг Искандар сўзидан паришон бўлиб, аскар йиғиши учун олам аҳлига гавго солиб, олам-олам лашкар тўплаб, унга қарши юриш қилгани ва Искандар ҳам ул дарёи офат қаршисига бало селидек тўғоноқ ясаб юзлашгани ва дунёни у икки шоҳ остин-устин қилиб турганда Доронинг давлат байроғи ўзга қуюн офатидан йиқилиб, Искандарнинг ойпарча туғи қуёш байроғидан юқори кўтарилгани

Икки шоҳ ишини ҳикоя қилувчи санъаткор сўзга шу тариха жило беради:

Элчи Доронинг олдида бориб етгач, Искандардан эшитган гапларини бошдан-оёқ айтиб берди. Шоҳ нималарни буюргану элчи Искандардан нималарни эшитган бўлса, ҳаммасини баён этди. Унинг буларни айтмасдан иложи йўқ эди. Бинобарин, ҳаммасини фармонни бажарувчи сифатида арз айлади. Доро Искандарнинг жавобларини эшитди-ю, газаб алангасидан жисмига ўт тушиб, ўртанди. Бошидан то оёғигача бутун вужуди ёниб, ўзини чақиндек қайнаган уришни билмай қолди. Гоҳ даврон билан уришгиси ва гоҳо айланувчи фалакнинг бетига тупургиси келди. Унинг газаб ва изтироби дам-бадам ошиб, ерга ҳам, кўкка ҳам таъна ва ҳақорат ёғдирди. Бари бир, бундай гавголар билан у ўз дардига даво тополмай, қўшин жамлаш ҳақида фармон берди; Рум, Зағибор ва Фарангдан бошқа, дунёнинг ҳамма ерига зудлик билан одамлар юборди. Лашкар денгизи шундай тўлқинланиб кетдики, унинг гала-говури осмон авжидан ҳам ошди. Ҳам Эрону Турон, ҳам Чиннинг узок чеккаларидан тортиб то Шарқдаги

мамлакатларгача ҳамма ўлкаларда аскарга ярарлик ҳеч ким қолмади, қолмади эмас, қололмади. Бу тарафи ер юзининг гарбий қисмида бўлган ҳамма одамларни ҳам уруш аслаҳалари билан қуроолантириб, дунёнинг жануб ва шимол қисмларида бўлмиш одамларни ҳам битта қўймай, жаҳоннинг тўрт томонида бўлган башар авлодининг ҳаммасини йиғиб келтирди. Бутун тоғу чўлларни, галат айтдим, бутун ер юзини аскар босиб кетди. Лашкарбошилар, амалдорлар, бераҳмлик сиёсати билан элу халқни суриб келтирдилар. Шу хилда ҳаракат қилиб, тахминан икки йил чамасида бутун қўшинни мўлжалланган жойга жамладилар. Аскарлар ер юзига сигмай кетди, ҳеч ким ҳеч қачон бунчалик лашкар тўпламаган эди. Лашкарнинг на бошу оёғи, на чеку чегараси кўринар эди. Сон-санокда улар фалак юлдузларидан, юлдузларгина эмас, биёбон қумларидан ҳам кўп эди. Белгиланган фурсатда шунча қўшин жамлангач, бундан хабардор бўлмиш шоҳ лашкаргоҳга бориб, қўшинни кўздан кечираркан, Доронинг адоват ўти янада алангаланиб кетиб: «Агар шу қўшин билан юриш қиладиган бўлсам, фалак ҳам менинг зарбимдан қаёнга қочишини билмай қолади», — деб мағрурланиб кетди. Бу орада ҳар тарафдан ҳамма халқларнинг шоҳлари беҳисоб тухфа ва тортиқлар билан кела бошладилар. Бўйинларида итоат тавқи мавжуд, ҳамма иқлимнинг ҳукмдорлари тўда-тўда бўлиб келишар эди. Доронинг лашкаргоҳига қурилмиш ўз чодирига келиши билан аскар ва қўмондонлар жўшиб кетдилар. Унинг чодирига баланд бир тахт ўрнатилган бўлиб, муҳтарам шоҳ ўша тахтга чиқиб ўтирди. У шундай тахт эдики, юксак осмон ҳам бундай баланд мақомни кўрмаган эди. Ниҳоят, Доро:

«Мамлакат султонлари, ҳамма лашкарбошилар ва мамлакатларнинг қўриқчилари менинг ҳузуримга келиб, ер ўпиб, салом қилиш билан ўз ҳурматларини билдирсинлар!» — деб буюрди.

Султонлар шундай топшириқ олиб, шоҳ уларга эътибор берадиган бўлгач, уларнинг ҳаммаси келиб, узоқдан бош эгиб таъзим қилиб, кўзларини ерга тиккани ҳолда, оёқ устида турдилар. Шоҳ буларнинг барчасини бирма-бир кўздан кечирмоқчи бўлгани туфайли, эшик оғаси уларнинг ҳар қайсисини боргоҳга яккама-якка бошлаб олиб кирар эди. У киргач, бошини саждага қўйиб, Доронинг оёғини ва ўтирган гиламининг четини ўпар эди. Бу қайтгач, ўрнига яна бошқа биттаси келиб, унинг даргоҳи тупроғига топинар эди. Буларнинг қабули шу хилда ярим

қун давом этгач, бор кишиларнинг ҳаммаси шаҳаншоҳни зиёрат қилиш шарафига муяссар бўлди. Хитой мамлакатининг хоқони Мангу ҳам, Ҳинд элининг бошлиғи Қорахон ҳам, Миср юртининг азизи Варқаъ ҳам, Дашт элининг ҳокими Темуртош ҳам, Ховарон мамлакатидан Фарангису, Ширвон элидан Даволи каби кишиларнинг ҳамма-ҳаммаси Доронинг кўз ўнгидан ўтишди. Шоҳ ва шаҳзодаларнинг, саркарда ва амалдорининг сон-саноғи йўқ эди. Уларнинг Доро оёғини ўпиш, унинг илтифотига муяссар бўлиш билан бошлари осмонга етди. Улар улуг мартабали шоҳни кўриш шарафига қанчадан-қанча тортиқлар ҳам келтирдиларки, бу маблағларни юз минг ҳисобдон юз йил ўтириб қанчалик тез ҳисобламасинлар, бари бир ададини аниқлолмас эдилар. Бу машғулоти, яъни хон-султонларнинг қабулини бартараф қилгандан сўнг, халойиқни ҳар томонга тарқатдилар. Кейин Доро қандай халқ раҳбари, шоҳ-султонлар бўлмасин, иноят қилиб, уларнинг ҳаммасини ҳам ўз қабулхонасига чақиртирди. Бошида шоҳлик тожи бўлган кишиларга ўтириш амрини берди, ҳаммалари ер ўпиб ўтирдилар. Доронинг ёни-берига шоҳлар ўтирдилар; саркардалар эса буларнинг хизматига тайёр бўлиб, оёқ устида турдилар. Дунё шоҳи бўлмиш Доро улугларни ўз илтифотидан баҳраманд қилиб, тубандаги сўзларни айтди:

— Бунча қўшинни йиғиб, халойиқ фароғатини бузишимиз боиси шуки, Рум шоҳи Файлақус бу дунёдан охиратга риҳлат қиларкан, ундан бир сувдек ўнг-терсига қарамай юрадиган, ўт каби ўжар, мажнунваш бир фарзанд қолган бўлиб, бошига ҳукмдорлик тожини кийганига уч йил бўлишига қарамай, хазинамизга хирож юбормай қўйди. Ўз хизматини нима учун бу хилда бажармаётганини билиш, бу ҳақда у билан гаплашиб, мазкур хирожларни ундириб, девонга келтириб солиш учун одам юборсак, шундай беҳуда гапларни айтибдики, унинг бу каби муомила қилишга ҳеч қандай ҳадди йўқ. Шундан сўнг унга кўп панд-насихатлар қилдим, бу пандларим ҳам кор қилмади. Аксинча, у менинг насихатларимга шундай одобга хилоф жавоблар қилдики, оқибат-натижда ғазабим кўзғалиб кетди. Унинг ноўрин гапларини эшитгач, таъзини бериб қўйишим зарур экан, деган фикрга келдим. Ўша гўл-нодоннинг ножўя муомиласи туфайли, ҳар ёнга одам юбориб, қўшин йиғдирдим.

Бу гапни эшитгач, шоҳлар, қўмондон ва лашкарбошилар Дорога ер ўпиб, сажда қилгач, ўринларидан туриб:

— Ул шаккокни хароб қилмоқ учун шаҳаншоҳимизнинг отланишларига ҳожат йўқ эди. Бу каби қўшин жамлаш у ёқда турсин, буюрсангиз, биз қулларингиздан биримиз ҳам уни даф этган бўлур эдик. Ҳали ҳам бўлса, бу хизматни қайси биримизга иноят қилсангиз кифоя, ўша онда унинг жазосини бериб қўюрмиз,— дедилар.

Шунда Доро:

— Қўшин йиғилиб бўлди. Энди бориб Румга қўнаимиз. Биз тарафдан Зангибор ва Фаранг ҳам унинг қўл остига ўтиб қолган, у элларни кутқариш чорасини ҳам кўрмоғимиз зарур. Бир неча кун у ерларни айланиб, душмандан мамлакатларни тозалаймиз. Ундан кейин қайтсак ҳам бўлади. Ҳар ҳолда ўй суриб ўтиргандан жилганимиз маъқул,— деди.

Бу сўзни Доро оғзига қазо солди. Қаза амрига рози бўлмасликка кимнинг иложи бор?

Шоҳ нимаики деган бўлса, ҳамма уни бир оғиздан қабул қилиб, Румга юриш учун қарор қилдилар ва ўринларидан қўзғалиб, кўчишга жазм этган ҳолда, ҳар тарафдан юриш тараддудига киришиб кетдилар.

Буларнинг қанчадан-қанча қўшин билан Румга юриш қилганининг хабари Искандарга ҳам бориб етди. Доронинг ер юзидан лашкар тўплаб, у томонга азм этганини Искандар аллақачон эшитган ва бу ҳолатдан гафлатда эмас, ишида мужмаллик ва ҳардамхаёллик ҳам йўқ эди. Дамбадам душман йўлига одам юбориб, доим улардан хабардор бўлиб турар эди. Қандай бир ишни бажариш лозим деб билса, тезда уни саранжомлаб қўяр эди. У ёш шоҳ ўз қўшинларини шундай ораста қилган эдики, уларнинг қаршисига бир олам қўшин қўйилса ҳам, бу қўшиндаги аскарларнинг ҳар бири Рустам каби забардаст бўлса ҳам, худди бўрон қаршисига қўйилган сомондек созуриб юборишга қодир эди-ю, лекин Дорога ўхшаш бесабр бўлмай, шиори муросаю мадора эди. Доро бутун оламдан лашкар йиғиб, юқорида қанчалигини баён қилганим қўшин билан унга қарши юриш қилганини эшитгач, илм-фан билан ҳам қуроолланган у доно, худди денгиз томон момоқалди роқ билан босиб бораётган булутдай, қулон тўдасига ўкириб ҳамла қилаётган шердай, душманга қарши юзмаюз бўлиш тараддудига тушди. Доро ҳам унинг бу ҳаракатини фаҳм этгач, икки ўртадан муросаю мадора деган тушунча тамом кўтарилди. Искандарнинг ҳайиқмай бу каби қарши чиқиши душманлари юрагига бениҳоя қўрқув солди. Икки орада тахминан ўнга яқин манзил-масофа қолганда икки томон ҳам аста хушёрлик билан ҳаракат

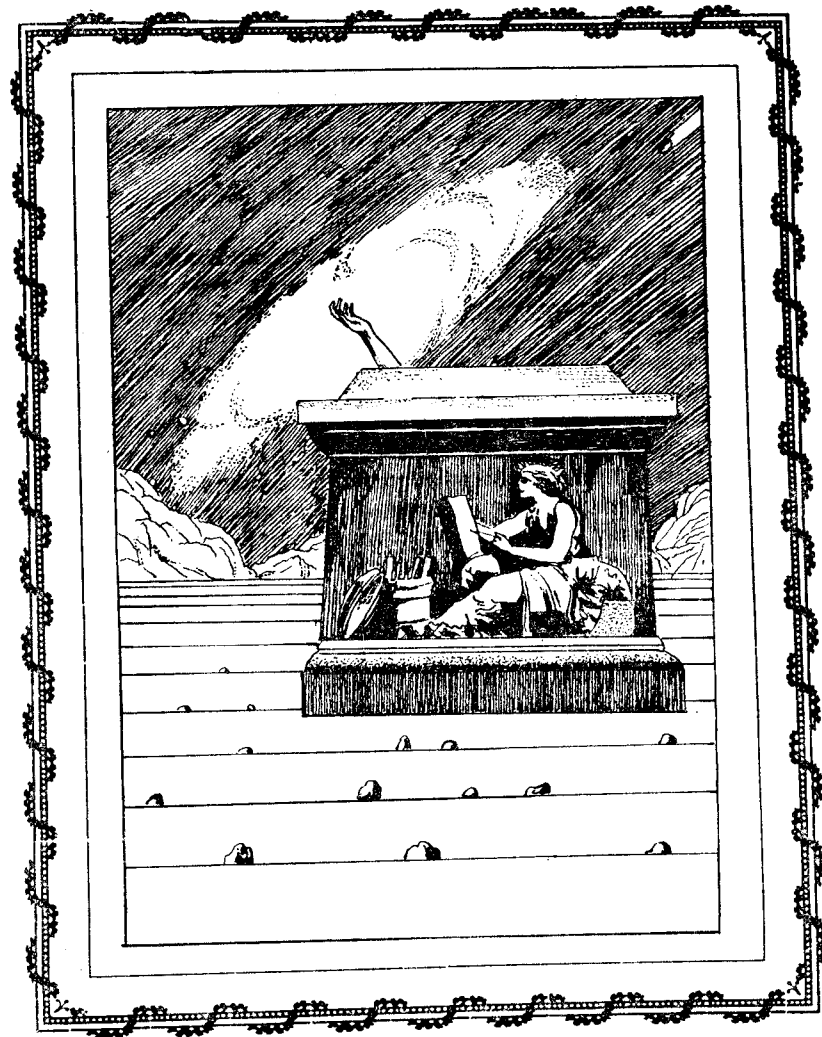
қила бошлади. Юриш расм-русумларида ҳеч қандай нуқсон йўқ, лашкарлар кўчишда-қўнишда интизомга қаттиқ риоя қилинар эди. Қўшин тувирилган жойнинг атрофини қовлаб, аскарларни душман ҳужумидан сақлаш учун хандақ қилинарди. Қўш ботиб, кўкни қоронгулик босгач, лашкарларни қўриқлаш учун икки тарафдан посбонлар пайдо бўларди. Кеча посбонлари қанчалик хушёр бўлса қўшин қоровуллари ҳам шунчалик зиёрак-бедор эдилар. Агар душман томонда чумоли қимирласа ўша онда кўзини ўқ билан тешар эдилар. Бу икки шоҳ ўз қўшинлариши душман томон шу хилда бошлаб борар эдилар. Жанг майдонига бир кунчалик йўл қолган эди. Икки ўртада жуда баланд бир тоғ бўлиб, бу тоғнинг икки ёни кенг даштлик эди. Бу икки шоҳнинг лашкарлари шу даштнинг икки томонини қоплаб олган бўлиб, буларнинг орасидан ўтишга тонг ели ҳам йўл тополмас эди. Искандар ўз қўшинлари атрофини айланиб, жанг учун нимаики зарур бўлса, ҳаммасини тайёрлади. Жумладан, Хайбар қўрғонидек ҳандақ ясади, йўқ, Хайбар эмас, Искандар деворидек истехком қурди. Булардан кўнгли тинчигач, жангларда ғалаба қозонган, савлатли паҳлавон саркардалардан юзта найзабонни айириб олди ва ҳалиги икки ўртада бўлмиш баланд тоғ устига чиқиб, душман қўшинини кўздан кечирди. Искандарга шундай кўриндики, гўё бутун ер юзини лашкар босган, ер юзинигина эмас, дунёда бўлмиш тоғу тошларни ҳам душман қўшини қоплаб олган эди. Бутун тоғ ҳам, чўл ҳам қўшин ҳаракатидан эзилган, бу ҳаракатдан ҳамманинг ороми бузилган эди. Уларнинг тўзон ва ғубори ернигина эмас, фалакни ҳам босиб, ложувард осмон ҳам кўзга кўринмай кетган эди. Тўзон билан тунунинг қоришиб кетганидан ўт билан тупроқни бир-биридан фарқ қилиш қийин бўлиб қолибди. Искандар қайси томонга боқмасин, халқдан бошқа нарсани кўрмади. У ўйлаб, бу оломоннинг ҳисобига етолмай, эс-хушини ҳайрат қопларкан, дилига шундай андиша келди:

«Икки қўшин жанг қилиш учун қўл урсалар ва бир тараф иккинчи томонга нисбатан икки-уч ҳисса кўп бўлса, албатта, жанг зарбаси оз тарафни кўпроқ эсади. Агар бир тарафнинг одами битта бўлиб, унинг қаршисига юз душман бўлса-чи, у пайтда уруш қилмоқ — ўз бошини ўз қўли билан кесибдан бошқа нарса эмасдир. Мен илм-ҳикмат даъвоси билан ҳовлиқиб, бевақт жанг майдонига кириб қолдим. Энди бу жанг майдонидан қайтишнинг ҳеч иложи йўқ. Жанг бошласам-чи, шикаст ейишдан ўзгаси насиб бўлмайди» — деган хаёл билан боши қотиб

турганда, бир тош устида икки какликнинг бир-бири билан ниҳоятда қаттиқ ва чапдастлик билан урушаётганликларини кўриб қолди. Бу какликларнинг бири катта ва бақувват, иккинчиси эса кичик ва заифроқ эди, униси қанча забардаст бўлса, буниси шунча кучсиз; буниси қанча бақувват бўлса, униси шунчалик ҳолсиз эди. Искандар икки какликдаги бақувватлик ва кучсизликни кўриб, бу ҳолатни ўзи билан Дорога қиёс қилди. Улар томонга диққат билан боқаркан, бу икки каклик олишувини ўзи билан душманининг жанги деб фараз қилди. Унда ўзини ҳалиги кичик-кучсиз каклик деб, кучлигини эса Доро томон деб тасаввур этди. Искандар шу ўй билан уларнинг жангини томоша қилар, ҳаяжонидан бечоранинг жони азобланар эди. Шу топда бирдан осмонда бургут пайдо бўлиб, ҳалиги какликларни овлаш учун тезда настига қараб шўниди ва бирдан катта какликка чанг солиб, уни кўтариб кетди. Гўё катта каклик бу ерда илгаридан ҳам йўқ эди. Биттаси бургут чангалида мағлуб бўлгач, иккинчи каклик ерда жавлон уриб қолди. Искандар бу аҳволдан жуда хушдилу, очган фолдидан ниҳоятда кўнгли кўтарилиб, ўзини бардам ҳис этди. У шундай ҳулосага келдики, душман енгилди, аммо Искандар ва унинг қўшинидан эмас, бошқа бир тарафдан шикастланади. Бу фолни шу каби яхшиликка йўйиб, душмanning кўплигига аҳамият бермай, хотиржам қайтди. Шу галаба ишончи билан ўз қўшинининг орасига худди жонсиз баданга руҳ киргандек бўлиб кирди. Искандар у тоғдан шундай хурсанд бўлиб қайтганда қуёш ҳам ўз байрогини тоғ орқасига тортган эди. Осмон чироғи кўкдан гойиб бўлгач, кеч кириб, дунёни қоронғулик босди. Икки қўшни ўзининг эҳтиёт чорасини кўриб, жанггоҳда кеча посбонлари қўшинни назорат қила бошладилар. Посбонлар қўшинни шундай ҳушёрлик билан кўриқлар, ўз сояларига ҳам эҳтиётлик билан қарар эдилар.

Қўшинининг ҳар тарафини илғор қисм ўраб олган бўлиб, улар душман тарафидан шисиб келадиган туп ўгриларини (разведкачиларни) қўлга тушириш пайида эдилар. Қўшни атрофини ўраб турган кўриқчилар шунчалик қаҳрли эдиларки, шамол ҳам тебраниш имкониятига эга эмас эди. Улар халқни ҳар тарафдан ўраб олган бўлиб, лашкар ичкарисидан бир товуш ҳам ташқарига чиқмади.

Бу пайтда иккала шоҳ ҳам ўз қўшинини тўшлаш, уларни сафга тизиш ва умуман жанг тарадудидида эдилар. Нариги томонда, юлдуз қадар беҳисоб лашкари бўлган Доро боши устидаги осмон гумбазидай кенг чодир ичида

тахтда ўтириб, жанг ҳақидаги ошқору ва махфий бўлмиш барча масалани муҳокама қилар, ўз тарафининг галаба қилиши лозимлигини ўйлаб, байроғининг зафар оли билан хилпирашини орзу қиларди. У ҳамма жиҳатдан ҳам Искандарни назар-писанд қилмас, қазо ўз бошига нима солиши мумкинлигини ҳаёлига ҳам келтирмас эди. Қўмондонлари ҳам ўзича пўнгиллашиб, Искандар ҳақида ҳар хил гап-сўзни бичиб-тўқишарди. Масалан, биттаси:

«Агар шоҳимиз фармон қилса, ҳар биримиз беҳавфу хатар уни эзиб ташлаймиз» — деса, иккинчиси:

«Бизнинг қорамизни кўрган онда қочиб қолади» — дер, учинчиси эса:

«Дорога узр эшигини очади»... деб фолбинлик қилар эдилар.

Лекин Искандар томондагиларнинг ҳаммаси бир оғиздан: «Ўлгунча жанг қилишимиз керак. Зўр душманга бирдан қаттиқ зарб берилмаса, енгиш мумкин эмас», — дер эдилар.

Ҳамманинг кўзидан уйқу ва осойишталик қочган, ҳамма жангда қандай қилиб галаба қозолишининггина ўйларди. Ҳаммалари ўз элига яхшиликдан хабар бериш, эл бошидан хавфу хатарни йўқотиб, уларга ўз осойишта тирикчилигини давом эттириш умидини бағишлаш ниятида эдилар. Искандарнинг халқи ҳеч тинмай қурол-яроғ тайёрлар, совут тўқир, темир қалпоқ каби уруш кийим-бошларини муҳайё қилар эди. Жанг майдонидаги лашкарларга тун узун кўринар, аммо эртанги куннинг ваҳимаси ундан ҳам баттар эди. Икки томондаги одамлар шу каби ҳаёлда экан, тонг ҳам ўзининг гўзал жамолини аён қилди. Саҳар ўзининг заррин байроғини кўтаргач, унинг нуридан ҳаво ёришди. Шу ондаёқ тақдир икки дарёга тўлқин солиб юборди. Бунинг гавғоси Миррих қулоғига бориб етди. Полвоилар ҳайбатли наъра тортдилар, бу наъралар ер қатламига зилзила солди. Гўё ерда зилзила пайдо бўлиб, у «ўз ҳомиласини ташлаб кўйди». Қиличбозлар фалак жангчисидек бошдан-оёқ кўк темир ёпинчиққа чулғанди. Қўмондонлар уруш бошлаш учун отларга миниб, аскарларини сафга тиза бошладилар. Давлатпаноҳ Доро отланиб, кўшинини Искандарга қарши тайёрлади. Уни кўшин эмас, «қонхўр дарё»де, фалак денгизини эса, ундан бир намуна де. Шоҳ кўшинини урушга тайёрлаш учун шундай саф туздик, бир боши шарқда бўлса, бир боши гарбда эди. Бунақа чек-чегараси йўқ катта сафдан еттита тузилди.

Кўшинининг боронгори (ўнг қаноти) Самарқанддан

то Хитойгача бўлган шарқ мамлакатларининг халқлари дан иборат бўлиб, бунинг ичида юз минг ўзбек билан мўғул ва юз эллик минг қалмоқ бор ва ҳаммаси олти юз минг кишидан иборат уруш ва жанг қаҳрамонларидан ташкил топган эди. Хитой халқини Чин аскарларининг кийими билан ясантирилган эди, гўзалликда улар жаннат боғини эслатадилар. Ҳар бир паҳлавоннинг учар отига етти хил зарбафтдан ёпинчиқ ёпилган, довулгон деган ўқ ўтмас қалпоққа жуда чиройли чин жигаси қадалган бўлиб, у паҳлавон совут устидан хитой ипақлигидан кийим кийган эди. Қалмоқ хони шундай саф тузидики, кўриниши худди дўзах ажалининг ўзгинасидир. Барча байроқлар дўзах шуъласи рангида бўлиб, байроқ жилвасидан дўзах алангаси акс этиб турар эди. Совут (темир кийим) кийган аскарларининг ҳар бири шундай дағдаға қилардики, ундан жаҳонга гулгула тушарди. Буларнинг кўшин хони Тўқвоб деган киши бўлиб, уруш вақтида унинг газабидан ҳамма даҳшатга тушар эди. Ҳисобда ит тукидан ҳам кўп бўлмиш мўғул шерпайкарлари ўт каби чақнар эдилар. Буларнинг хони Мангу уруш пайтида қиёмат кўпориш билан оламни қаро қилар эди. Ундан кейинги сафда ўзбек билан мангит бўлиб, икки ўрим сочдек бир-бировига чирмашиб кетган эди. Буларнинг кўҳа — уруш асбоблари кумушдек ярқирарди; бошларида эса, черкасча дубулга. Уларнинг қаторида Мовароуннаҳр халқи, яъни Сир ва Амудан иборат икки дарё оралигидаги ўнта шаҳарнинг аҳолиси ҳам бор бўлиб, уларнинг ҳар бири шерга ҳамла қиладиган филдек зўр кишилар эди, мерганликда ўқ билан чумолнинг кўзини ҳам беҳато урардилар. У пайтда жаннатмонанд Самарқанд мавжуд эмас, зеро уни кейин Искандар бини қилган эди.

Жувонғор (кўшинининг сўл қаноти) нинг бир тарафида Мағриб халқи, иккинчи тарафида эса Буртос ва Барбари халқлари саф тортган. Буларнинг найза-қалқонлари сариг рангга бўялган бўлиб, отларининг гажим — ёшиқларию, ҳатто зирҳли кийим остидан киядиган пахталик хафтонларигача сариг матодан тикилган. Араб саҳроийларидан қирқ минг найзавоз бўлиб, ҳаммаси чоққир араби отларини миниб олганлар. Буларнинг байроқларию найзаларидан тортиб, то бедов отлари устидаги баргуствон (ўқ ўтмас ёпиқ) ларигача ҳаммаси қора эди. Мағриб аҳлига Талиъ деган киши бошчилик қилса, араб аскарларига Вакиъ раҳбарлик қилар эди. Мадина шаҳарларининг бошлиғи Ардашер қилич билан қуролланган юз минг ботирга қўмондон бўлиб, унинг қўл остидаги барча

белгилару кийимлари ҳам, туғлари ҳам, саман отларининг ёпиқлари ҳам — ҳаммаси бинафша рангида эди. Қутайф, Баҳрайн ва Бағдод шаҳарларининг халқларига Густахам қўмондонлик қилар, бунинг қўл остидаги ҳамма нарса кўк темир рангида бўлиб, аскарлари эса бошдан-оёқ кўк атласга ўралган эди. Жувонғор ҳам олти юз минг лашкардан иборат бўлиб, олти юз мингдан ташқари буларга мадад берадиган кучлар ҳам йўқ эмас эди.

Етти юз минг кишидан иборат ҳировул (қўшиннинг бош қисми) га етти қабат осмон ҳам ҳайратда эди. Бу қисмининг устки-ички либосидан тортиб ҳамма нарсаси оқ матодан ва оқ тусда эди. Бу оқ рангда саф тортган жангчилар Дашти Қипчоқ ва Хоразм юртининг халқларидан ташкил топган эдилар.

Бош қўмондон қўл остида бўладиган «гул» қисмига улуг Доронинг ўзи қўмондон бўлиб, унинг атрофини тоғтоғ қўшин ўраб олган эди. Шу хилда етти гул қўшин тузилдики, буларнинг орасига кириш учун шамол ҳам йўл тополмас эди. Бу гулларнинг ҳар сафида юз минг нафар аскар бўлиб, буларнинг ҳаммаси шоҳона зеб-зийнатлар билан безанган эди. Булар яшил кийим кийинган бўлиб, байроғи бошидаги пўпағи ҳам яшил рангда эди. Бу сабза рангдан бутун олам майсазорга ўхшаб кўринар, ер юзининг ранги гўё бутунлай яшил тусга киргандек эди. Мана шу қўшиннинг марказида, худди унга қарши жанг қилишга жаҳонда ҳеч кимнинг ҳақи ва ҳуқуқи йўқдай, дунё шоҳи Доро мағрур турар эди. У қўшин сафини шу хилда жангга ҳозирлагач, душман томонга қараб йўл олди.

Тоғнинг нариги бетида шерюрак Искандар тинмай ўз қўшинларини сафга тузар эди.

У боронгорнинг ҳаммасини қонхўр фаранг аскарларидан тузди. Улар душмanning кўпчилигини билмас, билса ҳам кўзига зарра илмасди. Қўмондонлар ичида Шайпол деган саркарда шижоатда худди Рустам Золининг ўзи эди. Уларнинг кийим-кечакларига гавҳарлар қадалган бўлиб, ҳаммаси етти хил товланадиган фаранг бахмалларидан тайёрланган, бироқ пўпағи ҳам етти рангли фаранг зарбафтидан эди. Юз минг кишидан иборат бўлган бу газабли жангчиларнинг ҳайбатидан қуёш тиги ҳам ўтмасланар эди.

Жувонғорида Бартос ва Руслар саф тортган бўлиб, ҳар бири фалак отидек саркаш ва шафқатсиз эдилар. Уларнинг совети батамом қалайланган, қўлларидagi найзалари эса устуидай эди. Бироқ отларининг устидаги

ёпиғи бошдан-оёқ жундан тўқилган бўлиб, довулгалари худди тўппи сингария, унинг устидаги жигалари сариқ қўшнинг патларидан эди. Буларнинг ҳар бири тунги бойқушдай уйғоқ, дўстга бахтиёру меҳрибон, душманга нисбатан аёвсиз эдилар. Буларнинг сони ҳам юз минг чамаси бўлиб, жанг майдонининг жувонғорида саф тортган эдилар.

Ҳировулга ҳабаш халқи тайинланган бўлиб, уларнинг қиёфалари ҳам ўзгача эди. Булар кийган жавшанни занжи усталари ясаган бўлиб, ойнадек зангдан покиза эди. Баҳайбат жез қалпоқлари жавшанларига ўхшаб қора тунда худди қуёшдек ярқираб турарди. Темирдан қилинган жигалари худди шаҳпар (узун пат) дай, гўё қуёшга санчиб қўйилган ҳилолга ўхшарди. Отларининг ёпинчиқлари бошдан-оёқ пўлат тўқималардан бўлиб, яхшигина эговлангани туфайли ярқираб эди. Пўлатдан ясалган «оҳа» номли қуроллари юз минг душман қаршисида худди ажал кўзгусининг ўзгинаси эди. Гул қўшини румликлардан ташкил топган бўлиб, шу гул жангтоғининг зийнати эди. Бу қизил юзли румликларнинг ҳаммаси худди шер каби забардаст бўлиб, душман қасдига шердай ҳамлакор эдилар. Ҳаммаларининг отларидаги гажим-ёпинчиқлари шер, арслон, қоплон териларидан, совет устидаги хафтонлари ҳам ушбу рангда эди. Буларнинг ҳар бири худди булутдай ўкирик бўлиб, олам юзини шеру арслон қоплагандек эди. Бу қўшиннинг марказида саодатли шоҳ Искандар худди шерга ташланмоқчи бўлган арслондек тайёр турар эди. Унинг боши устидаги шер сурат байроқ дам-бадам зафар ва галаба шабадасидан хушхабар келтиргандай ҳилпираб турарди. Рум шоҳи ўз қўшинларини худди мўм дарахтидек, жанг майдонида сафга тузиб чиқди. Сўнгра у душман қўшинининг қаршисига борди, Доро ҳам бунинг лашкарлари рўбарўсига келди. Шу орада икки тарафдан худди юзларча маст эркак дев бирдан ҳайқирганидек, жанг бошлашга занг урилди. Шу ойда, гўё фалак жаллоди дунёни қилч билан чошиб, иккига бўлиб ташлагандек, унинг ҳар бирининг юзини тупроқ қоплагандек бўлди. Душмanning ўлган-тирилганини ҳеч ким аниқлай олмас, жанг қий-чувида ҳамманинг асаби бузилган, икки тарафда шундай гала-говур бошланган эдики, гўё аждар икки томонини ҳам бирдан ўз домига тортгандек туюлди. Одамларнинг оғизларидан фақат кишиларни тутқун қилиш ва душман аскарларини ютиш ҳақидаги гаплар чиқар, ҳаммаёқда чалинаётган карнай-сурнай, ногора садолари қиёмат куни бошланганини эс-

латар, шамолларда жилваланаётган байроқлар осмону фалакда ҳам кураш бўлаётганидан дарак берарди. Хавони шундай қора гард босган эдики, бу тўзондан жанг майдони кўзага кўринмасди. Кўп одамлар бир ерда туриб айланаверганидан ерининг кўрра шакли ярим паллага ўхшаб қолган, ярим палласи эса лашкарнинг оёқ кийими тамгасидан янчилавериб, гардга айланиб, фалакка кўтарилган эди. Бу гард дарёсига гарқ бўлган киши хаво ўрнига гард-тўзон ютганидан нафаси қайтарди. Бу жанг тўзонлари орасидаги беҳисоб тигларнинг ҳаракати худди лой дарёсида оққан саноқсиз чумолиларни эслатарди. Улар гард эмас, еру кўк орасига ниқоб тортган қора булутга ўхшаш эди. Қуролларнинг бир-бирига урилишидан чақмоқ ўти ярқираб, отларнинг кишнашидан эса момақалдироқ садоси эшитиларди. Шафқатсиз аскарларнинг қўлларидаги ўткир тигдан фалак ўзининг зулмкор найзаси билан ҳамла қилиб, худди икки оламга қатлу кин солаётгандек, бутун замин у осмонга титроқ тушди. Икки қўшин бир-бирига қарши юриб, маълум масофага яқинлашганларидан сўнг тоғ бир жойда барқарор тургандек, юришдан тўхтадилар. Аввал улар шундай бир қаттиқ сурон солдиларки, худди олам таҳликага тушгандек бўлди. Оламдаги бутун эл кўзголда демоқчи эмасман, йўқ, бу кўк гумбаз остидаги бутун халойиқ бир-бирига қоришига кетди. Фалак бевасининг табиатида қисирлик бўлмаганда, бу гавгодан у ҳомила ташлаб юборар эди. У гала-говур бир лаҳзагина жимлик билан алмашиб, халқнинг оғзи бир озгина гавгодап тинчигач, жанг гармсели гардларни бир тарафга сурди ва халойиқ кўзига жанг майдони кўринди. Ҳамма тарафда тўда-тўда лашкарлар саф тортиб турар, тўдагина эмас, тоғ-тоғ деса бўладиган ҳаммаёқни қоплаган лашкарлар томошабинларга аллақандай тусда кўринар эди.

Худди шу пайтда Искандар сафидан бир жангчи чақмоқдан яшин тушгандек ўртага от суриб, жанг майдонига шижоат билан кириб, ўртада жанговар ҳунарлар кўрсатиб, жавлон ура бошлади. У учқур оти устига ўқ ва тиг ўтмас ёпинчиқ ташлаган, ўзи худди арғувон дарахтидек эди. Эгнига жавшан устидан хитой шойисидан тўн кийган бу жангчи худди сув юзидаги кўк майсадек ёқимли эди. Унинг ўнг қўлидаги найзаси устундек йўғон бўлиб, сўл кўксига тутган қалқони лаълдек жилвагар эди. Ўқ ўтмас қалпоғига гулсавсар рангли жиға қадаган бўлиб, жиға гулсавсар гунчасига ўхшар эди. Бу эпчил жангари шундай тарзда майдон ўртасида туриб гап бошлар экан, аввал Искандар ҳақиға дуо қилиб: «Шоҳимиз

ўз душмани устидан галаба қозониб, муродига етсин!» — деди. Сўнгра, ҳар томонга юзланиб айтдики: — «Мени Бориқи Барбарий дейдилар. Бурун мен шоҳ Доронинг қули эдим. Лекин унга қуллик қилиб, рўшнолик кўрмадим. У менинг паҳлавонлигимга қараб иш кўрмади, ҳолимга яраша эътибор бермади. Мендан пастроқ кишиларни ардоқлагани ҳолда, менга кўп бенаволиклар раво кўрди. Шундан сўнг, аҳволимни арз қилсам, олийсифат шоҳ арзимга қулоқ ҳам солмади, жавоб ҳам қилмади. Ниҳоят, ўрнимдан туриб, кетишга ижозат сўрасам, қаҳр-газаби келиб, ётқизиб таёқлади. Доро шунчалик зулм билан азоблагач, бахтим мени Искандарпараст қилди. Даргоҳига паноҳ тортиб келганимда бу шоҳ менга шунчалик лутф-қарамлар кўрсатдики, бу тарбияга бош эгдим. Лекин иш қилмай, ҳақ олиб ётганимдан уятлиман. Ҳозир бу жанг майдонига азм қилишдан мақсадим — икки иш учун кураш ва жанг қилмоқдир: биринчиси, шоҳим Искандарга хизмат қилиш билан хижолатдан ўзимни қутқариш бўлса; иккинчиси, қатлкор иши қандай бўлишини Дорога ҳам кўрсатиб қўймоқчиман. Ўзини мен билан жангга мойил билган киши менинг шу икки мақсадимни ҳосил қилган бўлади. Ақли раҳнамо шоҳ Доро мендан ортиқ иноят қилганларни бирин-кетин бу майдонга тушириб, ҳаммасини мен билан яккама-якка жангда синаб кўрсин!»

Бориқ ўз сўзини тугатиши билан қотиллаш бир киши Доро тарафдан тезда кураш майдонига тушдики, у худди тутундек аччиқ, ўт каби ўжар эди. Отининг тақасидан то қалпоғининг учигача сихчалар қадалган бўлиб, худди нилдек кўк темирга гарқ бўлган эди; бало булутидан ўлим чақмоғи чақнаганидек, отининг тақасидан ўт сачрар эди. Фалак чархининг галаёи билан тўхтовсиз айланиши шиддатидан унинг димоғида андак гурур пайдо бўлган эди. Қилич боғлари ҳам худди ёқутдек тобла нар, қўлидаги найзаси ҳам ҳодадек йўғон эди. Унинг асли номи халқ ўртасида Ҳаррон бўлиб, жангчилар уни йиртқич шер дердилар. У майдонга тушиб, паҳлавонлик расми-одатини адо этгач, ўз шоҳининг ҳақиға дуо қилди. Дуони тугата солиб, Бориққа югурди. Бориқ ҳам унга қарши яшин тезлигида ташланди. Булар дарҳол бир-бирларига чирмашиб, бир-бирларини майдонининг у четидан бу четга сура бошладилар. Икки ўртада уч юз олтмиш олти хил ҳарб-зарб бўлишга қарамай, найзаларининг учи қон кўрмади. Ниҳоят, охирида, Бориқ чапдастлик билан Ҳарронга найза санчиб, уни отдан шундай итқитдики, юк-

сак фалак: «Дастингга офарин!» — «Найзангга офарин!» — деб юборди. Шу онда Барбарий отдан сапчиб тушиб, Харроннинг бўйнидан арқон боғлаб, бир зумда уни шоҳнинг олдига келтириб ташлади. Бу Искандар учун хайрли фол бўлди, зеро ғалаба бошлаб унга ўз жамолини кўрсатган эди. Шундан сўнг яна шерпайкар, душманни банд қилувчи паҳлавон Барбарий ер ўпиб, саманини майдонга солди. У тараф истаб наъра тортганда бир фил тутувчи ўртага от сурди. Бу шундай зўр ботир урушни ўзига хунар қилиб олган бўлиб, кураш майдонида юз марта душман устидан ғалаба қозонган эди. У бошидан-оёғигача темир кийимга ўралган, ўзигина эмас, оти ҳам темир ёпинчиклар ичида кўринмай кетган эди. У Шайда лақаби билан ном чиқарган бўлиб, насли насабда Харроннинг қардоши эди. У мастларча Бориқнинг йўлини тўсаркан, Бориқ ҳам унга қарши адоват ўти билан алангаланган ҳолда от солди. Булар ҳам бир-бирлари билан олишиб кетдилар. Найзаларини бир-бирларига хезладилар. Искандарнинг икболи ёр бўлиб, паҳлавон Барбарий фурсат топиб, уни ҳам найза билан уриб йиқитди ва шоҳ хузурига келтириб ташлади.

Искандар фалакдан муродига йўл тошгани ҳолда, дунё шоҳи Доро бевафолик кўрсатаётган фалакка таъна тошларини отди. Барбарий югуриб, яна жанг майдонига тушиб, ўзи билан курашишга мубориз-паҳлавон талаб қилди. Ўч алангасидан юзига ажин тушган биттаси яна майдонга от солиб, Барбарийни ўлдириш учун қасд қилди. Бу келиб, рўбарў бўлиши биланоқ ботирнинг бир ҳамласи билан йиқилди. Шу зайлда ҳар бири кураш чоғида эркак шердай ботир бўлган тўққизта паҳлавон жанг майдонида Барбарийнинг найзасидан яраланиб, енгилдилар ва асир олиндилар. Кейин, бошқа ҳеч ким бу билан курашни учун жанг майдонига тушишга боғина олмади. Аммо Бориқ эса майдондан чиқмай, туриб олди. У ўзи билан яккама-якка курашишга чақириб, наъра тортиш билан душман юрагига ўт ёқар эди. Доро ғазабдан шундай изтиробга келган эдики, «Унга қарши бирон кимса чиқсин!» — деб шитоб билан буйруқ қилишга мажбур бўлди.

Ниҳоят, биров майдонга от солиб, ўз душманининг отини ҳам жавлон урдириб сура кетди. Унинг танаси филдек бўлиб, ўзи ҳам фил каби зўр, оти ҳам худди каркидондек баҳайбат эди. Оти устидаги ёпинчиги қонлон терисидан бўлиб, ўзи ҳам халқ бошига офат солиш учун йўлбарс терисидан тўн кийиб олган эди. Қизил

дубулгасини бошига қийшиқ кийган, унинг ваҳимасидан ўлим ҳам ажал теккандек беҳол бўлиб қолар эди. Ҳалиги қизил қалпоғи даврасига қора мато ўраб олган эди. Ҳолбуки ҳеч ким қора доғга ўралган лолани кўрмаган бўлса керак. Унинг юзи қип-қизил бўлиб, соқоллари эса сариқ эди. Юзи хурмо рангидек дағал, соқоли хурмо пўстлогини эслатарди. Икки кўзи иккита олмосдек, кўз давраси худди қон тўла косага ўхшар эди. Унинг ватани Мағрибнинг энг узоқ чеккасида бўлиб, эли ўша водийларда яшар экан. У ернинг одамлари шу сингари тузилган, шу зайлда баҳайбат, ҳар бирининг шавкат-салобати ҳам бир қўшинча келар экан. Қайси бир султон оламга шоҳ бўлиб, бирорта душманга қарши қўшин тортса, бу қавмдан бир киши келар эмиш-да, душман бу шоҳнинг аҳволини танг қилиб қўйган пайтда, ҳалиги келган шахс жанг майдонига тушиб, жанг расм-русумини кўрсатиб қўяр эмиш. Душманни асир олди дегунча, ватанига томон жўнаб қолармиш: то ўз манзил ва масканига етиб боргунча ҳеч ким уни тўхтатолмас эмиш. Қўлига тутқун бўлган бечорани ҳам ўзи билан бирга олиб кетар, уни истаганча ишлатар эмиш.

Бориқ зафарларидан халқ ҳайратга чўмиб турганида у яшин тезлигида жангга ташландики, иккови майдонда тўқнашган ондаёқ бир-бирларига чирмашиб, майдоннинг у чеккасидан бу чеккасига суриша кетдилар. Гоҳ буниси қочиб, униси майдоннинг нариги четигача кетидан суриб борар, гоҳ униси орқага қайтиб, буниси ундан ўч олиш учун майдоннинг бу бошигача қувиб ёсолар эди. Буларнинг ур-йиқитидан осмонга шундай гард-тўзон кўтарилдики, буни кўрган одам қуюндан фарқ қилмас эди. Жангари Бориқ ўзини эҳтиётлик билан асарар, Мағриб паҳлавони уни енгил чорасини тополмас эди. Лекин Бориқ борган сари ҳолдан кетиб, курашдаги ҳаракатлари сусая борди. Ўзидақа паҳлавондан тўққизтасини уст-устига, дам олмай енгил Барбарий мағриблик майдонга тушган заҳотиёқ юраги орзиқиб, тинкаси қуриган эди. Бориқнинг ҳолдан тойганини сезган одам овловчи паҳлавон унинг белидан тутиб, азот кўтариб, ўнг қўли билан маҳкам ушлаган ҳолда, сўл қўли билан отининг жиловини тутганча, овини бўшатмай ўз қўшини ичига ҳам кирмай, ганимини отга босганча тўппа-тўғри Мағрибга томон йўл олди. Унинг бу ишига жаҳон халқи ҳайратланиб, кўздан ниҳон бўлгунга қадар орқасидан қараб қолдилар. Мағрибидан бу раҳмсизликни кўриб, Искандар ғамга ботди. «Энди унинг

қоли не кечаркин?» — деб Барбарийнинг мушкул аҳволига ачинди.

Хайриятки, мағриблик хуррамлик билан сахро сари кетганича қайтиб Доро хузурига келмади деб хурсанд ҳам бўлди, лекин шоҳ Доронинг шодлиги оламга синамасди, зеро, мағрибликнинг кўрсатган хунари унинг бузуқ кўнглини обод қилган эди. Гарчи Барбарийни мағлуб қилган мағриблик Доронинг олдига келмаган, асирийни унинг хузурига ташлаб, шоҳни хурсанд қилмаган бўлса ҳам, лекин зўр душманнинг даф этилганидан Доро мамнул эди. Шу пайтда қуёш дороси пастлаб, Мағриб тарафга қараб, ботиб кетди. Айни пайтда, Машриқ Қуёшни каби, осмонда ой яшаваланиб, худди Искандардек халққа нур соча бошлади. Икки томоннинг қўшини жанг майдонидан қайтиб, ўз оромгоҳларига кирдилар. Иккала қўшинининг атрофи хандақ билан ўраб олинган бўлиб, бу хандақлар қанотдай шоҳларнинг қасрини ихота қилган эди. Ҳар тарафдан тунги соқчилари чиқиб, хушёрлик билан лашкар атрофини муҳофаза қила бошлади. Доро ўз боргоҳи ичига кириб ўтиргач, хордиқ чиқариш зарурати билан чоғу ва май тилади. Ва лекин ич-ичидан шиша каби қон ютар, тонгла даврон қандай хунар кўрсатажагини ўйлар эди.

Искандар ҳам ўзига ҳос хонага кириб, ором ола бошлади. Унинг ўнг ёнида илм-камолот соҳиблари ўтирар, сўл ёнидан эса ҳарбий раҳбарлар жой олган эдилар. Бу ердаги ҳар бир ақл эгаси душман устидан ғалаба қилиш чораси тўғрисида мулоҳаза юритар эди. Жаҳонга донги кетган паҳлавонларнинг ҳар бири зафарга эришмоқ учун душманга шиддат билан ҳужум қилиш, фидоийлик билан қурашиш лозимлиги ҳақида ўйлар эдилар. Шу хилда кечанинг учдан икки қисми ўтди. Бу пайтда бир тарафда журъат ва умид ҳукмрон бўлса, иккинчи томонда хавф-хатар талваса солмоқда эди.

Яздоппараст шоҳ шу орада бир хилват жой топиб, бошини тупроққа қўйиб, оллоҳга сизиниб тазарруъ қилиб, ўзига зафар истарди. У ибодатдан бўшаганда тонг қуёши ўз чироғи билан оламни ёрита бошлади. Яна икки тарафда ғала-ғовур бошланиб кетди, икки қўшин ҳар ёнда саф тортишга киришдилар. Яна ноғорачилар ҳаракатга тушдилар, яна уруш ноғоралари гумбурлай бошлади. Тагин найзабозлар шитоб билан югура кетдилар, тагин найзалар ўйнай бошлади. Қилич-тиғ кўтарганлар жангга ташландилар, қиличлар ҳаммаёқни чопа кетди. Тагин бедариг жанг бошланиб, тагин қиёмат-қойим бўлди. Ис-

кандар хилватда ибодат қилиб, бу офатнинг чорасини кўришни чорасоз тағридан ёлбориб сўрар эди.

У хилватдан энди чиқай деб турганда, югуриб бир элчи келиб, озги бекик бир хатни секин узатди. У номани хилватда Искандарга бераркан: «Бунни ўқиб, воқеа нималигини англа!» — деди. У хатни очиб қараркан, тағри унинг дардига чора кўрганини фаҳмлади. Хат мазмуни тубандагича эди: Доро ноибларидан икки киши, унинг зулми ниҳоятда жонларига теккани туфайли, бошларини ўлимга тикибдилар. Чунки Доро урушда зафар қозонса, буларнинг иккисини ҳам ўлдириб, гўрга тикишга аҳд қилган экан. Шу жиҳатдан бу иккиси ҳам қуролланиб, Доронинг ўзини қатл этишга қарор қилибдилар. Шу муносабат билан улар Искандарга тубандагича мурожаатнома ёзибдилар: «Доро бизни тиг билан қатл этишга қасд қилгани туфайли ундан илгарироқ биз уни қилич билан ҳалок этишга қарор қилдик. Келинг, унинг дарахтини илдиридан қўпояйлик, бутун халқ Доронинг зулм-бедодидан қутулсин. Унинг жабр-зулмини торта-торта жонимиз қолмади, шундай қилиб, орадан йўқотсак армонимиз ҳам қолмайди». Бировдан Искандарга бу хатни зудлик билан бериб юборибдилар. Ёзган номаларида ўз ихтиёрларини Искандарга беражакларини ҳам исботлашга уринибдилар.

Искандар бу номани ўқигач, ҳодисанинг қандай эканлигини очиқ-ойдин англадию, лекин: «Бу, макру фириб эмасмикан?» — деб гумонсиради-да, у хатга ҳеч қандай жавоб қайтармай, ўзига сабр берди ва дилида: «Бунга жавоб бермаганим дуруст, агар жавоб берсам, яхши бўлмас. Борди-ю, ёлгон бўлса индамаганим фойдали ва агар бу гап рост бўлса ҳам менинг ёзувим мактуб эгаларининг қўлига бориб тегиши қийин», — деган фикрга келди.

Шундан сўнг тездан отга миниб, таваккал қилиб душманнинг кейинидан боришга отланди. Яна икки тарафнинг қўшинлари саф тортди, яна уруш расм-одатига киришилди. Лекин ҳали жанг бошланмасдан сал бурунроқ икки қотил, гаров боғлагандек, шоҳ Доронинг икки ёнидан бориб, уни қилич билан уриб, қип-қизил қонига беладилар. Бунинг бири унинг биқинига қилич солиб, шафқатсизлик билан қонини тўккан бўлса, иккинчиси унинг бошини тиг билан чопиб, Доронинг зулмига қарши зулм билан ўч олди. Тахт эгаси Доро шундай яралангач, худди катта бир дарахт қулагандек бўлди. Баҳман авлоди бўлмиш шоҳ ерга думалаб, Қайқубод ёқдан машъалнинг шуъласи ўчди. Қазодан бу фожианинг содир бўлиши унинг бошига йиғилган бир қанча одамларнинг ғала-ғовурига сабаб бўлди. Бу аҳвол

қўшин орасида ҳам бесаранжомлик кўзгатди. Зеро, шоҳ аҳволи танг бўлса, лашкардан низо чиқади. Искандар хушёрлик ва фаҳм-фаросат билан бу аҳволни кўздан кечириб, Доро қўшини ҳали пароканда бўлмасидан эҳтиётлик билан у тарафга қараб йўл олди. Тезда шоҳ бошида тўпланган жамоатнинг олдига етиб борди. Улар Искандарни кўриб, ерга бoш уриб, шоҳ бошига тушган фожиани айтдилар. Искандар Доронинг олдига яқин бораркан, унга дўстона муносабатда бўлиш фикрини қилди. Кўрдик, бутун вужуди қонга беланган, қон билан унинг фарқи йўқ аҳволда ётибди. Доронинг боши томон ўтираркан, унинг фожеъ аҳволини кўриб, кўнгли бузилиб, йиғлади. Унинг бошини ердан кўтариб, ўз қучоғига олиб, кўзларидаги Доро юзларига ёнлар тўкди, гўё унинг беҳуш юзига бир озгина гулоб сепгандек бўлди. Шундан сўнг Доронинг кўзи сал очилди. У боши устидаги зот қимлигини фаҳм этиб, беҳавф-хатар тилга кириб гапирга кетди:

— Марҳабо, эй навқирон шоҳ! Сен жаҳоннинг ҳам шоҳи, ҳам паҳлавони экансан. Хеч қандай отадан сен каби ўғил туғилмас, душман узрини хеч ким сен каби қабул айламас. Сенга қарши қанчадан-қанча гулу ва можаро кўтарилганига қарамай, сенга ҳавасим келарди. Сен шундай кишисанки, жаҳонда тенгшиг йўқ; султонликда ҳам Дорондан қолдирмайдиган одамсан. Сенинг қилган ишларинг бошқа бирон одамнинг қўлидан келмайди, сен бу жаҳонда таъғрининг қудратисан. Қачон бўлса ҳам руҳсорингни кўрсан, сўзларингни қулоғим билан эшитсам, деб орзу қилур эдим. Ажал ноумид қилиб турган пайтда бўлса ҳам, таъғри мени шу муродимга етказди. (Ҳа, Доро қандай умид қилган бўлса, шунга етишди-ю, лекин бу ўз ҳаётидан умидини узган пайтга тўғри келди.) Жуда ҳам қалтис фурсатда менга меҳмон бўлибсан. Ҳозир мен сени жонимдан ўзга нарса билан сийлай олмайман. Бу чоғда сенга қандай йўсунда мезбонлик қилай? Агар қабул қилсанг, жонимни нисор айтай. Йўқ, янглишим, ахир менинг ўзим сенга бир нафаслик меҳмонман-ку, қандай қилиб мезбонлик қилгаймен? Шундай соғда менинг бошимга етиб келишдан муддаоинг недир? Уни ҳам айт, эшитайин. Агар ширинг дўстлик бўлса, икки дунёда таъғри ёринг бўлгай. Ва агар қатъ этиш учун қошимга келган, бошимни кесиб нияти билан бу ерга қадам қўйган бўлсанг, муруват қилиб, бир нафас бошимни кесмай тур, икки-учта сўзим бор, шуни айтиб олгунича омонлик бергай!

Искандар Доронинг бу гапларини эшитганидан, мотам-

зада кишилардек фиғон чекиб, ёқаларини йиртиб, бошидан тоғларини олиб, зор-зор йиғлаб шундай деди:

— Етти кишварнинг шаҳаншоҳи тирик бўлсинлар, жаҳон сиздан бир нафас ҳам холи бўлмасин. Мен камина Сизнинг хизматкорингизман, хизматкор бўлганда ҳам шарманда хизматкорман. Мен Сизнинг мулозимингиз бўлиб, кошонангизда бел боғлаб хизмат қилишим, хонадонингизни ганимлардан тозалаб, жаҳонда душманингизни қўймаслигим лозим эди. «Сиз хирож талаб қилиб, менга қарши уруш очдингиз», — дейишга тилим бормади. Сизни ҳозир шундай белтифотлик билан кўрганам учун ниҳоятда уятлиман. Қўшин тортиб, Сизга қарши жангга отланиб, қаршингизда уруш сафини тузганимга иқрорман. Аммо бу фожианинг юз беришидан хабарим йўқ; бу хиёнаткорлар билан сирдош эмасман. Тўғри; менга ҳозир бир хат ҳам юборган эдилар, лекин уни ўқиб, бундай бўлишини гумон ҳам қилмай, ташлаб юборган эдим. Хатни келтирган одамга гарчи жазо бермаган бўлсам-да, аммо бу ишга розилик ҳам билдирганим йўқ. Ҳозир бу ҳодиса юз бергач, ёруғ олам кўзимга қоронғу бўлди. Шунга амин бўлсинларким, ҳақ мадажкорлари бўлмиш жаҳондор истасалар, Искандар у жанобдан илгари ўлишга, шаҳаншоҳнинг яна минг йил ҳаёт кечириларига розидир.

Шундан сўнг, Доро:

— Менинг икки-учта сўзим бор, шуни айтишга кўзим мунтазирдир, — деди.

— Мени у муродингиз билан сирдош қилинг, — деди Искандар, — қандай фармонингиз бўлса, буюриб бошимни кўкка етказинг.

Искандардан шундай ёқимли муомалани эшитгач, дуолар қилиб, жаҳон шоҳи Доро шундай деди:

— Менинг бу уч сўзим — учта васиятимдир, шуни баён қилмоқни кўнглимга тугган эдим.

Биринчиси шуки, бегуноҳ бўлганим ҳолда, мени қатл этиш учун қўл чўзган у икки душманимни адолат юзасидан қатл эттирсан ва шу билан менинг руҳимни шод этасан. Бундай қилингани билан менинг жароҳатим тузалмаса ҳам, аммо бу чора сенинг медажагинг учун фойдалидир.

Иккинчиси, менинг қавму қариндошларимга зулм қилма, ахир улар Каёний авлодларидирлар. Шунга имоним юмилки, қариндошларим орасида қўлидан сенга қарши адоват келадиган одам йўқдир. Қарам — яхшилик қилсанг, уларнинг ҳаммаси сенинг фуқаронг бўлиб, нимаикки хизмат

буюрсанг, бажону дил адо эгадилар. Қадим хонадоннинг уругини қуритиб юборма. Улардан сенга ҳеч қандай хавф ва хатар етмайди.

Учинчиси шуки, менинг Равшанақ деган қизим бор. У бугундан бошлаб менинг менсизимдир. Унда Каёний султонларининг ишонаси мавжуд. У Каёнийлар тожининг меросхўридир. У салтанат денгизининг пок дурри, ша- раф осмонининг порлоқ юлдузидир. Ўз хонадонингни у шам билан ёритгин, у билан ўйнаб-қулиб, ўзингни овутигин. Меҳр-муҳаббат билан уни ўз уйингга киритиб, ақд-никоҳ билан бағрингга олгин. У менинг бузилган экинзоримнинг бошоғи, пораланган жигаримнинг бир парчасидир. Ҳара- мимда сен менинг бир фарзандим ва ушбу хаста бағрим пайванди бўл. Равшанақ ҳам сендан баҳра олиб, бир фар- занд кўрса, у ота тарафдан Искандар табиату она тараф- дан Каёний зот бўлгусидир. Кейин у ҳам дунёда адолат ўрнатиш ишига бел боғласа, иккаламизнинг насл-наса- бимиз учун дуруст бўларди. Мана шу васиятларимни қа- бул қилиш билан ярали кўнглимни шодлантир. Зеро, эмди менинг видолашиш чоғим етиб келди!..

Искандар кўзидан ёш тўкиб, фиғон чеккан ҳолда:

— Эй, дунё тахтининг шаҳаншоҳи! Итоат юзасидан сизнинг ҳузурингизга келган эдим, нимаки ҳукм қилган бўлсангиз, ҳаммасини қабул қилдим. Умидим шуки, ол- лоҳ тавфиқ бериб, Сизнинг руҳингиз менинг узримни қабул айлағай!

Нима деган бўлса, унинг ҳаммасини Искандар қабул қилганини эшитгач, Доро кўзини мангуга юмди. Ажал шони ҳаммаёқни ўз зулмати билан қоронғилатган бўлса, ажабланманг. Зеро, қуёш қиш кунига қараб ботди; Лух- росбининг қонуллари йўққа чиқди: Гуштосбнинг расм- русумлари барбод бўлди; Қайхисрав ёритган чироғлар хи- раланди; Сиевуш ўтидан бағрида доғ қолди. Ковуснинг номи ҳам унут бўлди; балки Қайқубоднинг шухрати ҳам сўнди; Манучехрнинг арвоҳи чирқираб қолди; Фаридун- нинг жонига даҳшат тушди; Дорони жондан жудо қилган бу дунё Искандарни Доро мартабали жаҳондорга айлан- тирди!

Ниҳоят, Доронинг танасини шоҳона тахтиравонга со- либ, унинг устини Каёний таомили билан ўраб, жанг май- донидан олиб чиқиб кетдилар, натижада у ер губор ва қондан тозаланди. Шундан сўнг у ўт-ўланларидан беҳишт ҳиди келадиган жаннатдек бир жойни топиб, ўз қўшин- ларини шу кўм-кўк далага қўндириб, кўк гумбазидан ҳам балаид бир боргоҳ қурдирди. Шу чодирга кириб, тахт-

га чиққач, «Уруш ва ўлдириш тўхтатилсин!» — деб элга омонлик ҳукмини берди.

Эй соқий! Май келтирки, уни иччи билан жон топай, гам билан ўлимдан омон топай. Аммо давр Дорога кутил- маганда заҳар берган экан, Искандарга умри боқий оби ҳаёт бермайди-ку!

Эй мутриб! Чанг нағмасини созла. Лекин бу куйингга йиғини жўр эт. Мен ўз дардимга фиғон тортиб йиғлайин, бир нафас худди шишадек қон йиғлайин.

Эй Навоий! Бу жаҳоннинг вафоси йўқ. Унинг расми- одати нақ жафокашликнинг ўзгинаси-ку! Ўзинг вафодор бўлгин-у, аммо дунёдан вафо кутма! Агар бу дунёда наво истасанг, бенаволиг йўлини тут!

XXVIII

Шоҳликнинг тартиб-қоидалари ҳақида гап борадиган бўлса, тақдири азалийдан намоян бўлгани шуки, ушбу жаҳонда хоҳ фаришта, хоҳ пайғамбарлар, хоҳ авлиё гу- руҳи бўлсин, хоҳ оддий халқ жамоати бўлсин, қадр ва мартабада ҳар бири ўз ерида тартибга солинган ва бун- дан кейин ҳам ўша дастур билан иш олиб борилса яхши- роқ бўлибгина қолмай, балки заруратга айланиши шак- шубҳасиздир

Кимки шоҳлик қилишни истаса, барча аскарларининг ҳolidан воқиф бўлсин. Уларнинг таъминоти масаласини ҳал қилганда ҳар кишининг даражасига қараб иззатини бажо келтирсин. Улуғ мартаба эгасига улуғвор илтифот кўрсатиб, кичигига кичикча саховат айласа; кимки ўрта даражадаги амалга эга бўлса, унга нисбатан: «Ҳар бир ишнинг яхшиси — ўртача ҳолат» деган ҳикматли сўзга амал қилса, дуруст бўлур. Улуғ кишиларни кичиклардек камситмаслик, кичикларни улуғлар қаторига кўтариб юбормаслик лозим. Шундай қонуи-қоидаларга риоя қил- ган шоҳнинг эл-юрти тез орада гуллаб-яшнаб кетади. Ўз ишида бахт-саодатга, яхши натижаларга эришади ва салтанатини идора қилишда ҳамма мақсадларига етади. Қайси шоҳ бу тартибларга риоя этмаса, ундан қандай рўшнолик кутиш мумкин?

Масалан, ёш бола ўзини хурсанд қилиш учун шатранж ўйнайман деб доналарни тергани билан ўйнашни ва те- ришни билмаса, олишню ва беришни билмаса; масалан, пиёдани шоҳнинг ёнига қўйсаю филни руҳнинг ўрнига терса ва умуман, ҳамма доналарни шу хилда пойма-пой

жойлаштира, ўзингиз айтинг-чи, ақлли кишилар бунга нима дейдилар? Унинг бу ўйини қанча чўзилса ҳам, бари бир ўйин эмас ва ўйинлик аҳамияти ҳам йўқ. Бу худди ит тувагига сомон солиб, от охурига суяк ташлаб қўйгандек ишдир. Агар биров бўрига қўзини едирса, у ўз қўли билан ўзига бало ҳозирлаган бўлади. Биров қорин тўйгазиб шер роҳатлансин, деб унга бирон жониворни қурбон қилса, буни ҳам ақл маъқул топмайди. Кимки арелоннинг қоринни тўйгазиш таъвишини қилса, фурсат толиб, арелон унинг қорини ёради. Този итнинг бошига тож кийдириш муносиб эмас. Нутуқчи деган кичкина қушнинг бошига тумоқни кийгизишдан не аҳтиёж бор? Тезнавоз шунқорнинг бошига эса зийнатли тумоқ ҳам оз. Нодон одамларнинг табиатига зарбафт кийим ёқмагани сингари эшак олдида хушбўй заъфарон ўсимлигининг қиммати йўқ. Кимки илоннинг бошини янчса, ўз йўлини балодан тозаллаган ва агар уни қўйнига солса, ўзини ўлдириш учун ажал сиртмоғи тайёрлаган бўлади. Илонни қўйнингга солишни ҳавас қилма, бу ахир тасбеҳ эмас, илон-ку. Агар бўрибосар бўлса ҳам итнинг жойи эшик тагидадир, мушукка эса уйнинг тўри макон бўлди; чунки ит дашт йиртқичларини, мушук уй зараркувандаларини овлайди. Одам қанча саъй-ҳаракат қилгани билан бу махлуқларнинг бири қилган ишни иккинчисига қилдиrolмайди. Ановисини ўз ерида овқатлантириш зарур бўлгани каби, бунисини ҳам ўзига муносиб парвариш қилмоқ лозим. Агар аҳамият бериб қарасангиз, зарурат вақтида буниси ҳам, униси ҳам керакдир.

Тагин бир ажиб ҳолат бор, шоҳлар буни ҳам билиб қўйишлари шарт. У ҳам бўлса жавоҳиршунослардек фаросат билан ҳар кимнинг ўз феъл-атворига қараб муомала қилмоқдир. Яъни лаълини кўраркан, чўғ деб гумон айламаса-ю, чўғни кўрганда гавҳар деб ўйламаса; ферузани эшакмунчоқдан ва бутун чиннини синиқ кўзадан фарқ қилса. Лекин бу ишда анчагина қийинчилик бор, зеро осмондаги юлдузлар бир-бирига жуда ўхшаш бўлгани сингари дунёдаги одамларнинг ҳаммаси ҳам аслида бир хилга ўхшайди. Фарқи шундаки, ёмон одам шумнийат бўлса, юлдузлар бахтиёрлик нурлари тарқатади. Агар, мисол учун бир онадан эгизак бола тугилса, шунинг ҳам бири яхши-ю, иккинчиси ёмон бўлиши мумкин. Арабча билан ёзганда «алф» ва «алиф» ҳарфи (П) бир шаклда бўлгани билан, ҳисобда бири — «минг»ни билдирса, иккинчиси «бир» маъносини билдиради. Биёбонда ўлган тошбақанинг қуруқ чаноғи шаклан садафни эслатади.

Лекин бунинг бирини дурдона бўлса, иккинчисиди бир неча чирган суякдан ўзга нарса бўлмайди. Муз сумалаги кўринишида шамъга монанд, аммо бирининг бошоғи ўт бўлса, иккинчисиники сувдир. Шакар майда тузга ўхшаса ҳам бари бир, бири тузу бири қанддир. Бахт қуши ҳисобланган хумо худди ўлимтиқхўр қаркасга ўхшагани билан иккаласининг орасида гоят катта тафовут бор.

Бинобарин, шоҳда фаросат нури бўлмоғи, буларнинг бир-бирдан фарқ қилишида зийраклик кўрсатмоғи лозимдир. У бронзадан олтинни, қизил товадан қуёшни фарқ қилиши шарт. Агар бундай сиққовлик қобилиятига эга бўлмаса, ҳар бирини амалда кўп марта синаб кўрмоғи даркор. Агарда унинг қўл остида доишиманд, пям-ҳик-матда мамлакатнинг оройиши бўлмиш одамлар бўлса, шундай шароит тугдирмоқ лозимки, уларнинг кўнгли мутлақо раижимасин. Подшоҳдан айрим кишиларгина қарам кўрмасдан, ёш-қари, катта-кичик бирдек рози бўлмоғи керак. Агар шоҳдан ўз халқ хурсанд бўлмаса, душман қасд қилган пайтда ақлли иш қилмаганини ўзи ҳам сезиб қолади. У чет душманга қарши тиг кўтариб нима қилади? Ахир ўз халқ бошдан-оёқ унга ганим-ку. Ўзининг эл-улусини душманга айлантириб қўйган шоҳдан зафар четлаб кетади. Агар йиллар давомида халқ бу шоҳ билан юзаки яхши муомиллада бўлса, хонаси келганда улар албатта ўз душманликларини ошкор қиладилар.

XXIX

Султон Абу Саид Кўрагон... ҳикоятчим. ўз тадбиркорлиги билан кўп мамлакатларни босиб олди ва умр эгови бўлган қиличи билан кўп элларнинг бошига гавго солди ва лекин сипоҳи (қўшини) шоҳдан норози бўлгани туфайли, уруш пайтида шоҳга қарши қўзғолди ва душман аро ёлғиз ўзи таҳликада қолди ва ёв ул ҳукмроннинг бийини қасд тиги билан чонди

Ақл-идроқи ўткир бир подшоҳнинг лақаби Кўрагон эди. Хуросон ва Мовароуннаҳрдан таниқари кўп ўлкалар ҳам унга қарам эди. Хоразмдан тортиб Қирмон мамлакатларигача, Қошғардан то Сипоҳонгача бўлган жойларни ҳам босиб олди. Зобулистону Қобулистон ўлкалари бунинг парвариши баҳоридан гулистонга айланган эди. У ҳисобсиз мамлакат ва шаҳарларни олиб, салтанатда дунёнинг энг катта шоҳига айланган эди. Билим ва пухта тадбиркорлик бошига жаҳонгирлик ҳавасини солиб, Табризу

Румга хужум қилиб, у ерларни босиб олиш ҳақида ўз кўшинига фармон берди. Тангри Кўрагонга кўн хунар билан баробар бир ажойиб айб ҳам берган эди. У хазиналарни йиғиб, тўплайверар эди-ю, кўл остидаги лашкарларни ундан баҳраманд қилмас, гоят хасис эди. Бу ишидан у ўз кўнглида хурсанд бўлгани билан аскар ва сипоҳлари шоҳдан ниҳоятда порози эдилар. Абу Саид ўлкаларга кўшни тортиб борганда у ернинг шоҳи ҳам лашкар йиғиб, мамлакатга шикаст етмасин деб бунинг қаршисига чиқиб, уруш эълон қилди. Жанг ҳаддан ташқари қаттиқлашиб, уруш ниҳоятда чўзилиб кетди. Кўрагондан лашкарлари озурда бўлганлари туфайли бошларига қийинчилик, азоб-уқубат тушган пайтда шоҳнинг буйруғини ҳар тарафлама бузиб, душман галабасини кўзлаб қолдилар. Улар ўз шоҳларининг буйруғидан бўйин товлаб, қочиб билан қаноатланмай, балки душман кўшинига мадад бера бошладилар. Натижада бевафо фалак бемехрлик кўрсатиб, дунёнинг энг катта шоҳи душман кўлига асир тушиб қолди ва шундай равшан табиатли одам дунёдан йўқолди, яъни душманлари унинг жонига қасд айлаб, қиличларини унинг қони билан бўядилар.

Қайси шоҳданки фуқароси хурсанд бўлмаса, ишнинг долзарб пайтида нунаймон бўлиб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Кўшинидан ажраб қолган шоҳ ёлғиздир, айтнинг, ёлғиз одамнинг кўлидан нима иш келиши мумкин? Гулистондан узилган гул охири қурийдир. Бадандан ажратилган юрак эса бир парча этдир. Шоҳ ўз кўшини билангина қудратли бўлгани каби, кўшини ҳам ўз шоҳи билан кучлидир. Шоҳ ва кўшини худди ошнқ-маъшуқлардек бири-бири билан иттифоқ бўлмоғи, ҳар бир ишни келишиб қилмоғи даркордир.

Жаҳонни олмақлик осон иш эмас ва лекин иттифоқ аҳилчилик бўлса қийин ҳам эмас.

XXX

Фикр эгаси ақл ишлатиб, покиза иш юзидан ниқоб очгандан кейин нега унинг висолдан баҳра топмайди, деб Исқандарнинг Арастудан сўрагани ва унинг жавоби ҳақида

Осмонсалобатли шоҳ яна қатла сўрадики:

— Эй Афлотун шукуҳли Ҳаким! Киши ўз феъл-хўйи туфайли зиён кўради ёки фойда топади. Ўз феъл-атворига ақл-идроқ билан боққан одам ҳар бир ишнинг қайси фойдали, қайси зарарли эканини англаб олиши қийин эмас.

Масалан, тама кишини хор қилади; қаноат эса одамга ша-раф бағишлайди. Шоҳлик иши ҳам айнан шунга ўхшайди; фазилат яхшиликка йўлбошловчидир. Элни рози қилган шоҳ кўп халойиқнинг дуоси билан ўз мақсадига етади. Ҳақиқатини олганда баъзи шоҳлар бир ишни қилишда ўз фойдаларинигина кўзлайдилар, ўз мақсад ва умидларини юзага чиқазишнинггина ўйлайдилар. Бинобарин, савобли фикрларни тарқ этиб, ёқимсиз феълларни амалга оширишга уринадилар. Бунинг натижасида обрўларига путур этиб, қарамогидаги одамларга ўзи қарам бўлиб қолмай-дими? — деди. Доно ҳаким ўз фикрини чуқурлаштириб, тубандаги гўзал ва нозик маъноли гапларни баён қилди:

— Билим денгизига шўнғиган кишилар сен берган саволга ҳар хил жавоблар айтганлар.

Бири шундаки, киши ақл ҳакамлигида иш тутса, яхшилик ва ёмонликни озми-кўпми фарқ этади. Унинг таъби яхшиликни маъқуллайдиган бўлгани учун қилган ишлари ҳам фойдали бўлиб чиқаради. Бироқ бажарилиши ма-шаққатли бўлган ишларга эмас, балки енгил ишларга кишининг нафси кўпроқ мойил бўлса қачон киши ўз нафси истагига эрк берса, у халқни фойдадан бебаҳра қилади. Иккинчидан, кимда-ким бирон ёмон хислатга эга бўлса, ҳар ишда ва ҳар қандай ҳолатда ўша тугма хислатнинг таъсирида бўлади. У бир ишнинг яхшилик томони кўриб турган ҳолда, «ёмон» деёлмайдию, аммо табиати уни ёқ-тирмайди. Шу ишни қилса, бахтиёр бўлажакига кўзи етса ҳам уни қилишга табиати йўл қўймайди.

Учинчиси, масалан, биров юлдуз илмига ишқибоз бўлиб, эртаю кеч юлдузлар дунёсига кўз тикиб ўтирадиган бўлиб қолса-ю, яна бунинг устига толеъ юлдузи ҳам унга ёр бўлса, албатта фойдали бир иш чиқаза олади. Котиблик иши жуда нозик ишдир. Масалан, биров котибликка ишқибоз бўлса-ю, ўз кўли билан Қуръонни кўчириб ёзишни истаса, аммо у қанчалик бахтиёр одам бўлишига қарамай, бу ишда толеъ юлдузи унга ёр бўлмаса, котибликка жони борича саъй-ҳаракат қилгани билан ёзувчи — мирза бўлиб, бунинг орқасидан нон ёёлмайди.

Мана, юқоридаги уч масалага шу тарзда қарамоқ лозим. Лекин худопараст одамлар айтадиларки, хоҳ ақли масжид ва хоҳ бутпараст бўлсин, тақдирида нима ёзилган бўлса шуни кўради. Қанча тадбиру чора ахтаргани билан ҳеч ким тақдирни тағйир қилиб, ўзгартириш имкониятига эга эмас. Кимки бир ишни «савобли» деб билсаю, аммо уни юзага чиқазиш имкониятига эга бўлмаса, бунинг ҳақиқий сабаби у ишнинг юзага чиқишига тангрининг хо-

ишни йўқлигидадир. Биров бир ишни тадбир билан юзага чиқзава билган экан, у ҳам тангрининг тақдир иродаси билан бўлган. Ҳақиқат изловчи одамлар наздида бу тушунча ҳеч шубҳасиз тўғридир.

Эй покзод одам, агар сен инсоф эгаси бўлсанг, кундан-кунга бу фазилатинг зиёда бўлсин.

Ҳаким Арасту шу каби ҳикматли фикрларни баён қиларкан, Искандар бу сўздан хазина тонгандек бўлди ва бу суҳбат бойлигидан кўнгли тўлиб, жон-жаҳони роҳатланиб, сукут айлади.

XXXI

Искандарнинг Доро мамлакатларига молик бўлиб, унинг бойлик ва хазиналаридан қуёш ва булутдек саховат билан зар ва дур ёғдириб, қўшин ва фуқарони у эҳсонлардин обод этиб, оламдаги мамлакатларнинг шоҳларига элчилар юборгани ва уларнинг ҳаммаси унинг амрига итоат қилганлари ҳолда, Қашмир шоҳи номувофиқ афсун ўқиб, Ҳинд роиш терс жавоб бериб, Чин хоқони чин сўз айтмагани

Бу зафарномани ёзган одам хангомани шундай тасвирлади:

Искандарга бунчалик зафар ёр бўлгач, душманларига бунинг даргоҳи сиғинадиган жойга айланди. Бир неча доропараст гуруҳлар мавжуд бўлиб, улар ҳам унинг ҳукмига бўйин эгдилар. Доронинг ҳалокати ҳаммага маълум бўлгач, барча шоҳлар Искандарга итоат билан бош эгдилар. Шундан сўнг узоқ мамлакатлардан келган халқлар худди шамолдай ўз ватанларига жўнаб қолдилар. Сақлоб ва Шарқ мамлакатларининг султонлари, шунингдек Хоразм, Ҳинд ва Хитой мулкининг шоҳлари ўша кунидек қочиб чорасини кўрдилар ва тезлик билан ўз мамлакатларига кетдилар. Искандарга галаба йўлдош бўлгач, худди чаңгалзор шеридек шавкатга эришди ва буюк тахт устига чиқиб ўтириб, Доро васиятини амалга оширишга киришди. Бурун, шоҳ Дорога шоҳлар урф-одатига муносиб йўсинда аза очди. Мотамини эъзоз ва чидам билан тутиб, шоҳона одатлар билан дафн эттирди; унинг ҳолига, йўқ, унинг ҳолига эмас, ўзининг аҳволига зор-зор йиглади. Зоро, Искандар бошига беҳад улуг иш тушган эди, ахир иш қанча улуг бўлса, ишчи шунча қайғулик бўлади-да. Доронинг дафн ва таъзия маросимидан бўшагач, уни ҳалок қилган икки қотилни келтириб, сўроқ қилди ва

сўнгра икки устунни ерга кўмдириб, дор ясатиб, у икки хойинни ўша дорга оёғини осмондан қилиб остирди. Ундан кейин бу қотилларни камондан ўқ отиб ўқбўрон қилишга фармон берди, халқ уларни ўқбўрон қилди. Кимки ўз шоҳига хиёнат қилса, у бахтиқаронинг жазоси шундай бўлмай. Сўнг Искандарнинг буйруғи билан уларнинг бадалларини куйдириб, кул қилдилар ҳамда кулинни кўкка севурдилар.

Яна афви умумий ҳақида ҳукм чиқазиб, Доро авлодларидан қаёнда, хоҳ хафа, хоҳ хурсанд, ким бўлса ҳаммасини озод деб эълон қилди ва уларнинг кўнглидан ваҳму хавфни йўқотди. Доро уларга иқтоъ қилиб, қанча ерсув берган бўлса, Искандар ҳам муроса юзасидан у ерларга тегмади. Яна тагин одамлар ичида ишончли, йиғини кўрган ва ҳурматга сазовор бўлган кишилардан бирини Равшанаққа хат бериб юбориш учун тайинлади. Равшанаққа ёзилган номада азанинг қора мусибатлари ҳақида қайғуриб, тубандагича фойдали панд-насихатлар ҳам битиб юборган эди:

«Кўн бефойда йиғи-сиғи қилма. Тангри ҳукмига хурсандлик билдирмоқ — саодат гулидан баҳраманд бўлмоқ демакдир. Жаҳон боғидан гулбун йўқолган бўлса, янги, тоза гул гунчалар яшнаб очилмай. Агар фалак садаф кўксини чок қилган бўлса, ундан чиққан дурри пок шараф тожини безатмай».

Сўнгра фармон қилиб, у ердаги одамларнинг ҳаммасига инъом-эҳсон беришни ваъда этди. Шундан сўнг сарв озодини, сарв эмас, ҳури паризод шоҳ қизини ўзининг хонадонига келтиришларини буюрди. Ундан кейин Доро васиятларининг ижросига киришиб, жаҳонгирлик ишларини бошлаб юборди.

Доро хазинасида йиғиб қўйилган ошқора ва махфий мол-дунёнинг барчасини аниқлади ва жамлади. Бу бойликлар шоҳдан шоҳга қолиб келаётган, Фаридуни замонидан тортиб, дунёнинг ҳамма мамлакатларига ҳукмролик қилган Қайқубодгача; ундан сўнг, унинг авлодларига қолиб, бири кетса, бири шоҳ бўлиб, ундан яна бирига мерос бўлиб қолаётган, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган жаҳоннинг мол-дунё ва хазиналари эди. Буларнинг биттаев даврида қанча бойлик ортиб, хазиналар тўлса, иккинчисига келганда бу бойлик яна икки баробар ошиб, то дунё шоҳи Доро жаҳон тахтига ўтириб, даврон сурган пайтигача давом этиб келарди. Бу сулола оламда бир минг уч юзу ўн тўрт йил жаҳон халқларига шоҳлик қилди. Мана шуларнинг шунча давр ичида жамлаган беҳисоб хазина:

ларининг ҳаммасини ҳақ таоло Искандарга насиб этди. Эшитишимга қараганда, Доронинг хазиналар билан тўла бир юз саксонга қалъаси бор экан. Бу махфий қалъаларнинг ҳаммаси жавоҳирот хазиналарию олтин-кумуш дафиналари билан лиммо-лим эди. Искандарга бир одам хазина калитини келтириб берса, иккинчи биттаси қалъа очкичини топширар эди. Шоҳ улар билан қалъаларни қидириш ва хазиналарни топиш ҳақида кўпгина суҳбатлар ўтказди. Бирга мурувват қилса, иккинчисини умидвор этди. Қайси қалъадан биронта одам келиб қолса, бу ишни шу ондаёқ ўшанинг ўзига вазифа қилиб топширар эди. Лекин уларнинг ҳаммаси аниқлангунча: бор хазиналарни яхшилаб текшириб, ундаги тайёр бойликларни ҳисоб-китоб қилиб туришни мутахассисларга буюрди. Шоҳнинг маҳкамасида жам бўлмиш хазиналар ҳақидаги фармон дафтарини топтириб, хоҳ лаъл ёқут ва хоҳ дурри-гавҳар қонининг посбони бўлсин, ҳамма хазиначилардан ҳисоб талаб қилди. Уларнинг қайси бири давлат дафтарида рақам қилинган маблағ асосида ҳисоб берса, уни ўз ҳузурига қабул қилажаги ҳақида, ҳисоби тўғри чиқмаганини эса жазолаш ва ишдан четлатиш ҳақида фармон берди. Улар хазинадаги барча молу дунёни жамлаб, ниҳоятда ёруғ юз билан шоҳга арз этдилар. Буларни кўриб, хотиржам бўлгач, хазина нисор қилувчи шоҳ: «Бу бойликларнинг ҳаммасини ўрдага ташиб келтирилсин!» — деб фармон берди. Шундан сўнг ҳамма хазиначилар тўда-тўда бўлиб, худди денгиз томон жадаллик билан оқаётган селдай хазиналарга қараб жўнадилар. Шоҳ фармонига итоат қилиб, бойликларни шоҳ саройига таший бошладилар. Шу тахлитда икки йилгача хазиналар шоҳ қасрига бетўхтов ташилди. Лекин буларни ёзиб турган ҳисобчиларнинг рақамига қараганда, икки йилда келтирилган мол-дунё мавжуд жаъми хазинанинг ярмини ҳам ташкил қилмас эди.

Шундан сўнг шоҳ, бир одамга: «Бош хазиначи қолган бойликларнинг ҳаммасини тахминан аниқлаб, ҳозирча хазина эшикларини бекитиб, қулфласин ва қачон буюрсақ, шу замонда саройга келтириб топширсин» — деб фармон берди. Муҳтарам шоҳ қандай ҳукм қилган бўлса, ишни худди ўша хилда бажардилар. Ҳисоб-китоб фанининг мутахассислари келтирилган дунёнинг ҳисобини етти юз минг туманга қиёс этдилар.

Сўнгра Доро мартабали, Жамшид шуқуҳли шоҳ: «Доро кўшинидаги ҳар бир лашкарбоши, қисм қўмондони ва эшик оғаларининг давлат девони — маҳкамасидан шу

пайтгача қанча маош олиб келганини аниқлаб, шоҳга арз қилинсин ва бу ҳақдаги улар фикрларини бўён қилиш ҳам унутилмасин», — деб фармон берди. Шу асосда, ниҳоятки бўлса, кўпми-озми ҳаммасини арз қилдилар. Бу Искандар назарига жуда оз кўрийдди. Шоҳга айтдиларки: «Бу ишлар ҳозир тубандагича бўлиб, авваллар бир неча марта ўзгарган. Яъни ҳарбийларга тўланадиган маошнинг ярмиси давлат девонидан берилган бўлса, ярмиси халқдан ундирилган ва бу тартиб улус бошига бениҳоя ранж-машаққат солиб келмоқда», — дедилар.

Доро сипоҳларининг маоши қандай бўлганини билгач, дарё саховатли Искандар лутф-марҳамат қилиб: «Агар Доро иккидан бирини бериб, унинг ҳам ярмини халқдан ундириб келган бўлса, биз буни икки баравар оширамиз. Уларнинг ҳаммасини хазинадан берамиз», — деди ва эл-улусни кўшин маошининг ярмини тўлаш машаққатидан қутқарди.

Бундан ташқари, тўрт юз минг киши чокарлик — хизматкорлик юзасидан мойна олар эди. Бу хилдаги тобе кишиларга давлат ихтиёридаги ерлардан ҳам улуш бериб, ҳаётини янада фаровонлаштириш чорасини кўрди. Яна бундан бошқа, икки юз минг мойнахўрнинг маошини икки баробар кўпайтирди. Яна олти юз минг аскарни, маошдан ташқари, озиқ-овқату кийим-кечак билан таъминлашни буюриб, ўз тахт-салтанатининг шуҳратини осмонни фалакдан ҳам ўтказиб юборди. Ҳарбий хизматчиларнинг мойналарини икки баробар оширгани ҳолда, фуқародан ундириладиган солиқларнинг ярмини камайтирди. Лашкарни обод ва хурсанд, фуқарони ҳам шод ва обод қилди. Аскарларнию фуқаросини хазина билан бойитиб, унинг ҳам, бунинг ҳам қийинчилигини бартараф қилгач, айтдики: «Мен ганж — хазина иштиёқманди эмасман. Мен учун халқ ва лашкар хазинадир. Агар бойлик денгиз ва қондан кўпу, хазиналар жаҳонни босиб кетган бўлганида ҳам уларнинг нафи тегмайдиган бўлса, у хазинада кўмилиб ётган лаъл-ёқутдан харсангтош яхшироқдир. Зеро, харсанг безарар бир тош бўлгани ҳолда, ганж — хазинадан эл жонига кўп хатар бордир. Бир кишининг бекитиб қўйган мол-дунёси бўлса, шу мол-дунё туфайли ҳамма унга душмандир. Халқ маъмур бўлса, шунинг ўзи бир хазина бўлиб, бу куч билан бутун жаҳонни осонликча фатҳ этиш мумкиндир».

Ҳа, дарҳақиқат, халқ Искандарнинг давлати бўлиб, бу сармойяни у ўзининг саховати ва лутф-марҳамати соясида қўлга киритди. Эрон элини ўзидан рози қилган Иска-

дар жаҳонни эгаллаш орзусида белини маҳкам боғлади. Аввал илм-ҳикмат аҳлларида бир қанча фикри ўткир кишиларни аниқладикки, уларнинг ҳар бири гапирганда қилни қирқ ёриб, ўша нозик толалардан кийимлик тўқир эдилар. У олимлар тил тигини тортганларида, уларга мингларча қуролли кишилар бардош беролмас эди. Булар қандай фикрни ўтказиш ҳақида саъй-ҳаракат қилсалар, ҳар қандай душманни таслим қилиб, ўз йўлларига солардилар. Уларнинг тиллари шундай бурро эдики, дамига ёғ суртилган қилични эслатарди. Буларнинг барчаси ҳамма илмдан хабардор, ҳар бири оламшумул файласуф ҳисобланар эдилар. Олий фикрли шоҳ шу олимлардан ҳар бирини бир томонга номзод қилиб тайинлади. Биттасини Сақлобу Сақсин мулки томонга; яна бирини Ҳиндистонга; бошқасини Чин — Хитой юртига юборди; бирига Байтулҳарамга йўлланма берган бўлса, бўлагини Кашмирга жўнатиш учун ёзиб қўйди; биттаси Миср билан Бағдодга, бошқаси Навшод мамлакатига ёзилди. Ва сўнгра, буларнинг ҳаммасининг қўлига чуқур мазмунга эга бўлган хат тутқазилди. Бу мактубларнинг ҳаммасидаги мазмун бир хилда бўлиб, дилга ҳузур берувчи сўзлар, кўнгилга осойишталик бағишловчи гаплардан иборат эди. Бу номаларни ёзиш учун қаламни ишга солиб, хат санъатининг ажойиб намуналари тасвири чизилганди. Бу номалар зоти осмонда қойил-мақом бўлмиш тангрининг оти билан бошланди.

У тангри шундай қадимийки, ибтидоси йўқ; шундай азимки, интиҳоси йўқ. У оллоҳ бечоралар дилидагини билувчидир ва шаҳаншоҳларнинг шаҳаншоҳидир. У шоҳ бўлганда ҳам мартаба жиҳатидан бутун замоннинг шоҳи бўлиб, ҳаётидаги ҳамма фармонлар унинг ҳукми биландир. Агар бирон кимсани тангри ўз иродаси билан шоҳликдан маҳрум этса, унинг сабабини ахтариб юришга кимнинг ҳадди бор? Агар жонидан тўйгудек ҳолда бўлган гадо бўлса-ю, унга тангри шоҳлик насиб этса, кишининг буни рад этишга қандай мадори келади? У нимани ирода айласа, барча шоҳларнинг шунга розилик билдиргани авлодир. Ҳақ таоло ҳамд-саносини шу ерга еткурғач, гап-сўзни тубандагича давом эттирди:

«Менким — отим Искандару, етти иқлимни олмақ тилагимдир. Сенинг отинг Хоқони Чин ва ёки Турон замин лашкарбошими, шуни билки, одамдаги бор-йўқ нарсалар бор бўлиш ва йўқолишдан иборат. Бу қонуни бировнинг тадбиридан эмас, балки тангрининг тақдиридандир. У агар хоҳласа — гадоларга подшоҳлик беради ва хоҳласа

шоҳларни гадога айлантиради. Шоҳлар бунга таъ беришлари, гадолар ҳам буни фойдали деб билишлари шартдир. Дунёда нимаики юзага келса, тангрининг амридан деб биламасликка, унга бўйин эгмасликка кимнинг ҳадди бор? Тангрининг ҳукмидан бўйин товлаш — унинг борлигига имон келтирмаасликдир. Унинг ошқору ниҳон ҳукми билан бутун жаҳон менга насиб бўлди. Тангригина мени бу мақсад йўлида бахтга эриштирди. Бу ишнинг юзага келиши ихтиёримда эмас эди. Бошлаб мени бахт-иқбол қўллаб, ақл ва илми менга ёр қилди. Отам Рум кишварининг шоҳи эди, у ўлғач, Рум мамлакати менга қолди. Мен илм-ҳикматдан хабардор бўлиб, унга қизиққанам туфайли шоҳлик қилишга ҳеч қандай ҳавасим йўқ эди. Лутф-карамли тангри қайси ишни насиб этса, кишининг бунга ҳаваси бор-йўқлигининг унга аҳамияти борми! Пешонамга шу қисмат ёзилгани сабабли ҳақ таоло мени ўз ихтиёримга қўймади. Эл-улус ҳам афғону зор қилиб, мени ўз ҳолимга қўймадилар. Гойибдан келган илҳом нимани амр этган бўлса, жонимни ҳовучлаганча шу ишга киришиб кетдим. Аввал тангрининг амри туфайли Зангбор подшоси билан жанжаллашиб, хабаши элининг кунини қаро қилдим. Ундан кейин уруш ноғораларию сурнайларини чалиб, Бартосу Русларни ўз ҳукмим остига олдим. Сўнгра суръатни қўлдав бермай юриш қилган эдим, ҳақ менга фаранг диёриши олишини ҳам насиб этди. Ана ундан кейин саъй-ҳаракатим янада ошқоро бўлиб, шаҳаншоҳ Доро ҳам қўлимга асир тушди. Устма-уст ёр бўлаётган бахт мени сарафроз айлаб, ҳақ мени шу хилда қудратли қилиб юборди. Толеим мени қайси тарафга юзлантирган бўлса, улар менга нисбатан ўн, балки юз баробар бўлса ҳам ҳақ амри билан уларга қарши жанг қилдим ва уларнинг қангини осмону фалакка чиқардим. Энди, ҳозир бутун Эронга қарашли мамлакатлару, уларнинг шоҳлари менинг ҳукмим остига ўтдилар. Доронинг баланд мартабалигига таъ бериб, унинг буйруғига мутеъ бўлмиш гуруҳларнинг ҳаммаси даргоҳимга келиб, менга қуллуқ бажо келтирдилар. Мен уларга шундай беҳисоб иноятлар қилдимки, эл уни қанча тасаввур қилмасин, бари бир ундан кўчдир. Бинобарин, сенга ҳам бахт ёвару, толеининг ёр ва раҳбарлик қилиб, бошқалардек менинг ҳузуримга ташриф буюрсанг, осмондек баланд даргоҳимга сифмасанг, дейман. Не амр қилсам, каломимни қабул айлаб, итоятимга бош эгиб, оёғимни ўтсанг, дейман. Мен ҳам сенга нима лозим бўлса, лутф-эхсон юзасидан марҳамат қилай; имқоният борича сен билан келишай ва дўстлашай. Бошқа шоҳларга қараганда мар-

табангни баланд айлай ва ипоят тариқи билан иззат-ҳурматингни жойига қўяй. Кишварингнинг ҳаммасини ҳисоблаб, бошдан-оёқ сенинг ихтиёрингга хат ва рақам қилиб берай. Бошингга фалак офат солса, паноҳинг бўлай; душман адоват қилса, унга қарши курашда сенга иттифоқдош бўлай. Ва агар, ўртада бир монъелик бўлса, бу тарафга келишни фойдасиз деб билсанг ёки бу томонларга ўтишининг иложини қилолмасанг, зарурат сени бу иқболдан маҳрум қиладиган бўлса ва ёки менинг остонамга келишининг учун монъеликлар юз берса, бу ҳақдаги узрларинг маъқул ва тушунарли бўлса, у пайтда ининг, ўғлинг бўлса, икковини юбор; йўқ десанг, халқингдан биронга одамни жўнатгинки, у доно, соҳиб ақл, сенинг ўрнингга муносиб ва ишончли одам бўлсин. У мол-дунё, яъни совғалар билан келиб, сенинг номингдан хизматкорлардек қуллуқ қилсин; қандай узрларинг бўлса айтсин; мақсад ва муддаоинг нималигини бошдан-оёқ баён этсин. Мен нимаики ваъда қилаётган бўлсам, вафо ҳам қилайин. Борди-ю, аксинча, бўйсунмиш ўрнига худо сақласин, жоҳиллик ва ўжарлик қилсанг, шиоринг урушиш бўлиб қолса, гумроҳлик айлаб, хато йўлга кирсанг, бевафо фалак бошингга нима кунларни солса, ўзингдан кўр. У пайтда мендан мурсоёу мадора умидини кутма. Нимаики қилсам гина қилма, мен маъзурман. Мақсадим шулар эди, ҳаммасини хатга ёздим. Қолган сўзни элчи баён қилар, вассалом».

Шу мазмундаги мактубни иншо қилиб, у элчига яна бошқа сўзларни ҳам изҳор айлаб, айтилиши керак бўлган гапларни қолдириб, керак бўлмаганларини мактубдан ўчирди. Ва агар бирон ноўрин гап-сўз хат ичида кетган бўлса, у ҳақда изоҳ беришни донишманд элчиларга топширди. Ҳамма хатлар битилиб, тартибга тушгач, уларнинг ҳар бирини бир тарафга жўнатишни тайинлади. Шундан сўнг ишни битиришда, гапни гапиришда паст-баландни фарқ қиладиган элчилар у хатларни олиб, ҳар томонга равоида бўлдилар. Ҳар жонибга йўл олган элчиларнинг бир хиллари оз вақт юриб, манзилларига етдилар. Дунёнинг ҳар диёрида мамлакати бўлган шоҳ ва шахриёрлар бу ишдан хабар топгач, дилларида умид ёки қўрқув бўлишидан қатъи назар, хат келтирган элчиларни иззат-ҳурмат билан қарши олдилар. Уларнинг дилларидаги мақсадларига қулоқ солиб, шоҳ юборган номани кўзларига суртдилар. Хатни ўқиб, мазмунидан огоҳ бўлгач, шу мактубни олиб борган одамга ҳамроҳ бўлиб, ўзлари билан шоҳга атаб пешкаш — совғалар ёки хирож — солиқларни ва бошқа зарур нарсаларни олиб, шоҳни кўриш, бахтига муяссар

бўймоқ умидида ҳаракат қилиб, Искандар ҳузурига етиб келдилар. Фақат уч киши хато қилиб, шоҳнинг олдига келишдан бош тортди. Шу уч киши баъзи ноҳўй важдларни қилиб, Искандар амрини бажармадиларки, булардан ҳеч ким бундай муомалани кутмаган эди.

Жумладан, Кашмир шоҳи бўлмиш Маллу ибн Мабок, ҳеч қандай риоя, андиша қилмай, дебдики: «Искандар агар бутун дунёнинг шоҳи бўлганда ҳам менинг мамлакатимнинг бу дунёга дахли йўқдир. Зеро, тангри менга уч ҳунарни насиб қилибдурким, агар бировдан енгилсам кутилмаган гаройиб воқеа бўлур эди. Биринчиси шуким, мамлакатим ниҳоятда мустаҳкам: унинг тоғлари баланд, қалъалари истехком шаклида. Бундан ташқари, бу ерда яна бир ажойиб иш қилинганким, қалъанинг бутун тева-рағи ҳам, ости ҳам дарёдан иборатдир. Иккинчиси шуким, менинг бир қанча сеҳргарларим бор бўлиб, улар ҳаммаси мендан мояна еб ётадиган хизматкорлардир. Агар менинг бошимга фалак бирон офат юборса, улар шундай шафқатсизлик билан чора кўрадиларки, сеҳр-жодуни ишга солиб, юмронқозикни йиртқич шерга, буғуни салобатда қонхўр қоплонга айлантирадилар. Агар Искандар оламнинг халқини йиғиб келтирганда ҳам унинг устига шундай офат елини эсдираманки, бу елнинг шиддатидан унинг бутун қўшини омонлик тополмай, худди елга совурилган сомондай тўзғиб, тумтарақай бўлиб кетади. Учинчиси шуким, агар Искандар урушқоқлик йўлини тутиб, зўравонлик билан мамлакатимга босиб келса, бу ер бир тоғлик жой бўлиб, баланд тоғнинг устида бир қўрғоним борки, бу қадимги илм-ҳикмат эгалари тарафидан мис ва бронза қотишмасидан яхлит қилиб қуйилган тилсимдир. Бу шаҳар ичида маҳфий ер ости йўли бўлиб, ногаҳон шоҳ шу ерга тушиб қолса, то қўрғонгача бўлган бу йўлда чархи фалакка чиққудек бир иссиқ ҳарорат билан шамол қуюни ўйнаб ётганини кўради. Қачонки бу йўлнинг бир оғзини беркитилса, иккинчи оғзи ҳам албатта ёпилиб қолади. Агар бирон киши шу қўрғон ичига кириб қолса, у ердаги тилсимда шундай бир сир борки, ўна одам ҳаракат қилиб шу сирни очса, ўз душманидан ўт билан елини ўғирлай олади. Бу ер гармселнинг макони бўлиб, агар шу ел эсмаса, одамлар куйиб-ўртаниб кетадилар. Аксинча, агар шу ел кўзгалиб ташқари чиқса-чи, бу мамлакатда жони бор одамнинг қолиши мумкин эмас. Ҳожати бўлмаса ҳам айтгани, агар олов бўлмаса, одам ейдиган овқатини нима билан пиширади?»

Барча зарурат тақдир ҳукми билан бўладию, аммо

Қаширни эмас, ўзга иқлимни ҳавас қилсанг, дуруст бўлур эди».

Маллу шундай фикр баёъ қилгани каби, Ҳиндистон шоҳи Рой ҳам айтибдики: «Искандар олий мартабали шоҳдир, у қандай ҳукм этса, фармонини бажаришга тайёрман. Лекин дунё ҳомийси бўлмиш Доро сенинг томонингга қўшин тортиб борганида юз хил таъриф билан нома ёзиб, менинг ҳам сенга қарши юришда бирга бўлишимни таклиф қилган эди. Унинг сўзини ерда қолдириб бўлмасди. Устига-устак, йўл йироқ бўлиб, бир-икки йиллик яроқ ҳам лозим эди. Мамлакатимдан икки йиллик хирож олиб, қўшин учун ҳам қанчалик зарур бўлса бериб, унинг тайинлаган жойига, яъни Рум элининг шоҳи билан бўладиган жанггоҳга бориб етдик. Сизнинг баланд иқболингиз Дорони паст айлаб, ажал тузоғига гирифтор қилди. Сизнинг иқболингиз душманинг чағини чиқазиб юборгач, биз дашт-биёбонга қараб йўл солиб қолдик. Қурол ва қўшинларимизнинг ҳаммаси барбод бўлгани каби, фалакдан талай зулму бедодликларини ҳам кўрдик. Урушга қатнашган элим олдидан хижолатга қолганим устига, асирга тушган аскарларнинг ҳаммаси қулга, озод юрган одамлар бандига айланди: паҳзодалар жиловдор бўлиб қолди. Мен неча ойлаб биёбон кезиб, ўз мамлакатим пойтахтига етиб келганимча, йўл-йўлакай аскарларим ўлиб, қурол-аслаҳам талон-тороқ бўлиб, бу ерга ўн ҳиссадан бири ҳам етиб келолмади. Шунча мол-жонимнинг гойиб бўлганини кўриб, мамлакатим халқи оғир мусибатга ва ҳар хил хаёлга борди. Халқнинг аслида қора рангли дема, бутун мамлакат мотамга ботиб, қора кийимга бурканди. Мен, «Искандарга бўйсунмайман» демайман, йўқ, бошимга шунча шикаст тушганини айтмайман. Сенинг ҳукминг бошим ва жоним устига, лекин зулм-ситаб билан ҳалокимни кўзлама. Бу кундан икки-уч йил ўтиб, бу мамлакатимда тинчлик-омонлик ва хотиржамлик барқарор бўлса-ю, исталган нарсани қўлга киритиш имконияти туғилса экан. Мен шундай кунни кўриш умидидаман. Икки-уч йил ўтмасдан сенинг таклифларингни қабул қилиш менга беҳад малол келади. Агар менинг бу гапимга лутф-марҳамат юзасидан қараб, фикрингни ўзгартмасанг, ҳақ пешонамга нимани ёзган бўлса, шунини кўрарман. Сенинг амринг қазо-қадарнинг ҳукми эмас-ку, ахир. Искандар ҳукмдор бўлса ҳам худо эмас. Мен сенинг сўзингни шунчалик хурмат қилдим, сен ҳам ўз иззатингни билсанг, ёмон бўлмас». Ҳинд шоҳи Ройнинг хагга берган жавоби ана шундай бўлди.

Чинь шоҳи эса яна бошқача хитоб қилиб, дебдики: «Ис-

кандарнинг юборган мактуби заҳардан аччиғу қиличдан ўткир. Элчисини бу томонга юборган пайтда мактубини андиша билан ёзмабди. Менинг ҳам лашкарим кўп, эл-юртим ўзига тўқ ҳаёт кечиради. Менинг ушдан камлик жойим йўқ. Бир шоҳ бошқа шоҳга ҳоким бўлмагач, унинг бундай мактуб ёзини ўринсиздир. Ёзган хатида ҳақмат сўзини ишлатиб, ўзини «ҳаким ва донишманд» дебди. Унинг фикри шунчалик пок экан, юқоридаги сўзлари ақлга тескари эмасми? Боши осмонга етиб кетган одам ҳам, «Хоқони Чин даргоҳимга келсин!» — деган гапни айтолмайди-ку. Доро шунча вақт жаҳондорлик қилган бўлса ҳам орамизда дўстлик барқарор эди. У бундай муомала қилмади, менга ҳеч қачон бу каби таклифда бўлмади. Искандарни иккинчи Доро деб билай, уни жаҳондаги мамлакатларнинг шоҳи ҳам деб тан олай. Лекин у бир нарсанинг маъносидан беҳабарга ўхшайди: Чин кишварининг ўзи ҳам бир жаҳондир. У йигитлик қилиб хатни шошиб ёзибди, аммо мен унга жавоб қилишда шомашошарлик қилмайман. Агар у ўз номасида дағалликка йўл қўйган бўлса ҳам мен кўпөөлик қилмайман. Агар у Доро каби дўстлик қилса, мен ҳам сўзига харидорман. Борди-ю, бундан ортиқ нарсани хаёл қилиб, мактубида ёзгани каби сўзларни айтса, орзусида муътадиллик бўлмаса, уруш ва жанг қилишдан бошқа иложим йўқдир. «Унинг устига босиб бораман», — деб айтмайман, йўқ, қайси ерда уруш қиламан, деса ўша ерга бориб, саф тузишга тайёрман. Лекин бошимга қўшин тортиб келса-чи, эшик очиб, шаҳримга киришга йўл қўймайман. Қўшинининг оёқ зарбидан чархи фалакни тўзон бостириб, шаҳардан чиқиб, бетма-бет жанг қиламан».

Юқоридаги учта мамлакат шоҳига бормиш учта элчи уларнинг гапини олиб, Искандарнинг қузурига келдилар. Улар ўз сўзларини юқорида тасвирлаганимиздек бошлаб, то охиригача бирма-бир адо қилдилар. Искандар ўз хузурига дарҳол келган шоҳларга жуда кўп илтифотлар қилди. Бир неча бор шоҳона базм тузиб, маю сөзлар билан улар кўнглини хушнуд этгач, шу учта мамлакат бобида улар билан фикрлашди. Бу шодлик базмларида ўзи ўйин-қулги билан банд бўлгани ҳолда, кўнглида ўша тарафларга юруш қилмоқ фикри туғилган эди. Лекин қиш яқинлашиб қолди. Шоҳлар қиш фаслида қўшин тортмайдилар. Бинобарин, кўнглида қишлаш фикри орзуси туғилиб, Аррон Қорабоғи томонга қараб йўл олди.

Эй соқий! Бир нафас ўй-хаёлни қўйиб, қадаҳ ичига пишшани тўнтар. Бир дамгина мен энди Ҳиндистону Қаш-

миру Чинга юриш қиламан, деб шишага ўхшаб юзингни ббуриштирмай тур.

Эй чоғлугчи ва кўшиқчи! Ҳиндча куй куйла, унга Қашмирийлар сеҳрини омухта қил. Мен чиний идишдаги майни ичганимда сен жарангдор чиний идишни жўр қилиб чал.

Эй Навоий! Жон бағишловчи бодани симир. Бу дунёда на Маллу, на Рой ва на Хоқон қолади. Бу мазмун май қадаҳининг даврасида ёзилмишдир. Бунга қараганда, эндиги сўз юқоридагиларда эмас, йўқ, Искандар бобидадир. Йўқ, асли гап оламга оро берувчи Искандарда ҳам эмас, балки, Хизр билан Исо-Масихода бўлса керак.

XXXII

Изғирини ҳасратли ошиқнинг совуқ оҳидан нишона ва совуқ шиддати ўртанган шайдоийларнинг ўтли нафасидан афсона айтадиган, мармар тошига сўз бермайдиган қалин муз қатламлари ва жаҳонни қоплайдиган дурсочар қор чопқини таърифидаким, бу фаслда қуёшдек шуъладан ва балки май шуъласидан равшан бўладиган фалаксимон оқ уйда бир қуёш юзлик баҳори нозпарвард гулрўйдан мажлис гулшан бўлгани

Қиш чилласи базминни гулхан ва май билан қиздириш керак. Май худди ўтдек ҳароратли, ўт худди майдек қиздирувчи бўлса. Ўтнинг манқали май ширасидек жилваланиб турса-ю, май шираси худди манқалдаги ўтдек ўткир бўлса. Ўрдак шакл, тиниқ лаъл май идиши ёнида бўрдоқи ўрдак каботи турса; ўтнинг шуъласи уйни гулшан, майнинг жилваси кўзни равшан айласа; уни бир ёқимтой дам-бадам алангалатса-ю, буни бир маҳваш нозанин кетмакет айлантираверса: ўт туташидан уд ҳиди таралса ва димоғларни ҳар лаҳза май қиздириб турса; унинг чўғи гавҳар кони бўлса-ю, бунинг лаъли майи бир парча чўғ бўлса; лекин базм юз киши сигадиган оқ уй ичида бўлса-ю, оқ уйнинг ташқариси тун мушки билан қоп-қора тусга кирса; ўша қоронғулик устига оппоқ булут таралиб, жаҳон бошдан-оёқ оппоқ қор билан қопланган бўлса; оқ уйнинг эшик ва туйнуқлари тамоман беркитилган бўлиб, уй даврасига катта наमतлар солинган бўлса; созанда-хонандалар куйи авжига чиқса-ю, у куйларни улфатлар завқ-шавқ ва сукут билан тинглаб ўтирсалар; одамларни фақат май эмас, бир неча шўх гўзал ҳам ҳар хил ноз-карашмаю кўз сузиш, киприк ўқи отиш билан йиқитиб турса; бировларнинг кўнглига шу нозанинлардан бирининг пип-

ҳоний муҳаббати ғам солиб, хаёлини ўзга оламларга элтиб кетса; май унинг эс-ҳушини олмасдан илгари, юрагидаги дардини ҳеч кимга ошкор эта олмаса; ичган бодаси унинг ҳушини олгани устига, қаршисида ҳалиги маҳваш яна май сузиб, узатиб турса; у бечора дам-бадам ичаётган қадаҳдаги май аччиги устига, қадаҳдек аччиг-аччиг йиглаб кўз ёши тўкиб ўтирса; у нозанинга боқмай деса, гўзаллигидан бебахра қолса, боқай деса, юраги дов бермаса; шунда ногоҳ ўша шўх ўжар унинг қаршисига ўтириб олиб, юз ноз-ила май қадаҳини тутаверса, унинг ҳолига вой. У ўша бодаларни ичиб, унинг олдига бош қўйса-ю, қиёматгача бошини кўтармаса, кошкийди! Агар шу аҳволда ўлса, уни ҳаргиз ўлим дема, йўқ, абадий ҳаёт деявер! Май-параст ошиқ бирон ерда маст бўлиб, йиқилиб, ўзидан кетса-ю, сахар чоғи маҳваш ёри уйғониб, унинг хуморини тарқатиш учун яна май тутиб журъакашлик айласа; шаймлар ёқиб, яна базмни бошлаб шўхлик билан ҳар хил қилиқлар қилса. Худди мастлардек хумор-хумор боқиб, лаъли лабининг майдан мастларни яна майпараст этса; қора бўркининг учини қора қоши устига қийшиқ қўйса; кўзи пўстинига ўралиб, қўй шаклидаги ҳамал буржидан чиққан порлоқ қуёшга ўхшаб жилваланиб турса, кеча-кундузнинг шундай айланиши натижасида қиш ичида бундай баҳор бўлишини қиёс қила олмаса; шу суръат билан ошиғининг бошига келиб, ноз-истиғно билан унинг ёнига ўтириб, қулоғидан тортиб уйғотса; кўзини очгач, минг туман ноз ўқини отса; алқисса, Исо-Масихо «куф-суф» қилгандек юз хил «дам» уриб, кеча ўлдирган ошиғини бугун бошқатдан тирилтирса, севгилисига у илтифот билан руҳ бағишласа-ю, Масихдек ҳаётбахш ёри кўлидан бу бечора ҳам оби ҳаёт ичса; Масих нафасидан жон топиб, совиган вужудига ҳаёт суви югурса, икки қултум майдан ичиб шундай маст бўлсаки, базмдаги улфатлар ивида бунинг гапи дoston бўлиб кетса. Буни «маст» дема, ҳолдан тойган мажнун де, жинни бўлганда ҳам жуда наришон аҳвол жинни, де. Май ичган сари ҳарорати ва мастлиги ортгани каби у паризоднинг қилиқларини кўрган сари жиннинг тугён уриб борса. Ишқ девона қилган ивас ўз сирини очиб қўйишидан ваҳимага тушиб, ўрнидан турса-да, уйдан ташқарига чиқиб, худди телбалардек ҳар томонга югурса, жаҳонни қор ичига қопланган ҳолда кўриб, уни иккинчи бери бошқа дунёга ўхшатса, совуқ тигидан шундай изғирин эсаки, бу изғирин қаерга тегса, худди пичоқдек кесиб юборса; сувлар шундай тош қотиб музласаки, уни тош билан уриб, ёриб бўлмаса; қуёшнинг кўзи бир коса

муздек акс этса-ю, ундан сочилган нурлар худди қатра-қатра юлдузга ўхшаса; офтоб кўм-кўк фалакда кўринмай кетиб, оқшом чоғидагина кўзга намоён бўлса; куёш шуъла-си ниҳоятда нурсизланиб, табиатида харорати ҳам йўқол-са; одамлар совуқ елнинг захридан юз-кўзларини ўраб олиб, нафасларининг тафтидан муз сумалаги ҳосил бўлса; қуш ўзини худди девоналардек ўтга ва парвонадек ёниб турган алангага урса; гўё тутунининг остида шуъла тузоқ-дек акс этиб, унинг учқунлари донга ўхшаб кўринса; тўлин ой кўкда ботгунча юз марта тўнгиб, фалак денгизининг пилгун кўки ҳам муздек қотса; оқ булут ҳам фалак чархи бўшлиғида тек турмаганидан ундан бир парча муз синиб тушгандай акс этса; шамолнинг тинимсиз эсишидан қиш дастурхони унга тўлса, мамлакат чаманларини остин-устин қилса; ҳеч қандай дарахтни кўймай силкитиб, бошдан-оёқ ялангочлаганидан шох-шаббалар ўзларини куйдириш-ни, битта кўймай ёндиришини ҳавас қилиб қолса; қир-говул бу ўт учқунларини кўргач, дон гумон қилиб, совуқ елидан дарзон бўлиб ётган шамшод ва сарв дарахтлари атрофида айлауса; халқ ундан тўзгиган нар ва туклар ичи-га кўмилиб, жаҳон худди қоқум ҳайвонидек оқ тусга бе-лауса; одамлар қулоқларини икки кифтлари ичига олиб қўлларини эса кўйинларига тикиб юрса; кишиларнинг ҳаёти беомон совуқдан ҳавф остида қолиб, жонларини ҳовучлаб, ўзларини кичик бир иш узугидек ночор ҳис этиш-са; ҳар қанча ўраниб чирманилса ҳам иссиқликни ҳаво-нинг совуқ захри йўқ қилиб юборса; куёш теграсини юл-дузлар ўрагандек, ўтнинг атрофини маҳвашлар қуршаб олеа; элни тонг изгирини сомондек саргайтириб, уларнинг юзи оловда худди қаҳрабодек акс этса; шамол ўзини ҳовуз-га томон урганда, гўё симобни асл кумушга айлантир-гандек, сувни мавжлантирса; балиқлар қиш наҳангига емиш бўлиб, хут киргач, у қиш наҳангини ютеа; ниҳоят қаҳратон қиш яшвар лашкарлари ўз базмини бошлаб, ер юзини ўзига ўқ ўтмас кийим қилиб олса; ер эса бу совуқ босқинига чидамай, олам аҳлини исёну галаёнга келтирса; совуқ шиддатидан кўз очиб бўлмаслиги устига, қавс ойи дам-бадам ўзининг найзасини санчса; олам киши назарига жуда ҳам галати кўриниб, ҳодисалар қуюни жаҳонни таниб бўлмас ажиб бир тусга киритса!

Қиш қўшини юқоридаги манзараларни кўрган ҳалиги паришонҳол ошиқни эзиб ташламоқчи бўлса; кейин у уйдан ноўри чикқавини ҳис қилиб, яна қайтиб кириш-дан бошқа чораси йўқлигини пайқаса-да, базмга қайтиб кириб, яна анбар ҳидини ҳидласа; у дўзахдан қочиб, бе-

ҳиштга дохил бўлгандек бўлса; унга ҳурзод жонон яна кав-сар сувини тутиб, у сув бунинг жонига яна ўт солса; бир-ниёла ичиш биланоқ яна маст бўлиб, худди соқийнинг оёққинаси тағига бош қўйса-да, ўз фиғони билан чархи фалакни безовта қилса!

Лекин, базм қанчалик жаннатга ўхшаш бўлгани билан агар киши ёреиз бўлса унинг дўзахдан фарқи йўқдир.

XXXIII

Мажнун ҳикоятиким, қиш қушининг узун қоронғу кеча-сида Лайли зулфининг муаттар ҳидини шамол карвони орқали келтириб, унинг димоғига урди ва бахт машшо-таси (безакчиси) мурод ипини Мажнун қўлига тутқазди

Эшитишимча, боши ганғиб қолган бечора Мажнун ою йиллаб дашту чўлларда сарсон-саргардон кезарди. У қиш демай — ёз демай юрар, югурар-елар эди. Ёз бўлса дашт дўзахни эслатар даражада қизиб, куёш ҳаммаёқни оташ-дек ёндириб юборар эди. Мажнун шундай иссиқ пайтларда ҳам сояга ўтишни эсига келтирмас, сояда ётгани билан унинг мақсади юзага чиқмас эди. Борди-ю, қиш ҳавоси забтига олиб шиддатидан одамларнинг қизил юзи саргай-ган тақдирда ҳам Мажнун ўз масканига қайтмас, исиниб олай деб гулхан атрофига бўрмас эди. Яъни унинг бутун ҳаёли Лайли томонда бўлиб, Лайли қаёнда бўлса, майли ўша томонда бўлар эди. Маҳбубининг қаердалигидан ха-бар топса, ғам-андухга тўлган юрагидан нола чекиб, тонг насими гул томонга қараб хиромон айлагандек, у ҳам ўша томонга қараб елиб-югурар эди.

Қишнинг бағоят совуқ бир қунида у Лайлига яқин бир жойга бориб қолади. Булбулга гулзор исини етказгани каби, сабо унинг димоғига ёр исини етказди. Бу вақт қоп-қоронғу тун бўлиб, ёмғир-қор аралаш бўрон эсар эди. Димоғига гўзал нигорининг иси киргани туфайли Мажнун кўзини юмганча ўша томонга қараб югурди. Ёр уйининг олдида етган пайтда кўзи юмуқ бўлгани сабабли бошини эшикка уриб олди. Эшик очилгач, беихтиёр чопганча уйга кирди.

Бировнинг уйига бош уриб кириш бундан ортиқ бўл-маса керак. Кўзини очиб қараса, уйда худди қоронғу ке-чада ҳаммаёқни ёритиб турган Суҳайл юлдузидек Лайли турган экан. Шунда шавқ ва ҳайрат Мажнуннинг юрагини ҳаяжонга солиб, бетоқатлик уни ҳолдан кетказиб, Лайли қаршисида бошни тунроққа қўйди-да, икки кўзини дунё-

дан абадий юмди. Бунинг келганини ногахон биров фахм-ламасин деб Лайли уни бир хужрага олиб кириб беркитди.

Агар киши ўз ҳаётини тарк этган ҳолда шу каби мурод-мақсадига етишса-ю, яна қайта тирилишни истаса, унга яшаш ҳаром бўлсин!

Ишқ савдосида шу каби ажойиботлар борки, беишқ одамлар бундай ишқ «ўйин»ларидан хабарсиздурлар.

Е раб, Навоийга ҳам шундай яқинликни ато қилгин. Яқинликни ато қилиб, ёр дийдорини кўришни насиб этгин!

XXXIV

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан қиш фаслида совуқнинг қаттиқ-лигидан ва ёгингарчиликнинг кўплигидан одамлар қий-наладилар, шунга қарамай, нечун халқнинг табиати унга толиб ва роғибдир?— деб сўрагани. Ҳакимнинг бу саво-лга жавоб бериб, ҳикмат булутидан дурлар ёғдургани

Саховати дарёча бўлган шоҳ Арастудан сўради: «Эй, Масихо нафасли ҳаким. Қиш фаслида кўп қийинчиликлар бўлади, ундан инсонларга азоб-уқубат етади. Шулардан бири изғирин бўлиб, элни дардга гирифторм қилса, иккин-чиси, кишини ҳалок этувчи қаттиқ совуқдир. Қишнинг узун, қашқатғич совуқ тушини кўз олдингизга келтиринг, унга қор бўрони кўшилиб, ҳаммаёқни чопқин — тўс-тў-полон қилганини айтмайсизми? Қиш чоғи фалак ерга шу хилда фитналар ёғдириб, кишиларнинг табиатини бўшаш-тириб, тинқасини қуритади. Шунга қарамай, нима учун халқнинг ёзга қараганда қишга рағбати зўр бўлади? Бунинг даҳшатини кўриб-билиб турган одамнинг табиати нега бундан чўчимайди?

Донишманд мунажжим шундай деди: «Бу ишнинг бошқа бир сабаби бор. Масалаи, қишнинг табиати совуқ, нам ва рутубатлидир. Ақл бу масалага шу тарзда қарайди: ёш кишиларнинг табиатига майин ҳаво ёққани ҳолда ҳарорат ва қуруқлик азият беради. Қуруқлик билан иссиқ ҳарорат алангалатган киши вужудини совуқ ва намчил ҳаво мўътатил ҳолга келтиради. Ёшлик ва қарилик давр-лари ҳам кишиларнинг айш-фароғат чоғи ҳисобланади. Дам олиб роҳатланиш, кўпчилик учун, ёзга қараганда қишда қулайроқдир. Агар кундузи қор-ёмғир ёғадиган бўлса, халқ бу фурсатдан дам олиш учун фойдаланади. Об-ҳавонинг ноқулайлиги у ён-бу ёнга юриш ва ҳаракат

қилишга монеъ бўлгач, одамлар дам олиб, роҳатланиш-нинг пайдан бўлиб қолади. Қиш кечаси ниҳоятда узун эканлиги ҳам роҳат-фароғат учун заминдир. Қишнинг узун кечаларида ёр-дўстлар билан суҳбат қуришдан яхши нарса йўқ. Аммо кўп авом одамлар вақтни ётиб ухлаш билан ўтказадилар. Баъзи бировлар уйқу элтгунча май ичишни ўзларига ҳунар қилиб оладилар. Ўз вақтида ётиб ухлаш — баданнинг саломатлиги учун зарурдир. Ухлаш билан киши табиати равшан тортади. Бинобарин, имконият борича уй-қудан ўз вақтида, етарли фойдаланиш лозим. Шунингдек, касиб одамлар тирикчилик учун бир бурчакка кириб ту-ғуллансалар, узун тунни ётиб ухлаш билан ўтказиш ўр-нига вақтдан иш ундириш учун фойдаланадилар. Илм таҳсил қиладиган одамлар ҳам камолот топиш умиди бўлса, узун кечаларда чирог дудини кўп хидламаслик-дан роҳатга эриша олмайди. Шунинг учун ҳам бундай киши номозшомдан кейин ва тонг ёришмай туриб илм таҳсил қилса-да, тун ўртасида ором олса, мияга ҳам дам берган бўлади.»

Донларнинг билимдони шу жавобларни айтгач, билим-донларнинг шоҳи унга офаринлар ўқиди.

Бу шарҳ этилганлардан маълумки, олам аҳлига қиш фасли фойдалидир. Шу сабаб дунё халқи қишни талаб қилади.

XXXV

Искандарнинг жаҳондорлик муддаоси билан азм этиб, Хуросонга етиб, Ҳиротни бино қилиб, Мовароуннаҳрни олиб, ўхшаши йўқ Самарқанднинг тархини (режасини) тузиб, Каширмирга юз тугани ва Каширийлар сеҳрини даф этиш учун Мусо каби ақл ишлатиб, сеҳрли тарзда турган қалъаларни мўъжиза билан бузиб ҳамда ул ердан Маллунинг умидини узиб, тилсимлик қўрғонга азм этгани ва Искандарнинг Кашир шаҳрига киргани

Бу можарони шарҳ этган тарихчи дostonни шундай сўзлар билан бошлайди: шоҳ қинни ўтказини учун йўлга тушиб, Аррон (қадимги Озарбайжон) давлатининг Қора-боғ деган жойини ўзига оромгоҳ қилди. Унинг муддаоси жаҳонгирлик бўлиб, туну кун шу ҳақда тадбир излар эди. Илм-ҳикмат ахллари билан мажлис тузиб, бу бобда улар-нинг фикрини сўрар, эртаю кеч шунинг тадбири ҳақида ўйлар, унинг ўйлари билан эса тақдир инъикоси ўртасида фарқ йўқ эди. Бу андишадан озгина хотиржам бўлса,

қўшинни қандай тузиш ва уни қуролантириш ҳақида фикр юритар эди. У ўз қавм ва яқинларига меҳрибонлик кўрсатар, ўзига тангридан мадад тилар эди. Бу каби ишларнинг ҳаммасидан бўшаса, отга миниб овга жўпар эди. У ов қилиб, ҳордиқ чиқазганида, қўшинча Арас дарёсининг атрофидаги ўрмонларни сайр этар эди.

Доим айланиб турувчи фалак қуёшни ҳамал (март — баҳор) жилва қилиб турган фаслга етказгунча Искандар шу каби ишлар билан машғул бўлди. Қуёш шоҳи шараф тониб, ҳарорати ошаркан, ҳар тарафда кўм-кўк майса қўшинлари саф торгди. Ана шу пайтда хуршид юзли шох ҳам ўз саройига бориб, ҳалиги майсалар сингари қўшинини даштга чизди ва кўхна фалакнинг қутлуг соатини мўлжаллаб, бахт-саодат билан қишлоқдан жўнади. Йўлга чиққач, Сипохонга қараб юзланди, ундан ўтиб Хуросон томон йўл олди. Бу ерга етгунча бўлган бутун Эрон замини хат-муҳр билан унинг ҳукми остига ўтди.

Хуросон об-ҳавоси унга ёқиб, табиати шодлик ва қувончларга тўлиб кетди. Зеро, бу мамлакат бениҳоя кенг бўлиб, ери бошқа иқлимларга қараганда баланд эди. Хуросоннинг бутун атрофини кўздан кечириб, қандай сифатлари бўлса аниқлади. Хуросон ўлкасида кўпгина анҳор ва чашмалар бор эди, буларнинг ҳаммаси унинг кўнгли кўзгусида бўлган чанг-губорни ювиб юборди. Бундан бошқа яна тўртта денгиз каби катта дарёси бор эдики, буларнинг шарқираб оққан овози кўк авжига чиқар эди. Жаннатдай бўлган бу жойнинг сувлари ҳам жаннат анҳорларига ўхшар эди. Улардан бирини Ҳирманд дердиларки, ҳар қатра суви юз хил дардга даво эди. Бу анҳордан Зобулистон ери сув ичиб гуллаб-яшнаб, бир гўзал гулистонга айланган эди. Бу сув кўзни қамаштирадиган даражада тиниқ бўлиб, бу мамлакатдаги губорларни бартараф этган эди. Яна бири ҳам тиниқликда дунёни ёритадиган қуёшга ўхшаш бўлганидан отини Нимрўз қўйганлар. Бу кишварнинг ҳар бир камбағали Ҳотамдан бой, ҳар бир аскарари Рустамдан зўрдир. Буларнинг яна биттаси Дарижаз ариғи бўлиб, бунинг суви, манфаати кўплигидан, узум сувидан фарқи йўқдир, йўқ, узум суви эмас, кеча-кундуз жаннатдаги хурлар ичадиган покиза шаробдир. Бу анҳор Балх ерини обод этган бўлиб, сувидан ичган душманнинг ҳасаддан кайфи бузилади.

Мана шу Балхни Хушангшоҳ бунёд қилиб, сўнгра ўзи бу дунёдан ўтиб кетди. Тахтигоҳига эса Иброҳим Адҳам қойим-мақом бўлдики, унинг босган йўли улуг осмончалик кенг эди. Энг охириги Мурғоб номли дарё бўлиб,

бунинг шаънига жаннатдаги «Кавсар» суви мадҳиялар айтган. Унинг сувидан ичган одамнинг вужудидан ранжи алам кўтарилиб енгил тортар, шу жиҳатдан оқил кишилар уни «ганжи равон», яъни «оқар хазина» деб атаганлар. Мана шу дарёнинг сувидан Мохон ва Марв шаҳарлари ободлашган, унинг бўйларида сарв дарахтлари, қирғовул қушлари кўп учрайди. Девларни банд қиладиган Тахмурнинг тахти шу жойларда бўлиб, бу ернинг паривашларидан хўб баҳраманд бўлган. Ундан сўнгра Санжаршоҳ бу ерни оромгоҳ қилдики, ҳеч бир қуш бунга ўхшаган тузоқчини кўрмаган эди. Яна бу Хуросонда Чахчарон деган дарё ҳам бўлганки, унинг тўлиб оқадиган суви абадий ҳаёт бағишловчи оби ҳаётдан иборат эди. Ери баландликда фалакдан нишона-ю, у дарё ўз мавжи билан худди осмондаги «сомон йўли»ни эслатарди. Дарёдаги қум-шағаллар ёруғ юлдузлардек ярқираб, улар латофат ва гўзалликда худди дурри-ноқнинг ўзгинаси эди. Тиниқ суви ҳаётбахшлик ҳосиятига эга бўлиб, уни ичган одам ўлимдан нажот топар эди. Дарёнинг қирғоқларида кўм-кўк гул дарахтлари, худди Хизр пайгамбардек абадий яшил рангга бурканиб ётар эди. Ерининг фазоси фалакдек кенг, ҳавоси худди жаннат ҳавосидек мусаффо эди. Лекин бу оби кавсарга ўхшаган ариқдан жаҳон кишилари сув ичишни орзу қилганлари ҳолда, бунинг суви қум ва даштларга ёйилиб, бора-боргунча ҳаммаси ерга сингиб йўқолар эди.

Искандар Хуросонни бошдан-оёқ кезиб, юқорида тасвирланган тўртта дарёсини ўрганиб чиққач, равшан табиати уларни ёқтириб: «Бу ер жаннат гулшани экан-ку», — деди. Кейин, мана шу дарёлар оқиб ўтадиган заминга жаннатмисол бир шаҳар қурдирди. Сўнгра билимдон кишилар шаҳарга ҳар хил от қўйиб кўрдилар, лекин шох Ҳиротдан ўзгасини маъқул топмади. Мана шу сўзга илтифот қилиб, бу шаҳарнинг отини Ҳирот деб атади. Искандар қўйган оти Ҳирот бўлдию, аммо халқ уни Ҳирий деб юритдилар. Бу шаҳарнинг тутган ўрни тўртинчи иқлимда бўлгани туфайли унинг толеъ юлдузи қуёш эди. Юлдузлар етти туркумга бўлинганлари каби жаҳондаги ерлар ҳам етти иқлимдан ташкил топгандир. Осмоннинг ўртасида қуёш порлоқ нур сочгани каби, Хуросон дунёнинг қоқ марказига жойлашгандир. Хуросон бадан бўлса, Ҳирот унинг жонидир; Ҳирий жон бўлса, Хуросон унинг баданидир.

Илоҳи осмонда қуёш доим бўлиб, қуёш нуридан коинот ёришиб турғай. Ҳирот ҳам қуёш сингари завола топиб ботмасин, фалак бунинг халқини ошуфтаҳол этмасин.

Дунё шоҳи Искандар саъй-ҳаракат қилиб, Хуросон ўл-

касида бу шаҳарни бино айлагач, яна манзил-бамазил юриб, Амударёдан ҳам ўтди ва у ерда ҳам жаннат боғига монанд мамлакатни кўрдик, бу ернинг суви ҳам, ҳавоси ҳам худди жаннатдагидек ёқимли эди. Латофат ва гўзалликда жаннатдан қолишмайдиган бу жойнинг исми Мовароуннаҳр эди. Бу икки дарё оралиғидаги ер бўлгани учун Мовароуннаҳр дейилади. Ораликдаги масофа эса юз ёгончи ташкил қилар эди. Мовароуннаҳр деб аталган ернинг шарқий чегарасидан Сирдарё, ғарбий чегарасидан эса Амударё оқиб ўтар эди. Бу ораликда фақат шу икки дарёгина эмас, бундан бошқа ҳар бири бир Арас наҳридек келадиган ўн-ўн беш нафар сойлар ҳам бор. Бу наҳрлардан кўп ариқлар ажралиб чиқиб, ҳар қайсиси бир қанча шаҳарларни обод қиларди.

Ва лекин бу замонда Кўҳак-Зарафшон деган бир дарё борки, уни жаннат наҳри десак, ҳеч ким шак-шубҳа қилмайди. Унинг сувидан дармонсиз одам ичса қувватга кириб кетарди. Зарафшон киши умридек тез оқар дарё эди. Шу жиҳатдан у сувдан на бир шаҳар ободу ва на бирон одам ерларни сугориб гуллатишдан шод бўларди. Ўзи латофатда Бағдод шаҳридан ўтадиган Фурут дарёси билан рақобат қиладию, аммо худди ҳаёт сўнганидек, ҳамма сувлари йўл-йўлакай қум-тупроқларга сингиб, зое бўларди. Искандарга бу мамлакат дилкаш кўриниб, унинг ери ва оби-ҳавосини афсонавий Эрам боғига ўхшатиб, хусусан, Зарафшон дарёсини Нил наҳридан, Нил эмас, жаннатдаги Салсабил дарёсидан ҳам ортиқ кўриб, тангридан шу жойда Нил дарёси бўйидаги Миердек бир шаҳар бино қилишни тилади. Сўнгра илм-ҳикмат аҳллари билан маслаҳатлашиб ва ҳар тарафлама ўйлашиб, шаҳар қуриш учун муносиб жойни ажратдилар. Бу Зарафшон дарёси тепалиқда жойлашгани учун «Кўҳак» деб ном бердилар. Йўқ, бу тепалиқ эмас, жаҳоннинг бойлиги устига қилинган тилсимдир. У ернинг қум-шағаллари лаъли, ёқут ва пиязу-марварид доналари кабию яшил ўт-ўлавлари кўм-кўк осмоннинг ўзи эди. Шу тепалиқдан пастга қараб қўйилгани учун ҳам Зарафшонни Кўҳак дарёси дейдилар. Бу сув шу тепалиқдан қўйига шундай оқардики, кўз югуртирган киши тепалиқни ошиқнинг боши-ю, сувини унинг кўз ёшиси деб тасаввур қиларди.

Искандар ана шу Кўҳак тепалиғи ёнида шаҳар бино қилдики, бунга то абад йўқлиқ губори қўнмасин! Искандар унга Самарқанд деб ном берди, ҳам «Самарқанди фирдавсмонанд» деб атади. Уни безак-зийнатлардан ҳам чиқариб-битиргач, Кашмир мамлакатига қараб йўл олди.

У даштларнинг паст-баланд, яхши-ёмон йўлларини салтанати Кашмирга соя солгунча босиб ўтди. Буюк ҳиматию ва доим бедор бахтидан бора-боргунча бир қанча ерларни фатҳ этиб, ўз қўли остига киритди.

Искандар Кашмир чегарасига оёқ қўйганда осмонга туташиб кетган бир тоғ кўринди. У тоғ шундай баланд эдики, гўё чўққиси осмондаги ойнинг юзига тегиб, кўкартириб юборгандек эди. Уни томоша қилмоқчи бўлиб, тепасига қараган одамнинг тўпписи ерга тушиб кетар эди. Унинг тошлари бошдан-охиригача силлиқ қилиб йўшилгандек ярқирок. Бу тоғнинг икки ёни шундай интиҳосиз бўлиб, унга юриб етаман деб овора бўлмаган яхшироқ. Бутун ер юзини ўраб олган, ердан осмонгача етадиган афсонавий Қоф тоғига ўхшаш бу буюк тоғ орасида йўл бўлиб, икки томони ниҳоятда қиялик эди. Бу икки тоғ оралиғидаги йўлнинг эни тахминан юз қари (метр) эди. Кашмир халқи шу икки тоғни бир-бирига пайвандлаб, қалъа-истехком қилиб олган эдилар. Бу қалъанинг баландлиғи ҳам, қалинлиғи ҳам 150 қаридан бўлиб, ганч ва харсангтош қотишмасидан бошдан-оёқ бир бутун тошдек қилиб қўйилган эди. Бу қалъага жуда баланд бир темир дарвоза қурилган. Дарвозанинг икки ёни ярим бедигача тошдан ишланган, икки қаноти ниҳоятда мустаҳкам эди. Дарвоза устида уруш чоғи душманни даф этиш учун истехком ясалган бўлиб, уни ким кўрса, мустаҳкам қалъа эмас, жодугарнинг сеҳрли кўрғони деб ўйлар эди. Қалъанинг ичида зўр тadbиркор, ҳийлагар, сеҳрсоз устадан икки мингтаси доим тайёр турар, буларнинг шу баланд истехкомда туришдан мақсади қалъага минг қари наридан бирон кимса яқин келмаслигини кузатиш эди. Агар биров у томонга тўсатдан қадам босса, оёқ-қўли бўшашиб, ҳаракатдан тўхтар ва ўз жонини тубсиз чуқурликда кўрарди. Одамгина эмас, от ҳам у томонга юрса, оёғида куч-мадор қолмас эди. Искандарнинг аскарлари ҳам бу ерга етгач, худди шундай лол ва беҳол бўлиб, ҳайратга тушдилар. Орқаларига қайтиб, нимаки кўрган бўлсалар, ҳаммасини шоҳга арз этдилар. Шоҳ эса бу сўзларга унча бовар қилмай, тезда Арасту билан у ерга етиб борди. Кейин ҳақиқатни яқиндан азмойиш қилиб билгач, дедик: «Бу маккор ва жодугар кашмирийларнинг ҳийла тузоғидир. Биз шундай чора кўрайликки, бу истехкому қалъаси бошдан-оёқ остин-устин бўлиб кетсин».

Шундан сўнг Искандар атрофни айланиб кўриб, орқароққа — бежавотир жойга қўшинни туширди. Кўнгли хотиржам бўлгач, ўз қароргоҳига қайтиб ором олди.

Бу сафарда Искандар билан беш юз олим бирга эди. Хусусан, улардан ўнтаси эртаю кеч шоҳ билан бирга бўлиб, унинг элг яқин дўстлари ва ҳамсуҳбатлари эдилар. Булар тубандагилардир: Афлотун, Арасту, Балинос, Арашмидус, Шаминос, Қилимун, Волис, Фарфурнус, Сукрот ва Хурмус.

Лашкарбоши Искандар бу донишмандларнинг ҳаммасини чақриб, маслаҳат мажлиси очиб:

— Бу кашмирийларнинг сеҳридан бошқа нарса эмас, қани, айтинг, бу сеҳрни қандай тадбир билан даф этмоқ мумкин? — деди.

Донишмандлар ҳозиржавоблик билан сўз бошлаб, аввало ҳаммалари шоҳнинг ҳақиға яхши тилак тиладилар ва бундай дедилар: «Шоҳимиз бу ишдан ташвишланма-синлар, бунга юз баробар найранг бўлса ҳам илм-ҳикмат билан барбод қилиб ташлаймиз. Бу истеҳком агар чархи фалакдек зўр бўлганда ҳам уни емириш биз учун қийин эмас. Тангри шоҳнинг иқболини баланд қилсин. Агар у зотнинг иқболи бизга раҳнамо бўлса, бу найрангларни албатта, бузамиз — баланд қалъани ер билан яқсон қиламиз. Бир печагина сеҳргар жўгиларнинг қўлидан найрангбозлигу кўзбўямачиликдан бошқа нима келар эди? Илм аҳллари уни даф этмай, сенинг ҳузурингдан ҳеч ерга кетмайдилар. Дунёнинг ҳамма илм-ҳикматини бошдан-оёқ билган, фан бобида ҳар қайсиси бир жаҳон бўлган олимлар бу ишда сенинг раҳбаринг эмас, хизматкор қулларингдир. Жўгиларнинг найранги Афлотунни хижолатга солса, Арасту бу жодугарлардан фириб еса, ер юзида яшамагани яхшироқ эмасми? Кашмирийларнинг сеҳргарлари қанча кўп бўлса ҳам фан олимлари олдида уларнинг аҳамияти кам, зеро бизнинг ҳар биримиз уларнинг мингига бас келурмиз. Чумчуқнинг лақаби жодугар бўлгани билан, у қанча кўп бўлса, овчилар учун шунча хурсандлик келтиради. Шоҳ агар икки кун дам олиб турса, учинчи кун и душмани устидан ғалаба қозонгусидир. Шу орада биз илм-фанни ишга солиб, уларнинг сеҳрини бошдан-оёқ бузиб ташлаймиз».

Искандар бу сўздан хурсанд бўлиб, олимларга таҳсин айтди ва:

— Барча нарсани йиғиштириб, ҳаммангиз шу ишга машғул бўлингиз, — деди. Улар шоҳни дуо қилдилар ва мақсадини бажо айлашга сўз бериб, ўринларидан турдилар. Шундан сўнг Искандар ўз хонасига жўнади, олимлар эса билимларини ишга солишга киришдилар. Улар бошлаб юлдузларнинг ҳолатини кўздан кечириб, улар-

нинг табиати узларининг бу ишларига қанчалик мос келишини қиёс қилиб кўрдилар. Кейин бир қанча кўра ва дамларни тайёрлаб, маъданлардан бирмунчасини ҳозирлаб, симоб, қалайи ва мис аралашмасидан катта коптокка ўхшаш бир қурол ясадилар. У тўп фалак сингари думалоқ бўлиб, ичи осмон гумбазига ўхшаш бўш эди. Унинг ичини турли дори ва моддалар билан тўлатдилар. Кейин бу тўпдан икки тешик қўйиб, у тешиклардан тўп ичига икки пиллик киргиздилар. Душманнынг бошига ўхшаган, йўқ, чақмоқ тошига ўхшаган бу коптокнинг пилликларига ўт қўйиб, уни чақмоқ ёйига ўрнатиб, сеҳргарларнинг ўша бир бутун тошдан иборат бўлган кўргони томон отиб, кашмирийлар устига осмондан балодек туширадиган бўлдилар. Бу тўпнинг пилиги ҳавода ёнса, ичидаги портловчи моддага ўт тегиб, бу тилсим тўп мўлжалланган ерга тушади ва қаттиқ портлаб ёнишидан ундан тўрт нарса: баҳайбат садо, ўт-ашанга, қора тутун, бадбўй ҳид ҳосил бўлади. Бу тўпнинг портлаган садосидан у сеҳргарларнинг асбоблари бузилади; ўт алангасидан қалъанинг дарвозалари очилади; у дуддан сеҳргарларнинг юзи қораяди; ҳиди кимнинг димоғига кирса, жодугарлик илмини тамоман эсдан чиқариб юборади. Бу ажойиб тўпни ой каби думалоқ тилсим тайёр бўлгач, ҳар бири салобатда осмондан улуг бўлмиш олимлар жам бўлиб, шавкатда шоҳ Дородан устун Искандар ҳузурига келиб, махфий тайёрланган тилсимни кўрсатдилар ва унинг бутун сирларини баён қилдилар. Шоҳ бу ажойиб қуролдан шодланаркан, уларга бениҳоя ташаккурлар изҳор қилиб деди:

— Шундай тилсимни ихтиро қилган экансиз, бунга ишга солмайд, не учун вақт ўтказурсиз? Шоҳнинг кўнглидаги бу истакни билгач:

— Ҳукм қил, — деди олимлар.

Шундан сўнг шоҳ ва халқ ҳаракатга келиб, ғала-говур бошланиб кетди. Искандар отига миниб, қалъага қараб юрди, халқ ҳам селдек у томонга оқди. Искандар олдида оламнинг билимдон олимлари; жиловда эса, дунё шоҳлари бора-эдилар. Қўшиннинг охирига етгач, тездан чақмоқ отадиган асбобни тайёрладилар. Кейин ҳалиги чебаҳо қуролни келтириб, отадиган ёйга ўрнатдилар. Ниҳоят, пилликка қўйилган ўт портловчи моддага бориб теккач, тўп осмонга учиб, тездан душманнынги бошига етди ва ерга қаттиқ тегиб портлаб, даҳшатли садо чиқарди; бадбўй ҳид, саркаш ўт ва қол-қора дуд пайдо бўлди. Садо сеҳрларни тамоман ботил қилди — емирди; ўт ҳаммаёқни

куйдириб, қалъани хароб айлади; дуд сеҳргарларнинг юзини қорайтирди; ҳид — уларнинг миёсида ҳеч қандай билимни қолдирмади. Сеҳргарларнинг юрагига шундай даҳшат тушдики, қочишдан бошқа чора тополмадилар. Улар пойтахт томон қочиб, ҳолдан тойган, дуддан юзлари қорайган ҳолда, тўппа-тўғри Кашмир шоҳи бўлмиш бахти қаро Маллунинг олдига бордилар. Қалъага келишда сабз-ранг бўлган бу икки мингта жодугар пойтахтга заңжийлардек қоп-қора бўлиб қайтдилар; йўқ-йўқ, қалъага кўк-қарға бўлиб бориб, зағча бўлиб қайтдилар; тўти бўлиб келиб, олақарғага айланиб бордилар. «Минг қарғага бир кесак» дейилгандек, бояги тўп отилганда, буларнинг ҳаммаси бирма-бир қочгандилар. Бўлган ҳолисани баён қилмагунларича, уларнинг мингдан бирини ҳам ҳеч ким танимади. Улар осмондан келиб тушиб портлаган ҳалиги гаройиб тўпни арз қилганларидан кейингина Маллу бу иш Искандардан келганини фаҳмлаб, юрагига ларза тушди. Шундан сўнг унинг кучли, ўзининг кучсиз эканини англади ва унга тенг эмаслигини аниқ билди. Шунингдек, Искандар олдида ўзини қандай заиф сезса, илм-фан олдида сеҳр-жодунинг пуч эканини ҳам ҳис қилди. Осмон гумбази каби мустаҳкам қалъасини душман бир ҳамлада олиб қўйганини фаҳм этди. Шундан сўнг, ўзининг Искандар буйруғидан бўйин тоблаб, хато қилганини тушуинди. Ўзи нима қилишини билмай, ҳайрон бўлиб қолгани каби, халқи ҳам ваҳимага тушган, паришонҳол эди. Ўз мулкида туришга тоқати қолмай, қочиш тарадудини қилди. Қочганда ҳам ҳали юқорида тавсифланган қалъадан бошқа ўрин йўқ эди. У тездан қалъанинг ер ости йўлини очтириб, бутун хазиналарни, яъни ўзига ёққан ҳамма нафис, бебаҳо матоларни, ниҳоятда кўп бўлган лаъл-ёқутлару олтиш-қумуш, дурри-гавҳарларни у ерга ташитди, бу хазиналар тилло-қумуш идишларда бўлгани сабабли, халқ унинг ичиде нима борлигидан беҳабар эди. Хазинада нимаки қимматбаҳо нарса бўлса, қолдирмай, ҳаммасини кўрғонга келтириб, хотиржам бўлгач, номуборак иқболдан қочиб, юқоридаги қора тоғ устига, худди қарға устига чивни қўнгандек жойлашди. Ана шу пайтда Жамшид қудратли, Доро шавкатли Искандар ҳалиги кўрғонга яна тўп оттириб, истехкомни вайрон қила бошлади ва ўзи ҳам кўрғонга юриш қилажагини айтди. Лекин олимлар ҳозирча у ёққа боришга руҳсат бермадилар:

— Бугун боришни манъ қилишимизнинг боиси шулким, — дедилар улар, — тўпдан чиққан тутун билан бад-

бўй ҳиднинг таъсири ҳали йўқолган эмас, ундан одамларимиз саломатлигига зарар етар эҳтимол.

Дунёнинг қахрамони бўлмиш Искандар бу сўзни эшитгач, қувонди ва сабр этишга қарор қилди. У ўз қароргоҳига қайтиб, шодлик базмини тузди. Базмга олимларни чорлаб, уларга кўп мукофотлар берди ва таҳсинлар ўқиди, уларнинг ҳаммасини лутф-эҳсонидан баҳраманд қилди ва иззат-ҳурмат билан бошларини кўтарди. Осмон ҳақими Искандарнинг тилсимига ўхшаган тўп каби қуёшни мағриб уфқига отган пайтда, қадах билан димоғларини чоғлаб, шодлик ва ўйин-кулгига берилдилар. Роса баданлари қизиб, кайфлари чоғ бўлгач, ётиб ором олишга киришдилар. Ухлаб, аъзойи баданларидан бутун чарчаш ва ҳорғинлик кетгач, қуёш ҳам Искандар каби юзини кўрсатиб, нуриин соча бошлади. Умид тонгини кутгандек уни кутаётганларга Искандар ўзининг қуёшдек юзини кўрсатди. Сўнгра у, улуг қуёш осмонга чиққандек, Рустам каби отга сувори бўлди. Теварак-атрофдаги кучли ва кучсиз аскарларнинг барчаси унинг ортидан эргашди. Истехкомнинг оғзига етгунча, аскарлар неча кун чуваланиб бордилар. Шундай юриш қилиб турганларида, Кашмир томондан бир қўлида хат ва бир қўлида калит тутган элчи келиб, таъзим бажо қилди. Хатни шаҳар халқи ёзган бўлиб, ўзларининг Искандарга таслим бўлганларини тубандаги мазмунда билдирган эдилар:

«Бу диёр Маллунинг қўлида бўлган замон биз қулларда ҳеч қандай ихтиёр йўқ эди, биз унга қул каби хизмат қилар эдик. Ҳозир у сенинг шавкатинг олдида енгилиб, қочишга мажбур бўлди. Биз шарманда қулларингга не ҳукм қилсанг, бажаришга мажбурмиз. Вайрон бўлган мамлакатимизга осойишталик берсанг, сенга молу жонимиз фидо бўлсин. Агар биз сенга керак бўлсак, ҳаммамиз сенинг дийдорингни кўришга муштоқмиз. Сен қандай ҳукм қилсанг, фахрланамиз. Хатимиз жавобига мунтазирмиз».

Хатни ўқигач, Искандар тубандагича жавоб ёздирди:

«Сиз келаман деб ташвишланманг. Ўз ватанингизда хотиржам яшайверинг. Менинг ҳақимга дуо, оллоҳга ибодат қилсангиз бас. Тезда ўзим етиб борурман». Элчи бу хатни олиб боргунча, Искандарнинг ўзи шаҳарга кирди.

Маллу айш-ишрат қилиш учун шоҳона бир қаср қурдирган эди. Бу қаср атрофида ажойиб бир боғ барпо қилинган бўлиб, ундаги ҳар бир гул равшан чирогдек жилваланади. Қасрнинг арқини осмон барабар кўтартирган, бу гулшаннинг отини «Жаннатосо» қўйган эди. Шоҳнинг манзили шу боғда бўлди; аскарлар эса шаҳар ичига жой-

ланди. Бу воқеа катта-кичик барчага маълум бўлгач, ҳамма «Жаннатосо»га қараб йўл олди. Маллуниг яқин амалдорлари Искандардан бу илтифотни кўргач, янгитдан ҳаёт топгандек бўлдилар. Оддий фуқаро Искандарга яқин келолмагани ҳолда, узокдан баланд товуш билан дуо ва илтижолар қилдилар. Шоҳ уларнинг ҳаммасига лутф-марҳамат кўрсатиб, бузилган кўнгилларини кўтарди ва аскарларига халқни азобга солмаслик, ҳеч кимдан ҳеч нарса тама қилмаслик ҳақида фармон берди. Кимки бировдан бир қарич иш тама қилса, ўша иш билан бўғизидан осилажагини, лекин шу ерлик халқ ўз ихтиёри билан «омонлик моли» берса, ундан баъзи бировлар фойдаланиши мумкинлигини билдирди. Фуқаро ўз ихтиёри билан «омонлик моли» беришдан, аскарлар эса ундан баҳраманд бўлишдан қувондилар. Шундай қилиб, бировдан бировга алам етмади, кишидан киши битта тангани ҳам зўрлаб олмади. Искандар хурсандчилик учун қадах тўла май ичар ва Кашмир юртини тавоф — тамоша қиларди. У ҳаддан ташқари гаройиб нарсаларни кўрдик, уларнинг ҳаммасини баён қилинса, сўз узайиб кетади. Шулардан бири гўзал жом бўлиб, у худди чуқур дарёдек май билан тўла эди.

Маллу ўз мулкини ташлаб, қалъага қочганида, бир хазиначиси хазинадан бир қанча қимматли нарсаларни бекитиб олиб, қалъага етмай қочиб қолган эдики, ўша тухфалар Искандарнинг насибаси экан. Улардан биттаси ичи қип-қизил лаъл каби май билан тўла, ҳам қанча ичган билан камаймайдиган, ўзи энгашмаса биров ичолмайдиган порлоқ жом эди. У жом ихтиро қилинганда гардишига таърифи ёзилган экан. Масалан, ҳам шоҳ, ҳам илм-ҳикматдан баҳраманд бўлмиш Жамшид бутун дунёни ўз кўлига олганда, бир қанча фан олимларини йиғиб, ишлатиб, иккита жом тилсим қилдирган экан. Унинг бирига «Жоми гетинамой» (ойнайи жаҳон), иккинчисига «Жоми ишратфазой» (айш-ишрат жоми) деб ном қўйган эканлар. Жаҳонни акс эттирувчи жом ҳаммага маълум ва машҳур бўлгани туфайли, қўлдан келганча иккинчисини таърифлайман. Буни ихтиро қилган олимлар тавсифини шундай баён айлаган эдилар:

«Ишрат жоми ўзига май тортувчи моддадан тайёрланган бўлиб, ундаги бағоят гўзал хурсандчилик бағишловчи май қанча ичилса ҳам камаймайди, энгаштирилса тўкилмайди ва ҳар доим лиммо-лим тураверади. У жом майни ўзига жазб этиб — тортиб олгани каби, ундаги май ҳам кишиларни ўзига жазб этади. Агар борди-ю, бир кун келиб,

у жомда май тугаса, бутун дунёда ҳам майдан асар қолмайди».

Искандар у жомнинг сирини билгач, ўзи ҳам базм тузиб, май ича бошлади. Ҳикмат аҳли жомни ҳеч қўлдан қўймай, тамошо қилар эдилар. Шоҳ бу ишрат жомига берилиб кетиб, Жоми ойнайи жаҳонни эсидан ҳам чиқариб қўйди.

Эй соқий! Ёқут рангли жомни келтир! У, элниг кўнгилида шодлик кайфини оширсин. Қанча ичилгани билан унинг майи кам бўлмасин. Ичувчи улфатларга ундан алам етмасин.

Эй ҳофиз! Шундай дилнавоз куйлагинки, у куй кишиларни кашмирийлардек сеҳрласин. Борди-ю, куйлашни тўхтатмоқни истасанг, ҳалиги жомнинг майи тугамасдан илгари тўхтатма!

Эй Навоий! Агар ўшанга ўхшаш жом топсанг, майдан ўзга нима ичсанг, ҳаром бўлсин! Агар жомни гул юзли соқий тутса борми, уни «Жоми абадий» деб атагаң бўлардинг.

XXXVI

Жаҳон алломалари, ўхшаши йўқ холиқ яратганларининг тамошоси ва нозик санъатлар, уларнинг жаҳон кезиш вақтида кўпрак муяссар бўлмоғига далил келтирмоқ ва сафар йўсинини уч турга тақсим қилмоқ; аввало сайёҳ ўз дашт-саҳроларини кезиб мақсад уйида азиз бўлиши; жаҳонгашта сайёҳ майл манзилига бошдан қадам қўйиб етук пирнинг тўғри йўл кўрсатиши билан камолга етишуви; учинчиси Баҳром сингари жангчи шоҳнинг юлдуздек сон-саноқсиз қўшин тўплаб жаҳон мулкини олмоғи ҳақида

Азал тонги сахийлик билан лутфу карам кўрсатиб, барча яратилган нарсаларга мавжудлик тамгасини босди. Тақдир қалами ҳаракатга келиб бутун мавжудотнинг тасвирини туширди. У қалам туширган тасвирдан ажойиб суратлар ошкор бўлди. Икки дунёнинг суратини чизганнинг бир исмини рассом деб аталса ажаб эмас. Бу тасвирларда кўп гаройиб, ниҳоятсиз ажойиб нарсалар мавжуд. Буларни кимки тадқиқ этар экан, уларда мусаввир — рассомнинг етук жамолни кўради. Нарсалар тасвиридаги санъатни кўрган кишига сир билувчининг қудрати янада аён бўлади... Агар киши талабгор бўлса, жаҳон ичида бири-бирдан ажойиб бўлган нарсалар кўпдир. Буларни киши

жаҳон кезмай, машаққат захрини тортмай кўриши мумкин эмас. Сафар заҳмати гарчи мушкул бўлса-да, лекин у денгиз қаъридаги энг йирик, энг аъло дурнинг ўзидир. Киши денгиз тагига наҳанг (акула) сингари шўнгимай туриб гавҳар олиши мумкинми? Катакда семирган макиёнинг (товуқ) ҳавога учмоғидан фойда-зиёни борми? Фалак бўшлиғига сингиб кетган лочин худди баланд-пастда юраётгандек қанот — қуйруқ қоқади, овчи томонидан овланиб жони талон-тороғ бўлиши мумкинлигига қарамай оламни тамошо қилади.

Дарё суви оққанда оҳанг чиқариб гўё куйлайди, туриб қолдими — куйи тинади.

Сафар қилмаган одам хом бўлиб, у оромда-сукун топиб яшаганидан озгина совуқ ҳам таъсир қилиб тўнғади, энг буюк ишлар борасида кимгаки маълумот берилса, ҳаммасининг ичида энг асосийси ер юзини айланиб чиқишлик туради.

Олам сайридан киши баланд мартаба топади. Ҳаракат қилмай қўйдими — туфрордан хўрлик тортади. Сафар элига Хизр ҳамроҳлик қилади, сафар қилмаган эса ҳеч нарсадан огоҳсиз бўлади. Уйдан қадам қўйиб кўчага чиқмаган одам нимадан воқиф бўларди? Кўнглини очиси мақсадида сафар қилган одамларга қандай яхши-я! Буларга фалак ридо (бошга, бўйинга солиб орқага ташлаб юриладиган чодирдек нарса) си кафан, йўқ-йўқ — машаққат гарди кафан бўлади. Улар таваккулнинг отига миниб ёлғиз юришликка мойил бўладилар. Бақосизлик сароби уларга дарёю иссиқ гармсел шамол уларга гўё долазор бўлади; бошдан оёқ шавқ ўтига гарқ бўлиб тезюрар отда чақмоқдек еладилар. Кўнгиллариининг типирчилашидан танлари чайқалади, хашақдек жисмларидан ҳарорат кўтарилади. Сайр қилувчининг оёғи кафида қабариклар пайдо бўлади, икки кафи гўё мақсад дурлари билан тўлади. Улар ёрилгач суви худди бақосизлик булутидан тўкилган юмалоқ дурлардек ҳар томонга томади. Уларни юмалоқ дур деб эмас, балки тириклик суви, оёқда жамланган жон суви деб билавер. Товон тагидаги ёриқлар гўё тириклик суви оқиши учун ясалган ариқларга ўхшайди. Хизр унинг оёғини ўпмоқни ҳавас айласа, мақсади тириклик сувини ичмоқдан бошқа нарса эмас.

Бу янглиг сафар кимга муяссар бўладиган бўлса, унинг кимеасиз, хилват жойларда боғланиб ўтиришининг нима кераги бор? Агар бу мақсадга эришиш ҳаммага ҳам насиб бўла бермас экан, у ҳолда белни маҳкам боғлаб жаҳон аҳлдан вафо, дунёдан эса балодан бошқа нарса кўрмагани

сабабли халқ гавғоларидан, олам асбоб-анжомларидан этак силкиган ҳолда, ўрнидан туриб ёлғиз, дополарча, девонавор дашт кезмоқ учун йўлга ҳозирланиш ҳам ёмон эмас. Бундай ҳолда унинг жузвони (қоғоз ва ёзувлар солинадиган чармдан ишланган кичкина папка) улфат, китоби эса ўртоқ ва ҳамсухбат бўлади. Шунда кўз етган жойларни тамошо қилиб, барча элларнинг сўзларини тинглаб, ҳар бир машаққатда хосият, ҳар бир хўрликда бир ўзга ҳолат кўрса. Қақраган кўнглига муздек сув тилаб, ноёб дардига табиб сўраса; ўзини барча гуруҳлар ичида тўғри тутиб, бори тўғрилар билан доимо бирга бўлса. Агар уни кўргани камолга етган, фалакни сайр қилувчи қуёшдек жаҳонгўшта, кўнгли очиқ кимса келса, зарра сингари сайру саргашталиқни қўйиб, унинг этагидан маҳкам тутиб қўйини олмаса. Унинг хизматидан бахти очилиб, тағри насиб этса мурод-мақсадига етса. Бу хилдаги сафар ҳам кўнглига мақбулдир.

Агар буниси ҳам насиб бўлмаса, яна бошқаси ҳам мавжуд, яъни шоҳ Искандар сингари етти мамлакат аҳлига шоҳ бўлиш мақсадида қўшин тортилганда қайси ерни олмоқни қасд қилса — зафар қозонса, қайси томонга боришни орзу қилса — галаба ёр бўлса. Гоҳ унга Ажам мамлақати ром бўлса, гоҳ Кашмир таслим бўлса. Ниҳоятсиз гаройибот, чек-чегарасиз воқеаларни кўриб истакларни бирма-бир рўёбга чиқса, ер юзининг обод қисмлари унга таслим бўлса. У жаҳон мамлақатига шоҳлик ҳукмини топиб, бу шоҳликни ердан кўккача етказса. Сафар ичра ҳар бир ишда тўғри йўлдан борувчи соҳибларнинг мушкуллари осон бўлиб, очилиш устига очилиб борса. Сенга мушкулларнинг очилиши ҳавас бўлса, бу оламда муродга етмоқ истасанг, талаб-хоҳиш йўлида суръат кўрсатгинки, истаганча тона олишлик ёр бўлади.

XXXVII

Икки дўст ҳикоятиким, бири сатъ-ҳаракат билан мамлакат султони даражасига етди ва иккинчиси олам аҳли оёғи остида тепки еб ётган ердек ҳокисор бўлди, негаки, гарбдек ҳаракат этмади, туфроқдан бош кўтариб олий мақомга етмади

Хуросонда икки ўртоқ бор эди, булар дўст бўлганда ҳам бир-бирларига жуда меҳрибон эдилар. Ҳаёт ҳодисалари буларнинг ишларига шикаст етказиб, тирикчилик бобида қўллари гоят қисқа бўлиб қолди. Бири уй-жойи ва

диёридан умид узолмай, ҳеч ерга кетмади: иккинчиси сафарга қараб жўнаб қолди. Даврон, уйда қолганининг бошига кўп муҳтожликлар солгани туфайли, эл-улусдан кўп хорликлар кўрар эди. «Фақир киши панада» деганларидек, камбағал одам элга кам кўрингани маъқул, кўп кўриниш уни хўрликка солади. Феруза тоши оз бўлгани учун азиздир, эшакмунчоқ кўн бўлгани сабабли ўнтаси бир пул турмайди.

Мусофирчиликни бўйнига олиб, сафарга чиққан ўртоқ бошлаб, ўша хўрликдан ўзини халос қилди. У сафарда бағоят ажиб нарсаларни кўрар, насиба уни ҳар тарафга тортар эди. Охири, бунинг йўли Юнон томонга тушди-ю, гўё ўлик — оби ҳаётга йўлиқиб, жон топгандек бўлди. У ернинг тупроқлари ажойиб — ҳикматли эди, балки тақдир у ерларни шундай ҳикматли қилиб яратгандир. У, бир қанча вақт у ерда истиқомат қилиб, илм олиш ишига бел боғлади. Фан аҳллари билан суҳбатлашиб, саъй-ҳаракат қилиши натижасида бир қанча илм касб этди. Кимки бир ишга ҳавасланса, унинг бунга қобилияти ҳам бўлиши керак. У ҳақиқатан қобилиятли бўлгани туфайли, кўп билимларни эгаллаб, илм-ҳикмат бобида жаҳонга машҳур файласуф бўлди. У сафар шарофати билан ҳам кўнгина билимларни кўлга киритди, бинобарин, у бир жойда ётмай сайр-саёҳатни давом эттирди. Энди у Ҳинд мамлакатларига томон юриш қилди. Бу пайтда ҳинд шоҳининг кўзи ожиз бўлиб қолган эди. У шоҳ: «Кимки саъй-ҳаракат қилиб, менинг кўзимни очса, унга кўз нуримни, яъни кўзим пардасида яширинган қизимни никоҳлаб бериб, уни кўз қорачигидай фарзанд этаман, кўзим нурини унга найванд қиламан», — деб ваъда берган эди. Ҳалиги сафарда юрган доно бу ганимат имкониятини фаҳмлаб, шоҳнинг ҳузурига бориб, бир-икки кунда унинг кўзини очди. Шоҳ ўз ваъдасига вафо қилиб, уни куёвликка қабул этди. Ниҳоят, шоҳнинг умри охирига етиб ўлгач, унинг ўрнига шоҳ бўлиб қолди.

Бундан ўз шаҳрида қолган дўсти хабардор бўлди, яъни ўртоғига шоҳлик муяссар бўлганини у ҳам эшитди ва ажиб бир аҳволда, фалак тепкиларини еб эзилган вужуди билан сафарга жўнади. Ўртоғи қайси мамлакатнинг шоҳи бўлса, ўша ерга етиб борди. Дўстига бунинг келгани гоят маъқул бўлиб, иноят айлаб уни ўзига вазир қилиб олди. Ўз ватанида афтодаҳол ва муҳтож, ўз халқи олдида муттасил хор бўлиб юрган бу одам, сайр-сафар хосиятидан вазирлик мартабасига эришиб, турмуши гоятда яхшиланиб кетди. Биринчисининг сайр-сафари бениҳоят мукаммал бўл-

гани туфайли, у подшоҳлик мартабасига лойиқ ва мувофиқ эди.

Кимки, ўз мамлакатидан сайр-саёҳатга чиқиб, сафар заҳматларини чекса, оқибат тағри уни ёрлақай.

XXXVIII

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан: — «Модомики сафар қилмоғ машаққатли иш экан, ҳикмат аҳллари нечун бунга руҳсат этурлар?» — деб сўрагани ва ҳақимнинг жавоби

Ҳашамати Фаридундан ҳам қолишмайдиган шоҳ яна сўрадики:

— Эй, ҳикмат аҳлига сабоқ берувчи ҳақим! Бир жойда истиқомат қилганда осойишталигу сафарга чиққанда минг турли машаққат бор бўлгани ҳоьда, нима учун илм-ҳикмат аҳли сафарни маъқул топади?

Доно ҳақим ўйлаб туриб шундай жавоб берди:

— Эй, ҳикмат амрида фикри тоза шоҳ! Сайр-саёҳатда элга малол етса-да, унга руҳсат берилишининг боиси ва сир-асрорлари шундаки, сафарнинг манфаати бениҳоядир. Ҳар бир машаққат сўнгида роҳат бўлади, фароғат машаққатсиз бўлмайди. Кишига лаззат берадиган таом ўт ранжини тўла тортмаса, яхши пишмайди. Олтин шу жиҳатдан кишилар кўзига дилкаш кўринадики, у ўтда тобланиши натижасида ортиқча нарсалардан тозаланади. Сафарда дўзах машаққати борки, унинг ўтига ҳар ким дош беролмайди. Худди шунга ўхшаб, инсон вужудининг олтини ҳам ҳар нарсадан покланган ва тоза эмас. Ўтнинг харорати қанча баланд бўлса, олтин шунча яхши эриб, ярақлагани каби, сафар ўтида куйишни ўзига мақсад қилиб олган одам ҳам вужуд олтинини тоблаб, чиниқтириб, камолотга эришади. Сафардан сўнг биров уни имтиҳондан ўтказса, табиатидан анчагина покерак нарсалар йўқолганини биллади. Яна шу жиҳатдан тарғиб қилинадики, сафар кишиларнинг саломатлиги учун ҳам зарурдир. Масалан, сафарда юрган одамнинг еган таоми яхши ҳазм бўлади. Овқат тез ҳазм бўлгани, кишининг саломатлиги яхшиланаверади. Шунингдек, киши вужудида хасталик юз берганда ҳаво алмашмаса хавфлидир. Об-ҳавоки ўзгардим, кишига саломатлик ёр бўлади-қўяди.

Одамзод нимага одатланган бўлса, бу одат унинг табиати амридан бўлади. Киши табиати янгилликка мойил.

Маҳбуб табиати айш-ишратга ўч бўлганидек, янгилик ҳам киши табиатини ўзига жалб этади. Сафарда об-ҳаво ўзгара боргани сари, янгилик ҳам ўз-ўзидан келиб чиқаверади. Табиат икки нарсадан, яъни сув ва ҳаводан баҳра олади. Шу икки нарса муяссар бўлса, киши саломатлиги ортади. Сафарда саломатлик дурустланар экан, бу, инсон табиати учун кифоя эмасми? Агар ҳақимлар бундай ишга руҳсат берсалар, улар оқил одамлар наздида маъзурдирлар.

Ўз саволининг жавобидан қаноатланган фаросатли шох доно Арастуға офаринлар айтди.

XXXIX

Искандарнинг Кашир шаҳрига етгандан сўнгра Маллунинг Каширдаги тилсим қўрғонидан ел билан ўтти ўғирлагани; жоду натижасида бу вилоятнинг ўлик жисмдек нафаси ўчгани; ҳарорати сўнгани; Афлотун бу тилсимни очгани ва яширилган ел билан Маллунинг ҳаётини барбод этиб, махфий ўт алангаси билан унинг умр хирмонини қўйдиргани ва Искандарнинг Маллу ўрнида Ферузнинг давлат чироғини ёритгани

Бу муборак тарихнинг допишманди Искандар тарихини шу тарзда баён қилади:

Маллу ўз жонини сақлаш умидида тилсим қўрғонга қараб азм этди. Искандар келиб унинг тахтини олди ва иқбол бахтини қора қилди. У адолат бахш этиш билан эл-улусни шодлантирди, эл унинг адолат ҳақидаги ваъдасидан жуда умидвор бўлиб қолди. Халойиқ Искандарнинг ҳукм ва фармонларига мутеъ бўлиб, лутфу эҳсонига кўнгила боғлади. Сўнгра у Маллунинг ҳол-аҳволидан хабар сўради. У ҳақда халойиқ бундай деди:

«Маллу Сизнинг савлатингизни кўриб, қочиб қолди. У фалон қалъа ичида бекиниб ётибди. Бу ўша сеҳр ёхуд тилсим қўрғон бўлиб, сизнинг элчингизга бу ҳақда Маллунинг ўзи гапириб берган эди», деб воқеани ишдан-игнасиғача шарҳлаб бердилар. Муборак фазилатли шохнинг ўзи ҳам худди шундай тушунчада эди. Ҳақиқатан ҳам ажабтовур манзарани кўз олдига келтирди, бинобарин, фикр юритиб бир қарорга келиши керак эди. Яна тагин Искандар киши кўнглини хурсанд қиладиган дилқушо мажлис қақриб, билим аҳлидан у ҳақда фикр сўради.

«Кашмир агар чаман-чаман очилган гулзорга ўхшаса ҳам, лекин ҳавоси кишини ҳайратлантирадиган даражада иссиқ экан. Доим руҳпарвар насим эсиб тургани учун

жаннатга ўхшайди, бўлмаса жаҳаннамнинг худди ўзгина-сидир. Агар бу гулшанда шамол эсиб турмаса, гули ўту суибуллари қора дуддан фарқ қилмасди. Дунё олов сочиб турса-ю, лекин ҳеч ким ўтдан нишон тополмаса, бу жуда ажабланарлик. Қайси ўлкада шу каби қийинчилик бўлса, ундаги халойиқнинг ҳаёти машаққатлидир. Машаққат у ёқда турсин, бу аҳволда бундай жойда (яъни ўт билан ҳаво йўқ жойда) яшаш мумкин эмас. Агар бу ишнинг чорасини топиш мумкин бўлса, одамларнинг бу ерда туришидан ҳеч қандай ташвиш йўқ. Борди-ю, чорасини тополмасак, ҳозир ихтиёримиз ўзимиздалиги пайтида бу дийрни тарк этиб қўяқолганимиз авлодир. Ҳали, бир оз ўтгач, ҳолдан тойганимиздан кейин кетмоқчи бўлсак, эшитган қулоққа ҳам яхши эмас», — деди.

Олимлар дуо қилиб айтдиларки:

«Агар шохнинг муддаолари шу бўлса, Маллунинг бу макрини даф этамиз; унинг тарафидан солинган парданинг сиррини очамиз. Шохнинг таъблари бундан хира бўлмасин, бу нарсани бартараф этиш бу қулларингиз учун унча қийин эмас. Агар шох бизга ўн кунга муҳлат эгсалар, шу орада буни даф этиш учун тагри зафар берса, ажаб эмас», — дедилар.

Шох дедики: «Агар ўн кунга чўзиладиган бўлса, ўт ва елсиз халойиқ ҳаддан зиёда қийналиб қолмасмикин?»

Бу бобда шохнинг кўнгли малол тонаётганини кўриб, билимдон Афлотун: «Жаҳон шохнинг муборак таъблари хоҳ ошкор ва хоҳ махфий ҳолда гамгин бўлмасин. Мен уч кун ичида бир тадбир топиб, ўша ердаги вазиятни ўзгартиришга ваъда бераман», — деди.

Билимлар хазиначиси бу сўзни айтarkan, Искандарнинг таъби гоят равшан тортиб кетди.

Худди шу аснода ел бирдан йўқолиб, эл иссиқнинг шиддатидан гўё дўзахга тушгандек бўлиб қолди. Иссиқдан халқнинг ичи ёна бошлади. Шуниси қизиқки, ўт ҳам ноёб бўлиб қолди. Шу пайт баковуллар келиб арзу дод қилдилар:

«Оламда ҳеч қандай оловнинг нишонаси қолмади. На чўғ, на шуъла, на учқун ва на тутун бор. Ҳаммаёқ худди гўзаллар кўнглидек тош бўлдики, ундан мутлақо учқун ҳам чиқиши мумкин эмас. Ўт чиқармикан, деган умид билан тошга темир урилса, ўт ўрнига сув чиқадигандек туюлади. Арзимиз шулки, агар овқат ўхшамаса ва ўз вақтида пишмаса, айб бизда эмас».

Хулласи калом, ўт ва ел йўқолиб қолди, одамларнинг

иссиқ дами ўту совуқ охи ел бўлиб қолди. Кундузи тандир-да олов ёнмас, кечаси шамларда шуъладан асар кўринмас эди. Ажабланарлиги шундаки, ўчиб қолиш хавфи бўлгани учун чироғ елдан узоқ туриши лозим эди, энди ел йўғида нечун битта ҳам ўчмаган чироқ қолмади? Иссиқдан шамнинг кўзи хира-ю, совуқдан ёниб турган шам қорайиб қолди. Бу уч кун ичида халқ шундай хафаланиб кетдики, энгакларига қўлларини тираган ҳолда, бошлари қотиб, ҳайрон бўлиб ўтирар эдилар. Бу аҳвол шоҳни, шоҳгина эмас, бутун лашкарбошию ва бошқа кўпчиликни Афлотуннинг ҳарамига боришга мажбур қилди. Зеро, дунёнинг бу доноси ваъда қилган уч кун ўтганига қарамай, ҳали бир қарорга келгани йўқ эди. Агар яна, бундан ортиқ куттишга тўғри келса, машаққат эл-улусни бетоқат қилиб қўйиши табиий эди. Буларни кўриб, донишманд тадқиқотчи айтди:

«Одамлар бу аламдан ташвишланмасинлар. Бу кун ҳам ваъда қилинган уч кунга дохилдир, албатта, тонгла мурод-мақсадимиз ҳосил бўлур».

Мана шу ган билан шоҳ ҳам, у билан бирга келганлар ҳам таскин топиб, ҳаммалари ўз жойларига қараб кетдилар. Афлотун ҳаким учун буни даф қилишнинг ҳеч қандай хавф-хатари бўлмагани туфайли, бу вазифини ўз зиммасига олди, зеро у бу илмни Жомосб ҳакимнинг башоратгўй аҳкомидан ўқиган эди. Китобда бундай дейилган эди:

«Искандар ўз замонасининг илм-фан шоҳи бўлиб, жаҳондаги мамлакатларнинг ҳаммасини ўз қўл остига олади. Ана шундай жаҳон ерларини бирин-кетин қўлга киритиб юрганда, Камширни фатҳ этиш ҳам унга муяссар бўлади. Шунда Кашмир шоҳи тилсимланган кўргонга қочиб кириб, халқдан ел билан ўтни яширади. Лекин ҳаракат қилиб қидирган одам у кўргоннинг ичида бўлган тилсимни топиши мумкин. Кўргоннинг ичида тошдан қурилган бир уй бор, ҳикматпараст олимлар тилсимни шу уйга жобажо қилганлар. Халойиқни офатлардан сақлаш учун бутун елни сохр билан мана шу ерга банд қилиб қўйганлар. Бурунги пайтларда жуда қаттиқ шамол бўлиб, халойиқни безовта қилар экан. Елни ҳакимлар у ерга беркитганларида, у ердан яхши бир туйнук ҳам очганларки, бу туйнук бутун мамлакатга, хусусан, Кашмир шаҳрига тўппа-тўғри қаратилган бўлиб, шундан ҳаммаёққа ел эсиб туради, эл-юрт мана шу ердан баҳраманд бўларди. Мабодо, биров ўша туйнукни бекитиб қўйса, ундан чиқадиган шамол ташқарига чиқа олмасди. Бундан бошқа, қалъа ташқарисидан яна бир чоҳ — чуқур бор бўлиб, у ерда ҳам ажойиб тилсим мавжуд. Бу қудуқнинг оғзи жуда тору аммо ости кенг,

кенг бўлганда ҳам ўша қалъага баравардир. Шу чоҳнинг тубида бир катта ўтхона бор бўлиб, бу Каюмарс замонидан бери ёниб туради. Унинг ичида бўлган тилсим ўша чуқурнинг бир бурчагига жойлаштирилган бўлиб, кўринишида худди одамнинг гавдасига ўхшайди. Ўша киши ҳайбатига ўхшаган тилсимнинг қайнашидан ўтхонада ҳарорат ҳосил бўлиб туради. Ўшанинг ёнида бир дам билан кўра бор, шу кўрага ҳаво берадиган бир най ўрнатилган. Шу дам билан кўранинг ҳалиги найи орқали пуфланиб, унинг ичидаги олов туташтирилади. Бу чоҳнинг оғзидан доим ўт билан тутун чиқиб турадики, мана шу олов билан тутундан халқ баҳра олади. Кашмир мамлакатида ўтнинг манбаи шу чоҳдир. Наники ўт, қуёшнинг чиқар жойи ҳам шу ердир. Бу мамлакатда ўзидан ўт чиқиши мумкин бўлган қанақа тош бўлса, унинг ўти шу ўтхона ичида бор. Ҳамма ўтларни шу тилсим ўзига тортиб олган бўлиб, унинг ўтхонаси шу туфайли муттасил ёниб туради. Мана шу чоҳнинг оғзидан чиқиб турадиган алангаларгина бу мамлакат халқига ўт етказиб беради. Агар бирон кимса у чоҳнинг оғзини беркитса, беркитганда ҳам жуда мустаҳкамлаб ёпса, худди қуёш ер остига ботгандек, мамлакат элига олов кўринмай қолади. Искандар қачон Кашмирни олса, у мамлакатнинг шоҳи ўз душманига қарши шу тадбирни қўллайди. Шунда Искандар ёнидаги олимларнинг барчаси буни даф қилиш учун бел боғлайдилар. Лекин бу вазифа асосан Афлотунга ҳавола қилинади, зеро, у илм-ҳикматда бу фаннинг соҳибидир. Аввал у чоҳнинг бошини топиб олмоғи, сўнгра ўша ерга кириб ўтирадиган чоҳдир тикмоғи лозим. Ана ундан кейин беркитилган чоҳнинг оғзини очиб, ўн етти қадам ичкарига юриб киради. Шу ўн етти қадамдан бир қарич ҳам нари ўтмай, чоҳнинг икки ёнига яхшилаб қараса, ҳар тарафида биттадан тош лавҳа кўрадики, шу лавҳаларнинг бирига «ўт», иккинчисига «ел» деб ёзиб қўйилган. Ана шу тош лавҳаларни шундай зарб билан тениш кетраки, у девор ичига қулаб кетсин. Мана шулар қулагач, бирдан елгаю иккинчисидан ўтга йўл очилади. Шу йўллар очилган онда ўзи ташқарига қараб қочиши лозим. У ердан ўт билан ел шундай тугён уриб чиқадики, йўлида қандай тўсиқ бўлса, ваёрон қилиб юборади. Бу икки раҳнадан даҳшат билан чиққан ўт ва елни кўрган одамлар қиёматқоим бошланди, деб ўйлайдилар. Ел қалъа ичидаги одамларга шундай шиддат билан етиб борадики, кимга тегса, уни хароб қилади. У ҳар қандай катта ва зўр иморатни ҳам емиради, ерга яхшилаб ўрнатилган ҳар қандай бақувват ходани ҳам синдиради — йиқади. Бу пайтда у ердаги

одамлардан биронтаси тирик қоламан деб ўйлаши, ҳатто бундай ҳаёлга бориши ҳам мумкин эмас. Энди, ўтга келганда, ўтнинг шуъласи шу чоҳдан кўринган ондаёқ ўз яллиғи билан қалъани куйдириб ташлайди. Ўт бир онда бу қалъа ичига, ичигагина эмас, унинг баланд минораларигача туташиб кетади. Бу ўтнинг алангасидан қалъанинг ташқариси кип-қизил чўгга айланиб, ичкарисидаги одамлар қизиган тошга ёпилган кабобга ўхшаб жизгинак бўладилар. Ҳаким ўша тош лавҳаларни қулатиб, бир дам бу хатарлардан четга қочиб турсин-да, ел қалъани остин-устин қилиб, шаҳарга йўл олиши билан дарҳол яна ичкари кириб, ҳалиги тош лавҳаларни тиклаб, раҳна туйишқларни қайта беркитсин. Шунда у ўт билан ел тинчланиб, иккаласининг тугёни ҳам пасаяди. Шундан сўнг, худди бурунгидек, ел ёқимлилиги, ўт ўзининг мўътадил алангаси билан халқларга ҳаёт бағишлайверади».

Афлотун мана шу юқоридаги афсонадан хабари борлиги туфайли, шоҳ билан аҳд-паймон қилиб, ишга киришган эди. Ўша афсонада кўрсатилган белгини топиш учун уч кун сипчовлик билан мўлжалдаги жойларни ахтарди ва чоҳнинг бошини топди. Энди сеҳргарларнинг жазосини бериш қолган эди. Бояги ташвишланиб келган шоҳ ва унинг ёнидаги халойиққа тасалли бериб жўнатгач, ўзи турадиган ва асбоб-анжомларини қўядиган бошпанасини чоҳнинг яқинига олиб бориб кўндирди. Қуёш ер чоҳини мақон қилган, осмон юлдузлар тилсимини намоён айлаган пайтда, Афлотун қароргоҳга бориб, шоҳни бир хилват жойга чақириб, бу сеҳр ҳақидаги сирларни бошдан-оёқ унга арз қилишни ўзига фарз деб билганини айтди ва баён айлади. Шоҳ сеҳрнинг сирини англаб, жуда ҳайратда қолди. У, Афлотунга бир қанча эҳсонлар бериб ва таҳсин-офаринлар айтиб, деди:

— Демак, бу ишни битиришнинг йўли топилибди, энди доно устоз қандай маслаҳатни раво кўрадилар?

Донишманд дуо билан сўз бошлаб, бундай деди:

— Эй, ўз шавкати билан фалакни ҳам поймол этган! Мен қандай фикрда бўлсам, шу рост чиқди. Тангри ёр бўлса бу иш албатта саранжом топгусидир. Фақат биргина гап, у ҳам бўлса бахт-иқболнинг ёр бўлиш масаласи қолди. Бу бобда сен каби бахти кулган одам ҳозир дунёда йўқдир. Иқболнинг ҳам, давлатнинг ҳам зўр, ҳиммат ва қувватнинг эса булардан ҳам икки баробар ортиқдир. Фикр ва ақл билан бажарилиши мумкин бўлган ишларнинг ҳаммасини қилдим, энди сенинг забардаст кўлингнинг кучига эҳтиёжим бор. Яъни, тонгда ўша лавҳаларни сен қўпориб бер-

санг, бу иш саранжомига етган бўлур эди. Зеро, сен шоҳ бўлганинг ҳолда, жаҳоннинг энг зўр паҳлавонисан; ўзинг жувонмард бўлганинг каби, давлатинг ҳам ёшдир. Хизматкорингнинг муроди — бу сеҳрнинг тўсиги ҳам сенинг кўлинг билан очилишидадир! — Ишбилармон шоҳ офаринлар айтди ва талабни қабул айлади.

Шундан сўнг шоҳ бир қанча сирдош маҳрамлари-ю, шу ишнинг иложини қила билувчи кишилар билан, тезда отга суворий бўлиб, ўша томонга қараб жўнади ва доно тарафидан аниқланган чоҳнинг яқинига бориб тушди. Афлотун ўзининг ҳар нарсага қобил ҳамроҳини, яъни қора тутун порлаб чиққан ойдек шоҳини ўзи билан бирга чоҳнинг огзига бошлаб борди. Чоҳ ичига тушиб анча юрарканлар, тош лавҳаларнинг иккаласи ҳам нуқрадек оппоқ ялтираб кўринди. Афлотун икковини ҳам Искандарга аниқ кўрсатгач, деди:

— Энди фурсат ўтмасин, тез бўл!

Искандар уларни кўриб хурсанд бўлди ва айни пайтда тангрига сиғиниб туриб, икки лавҳани шундай куч билан тепдики, уларнинг иккиси ҳам қулаб тушди ва шоҳнинг ўзи тезда ташқарига қочди. Шу онда Искандар билан Афлотун икковлари қўрғонга томон, йўқ, қўрғон томон эмас, тангрининг қудратига кўз тикдилар. Орадан бир дам ҳам ўтмай, ўт алангаси қалъадан чиқиб, кўкка томон ўрлади. Яна бир нафас ҳам ўтмай, ел ҳам етишди. Ел етиши биланоқ эл ҳам қўзғалиб кетди ва шу онда халқнинг дод-фарёди оламни босди. Булар ҳам тезда қайтадан чоҳнинг ичига кириб, раҳна олдига бориб, ганч ва гишт билан у тешик — раҳналарни уриб-беркитиб ташладилар. Хавфу хатарнинг йўлига гов солмоқ учун ҳамма керакли нарсаларни ҳаким аввалдан тайёрлаб қўйган эди. Бало раҳнаси қайта ёпилгач, ел билан ўтнинг тугёни ҳам камайди. Дунёнинг энг улуғ шоҳи билан илм-фан эгаси бўлмиш донишманд икковлари гордан чиқдилар. Энди, Бахтиёрлик ва шодмонлик билан қўшин томонга кетай деб турганларида, ҳалиги чоҳдан шундай қий-чув, шовқин-сурон, дод-фарёд товуши келдики, асло тоқат қилиб бўлмасди. Қўрғон ичига ўт кетиб, алангаси осмонга кўтарилиб, ел-бўрон ҳам ур-йиқит қилиб, халойиқни ағдар-тўнтар қилган пайтда бу икки балодан ҳалок бўлаётган бир гуруҳ кишилар даҳшатланиб горнинг ичига ўзини урибди. Булар орасида Маллу, унинг фарзандлари, куёви ва туққан-жигарлари ҳам бор экан. Булар ҳалиги ўтдан жигарсўхта бўлиб, бири куйиб, бири ёниб, ҳаммаси саросима бўлган ҳолда ўтиндай алангаланиб чиқиб келишди. Искан-

дарнинг ёшида бўлган ҳалиги маҳрам кишилар тезлик билан уларнинг ўтини ўчиришди. Улардан кўпчилиги жингинак бўлиб ўлдик, ҳеч ким бундай ҳолни махлуқлар орасида ҳам кўрган эмас. Булардан бирмунчаси ҳалок бўлмади қолди. Тирик қолганлар орасида Маллу ибн Мабок ва унинг Феруз отли ўғли, оламга нур сочувчи ойдек қизи ҳам бор эди. Бу қизнинг тавсифи ҳақида сўз юриштининг ҳозирча ўрни йўқ, кейин бафуржа айтилар.

Маллу бу чорасоз Искандарнинг иши эканлигини биллиб, ўз умрининг иши қисқарганини фаҳмлади. У Искандар олдига келиб, бошини ерга қўйди ва бир нафасдан сўнг бошини кўтаргач, кўз ёшларини тўка-тўка деди:

— Эй шоҳ, сенинг қошингда гуноҳкорман. Ҳар қанча жазо берсанг, сазоворман. Агар гуноҳимни афв этишни лозим кўрганингда ҳам менинг тирик қолишим жуда маҳол. Гарчи ўтдан менинг ҳаётим сақланиб қолган бўлса ҳам бари бир, сенинг қаршингдаги уят — ўлимдан қаттиқ. Ҳар ҳолда менинг ўлишим аниқ ва қатъий. Сен узоқ йиллар бахт-саодат билан яшагин. Мен қулингман, аммо мана бу ўғлим билан қизим сенинг қулбаччаларингдирким, шуларнинг гуноҳини афв этиш билан мени қувонтирсанг, деган умиддаман.

Шоҳ унинг ожизлиги ва таслим бўлганини кўриб, Маллу кўнглидан хавф-хатарни кўтариш учун деди:

— Биз сенга бундай душманлик қилмоқчи эмас эдик, лекин сен ўз бошинга ўзинг тиг тортдинг. Энди, ҳозир ҳам юзингни тупроққа суртиб, ожизлик билан илтижо қилисан. Бинобарин, ўз қошингда афвкорлик кўрсатиб, қарам қалами билан гуноҳингни ўчирамиз. Мабодо, ўлмай қолсанг, июнат юзасидан кишварингдан маълум миқдорда хирож олиш шарти билан тожу тахтингни ҳам, подшогингни ҳам ўзингга бериб, мамлакатингдан чиқиб кетамиз. Ва агар умринг муҳлат бермай, сенинг давлатингнинг қуёши ботадиган бўлса, ўрнингга эхтиром билан халафзода ўғлингни тахтга ўтқазайин. Ҳамда иффат эгаси бўлмиш қизингни, яъни офтобингни ҳам ҳарамхонамга келтириб, тўю тамошо билан никоҳлаб олишга ваъда бераман ва уни ўз уйимнинг базм чирогига-ю, қошонамдаги ёри-меҳрибонимга айлантираман. Бизнинг бир-биримиз билан улфат ва пайванд бўлишимиздан пайдо бўлган фарзанд эса сен билан бизнинг наслимизга мансуб бўлгусидир.

Шоҳ бундай гапларни айтар экан, Маллу хурсандчиликдан ўз жонини фидо қилгудек бўлди. Шоҳ унинг жонини лутф-аҳсон билан олиб, оби ҳаёт бериб ўлдирди.

Замон унга ханжар урган эди, худди ўша ханжар унинг ўлимига баҳона бўлди. Искандар Маллунинг мамлакатида меҳмон эди, кеч кириши билан мезбоннинг меҳмонга тортадиган нарсаси жон бўлди. Худди гадо бекитиб қўйган нарсасини меҳмонга нисор қилгандай, Маллу ўз жонини шоҳга нисор айлади. У шу аҳволда бу дунёдан кўз юмгунча, Қашмирнинг давлат арбоблари ҳам бу ерга келиб етган эдилар.

Шоҳ тезда бир қанча кишини тайинлаб, марҳумни кўмиш учун зарур бўлган барча керак-яроқларни тайёрлаб, тонг отгач, шоҳона тартиб-қоидаю унга лойиқ зеборойиш билан, қўшин ичида бўлган ҳамма шоҳларни ҳам чақириб, улар ҳам тобут атрофида ҳамроҳ бўлишгани ҳолда, Маллунинг авлод-аждоди дафн этилган, тупроғи хушбўй, анбар каби ҳид сочиб турган мазорга олиб бордилар. У қабристоннинг тоқи равоқи осмондек баланд ва кенг қилиб ишланган эди. Мозоротнинг атрофи ҳам худди осмон фазосидай кенг бўлиб, ундаги ҳар бир мазор ҳам кўк гумбазидек эди. Мозорнинг ташқарисида осмонга кўтарилган туғлару ичида малаклардек гўзал қандиллар порларди. Маллунинг ҳамма марҳум авлодлари шу мазоротга дафн этилган бўлиб, оғир уйқуда ётар эдилар.

Подшоҳлар ётган осойишта жой бу султонга ҳам оромгоҳ бўлмай. Дафн этиш масаласида Искандарнинг фармони қандай бўлган бўлса, эшитганлар бу ҳукмни шундай ижро этдилар.

Маллунинг қариндош-уруғлари икки-уч кун йиғи-сиғи қилгач, кўз ёши тўкиш ҳам тўхтади. Оти Меҳрнос бўлмиш қизи — ҳар қандай гўзалнинг рашкини келтирадиган Қашмир ойига келганимизда, у ота азаси билан ғамзада эди. Шунингдек, ўғли Феруз ҳам мотамзада эди. Замон шоҳи шу таъзияни тугатиш учун шоҳона бир маърака чақирди. Ўзи тўққиз зиналик баланд тахтга чиқиб, тўққиз қабат осмоннинг шавкатидек улугворлик билан ўтирар эди. Шоҳлар қабулхона ичида унинг атрофида икки саф бўлиб турдилар. Халойиқ эса, боргоҳдан узоқроққа жойлашдилар. Лутф-марҳаматли шоҳ осмондек кенг дастурхон ёзиб, ўз душманига дўстлардек маърака оғи тортди. У халойиқ олдида шундай кўп поз-неъматларни тўкиб солган эдики, пасткаш фалак бундай тўкин маъракани тушида ҳам кўрмаган эди. Ёзилган беҳисоб дастурхоннинг ҳар қайсиси осмондай кенг эди. Бу дастурхонлардаги ҳар бир нон қуёшдай қизариб пишган. Шунча кўп қўй сўйилдики, сон-санови йўқ; қўй қанча сўйилган бўлса, шунча от ҳам сўйилди. Бағоят кўп шакар қайнатиб, ранг-баранг ҳолвалар пи-

ширдилар. Дастурхон устида идиш тобоқ қўядиган жой қолмаган, товоқларда гўшт ўрнига кабоблар тортилди. Ош-овқатлар тавсифга сифмайдиган, тавсифга эмас, лофга ҳам сифмайдиган даражада кўп эди. Дунёнинг шоҳи шу хилда сажийлик билан дастурхон ёзиб, бутун халойиқни у ноз-неъматлардан бахраманд қилди. У маърака тугаб, дастурхонлар йиғилгач, дунё шоҳининг ижозати билан, давлат қатталари ҳам шоҳининг буйруқларига ҳурмат билан бўйин эгган ҳолда, жой-жойларига жўнадилар. Сўнгра, Феруз билан севимли Меҳриоз ойга ҳарам аҳллари муносиб кийимлар кийгаздилар. Жумладан, Ферузнинг бошига олтин тожу заррин либослар устидан олтин камар бғлатилди. Бундан бошқа яна унинг ёнидаги йигирма етти та давлат арбобига амалдорлик тўн-жуббалари кийгазилди. Яна икки юз кишига тўн ва декла-нимча; икки минг кишига эса яланг тўн инъом қилинди. Инъом олганлар шундай хурсанд бўлдиларки, миннатдорчилик юзасидан Искандарга тўққиз марта юкуниб-таъзим қилдилар. Булар юкуниб бўлгач, шоҳ Ферузни чақириб, ширин калом бошлади:

— Азалдан қазо қалами билан ёзилган тангри тақдирга чора йўқ. Бу жаҳонда хоҳ шоҳ ва хоҳ гадо бўлсин, ҳамма шубҳасиз, шу ўлим йўлидан боради. Ҳеч кимса шоҳликка етиш учун эмас, балки шоҳми, дарवेशми, — ҳамма бу дунёга кетиш учун келган. Доим киши яшаш умидида юрадию, аммо дунёда ҳеч бир кимсанинг ўлмайд қолганини эшитганмисан? Жаҳонда тахт қуриб, охирида тахта устида сафар қилмаган ким бор? Янглишдим, тахт устида рахт — анжом бўлади, чунки тахт эгаларига у зийнат беради-да. Лекин кимники сартахтага эҳтиёжи тушса, у ҳамма кийимларини солиб, қиёмат одамларидек яланғоч кетади. Мол-дунё ва тахт соҳиблари ҳам охири сартахта устида яланғоч ётадилар. Шунинг учун хоҳ мен, хоҳ сен ва хоҳ палону пистон — ким бўлмасин, бу дунёга хирс қўйишимиз лозим эмасдир. Ҳар қандай шароитда ҳам киши бу дунёдан ўтади. Модомики шундай экан, доим кетиш тараддудини қилиб юрмоқ лозим. Кишининг бу дунёда қилган иши хоҳ хирмон уймоқ ва хоҳ бир бошоқ буғдой олмоқ бўлсин — бари бир, улар унинг учун озиқдир. Ҳар бир кишига унинг бир яхши иши у дунё учун йўл озиғи бўладию, аммо шоҳнинг йўл озиғи учун адолат зарурдир. Сени бу мамлакатга шоҳу бу кишварга кишварпаноҳ — посбон айладим. Шиоринг лутф-аҳсон бўлиши, адолат йўлини тутишинг зарур. Фуқаро сендан шодхуррам бўлса-ю, мамлакат ободликка юз турса, деган умиддан! — деди.

Мана шу юқоридаги каби ваъз-насихатлар билан икки олам учун фойдали гапларни айтиб, унга ислом динидан таълим берди. Бу сўзлар Феруз кўнглига ёқиб, ер ўпиб, ҳаммасини қабул айлади ва шундай гап бошлади:

— Эй, оламни обод қилган, адолат билан дунё ва охи-ратни эгаллаган шаҳаншоҳ. Сен менга фармон бериб, шоҳлик қилишни муносиб кўрдинг. Бу бобда нимани буюрган бўлсанг, бошим устига. Умидим шуки, ҳақ тало сен айтган сўзларни бажаришга мени муваффақ қилгай. Илоҳий, сен айтгандек бўла олайин. Энди, қайси тил билан сенга миннатдорчилик қилай? Отамнинг ёши улғайиб қариб қолгач, унинг ишларидан мен ташвишланиб юрар эдим. Табиатига тажаңглик ўрнашиб қолганидан кишининг насихатига қулоқ солмас эди. Ана шу жиҳатдан хато қилиб, сенинг буйругингдан бўйин товлаб қолди. Панд-насихатлар қилдим, қаттиқ гаплар ҳам айтдим. Иқболи давлати қайтган экан, ҳеч қандай сўз таъсир қилмади. Шоҳ инсофларидан мен баҳра олдим. Эндиги умидим тангрининг лутф-марҳаматидандир. Хизматворликда маъқул ишларни қилиш билан шоҳ аҳсонидан бахраманд бўлиш учун тиришурман. Агар қари отам ўз ишида хатоликларга йўл қўйган экан, сенинг шунчалик марҳаматларингдан таъсирланган йигит ундай қилмас.

Искандар унинг сўзларига қараб туриб, отасининг ўрнига уни шоҳ қилиб тайинлади. Ёши ўтган қария, қучқувватдан қолиб, бу дунёни тарк этган экан, унинг ўрнини ёш йигит эгаллаши керак!

Эй соқий! Менга қарияларнинг жомини тут, шоҳона демайман, фақирона жом тут. У жом менга шундай бир мадад берсинки, қайтадан йигит бўлиб кетайин, умидим шу.

Эй созанда! Ҳазин бир куй бунёд қил. Шу куй билан йигитлик айёмларини ёдимга сол. Сенинг у қуйингдан фикрим янгиласиню, соғинганим йигитлик завқи билан яна жўш урайин.

Эй Навоий! Гафлатдан жуда кеч уйғондинг, афсус! Йигитликни барбод қилдинг, афсус! Йигитликда балойи нафсинг сени йўлдан оздирди. Энди, қариганингдан сўнг, ҳасрат-надоматдан нима фойда?

LX

Ёшлик елининг сабоҳати — гўзаллиги (ундан ўқтин-ўқтин ёруғлик юзланур) ва йигитлик гулзорининг тозаллиги (унинг гуллари ҳар лаҳзада очилиб тургай). Ёшликнинг

шундай гўзал дамларида қуёшдек ёстиқдан бош кўтариб, очиқ чезрани кўрсатмоқ ва бу фаслда бинафшадек белни букиб, меҳнат ва тоатга бўйин қўймоқ зарурлиги ҳақида

Йигитлик чоғиданоқ меҳнат ва тоатга бўйинсунган кишининг юлдузи нақадар қутлуг! У авжи ўйнаб-куладиган пайтида тангри нимани буюрган бўлса, шуни қилади. У тангри буюрган ишни бартараф қилмай, бошқа беҳуда ишларга қўли уриб, ўз умрини ўтказмайди. Ахир бу каби бефойда ўйин-кулгилар беш-олти кунлик бўлиб, оқибати яхшиликка олиб бормайди. Винобарин, гўзал йигитлик даврини ғанимат билиб, ҳақ ва ҳақиқат йўлидан четга чиқмаган маъқулдир. Тангри қандай неъматни насиб қилган экан, шу неъматнинг шукрини адо қилмоқ зарур бўлгани каби, ёшлик неъматининг шукри ҳам уни фойдасиз ҳарала-тарала билан ўтказмасликдир. Ҳар ҳолда, кимки ҳушёр бўлса, ёшлик даврини бекорга ўтказмайди.

Сенга худо тарафидан насиб қилмиш неъматларнинг сон-саногии йўқ. Сен ана шу неъматларнинг шукрини қилиб яшашинг керак. Кимнинг зеҳни ўткир бўлса, бу айтганларни албатта адо эта олади. Шулар ҳақида, ҳаммасини эмас, бир озгинасини мен гапирай, сен эшитгин:

Бошлаб, тангри йўқликдан сенга вужуд берди, яъни ўз карами билан сени йўқдан бор қилди. Гўдаклик пайтингдан то ўспиринлик чоғинггача бошингга ҳеч қандай ғам-ғусса солмади. Мушқул — оғир кунларда ўз меҳрибонлиги билан сени балолардан ҳимоя қилди. Бу даврда жамолингни жаннатмисолу қадди-қоматингни жаннатдаги тубий номли дарахтдан ҳам гўзал ва навниҳол айлади. Кўзингни кишини сеҳрлайдиган даражада ўткир ва ҳар нарсага ҳаяжонланиб боқувчи қилгани ҳолда, унга ноз уйқусини ҳам берди. Сунбул сочларингни жингалак этиб, кишилар кўнглини қармоқдай ўзи томон илинтиришга қодир айлади. Киприкларингдан найзалар пайдо қилиб, найзадор баҳодирларнинг ихтиёрини сенинг қўлингга олиб берди. Эгма қошинг ёйдек бўлиб тураркан, одамлар жигар-бағирларини бу ёй ўқига нишон қилиб тутадиган бўлди. Икки лаъли лабинг кулгуга очилганда, ўртада қанд шармандалиқдан адойи тамом бўлди. Шудринг жоласига ўхшаш гишинг дурдай ярқираб тураркан, ёқут лаблар у дурнинг садафига айланиб қолди. Бағбақангни рангли, хидли гўзал бир олмага ўхшатиб, унга жон чашмасидан сув бериб қўйди. Шу бағбақанг чуқурчаси устида қора хол пайдо қилиб, шу холни у чоҳнинг нуқтаси мисолида яратди. Жамолингни товусдай зебо айлагани ҳолда, ноз-карашмаю

жилва билан қарашингни ҳар нарсадан парҳез қиладиган — тақводор зотларни ҳам беихтиёр ўзига мафтун этувчи қилди. Ўтирганингда зебо кўринувчи, юрганингда эса мағрурлик намойиш этди. Бошингдан оёгинггача гўзаллигу оёгингдан бошинггача маҳбублик намоёнидир. Булардан бўлак яна ақлу идрок каби фазилатлар бериб, сени кўпчиликка раҳбар ва бошлиқ ҳам қилди.

Шу каби осмон ва ерда бўлмиш бир қанча неъматларни бергач, сенга бир печа ишни фарз қилиб буюрди. Бу фарз қилинган ишларнинг заминида ҳам сенга юз минглаб хис-туйғу ва умидлар бағишлади.

Аммо сен эса тангрининг барча амр-фармонларини унутиб, шукр қилиш ўрнига тилингни гунг — дол қилиб ўтирибсан. На худонинг бунча эҳсонига тилинг шукр этади ва на ўзинг унинг фарз қилган амр-фармонларини ба-жарасан. Думогиингни девларда бўладиган гурур эгаллаб олган, суҳбатингнинг ҳеч қанақа фариштаси йўқ. Оғзингга ёлғондан бошқа гап келмайди, кўнглингдан эса ҳамма ишнинг тескариси ўрин олган, ўспиринлик чоғлари меҳнат ва тоат айёмларидир, сенда эса бунинг аксича жаҳл ва гафлат авж олган.

Ҳаш-паш дегунча бу ўспиринлик чоғи ўтиб, қариллик кўчасига қадам қўйсанг, кейин бу каби шодлик ели эсмайди, аксинча, бу пайтда умр боғи куз фаслига киради. У пайтда юзинг куз япроғидек сўлиб — сарғая бошлайди. Қўлларинг худди ел текканда қалтирайдиган чинор шохларидек қалтирайдиган бўлади. Қўлларинг барглардай титрайдиган бўлгач, томирларинг худди дарахт илдизларидек қурий бошлайди. Қувватсизлик натижасида кўз олдиларинг қоронғилашгани туфайли, уйдан кўчага чиқолмай, ҳеч кимга қўшиллолмайд қоласан. Бошинг кўксингга эгилиб қолгани каби, қошларинг ўсиб, киприкларингга тугшади. Жисмингга бўлмиш барча бўғинларинг бошдан-оёқ тугун тушган илга ўхшаб қолади. У тугунлар томирларга оғирлик солгани каби, қиладиган ишингга ҳам юз хил моневлик кўрсатади. Пешонангга устма-уст ажини тугшиб, у ерда беажин жой топилмайди. Ажин кўнайгач, юз пардаси хунукланиб, у ажинлар ўз хунуклиги билан худди пиликни эслатадиган бўлади. Юзинг сомон тусига кириб, ундаги томирлар ҳам хароб ҳолига келади. Бу хилдаги одамларга айб қўйиб бўлмайди, зеро, ундаги айблар табиийдир. Бундайларнинг совуқ табиасти нафасини ҳам совуқ қилади, бунинг совуқлиги киши изгиринидан фарқ қилмайди. Нафасининг совуқлигидан қорлар ёғиб, унинг соқол-мўйлабларининг толалари оппоқ бўлиб қолади. У

агар ўрнидан турмоқчи бўлса, қадди учи эгилган таёқдай букилади, бош эса ўз ҳаракати билан юмалаб кетаётган контокка ўхшайди. Юрай деса куч-қуввати бўлмаганидан, қўлига гавдасига монанд эгри таёқдан ҳасса ушлаб олмася яна бўлмайди. Унинг ўзини тутолмай тинимсиз ҳаракатланиб туришидан боши ўзидан ҳам олдин кетади, гўё боши икки чавгон ўртасида қолган контокни эслатади. Ўтирадиган бўлса, бадани сомон поясига ўхшаб бўшашиб қолади, орқаси деворга ёпишмайди. Аммо тиззалари эса ўзининг шалоқлиги билан орқасидан ҳам ўтиб тушади. Агар шу нотавон одам ҳорғинликдан ётиб қоладиган бўлса, қиёматда ҳам ўз бошини кўтариб ўрнидан туролмайди, деяверинг.

Агар бир бечора шу даражада ранж-машаққатга тушиб қолган бўлса, уни ақл ва тадбир билан тузатиб бўладими? Йўқ, асло! Бундай одамнинг ҳар қандай ишга уриниши фойдасиз, шунингдек, тоат-ибодат ҳам унга ортиқчалик қилади ва балки гуноҳини ортиради. Ахир, куч-қуввати бор вақтида гуноҳ ишлар билан ёш умрини ўтказиб, энди ҳолдан тойган пайтда тоат қиламан, дейишдан нима фойда?

Ўспиринлик даври — меҳнат-риёзат чоғидир, қариллик эса у дунёга кетиш арафасидир.

Бахтли ва ақлли одам ёш умрини бекорга ўтказмайди, қиладиган ишларини қилиб, муродига етмасдан — бу дунёдан кетмайди.

XLI

Ҳаётининг ҳар бир ҳолатидан воқиф бўлган тажрибали кекса насиҳатининг қадрини билмаган, фурсат ўтгандан сўнг эса беҳуда пушаймон бўлган гофил йигит ҳақида

Эшитишимча, бир ажойиб барно йигит бор бўлиб, унинг юзи жозибали ва қадди раънодек гўзал эди. У ўспиринлик даврида қилиниши зарур бўлган ишларга қайрилиб қарамас, доим ўйин-кулги, ҳарала-тараланинг кетидан чопгани чопган эди. У хоҳ қиш ва хоҳ баҳорда бўлсин, бир лаҳза умрини майсиз, мусиқасиз ўтказмас эди.

Шу йигитнинг яқинида бир дили пок қўшниси бўлиб, у ҳаётнинг ҳамма йўл-йўриқларидан, дунёнинг аччиқ-чучуги, иссиқ-совуқларидан тўла хабардор эди. Шу одам бу йигитга қўшни бўлганидан сиқилар, чунки у ҳар куни

деярли жанжал-сурон қилиб, жонига тегар эди. Бу ота унга кўпгина фойдали насиҳатлар қиларди-ю, аммо ҳеч қандай таъсир қилмас, аксинча, в йигит насиҳатгўйга тубандагича жавоб қилар эди:

Йигитлик чоғи — ўйин-кулги, роҳат қилиш даври, қариллик эса — меҳнат ва тоат-ибодат давридир. Ёшликда қилинган ҳамма гуноҳлар кечирилади, кейинча меҳнат ва ибодат қиладиган вақт ҳам келади, ўшанда қиламиз, — дерди. Мана шу каби гаплар билан ўз кўнглини хушлаб, ичиб, таралабедод қилиб юраверди.

Бу йигитнинг «ҳа» демай ёшлиги ўтиб, куч-қувватдан қолди. Энди на ишга ярар ва на ибодатга чоғи келар эди. У, ахир, ахлоқсизлик ва ярамас ишларга одатланган бўлиб, унга меҳнат-ибодат каби ҳаётий заруратлар жуда оғир туюлар эди. Агар баъзан шу ишларни қилишга мажбур бўлганда ҳам, бундан ҳеч қанақа завқ топмас ва қовушмас эди. Охири бу йигит қариб, куч-қувватдан қилиб, умри охирига етиб қолди. Шунда ҳалиги насиҳат билан унинг пешонасини силади. У, бу пайтда ўлим тўшагида бўлганига қарамай, ўз умрини, меҳнат ва ибодат қилмай ноҳўя ишлар билан ўтказганини эслаб, пушаймон ерди.

Шунда доно пир: «Кўп насиҳатлар қилдим, йўл-йўриқлар кўрсатдим, кулоқ солмадинг, шундай бедаво кунлар олдингга келишини ўйламадинг», — деди. У бечора эса:

«Тажрибам йўқ эди, эй дўстим! Сувда сузишни билмаганим учун ғарқ бўлдим. Қаригач, шундай кунлар бошимга тушажагини билсам эдим, йигитлик давримни увол қилиб, беҳудага ўтказмаган бўлар эдим», — деди.

«Отанг неча ёшга кириб ўлди», — деб сўради чол. Ҳисоб қилиб: «112 ёшда», — деб жавоб берди йигит. «Шу пайтда у ҳам куч-қувватдан қолганмиди?» — деб сўради пир. Эшитувчи буни тўла тасдиқлади. Шунда бу пок қалбли зот кулиб:

«Э, ҳар нарсага енгил ва бепарво қаровчи одам, ўша отангнинг бошидан ўтган кун — сенга етарли тажриба эмасмиди?» — деди.

Кимгаки тангридан раҳм-шафқат етар экан, в ўзгаларнинг ахволидан тажриба ва ибрат олади.

XLII

Искандарнинг Арастудан: «Қиши табиати йигитликда нечун меҳнатдан нафратланади ва қарилликда мияда ақл

камаяди?» — деб сўрагани. Ҳақимнинг қариллик донолиги билан жузвонбахт шоҳга йўл кўрсатгани

Жаҳон шоҳи яна бундай савол сўради:

«Эй махфий ва нозик сирларнинг билимдони! Йигит кишига ишлаш ва касб-хунар қилиш оғир бўлмайдию, аммо нима учун ёшлар меҳнат қилишдан қочадилар? Нима сабабдан кўпчилик ёшлар ўйин-кулгидан ўзга нарсани ўйламайдилар ва тоат-ибодат қилиш уларга оғир туюлади? Йигитликнинг даври ўтгач эса нима учун ҳамма ишнинг завқи, лаззати камаяди? Ёш йигитлар нега хурсандчиликка ўчу қарияларга ўйин-кулги ёқмайди?»

Донолик хислатига эга бўлмиш ҳақим айтдики: «Эй, барча одат ва хислатлари баркамол шоҳ! Болалик айёмларида одамзотда ҳар нарсани тушуниш ва идрок этиш қобилияти кам, табиати эса ақл ва тафаккурдан узокроқ бўлади. Ёшлик давлари ўйин-кулгига қанча ўч бўлса, хато ва камчиликларга шунчалик мўл бўлади. Чунки бу пайтда ҳали ақл чархланмаган, нафе эса ҳар хил бўлар-бўлмас ўйин-кулгиларга ҳаваснок бўлади. Болалик ўтиб, ўспиринлик даври бошлангач, мияга ақл нури ҳарорат бера бошлайди.

Ўспиринлик даврининг одамлари икки турга ажралади: уларнинг бирида ақлнинг қуввати ошса, иккинчисида нафе кучланиб кетади. Агар кишининг ақли қувватланиб — ўсиб борса, у яхши ишларга томон йўл олади. Лекин афсуски, олам кишиларида бундайлар оз, агар бўлса, бундай ақл эгалари халқ ўртасида мумтоз ва обрў эгаси бўларди. Агар нафси ақлидан устун бўлса, уни тарбия қилмоқ керак. Зеро, бундай нафси ақлидан устун бўлмиш одам, нафсининг рағбати билан ўйин-кулгига, маишатга бериллади, хато йўлларга кириб кетади. Одамларнинг кўнчилиги нафсининг йўлига тушиб, адашиб қоладилар. Тангри бутун элни парвариш қилгани сингари, бундай нафе йўлига кирган одамларни тарбиялаш, уларни тўғри йўлга солиш зарурдир.

Кимгаки поклик руҳи мадад берар экан, унинг кўнглига ақл шами нур сочиб туради. Бундай бахтга эга бўлган кишилар жуда оз бўлиб, бори ҳам халқ ўртасида подир ҳисобланади. Нафси ақлидан устун бўлган одамларнинг сони кўп бўлса ҳам, аммо халқ ақлли одамларни ҳурмат қилади, уларга ён босади. Чунки ақлли одамлар ҳамма нарсанинг кетини ўйлаб, риоя-андиша билан иш қиладилар, уларнинг ўйлаганлари кўпинча тўғри ва омма учун фойдали бўлади.

Одамлар ўрта ёшга кириб, соч-соқолларига оқ туша бошлагач, тарбия натижасида тўғри йўлга тушиб қоладилар. Зеро, бу пайтда баданларининг ўти анча совиб, ҳароратлари пасая бошлайди. Бу ёшдаги одамларнинг баъзилари майга берилиб, ичкиликнинг ҳарорати билан ўзларини қиздирмоқчи бўладилар. Бундай майхўрликка берилганларнинг умри ўйин-кулги, ҳарала-тарала билан ўтиб кетади. Лекин булар қариб, вужудида қувват ўрнига заифлик, дармонсизлик пайдо бўлгач, нафас олиш қийинлашиб, баданида бўлган ҳарорат ўтини рутубат-нам босиб, сўндиради. Қайси бир ўтни сув босадиган бўлса, унинг ўчмай қолиши мумкинми? Киши вужудида ҳарорат камайса, меъда сустлашиб, ейилган овқатлар яхши ҳазм бўлмай қолади. Агар ҳазм бўлмаяпти, деб кам овқат еса, кундан-кунга куч-қуввати пасаяди, кўп еса-чи, ҳазм бўлмаслиги орқасида вужуди касалланади. Ўтдан чироқ ёнган сингари, киши вужуди соғлом ва бақувват бўлса, димоғи ҳам чоғ бўлади. Ўт ўчса, шамъ ҳам ёнишдан тўхтагани каби, баданида қуввати кам одамнинг ақли ҳам етарли бўлмайди. Зеро, қувватсизлик мияга кўпдан-кўп зарар еткази, натижада ақл-идрок издан чиқади. Киши шундай ҳолатга тушиб қолса, шаклининг ҳам ўзгариб-хунук бўлиб қолиши турган гап.

Лекин дунё, юқорида айтганимиздек, пок қалбли, ақли баркамоя одамларсиз қолмасин. Уларнинг табиатлари ҳикматли бўлиб, тангри уларни бахт-саодат эгаси қилиб яратган. Агар бундай ақлли кишилар ҳаёт ва жамиятда ўз шахсий манфаати учун курашмай, ўз нафсини демай ҳалоллик билан иш юритсалар, қаноат билан тирикчилик қилсалар, уларни пайғамбар деса ҳам, валий деса ҳам, ҳақим — файласуф — донишманд деса ҳам бўлади. Бундайларнинг вужуди, шубҳасиз, меҳнат ва риёзат билан чиқиққан бўлиб, кўнгиллари фақат покликдан қувват олади. Уларнинг умри қанча узун бўлса, қанча кексайса ҳам юз-кўзлари шунчалик гўзал ва нуруний бўлаверади. Шунингдек, улар яшаган сари ақл ва билимга тўлиб, қанон қанча эскиргани билан ўз тусини йўқотмагани каби, яшариб юраверадилар.

Искандар устози Арастудан бу фойдали насихатларни эшитгач, хотиржам бўлди.

XLIII

Искандарнинг кўнгли жоду зулфидан холи бўлгач, ҳиндуга майл кўргизгани; яъни Кашмирдан Ҳиндистонга сафар

қилгани ва ҳинд ҳукмдори ўзининг аркони давлати ҳамда бир гуруҳ олимлар ҳаққи-ҳурматини шафе келтириб, ўз гуноҳига кечирим сўрагани; Искандар ўтинчии қабул қилгач, ҳинд ҳукмдори ҳукмдорлар ҳукмдори Искандарни Ҳинд сори бошлаб Нигор номли ўрмонда жойлашган қишлоқни томоша қилдиргани ва у ўрмоннинг тўрт томони васфидаким, таърифига тил ожиз, негаки жаҳонда мундоқ дилакаш масканнинг топилмоғи душвордир

Келиб чиқиши ҳинд наслдан бўлмиш доно бу тарихни бундай тасвирлайди:

Шу тариқа Искандар Кашмир юртини Феруз ихтиёрига топширди. Унинг бошини тож билан зийнатлади ва муайян миқдорда хирож тайинлади. Сўнгра тубандаги топшириқларни берди:

«Икки ой ўз мамлакатингга туриб, ишларингни тартибга сол. Шу муддат ичида аскар жамлаб, уларнинг ҳаммаси учун тегишли йўл харажатларини ҳозирлаб, бошқа ҳеч қандай ишга қарамай, бизнинг орқамиздан дарҳол Ҳиндистонга отлан!»

Шу каби топшириқлар билан ундан хотиржам бўлгач, унинг синглиси Меҳрозни тўққиз нарда орқасига яшириб, қоронги ҳарамини у билан ёруғ этди. Сўнгра Ҳинд мамлакатига қараб юриш қилажагини маълум қилиб, Ҳиндистон сари отланди. Лашкарларнинг ташвиш ва машаққати яна ортди, замонанинг ур-йиқити яна авжга минди. Бутун ер юзини лашкар тутгандай бўлди, унинг чанг-тўзони осмонни фалакни босиб кетди. Шу тариқа булар юрган йўллари ни манзил-баманзил таноб билан ўлчаб боришди. Қайси бир қишлоққа қўнсалар, у ерни ўз қўл остига ўтказар эди. Юксак тоғлар устида қад кўтарган баланд қўрғонларни ҳам қўшини поймол қилиб борарди. Искандар шу юришда йўлида учраган ёмонларни даф этди, лекин яхшиларнинг ҳурматини жойига қўйди. Унга қаршилик кўрсатган ва зўравонлик қилганларнинг шавқатини ер билан яксон қилиб, ўзига бўйсундирди. Искандар шу юриши билан Ҳиндистон мамлакатига қадар чўзилиб кетган ўлкаларда адолат ўрнатиб, бўстондек яшнатди. Ҳинд шоҳи Искандарнинг Ҳиндистонга юриш қилгани хабарини, то Кашмирга азм этиб, у ерни қандай фатҳ этганидан тортиб, уларнинг сеҳр-жоду ипларини бошдан-оёқ парчалаб, тилсимотларини вайрон қилгани борми, Кашмир халқига баъзан зўравонлик ва баъзан тадбир ишлатгани борми, ҳаммасини биттама-битта эшитган ва бу бўлган ишларга кўнглида ҳеч қандай шубҳаси қолмаган эди. Ҳинд Ройи

Искандарга ҳеч бир қаршилик кўрсата олмаслигини биларди. Шу вайдан ҳам жаноб Искандарга жуда кўп тортиқ тайёрлади. Барча ашё-матолардан тўққизталаб совга ҳозирлади, аввало ҳайбатли, ҳайқирганда бутун ер-кўкни ларзага соладиган филларни бир ёққа қўйди. Буларнинг сони ҳам тўққиз-тўққиз (бошқа бир ривоятда ўттиз тўққиз) қилиб жамлади. Ҳар бир филнинг гавдаси тоғдек бўлиб, бир чиранганда тоғларни қўпориб ташлар эди. Лекин бу филлар тоғ бўлганда ҳам бир бутун тошдан ташкил топган, кўринишида кулранг тошга ўхшарди. Бир учидан осмондай думалоқ тош бўлиб, бу унинг бошини билдирар, ўзи кема каби раво юрадиган ажойиб тоғ бўлиб, унинг икки ёнида елканга ўхшаган иккита қулоғи бор эди. Бу филлар кема эмас, кўк осмонга ўхшар, хартумлари эса сомон йўлини эслатарди. Хартум эмас, у домига тортувчи аждаҳога ўхшар, салобатда эса аждардан ҳам қолишмас эди. Фил хартумини ўз танаси бўйлаб айлантирганда худди тоққа аждаҳо чирмашаётгандек туюларди. У хартум плдиз отиб кетган кекса чинорга ўралса, ёки катта дарахтга ўхшаш минорани туртиб юборса, қулатар эди. Хартум атрофидан иккита тиш чиқиб турган бўлиб, буларни кўрганда осмон гуруҳи жисмлари уялар эдилар. У тишларнинг ҳар бири ажал дарахтининг танасига ўхшар ва терак танасидек оппоқ эди. Бу тишларнинг сифатлари «лом» ва «алиф» ҳарфларидан ташкил топган¹ «бало»нинг сифатларидан ортиқ бўлса ортигу кам эмас. Бу филларнинг жусаси фалакча бор, тишлари фалак устидаги янги қайрилма ойга ўхшар эди. Куч-қувват, савлати бу каби филларнинг ҳар бири устида шундай ёпинчиқлар ёпилган эдики, у ёпинчиқлар етти хил нафис гуллар солиб, зар билан тикилган ҳарир матодан бўлиб, устига яна дурри шоҳоналар ҳам қадалган эди. Яна ҳар бир фил устида ажойиб бир тахт бўлиб, ҳар тахтнинг ичида тўққизта бахти кулган ҳинд маликаси ўтирар эди. Уларнинг юзларидаги холлар худди кўз қорачигини эслатарди. Ҳаммаси запкнйларнинг холига ўхшаш ёқимли, барчаси ҳиндуларнинг зулфидек шўх-башанг, либослари сариқ ё қизил рангда бўлиб, худди баҳор билан куз араланиб кетгандай эди чамаси. Буларнинг остидаги филлар тинмай юрар, чунки булар у бечораларга на тинчлик ва на уйқу берар эдилар. Бу филлардан

¹ Бу мисра талқини бундай: филнинг тиши шакли алифдек бўла бориб, ломдек эгилашади. Шу ўхшатиш орқали алифдек тўғри тишлар лом каби эгирилариинг дастидан (Ло — инкор маъносини билдирди) балогардон бўлиб кетганлигига ишора қилинади. (Муҳаррир изоҳи.)

ташқари яна филмисол, девмонанд, елдай югурук бедов отлар ҳам бор эди. Бу отларнинг ҳар тўққизтаси бир хил тусда бўлиб, буларнинг гўзаллиги олдида кўзга бошқаранг кўринмас эди. Кўринишда бу отларнинг ҳар бири бир парига ўхшарди-ю, аммо табиатан девдан қолишмас эди. Югурганда буларнинг ҳар бири шамолдан ўзар, шамолгина эмас, осмон отидан ўзар эди. Булар шундай тез ва текис юрардиларки, устидаги одамлар ҳеч бир озор топмас эди. Бу чавқар отлар ҳар бир қадам ташлаганда замона кечакундузи кўз илгамас даражада орқада қоларди. Ҳар бўз отларки, кўкка қараб кишнаганда, қуёш отининг шуъласидек ўт чақнар эди. Ҳар тўққиз отнинг гажим — ёпиғи ҳар хил рангда бўлиб, унга тақилган қўнғироқлар заррин тусда эди. Буларнинг устига ҳинду найзабозлари минган бўлиб, устларидаги тўнлари заррину камарлари олтин эди. Саман отга сувори бўлган чавандозлар эса қўлларида найза тутган, эгниларига ўқ ўтмас зирҳли кийимлар кийган эдилар. Булар Зухал юлдузи сингари олтин рангда, Баҳрём юлдузидай оташин ва ғазабнок, ўйлаганлари нуқул уруш ва адоват эди. Буларнинг қулоқларида қуллик ҳалқаси бўлишига қарамай, ўзларини олтиндек арзанда ҳис қилар эдилар. Яна буларнинг ҳаммасининг юклари бўлиб, бу юклар чархпалакдек катта ва оғир тугунлардан иборат эди. У юклар ичидаги ҳар хил ажойиб матоларнинг майин ва нозикликда тенги йўқ бўлиб, улар билан хаёлни ҳам пардапўш қилиш мумкин эмас эди. У кийимлар шундай юпқа эдики, кийгандан киши танаси пардаланмас, ўн қаватидан ҳам бадан кўришиб турар эди. Яна шунча адад олтин идишлар бўлиб, қуёшдек ярқираб турар эди. Улар ичидаги покиза косалар, ниёлалар, қадах ва жомлар худди хуршиддек тобланар эдилар. Яна шунча шакарғуфтор, шакарғуфтор эмас, балки ширинсухан тўтилар ҳам бор эди. Буларнинг танаси зумуррад шаклида-ю, тумшуклари қипқизил лаълга ўхшар, улар шу лаъл орасидан сўзлаганда дурру жавҳар тўкар эдилар. Яна шунча, латофатда жаннат товусларини эслатадиган зебожамол товуслар бор бўлиб, булар кишининг ҳушини олишга қасд қилган гўзал санамларга ўхшардилар. Бошларидаги тожлари эса келинлар бошига тақиладиган жиганинг ўзгинаси эди. Яна сандал, уд, мушк ва кофур каби муаттар моддалар жойланган тўда-тўда идишлар уюми бор эди. Шунчалик кўп тортиқлар муҳайё қилинган эдики, уларни тамошо қилишдан кўзлар қамашар эди.

Булардан ташқари, мамлакат ақобирлари бор эдиким, улар элу юртнинг умиди эди. Уларнинг ҳаммаси илм ва

билимда Афлотун даражасидаги, Арасту мартабасидаги олимлар эдилар. Булардан ташқари, яна бир гуруҳ тақводорлик билан ном чиқарган, тонгда чиққан қуёшдек покиза зотлар ҳам бор эди. Буларнинг ҳар бири Исо пайгамбардай ҳаётбахш нутққа эга-ю, Фаридиддин Аттордай шакарғуфтор, ширинсухан одамлар эдилар. Шоҳ мана шу улуг кишилар олдида хижолат чека-чека кўп ожизликлар билан уэрхонлик билдирди:

«Мен шоҳнинг бир настарин қулиман, бошим даргоҳининг тунроғи орзуманда. У кишига адоват қилишни хаёллимга ҳам келтирмаганман. Бундай ёмон хаёлларга боришга ҳаддим борми? Шундай хаёлга борган тақдирда ҳам қўлимдан ҳеч нарса келмайди. Унинг қули бўлганимдан кейин унга қарши чиқа олмайман. Лекин кел деб амр этганида боролмадим. Иқрор қилиб айтаманки, ўша вақтда маъзам йўқ эди. Мактубини элчида тура солиб олдим-да, ҳурмат билан ўпиб, бошим устига қўйдим. Мен унга кўп хизматлар қилиш ниятида эдим, аммо ҳузурига боришга имкон бўлмади. Аммо фармонида бўйин товлаб саркашлик қилмадим. Буйругини жоним билан қабул айладим. Бу бобда элчи кўрган-билганини тангри ҳаққи яширмай айтгандир. Шунингдек, у пайтда ўзим анча бемор ва мажруҳ эдим. Узримни қабул қилурлар, деган умидданам, зеро маъзурман. Агар шоҳ узримни қабул қилиб, вайрона кишваримга ташриф буюрсалар, лутф-марҳаматлари билан халойиқ ўртасида менга иззат-обрў бағишласалар, кўрсатган меҳрибонликларидан бошим кўкка етган бўлур эди. Таннимда жоним бор экан, баданимда жондан нишон бор экан, у кишига қулчилик қилур эдим. Агар тангри кўрсатмасин, қаҳр айлаб, дўстлик қадахининг майига захар қотиб юборсалар, яъни мени гуноҳкор деб ҳисобласалар, бу ҳиндунинг кунни қаро бўлса, на чора. Узримни қабул этмасалар нима ҳам қила олур эдим. Яхшиси, бу ҳиндистонликда ақл йўқ экан, деб қўя қолсинлар!

Мени шоҳ сўзи билан гуноҳкор деб билинг, эй жамоат! Лекин сизлар шафоат қилмасангиз бўлмайди. Шак-шубҳа йўқки, жанобнинг вужуди шафқатга тўла, мусаффо хотиралари кўзгудек софдир. Инонурманким, сизлар шафоат қилиб турсангиз, у киши иноят айлаб гуноҳимдан ўтгайлар».

Ширинзабон ҳинду, ҳиндугина эмас, ҳинд аҳлининг подшоиси шу каби сўзлар билан гарчи уддабурон бўлса-да, денгиз (Искандар) олдида ҳасча кўрипувчи мамлакат ақобирларини Искандар ҳузурига юборди.

Улар совға-саломлар билан йўлга равона бўлганча ўз-

ларини ҳар қадамда енгил ва хурсанд ҳис этдилар. Ва ниҳоят, Искандарнинг ўрдасига етдилар. Улар аввал давлат бошиқлари ҳузурига, сўнгра илм-ҳикмат арбобларига томон юзландилар. Улар ҳам иззат ва эҳтиром кўрсатдилар, булар ҳам салом-алиқ қилдилар, аҳли вакил келганини Искандарга билдирдилар. Искандар шоду хуррамлик билан тахт устига чиқди, ҳинд рои унинг ғазабидан омон қолди. Хушхабардан Искандар гул-гул очилиб, кўнглидаги ғам-ғусса тарқалди. Бу вакилларнинг Искандар олдида қиммати ғоят катта эди. Бинобарин, улар томонидан келтирилган совғаю пешкашлар унинг наздида бир қора пулчалик ҳам кўринмади. Шоҳ уларни лутф-икром билан ўз ҳузурига чақириб, шоҳона бир улғуворлик билан сўз бошлади. Ҳалиги уламои боамал кишилар келгач, буни улғу бахт деб билиб, уларни тахтдан тушиб, тавозеъ билан қарши олди. Улар билан кўришганда эгилиб, ўзини паст тутиб, дин аҳлларига ихлосманд эканлигини изҳор айлади. Кейин илм-ҳикмат аҳлларига юзланиб, уларнинг ҳам ҳаммасига илтифотлар кўрсатди. Бахтиёр шоҳ, руҳонийларга ҳурматсизлик бўлмасин, деб ўз тахтига ҳам чиқиб ўтирмади. Такаллуфсизгина ерга ўтириб, уларни ҳам қўлдан келганча иззат-эҳтиром билан ҳаммасига муносиб жой кўрсатиб, ўтқазди. Сўнгра, узрхонлик билан сўз бошлаб, йўл машаққатлари юзасидан уларнинг кўнгиллари сўради. Меҳмонлар аввал Искандар ҳақиқа дуо қилдилар, ундан сўнгра ўз шоҳларининг гуноҳи устида тўхтадилар.

Искандар бу мўйсафид машойихларга хоксорлик билан муносабатда бўлиб, деди:

«Сиз нимани илтимос қилсангиз, уни қабул қилмоқ биз учун ҳам фарз, ҳам қарзидир. Сизнинг шоҳингизнинг бир оз гуноҳи бўлса ҳам, аммо у иноят ва марҳаматга сазовор одамдир. Агар гуноҳ ва итоатсизлиги кўп бўлганда ҳам айбини бўйнига олиб тургани туфайли, қарам-яхшилиқ қилишим лозим бўлур. Хусусан, Сизнингдек азиз, донишманд ва мўътабар кишилар унга шафеъ бўлиб, ҳимоянгизга олиб турганингиздан сўнг, афв этишдан ўзга нима қилишим ҳам мумкин? Гуноҳи оз эди, ҳатто кўп бўлганда, жазолашга сазовор бўлганда ҳам унинг бутун гуноҳларини кечдим, уруш ва адоватдан қўлимни тортдим. Бинобарин, иноят қилишимга қатъий инонган ҳолда, шоҳингиз бемалол қароргоҳимга марҳамат қилсин. Ҳинд юртининг ишини ўз қўлига топширай, бошини салтанат тожи билан сарфароз этай. Шоҳлик тахтига ўтқазиб, ўз кишварини ободонлаштирайсин, байрогини фалакка қадар юксалтирай. Бунга боис Сизнингдек табаррук зотлар билан кўришганим

ва мулоқотда бўлганимдир. Сиз бу тарафга қадам ранжида қилиш билан мени шод ва мамнун этдингиз. Ранж-машаққат чекиб келганингиз учун узр сўрайман ва сизларга ташаккур билдираман. Бир мамлакатга четдан бир шоҳ кирганда, «омонлик моли» бериш қадимий одатлардандир. Аммо ҳозирча бу элдан маблағ талаб қилмаймиз. Ҳинд рои салтанат хизматиға яна бош-қош бўлгач, бу мамлакат халқидан хирож-олишга киришар. Ҳозирча халойиқнинг эҳтиёжини назарга олиб, уни икки йиллик хирождан озод қилмоқчимиз.

Искандар шу хилдаги қарамларни кўрсатгач, унинг ҳузурига келганлар бунинг лутф-марҳаматидан бағоят миннатдор бўлдилар. Улар Искандардаги юксак ахлоқни, бениҳоя бахшишу эҳсонларни кўриб, унга қандай ташаккур айтишни ҳам билмай қолдилар ва ҳатто дуо қилишда ҳам паришону ошуфтаҳол бўлдилар. Уларга қутилмаганда шундай шодлик юзландики (ахир улар бундай бўлади, деб ҳеч ўйламаган эдилар), қувончдан ўзларини қаерга қўйини билмай, эсанкираб қолдилар. Ниҳоят, бир амаллаб ўзларини қўлга олиб, дуо қилиш йўлини тутиб, дедилар:

«То осмон ўз ҳаракатида давом этиб, осмон устида қуёш сайр этар экан, тахтинг осмон устида-ю, қуёшнинг думалоқ ёстиги сенинг суянчиғинг бўлсин! Фалак сендек огоҳсиз, жаҳон сен каби шоҳсиз бўлмасин. Барча олам сенга қарам, етти иқлим сенга таслим бўлсин. Бахт сенинг юзингни осмон офтобидек шарофатли қилсин, дилингни эса ойнайи жаҳоннамодек равшан айласин. Ҳузурингга келганимизда беҳолликдан, кўрқинчдан сўз айтишга лол эдик. Сени ўзга шоҳлардек гумон этган эдик, лекин сен бошқа шоҳлардан фарқли экансан. Энди билдик, улар қора тупроқ бўлса, сен тангрининг марҳамати билан пок нурдан яралган экансан. Халқлар бошида турган кўп шоҳларни кўрганмиз, лекин шоҳларнинг султони ўзинг экансан. Сендаги бу яхши хулқларни кўргач, кўнглимизда ваҳима ҳам, хавф-хатар ҳам қолмади. Узоқдан гулни ўт деб гумон қилиб, яқин боргач, унинг исидан жон тошган одамга ўхшаб, жанобинг билан муомала ва муносабатда бўлгач, марҳаматинг олдида ҳайратимиз янада ортди. Сенинг қилаётган ишларингни кўриб ва тафаккур қилиб, ҳайрон қолдик, ҳайратимиз яна зиёда бўлди. Сенинг сифат ва хислатларингни ўз кўзимиз билан кўриб, бир инсонда шунчалик иқтидор ва фазилат бўлганига ажабланиб қолдик. Ҳақ таоло сенинг вужудингни малоиксифат қилиб яратган экан. Коинот бир нафас ҳам сенсиз бўлмасин. Ҳинд рои сенинг бундайлигини билганда, аллақачон

хузуринга келган бўлур эди. Агар уни келтиришга, юзини остонанга суртишига ижозат берсанг, бориб афву марҳаматингни баён қилайлик, ҳазин кўнглини шодлантирайлик. Уни келтириб, сенга қуллуқ қилдирайлик, сенинг қадаминг хокидан у ўз кўзини равшанлантирсин. Шоҳ ҳам шу аснода:

— Сизнинг мақсадингиз нима бўлса, менинг тилагим ҳам шудир, бундан ўзгаси ҳаром бўлсин! — деб юборди.

Шундан кейин жамоат ўрнидан туриб, дуо қилди ва ер ўпгач, келган тарафига равона бўлди. Шодмонлик билан ҳинд ройи олдига бориб уни ҳам шодлантирдилар. Барча ҳолатдан уни хабардор этгач, ўзлари билан ҳамроҳ бўлган ҳолда, Искандар хузурига боришини илтимос этдилар. Рой ўзининг хатарли аҳволига шу тарзда нажот топгач, худди ўлган кишига жон битгандек бўлди. Ҳалиги жамоатни олдига солгани ҳолда, шоҳ остонаси томон йўл олди. Яна аввалгига нисбатан ҳам кўп ва қимматли тухфалар олдики, уларни тавсиф қилишга ҳарф ҳам, товуш ҳам етмайди. Ҳалиги кишиларнинг йўл бошчилигида ҳинд ройи ишонч ва қатъият билан водийларни босиб, бора-боргунча Искандар таърифини эшитиб борди. Унинг қуёшдек саховати манфаатли эканини бояги жамоат турли мисоллар билан тушунтирдилар. Шу каби Ройнинг кўнглини кўтарадиган, уни умидвор этадиган сўзлар билан Искандарнинг даргоҳига кириб келдилар.

Мазкур жамоат билан Ҳинд ройини бирга келганини мулозимлар шоҳга хабар қилдилар. Яна:

«Донишмандлар мажлисга нур бағишласинлар!» — деган фармони олий берилди. Бундай ҳукмга мунтазир бўлиб турган у жамоат ройни шоҳ хузурига дохил этдилар. Унинг эғнида либос ўрнига кафан, бўйнида қилич, юрагида ўлим хавфи мавж урар эди. Искандар бу аҳволини кўриши биланоқ ҳайратга тушди. Зеро, ройнинг бу даражага лойиқ гуноҳи йўқ эди. Ўзини бу қадар хўрликка солиши ўринсиз эди. Шафқат-муруватни ўзига фан қилиб олган шоҳнинг фармони билан ройнинг устидан «кафан»ни, бўйнидан «қилич»ни олдилар ва эҳтиром билан уни олий мақом шоҳнинг олдига олиб келдилар. Шоҳ эъзоз-икром билан уни қаршилади, қучоқ очиб кўришди, бу билан унинг бошини осмонга етказди. Қучишдан кўнгли шодланган рой, қайтиб, келтирган совға-саломларини ҳаё қилди. Искандар уларни мамнуният билан қабул қиларкан, султонларга хос тартиб-қоида билан ройга ўтириш учун жой кўрсатди. Бу илтифотлар ройнинг кўнглида бўлган ҳамма ваҳималарни даф этиб, юрагидан ҳар хил анди-

шаларни кўтарди. Яна Искандар дин аҳллари-ю, илм-ҳикмат вакиллари ҳам аввалгидек иззат-ҳурмат ва миннатдорчилик билан қаршилагани ҳолда, уларга кўп иноятлар қилди — мукофотлар берди. Шоҳ уларга бениҳоя чиройли муомалалар билан жоннавозлик, жоннавозлик эмас, меҳмоннавозлик кўрсатди. Шундай йўл билан бутун ҳинд элини шоҳи жаҳон ўзига асир қилди, вафо ини билан уларнинг ҳаммасини ўзига банд этди. Базм ҳаддан зиёда ёқимлигу гурунг ниҳоятда файзли бўлиб, бир-бирига уланиб кетди. Шоҳнинг беқиёс лутф-марҳаматини кўргач, Ҳинд ройи ўрнидан туриб деди:

«Бутун дунёни ўз қўли остига олаётган шоҳ, бизга қарам айлаб, бу ҳинд кишварини ўз рухсорлари билан зийнатлаб, у ерда бир неча ой тўхтасалар ва бутун ҳинд диёрини айланиб тамошо қилсалар. Зеро, бу мамлакат кўп гаройибот ва ажойиботлар конидир. Ажаб ўрмонлару кишини ҳайратга соладиган ваҳший ҳайвонлару қушлар бор. Бир қанча фурсат сайр-саёҳат қилиш билан хордиқ чиқарсалар, фароғат қилсалар қандай бўларкин. Ғолибо, қишга ҳам яқин қолди, қиш ичида қилинадиган ишлар ҳам унча кўп бўлмаса керак. Май ва мусиқа билан айш-ишрат қилиб, кўнгилларини хушнуд айласалар, деган умиддамиз. Хусусан, Ҳиндистоннинг қиши киши табиатига худди наврўзи олам кунларидек ёқимли таъсир этади. Булут ёмғирли, дарахтларга атиргуллар чирмашган бўлади, на иссиқ, на совуқ, на лой ва на чанг бор. Қуёш Ҳамал буржига кўтарилиб, ҳарорати ошган пайтда қай томонга бўлмасин юриш ният қилинса, қўшин тортилса дуруст бўлур, у пайтда йўллар ҳам очилур, ҳар ишни қилиш мумкин бўлур, деб ўйлайман».

Бу гап Искандар кўнглига маъқул тушиб, худди ташна одам сув кўрганда қувонганидек бўлди. Жуда хушҳоллик билан бу таклифни қабул айлади. Шу баҳона билан ҳинд элига кўп бахт-иқбол ёр бўлди.

— Қайси томонга бошласангиз, — деди Искандар, — бу киши ўша ерга қўнайлик.

— Пойтахтимиз Дехлидир, — деди рой, — юкларни ўша ерга туширмак муносибдир.

— Қўшин шаҳар ичига сизмас, — деди шоҳ, — уларни ўрмонга жойлаштирилса ҳам бўлур. Аммо сиққанда ҳам шаҳарда туриши унча маъқул эмас. Зеро, улардан халққа зиён-заҳмат етиши мумкин. Бинобарин, биздан илгари биров бориб, шаҳар ташқарисида бирон жой кўрса дуруст бўлур эди. Йироқроқ бўлса ҳам зарари йўқдир, улар шаҳардан четроқда истиқомат қилсалар ҳам бўлади.

Рой яна илтимос қилиб, деди:

— Мамлакатларнинг фотиҳи бўлмиш шоҳ рухсат этсалар, бу ишларни саранжомига етказиш учун мен қулингиз борсам, шоҳнинг қўнажак манзилларини ҳам аниқласам. Акс ҳолда, кўнглим тинчланмас, ҳар нафасда ташвишланурмен, хотирим жамъ бўлмагай.

Бу сўзлардан қаноатланган саодатли шоҳ ҳинд ройига тахт, тож ва шоҳлик камарини иноят қилди. Унга чопганда тупроқларнинг чангини тўзгитадиган, каркидек зўр, танази филдек келадиган зеб-зийнатли, эгар-жабудқли ёппи-чиғига гавҳар каби қимматбаҳо тошлар қадалган бир от ҳам ҳадъи қилди. Ройни отга миндириб Ҳиндистонга узатди ва ўзи ҳам орқа-орқа ўша томонга жўнади.

Ҳинд шоҳи ўз юртига етгач, ўз халқига мужда етказди. Душмандан омон қолганини билган катта-кичик, яхши-ёмон — ҳамма қувонди. Искандарнинг қилган қарам ва яхшиликларини эшитиб, ҳамма беҳад шодланди ва дуолар қилди. Рой ўз элини хушдил қилиб бўлгандан сўнг, Искандарни жойдаштириш тадбирига бел боғлади. Юқорида Нигор деган қишлоқ ҳақида гапирилган эдики, бу ўрмонзор ов қилиш учун ниҳоятда қулай, кўнгина турли-туман қуш ва жониворлари бор эди. У ўрмон эмас, афсонавий Эрам боғининг тимсоли бўлиб, ажойиблиги билан ақлу тилини лол қилар даражада эди. Ўрмондан анбар атрининг ҳиди эсар, қора тупроғидан эса, бўтакўз гулининг бўйи анқир эди. Сандал билан обнус дарахтлари худди мунчоқ билан қаҳрабодек ёнма-ён турардилар. Сандал дарахти томонидан эсанг шамол киши димоғини сандал ҳидига гарқ қилар эди. Бу ҳидлар бутун тоғ ва ўрмонларни тутиб кетган, тупроқлар ҳам сандал иси билан қопланган эди. Дарахтларнинг шоҳига чирмашган сандалмисол илонлар кумушбадан гўзалнинг сочидан қолишмасди. Қалампир-мунчоқ сунбул томонга эгилгани каби сунбул ҳам қалампир-мунчоқ томон бош эгган. Ҳар бир дарахтнинг боши кўкка қараб чўзилиб кетган бўлиб, қуёш барглари орасида кўринмай қолган. Барглари қуёш нурини шунчалар тўсиб ташлаганки, қуёш тупроққа ўз шуъласини соялар орқали сочарди. Ўрмондаги чинорлар ўз панжаларини (шоҳшаббаларини) ҳинага бўягандек, офтоб нурларига бўяб олганлар. У ердаги ҳиндий ёнғоқларнинг бўйи осмонга етганидан, гўё ёнғоқ ҳидидан фалакнинг боши айланадиган бўлиб қолган. Ҳаммаёқ ҳиндий ёнғоқзори билан қопланган бўлиб, шоҳларидан дорчиннинг ҳиди келар эди. Зайтун дарахтлари ҳам осмонга туташиб кетгани туфайли, чархи фалакнинг зайтунлари бундан хижолатда эдилар. Осмони

фалаккача бўй чўзиб кетган ҳамма дарахтларнинг шоҳларига ток чирмашиб чиқиб кетган. Юлдузлар дунёсини кузатувчи мунажжимлар, у дарахтлардаги узум бошларини кўриб, осмонда Хулқар юлдузининг сон-саноғи йўқ экан, деб ўйлайдилар. Ўша дарахт шоҳларига чирмашиб кетган тоқлар осмондаги афсонавий Сидра дарахтига каманд ташлаб, унинг шоҳларини ўраб олгандай. У узум бошларини кўрган хомхаёл ўғри учун осмонга чиқиш ҳам унча қийинмасдек туюлар эди. У дарахтларнинг сариқ барглари, куз пайтида, худди фалакнинг ҳар томонга сочиб қўйган минг-минглаб юлдузларини эслатарди.

Бу ўрмонзордаги ҳар турли қушлар осмонни сайр қилиб учганларида, қушга эмас, балки қийғир шаклидаги Уқоб юлдузига ўхшаб кетардилар. Гала-гала ажойиб тўтиларнинг дилкаш наволари ўрмоннинг ҳаммаёғидан эшитилиб турарди. Қайси дарахтга уларнинг галалари қўнсалар, у кўмқўк бўлар, кўмқўк эмас, гўё уларга яшил тусли Хизр пайғамбар қўнғандек туюларди. Булар қўнган дарахт баргсиз чинорга, йўқ, чинорга эмас, кўк осмонга ўхшаб кўкариб қоларди. Кўк эса осмон ҳам эмас, гул ниҳолига, гул бўлганда ҳам қизил рангли гулга ўхшар эди. Қизил тўтиларнинг ранги гулнорни эслатарди-ю, аммо тумшуқлари олов шуъласи рангида эди. Уларнинг ҳаммаёғни босиб кетган қизил-яшил ранги шамлар шуъласидаги бир маҳобатни кўз ўнгингизга келтирар эди. Яна гала-гала гапирувчи майналар бор бўлиб, улар худди ҳиндулардек сўзга уста эдилар. Майналар учун худди ҳинду ўйинчилариникига ўхшатиб, олтинрангли кимсоқ билан зийнатланган қафас қилинган. У тўмтайган эмас, зарварақ тожга ўхшатиб безатилган қафас. Унга солиб қўйилган майналар, қаёқдан чиқишни билмай, тутқунликдан зорланиб сайрар ва гапирардилар. У ернинг турланиб юривчи гўзал товуслари гўё малак тоифасидан бир намуна эди. Улар ҳар томонга жилва қилиб, мастларча ноз билан юрганларида май қувачаси каби мастона бўйин тоблар эдилар. Буларнинг бўйинлари тўқ кўк-ложувард тусли бўлиб, усти яна зарҳал билан қопланган. Қирғовул ва какликлари ўз юриши билан кишининг эс-хушини ўғирлар эди. Қирғовуллар сарв дарахтига томон юрганларида, сарвнинг ўзи ҳам гулдастага ўхшаб тилларанг қирғовулга қараб эгилар эди. Товус эса Сидра дарахти устида **Ибраил** фарштаси ўтирганидек, дарахтнинг энг юқори шоҳида ўтирар эди.

Бу қишлоқнинг ерларини зумурраддек сабзалар қопланган, яшил осмон эса унга гўё забаржад сеппиб турарди.

Бу ўрмоннинг шимолида Синд дарёси бор, жанубида Ҳинд шаҳри қад кўтариб туради. Бу дарё ичида юзлаб кема-лар фалак денгизидаги янги ойдек суръат билан сузиб юради.

Шарқий чегарасида бир қамишзор бўлиб, унинг тавсифини қилиш учун бир неча дoston камлик қилади. Бу қамишларнинг ичи бошдан-оёқ шакар билан, шакар эмас, лиммо-лим қанд билан тўла. У қамишзорнинг суви шундай ширинки, худди шарбатнинг ўзгинаси; сувнинг остида эса балчиқ ўрнига шакар қатламлари босилиб ётади. Ғарбий чегараси баланд тоғ билан ўралган бу ўрмондаги тўрт фасл ҳам баҳорни эслатарди. У ерда кишин-ёзин райхонлар гуркираб кўкариб ётарди-ю, асалпаз боларилар у гулзорнинг боғбонлари эдилар. Бу ердаги асалариларнинг сон-саногии йўқ бўлиб, ҳаммаси шу тоғ ораларини асал билан тўлатиб ётардилар. У тоғнинг қайси тошига назар солманг, ундан бир булоқ сувидек асал оқиб чиқарди. Одамлар у тоғнинг қай томонидан ўтмасинлар, жылга-жилга бол оқиб ётганини кўрардилар.

Бу тоғда минг-миглаб кийик галалари гул ва асал ичида гижинглаб юрарди. Қамишзориди эса буги ва маралларнинг оёқлари шакар шираларига ёнишиб, сайд ва тутқун бўлиб ётардилар.

Сув билан тўла тўқайларида кумушранг балиқлар сон-сиз бўлиб, фалак балиғи бўлмиш ой буларга нисбатан кўрименз эди. Яна ўрмон атрофида овлаш учун ҳар турли ҳайвонлар беҳисоб эди. Энди қишлоқнинг одамлар истиқомат қиладиган шаҳарчасига келганимизда, васфи тасвирга енгмасди. Унинг қай тарафига қараманг, гўзаллигидан кўзингиз қамашарди.

Бу ўрмоннинг чор атрофини қалам билан банд этдим. Ери бағоят текис, гул ва сабзалари беихоё кўп. Бахтиёр Ҳинд ройи йўл бошлаб, раҳнамалик қилиб, Исқандарни шу ўрмонга туширди. Бутун қўшин ҳалиги тасвирланган сабзаворга кўнди, яна осмон каби баланд қароргоҳлар қурилди. Исқандар гоёат хурсанд ҳолда у ернинг ҳар томонини эҳтиётлик ва хушёрлик билан айланиб, кўриб чиқди. У синчковлик ила ҳар тарафга кўз соларкан, у ернинг табиат бойлиғи ва паст-баланд тузилишини кўриб, ҳайрон қолди. Рой унга анча қуллуқ ва ҳурмат изҳор қилдики, биз унинг шарҳини қисқагина баён айладики. Исқандар бутун машғулотини йиғиштириб кўйиб, қиш бўйи шу ерда айш-фароғат билан дам олишга шайланди.

Эй соқий! У зарнигор қадаҳни, майнинг лаълин рангидан жилоланувчи гавҳарнигор қадаҳни келтир. Мен гўзал

Нигор ўрмонида мақом тутдим, энди менга, албатта, зарнигор жом керак!

Эй муганний! Мунгли бир оҳанг чал, унга ўзинг ҳам жўр бўлиб куйла. Зеро, Ҳиндистонда яна бир гўзал майсазор менинг бошимга қора кун солди.

Эй Навоий! Қаламинг яна не ишлар қилди? Ёзганларинг Ҳинд мулкича бўлиб кетди-ку. Ҳиндилар ўз мамлакатларида қанча савод кўрган бўлсалар, бу саводингни кўриш билан уларнинг ҳаммасини унутадиган бўлдилар-ку!

XLIV

Афв фазилати ҳақида. Дарёдил жувонмардлар айбдорлар гуноҳининг хас-хашақларини бахшиш (афв) насими билан йўқлиқ соҳилига сурадилар ва уларнинг юзларида дарё мавжидек ажин қолмайди ва ҳайронлик қоронғуликлариди овораларнинг йўлини қарам шамъи билан ёритиб, у қоронғу водий ҳалокатидан қутқарадилар ва бу қоронғуликдан ўзларига озор етмайди

Қайси шоҳ афв билан қарамни ўзига одат қилиб олган бўлса, у бошқа шоҳларга нисбатан ҳурматлироқ бўлади. Жувонмардликни — саховатни ўзига ҳунар қилиб олган киши жаҳон аҳли ичида ягона ва тенгсиздир. Кимки ўз зулми билан халққа хавф солмаса, шуни энг сахий ва қарамли одам деб бил. Афв-қарамни ўзига касб қилиб олган одам золимлардан иптиқом олмайди, демайман, йўқ. Лекин гуноҳкор ўз гуноҳи юзасидан тавба қилиб узр сўраса, унинг гуноҳини афв дарёсининг суви билан ювиб юборади. Агар гуноҳкор уятдан бошини қуйи солса, мард унинг бошини тиг билан баттар эгмайди. Агар бировнинг оёғи тойиб, гуноҳ лойига ботиб қолса, афвкор шахс унга кўлдош ва таянчлик бўлмоғи керак. Айбдор ўз нуқсонига иқрор бўлиб, кечирим сўраса, илтифот билан унга тадбир кўриш керак. Агар гуноҳкор ҳурматли кишиларни восита қилиб, ўз гуноҳининг кечирилишини сўраса ва ҳукмроннинг амр-фармонига ҳам бўйин эгса, афв этишининг имконияти бўлса, унинг гуноҳини кечмоқ керак.

Эй, халқ устида шоҳ бўлиб турган банда! Агар огоҳ бўлсанг, менадан бир неча сўз эшит:

Сенинг ҳукмингга бўйсунушга мажбур бўлмиш ҳар хил халқ гуруҳлари борки, шоҳ бўлишингга қарамай, сен ҳам шу гуруҳлардансан. Зеро, яратилишда ҳамма одам бир жинсдандир. Уларнинг кўплари билим ва камолотда сендан мўътабар, қобилиятда ҳам сендан юксак турадилар.

Худо сени уларга амиру уларни эса сенинг амр-фармонингга бўйин эгувчи қилиб қўйди. Борди-ю, ўшалардан бирига сенинг мартабангни берган бўлса, амрига бўйин эгмай нима қила олар эдинг? Фарқ шу ердаки, ҳақ таоло сенга бахт ато қилиши натижасида сен ҳамма халққа бошлиқ бўлиб қолдинг. Гуноҳинг учун тангридан омонлиқ тиланингда, ўзингни уларнинг бири деб гумон қил. Ниманики ўзингга нисбатан нораво деб билсанг, уни халққа ҳам асло раво кўрма. Гуноҳкорни жазолаш ҳақида ҳукм чиқазмоқчи бўлганингда, худо олдида ўз гуноҳларинг борлигини ҳам эслаб қўй. Ёмонга жазо бериш — гарчи қонун ва сиёсат юзасидан тўғри бўлса ҳам, аммо адолатли ҳукмдорнинг асл йўли — шафқат-муруватдир. Бировни қатл этиш лозим бўлиб қолса, имконият борича унинг ўлимини кечиктиришга урин. Бир шахс ўлимга қанчалик сазовор бўлса ҳам, унинг ўлимини орқага суриш, бу ҳақда шошмаслик яхши. Одамларни шошиб-пишиб, дарҳол ўлдириб юбориладиган бўлса қамоқ, зиндон, кишан каби нарсалар беҳуда экан-да! Айбдор бугун зиндонда қолса, нима зиёни бор? Керак бўлса уни эртага ҳам ҳалок қилиш мумкин-ку. Бегуноҳ бир бечорани шошқалоқлик қилиб, бугун ўлдириб юборсанг-да, эртага унинг чин аҳволини билиб, «аттанг» деб қолсанг, сенинг ҳолингга вой! Ундан кейин ўзингни ўзинг ўлдирсанг не фойда-ю, ўз қўлинг билан бошингни кессанг нима фойда? Жонингни эваз қилганингда ҳам даво топмайдиган бўлгач, бировни жароҳлатиб нима қиласан? Бир иморатни бузиб ташлаганингдан сўнг уни қайта тиклаб, ўзидек қиламан деб овора бўлма, чунки унинг бутун ашёлари шикастлангандир. Ўйлаб қара, у зор, мазлум она ўз боласини тарбиялаб вояга етказишда қанча ранжу машаққат чекди! Боламнинг уйқуси бузилмасин, деб қайғуриб, кечалари ўз уйқусини ҳаром қилди. Фалак ўттиз-қирқ йиллаб айлангунча, унга меҳрибонлик билан тарбият берди. У узоқ муддатдан сўнггина баркамол ҳаёт йўлига тушди, одам сонига кирди. Сен ўзингнинг зулмкорлик одатинг бўйича, андиша қилмай, унинг бошини кесингга ҳукм этасан. Аслида унинг бу офатга йўлиқishi, унга тўн ва кишан каби ёпишган тама натижасидир. Унга юз берган бу шумлик, сенга маҳкум бўлишини ният қилганидан эмас, йўқ, ўз нафсининг балосидан бўлди!

Эвоҳ! Бундай ишни қайси бахтсиз қилмасин, унга шу хилда қаттиқ жазо бериш равоми, ахир? Қўйларни бўғизлаш бўрининг табиий одати экан, у чўпон меҳнатининг андишасини қиладими? Йўқ! Йиртқич росу наптарни ҳалок қилар экан, унинг етим жўжалари очликдан ўлиб қо-

лишининг ташвишини тортадими? Йўқ. Агар айбдор ҳақиқатан ўлимга сазовор бўлса, унинг яна икки кун зиндонда ётишининг не зарари бор? Ва агар бир киши шу хатони қилган экан, балога гирифтор бўлай, деб қилмаган-ку. Агар бир кимсанинг гуноҳи исбот бўлса-ю, тавба қилиб узр сўраса, сен афв-карам айлаб, гуноҳини кечсанг, агар унинг вужудида одамгарчилик бўлса, то умрининг охиригача бундай ёмон ишни қилмайдиган бўлади-ку. Уни сен жон-дил билан ҳурматласанг, яъни ўлимдан сақлаб қолсанг, бу сенинг камоли афвкор эканлигингни намойиш этмайдими? Унинг тирик қолиб юришидан мақсади ҳам сенинг бу яхшилигинг эвазига умр бўйи яхшилик қайтариш бўлиб қолади-ку. Агар у юз жон топса ҳам фидо айлаб, сени рози қилади ва ҳақингни адо этади, албатта. Агар борди-ю, у яхшилигингга яхшилик қайтара олмаса, тангридан ундан ҳам яхшироқ эваз қайтажагини унутма. Шунингдек, у сенинг яхшилигинг эвазини қайтариш тўғрисида ўйламаса, дунёда яхши от қолдиришининг ўзи кифой эмасми?

Искандар одамларга юқоридаги каби лутф-карамларни қилганда ўзидан кейин яхши от қолдиришни ҳам ўйлади. Кимдаки мана шундай карам жавҳари бўлса, ҳозирги замоннинг Искандари шудир. Кимки афв-карам бобида маҳорат кўрсатса, карам ҳам унга ўз фазилатини сочгусидир.

XLV

Олди-соттисидан катта зиён кўрган ва жигарғўшасидан ажраб, фироқиди юзларини жигар парчаларидан нақшлаган, белидаги ўлимлик нақдини бериб, жигарғўшасини ўлимдан халос этган савдогар зинвати

Адан мамлакатидида бир тожир савдогар бир эди. у савдо ва тижоратда савдогарларнинг энг моҳир эди. Унинг бир яхши фарзанди бўлиб, дунёда унга савдо келадиган йигит йўқ эди. У савдогарининг туяси юкларини даи бўнамас, ҳар ўн кунда бу шаҳардан у шаҳарга қатнаш эди. Тожир бир кечаси уйқуси тарк этиб, кўнгина савдо-соттиқни мўлжаллаб борар экан, ҳали бирон дашт ва дарёни босиб ўтмасданок, карвонга қароқчилар ҳужум қилиб қолди. Ўлим хавфидан ҳаммалари тўзгуниб, ҳар бири бир қир-тепаликларга қараб қочтилар. Шу қочганча, тўғри келган тарафга бош уриб, ҳар ким ҳар хил иқлимга бориб қолди.

Шу можарода ҳалиги савдогар ўз жонини қутқарди-ю, аммо ўглидан ажралиб қолди. Қора кун бошига тушган бу тожир жигаргўшасини тополмай, жигаридан фалакни ўртовчи оқ тортар эди. Бу гамдан жигари эзилиб ўз-ўзига:

«Энди менинг ишим овораяю сарсонликдан бошиқа нарса эмас, лойдан бўлган баданим бағамом ишдан чиқиб, ҳолдан тойгунча ҳар тарафга қуюш каби югураман. Борди-ю, шу югуришда муродим каъбасини топсам топдим, бўлмаса биёбонда саргашта бўлганимдан нима гам?» — деди.

Унинг белига яширинча боғлаб қўйган минг олтин пули бор эди, у жамғарманинг белида турганини кўриб, жигаргўшасини ахтариб кетди. Кўзидан ёш ўрнига тинмай қонини оқизиб, сеvimли арзандасини ахтариб, ҳар ёнга чопар эди. Елиб-югуравериш унинг жигарини эзиб, ишдан чиқарганда бир ажойиб кишварга бориб етди. Қанча дангларни босиб ўтган, жигари хун бечора бу шаҳарни ҳам кезиб ахтариш учун қадамини тезлатди. Баногоҳ қараса, бир жойда анчагина одамлар тўдаланиб турибди, уларнинг қўлида эса бир жигари хун асир бор. Лекин бу асир жигарранг бўлиб, ўз қонига белангану яна тешасида ёвузлар қиличини ярқиратиб, ўхталиб турибдилар. Қон ичида бутун вужуди жигарранг бўлиб кетган бу одамнинг ҳозирги фожиона аҳволга тушувига қон тухмати сабаб бўлган эмиш. Бу қон қасосидан қутулиш учун унга минг тилла баҳо қўйибдилару, аммо бу маблағини бериб, уни олинга ҳеч кимнинг юраги дов бермас эмиш. Ҳолдан тойган савдогар бу савдон кўраркан, кўкракига боғлаб қўйган нақдинасини олиб, минг олтинни бериб, у бечора мазлумни қутқариб олди. Кейин қараса, бу ўзининг азиз жигаргўшаси — фарзанди экан. Унинг кўз ёши тўкниши кечирарли хол эди, бироқ у кўзидан ёш ўрнига қон тўкар, ўглининг вужудини босган қонни қон билан ювар эди. Кейин жигарининг яралари ҳам битиб, деди:

— Эй жигаримнинг пораси, аҳволингни баён айла!

— У кечаси ўзинг кўрган аҳвол юз бергач, — деди ўгли, — мен душман қўлига мубтало бўлиб қолдим. Аввал уларнинг барчаси мени ўлдиришга қарор қилдилар, кейин бошимни олин қасдидан кечиб, менга шарт қўйиб: «Биз сени ўлдирмайлик, энди сен биз билан дўстлашгин-да, ниманки қилсак, сирдошимиз бўлиб қол», — дедилар. Шундай инъом ваъда қилганларидан сўнг ўлим олдидан чор-ночор уларнинг шартига бўйсундим.

Бугун эса бу кишварга келиб, улар бутун халқ билан урушдилар. Шу можарода халқдан бир бечора шахид бўлди-ю, қароқчилар тарафидан мен халққа асир бўлиб қолдим. Бу аҳволни ҳокимга арз қилганларидан сўнг унинг фармони билан мени ҳалиги қароқчилар томонидан ўлдирилган кишининг ворисларига хун ҳақи учун топширдилар. Умримнинг қуёши ботай деб турган пайтда сен келиб қолдинг, бу ёғида нима бўлгани ўзингга аён. Сен карам туғунларини саховатпеша қўлларинг билан ечиб, нақд пулларни бериб, менинг жоним нақдинасини сотиб олдинг.

Халойиқ бу сирри-асрордан воқиф бўлгач, мамлакат шоҳига ҳам бу ҳақда хабар бердилар. Карам саховат ҳикматларидан огоҳ бўлмиш шоҳ воқеани тушунгач, савдогарга кўп инъомлар бериб, уни аввалгидан ҳам бисёр давлатманд қилиб юборди. Минг олтинни саховат қилган савдогар қайтадан ўғиллик ҳам бўлди ва юз минг бахтга ҳам эришди.

Қаергаки карам ёмғири сочилар экан, ниҳоят, у ерда мана шундай гуллар очилгусидир.

XLVI

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан ҳар бир ишга яхши-ёмонлиғига қараб бир мукофот ва жазо бордур, ҳикмати недур, деб сўрагани

Яна файласуф табиатли шоҳ сўрадики:

— Эй ҳар бир ҳикматнинг мазмунини олдиндан билгучи устоз! Ҳар ишда бир хосият бўлишининг ҳикмати нимада? Шунини менга изоҳлаб берсангиз! Масалан, бир кимса бирон ёмон иш қилган бўлса, унинг ўзи ҳам албатта бир ёмонликка дучор бўлади. Аксинча биров ўзига яхшиликни одат қилиб олган бўлса, унинг мукофоти бахтлар хазинасидир. Нима учун шундай бўлиши ҳақида бир масала айтинг, бунинг сири нимаданлигидан мени хабардор қилинг.

Гўзал маъноларнинг хазинаси бўлмиш доно шундай жавоб берди:

— Эй яхшилик маъноларидан парвариш топган зот! Тангри бу дунёда, бу дунёдагина эмас, азалдан оламу коинотда ниманики яратган бўлса, унга бир махфий хосият ато қилдиким, бу хосиятларнинг ўзига хос ҳола-

ти ва сифати бор. Билимсиз ва жоҳил одамлар бир ишга киришсалар, у ишдан кўнгилдагидек манфаат чиқмас, бировлардан кўрадилар ва хафа бўладилар. Ваҳоланки, унинг асл сабабчиси биров кимса эмас. Агар кишига ғойибдан пинҳоний нафъ бўлмаса, бировдан бировга фойда егиши мумкин эмас. Ёш болаю девоналардан бу борада гина қилмаймиз, зеро, иккисидан ақл бегонадир. Бироқ ҳар бир киши ақл эгаси бўлса, унинг ақли ўйламасдан бирор иш қилишга йўл қўймайди. Борди-ю, махлуқларда бундай ҳолат бўлса, холиқ уни шундай ақлсиз қилиб яратгани ажабланарли эмас. Ёруғ ўту қора тутун бўлмасин, уларнинг ҳеч бири бекорга яратилган эмас. Мавжудотда нимаики бўлса, уларнинг ҳаммаси бир-бири билан боғлиқдир. Бу ҳақда бир нарса дейишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, зеро, бир узук ип ҳам бекорчи эмас, унинг ҳам ўзига яраша ўрни бор. Шунингдек, ҳеч кимса йўқки, унинг ўзига хос феъли ва сифати замирида бир хосиятию вужудида бир ҳолати ва кайфияти бўлмаса. Лекин кишиларнинг феъл-атвори яратилганда, унинг ичига табиий аҳволининг уруғи ҳам яширинган. Ахир, деҳқон ўз ерига ниманинг уруғини экса, ҳосил пишганда ўшанигина ўриб-йигиб олади-ку. Биров тупроққа бугдой сочган бўлса, у ҳеч қачон арпа йигиб олмайди. Агар ейиш учун арпа эккан бўлса-чи, у бугдой хирмон қилиш имкониятига эга бўлмайди. Биров итқовун экса, ундан аччиқ ҳосил олади ва агар шакарқамиш экса-чи, қанд йигади. Шу каби, феъл-атворнинг ҳам шарофатли ва ярамас уруғи бор. Хоҳ шарофатли ва хоҳ ярамас бўлсин, ҳаммаси табиатнинг юқоридаги қонунига кўради. Ҳар ким яхши қилиқли бўлса, бу яхши қилигидан ўзига ҳам яхшилик қайтади. Агар биров ёмонликдан завқ оладиган бўлса, ўзи ҳам қилмишига яраша ёмонлик кўради. Ҳар бир ишнинг натижаси шу — яхшиликка яхшилигу зулмга зулм қайтади. Ақли салим ва тани-жони соғ одам ҳаётга тафаккур ва мулоҳаза билан боқса, ҳақиқий тўғри йўл шу эканини билади. Агар тутилган иш қонунга хилофу тескари бўлса-чи, адолат тариқи бузилади.

Эшитгувчи бу маъноларга тан бергани ва қойил қолгани каби маърузачи ҳам шу билан кифояланди.

XLVII

Қуёш тун зулматидан чиқиб, кун зиёси қиймга кўтарилганидек, Искандарнинг Ҳинд ерларидан чиқиб, Чин киши-

варига киргани ва Чин хоқони унинг қуёшдек ҳарорат билан жаҳонгирлик тиги тортиб келаётганини эшитиб, заррадек беҳисоб қўшин тўплагани ҳолда, у билан мураса қилиш учун элчи юбориб, номувофиқ жавоб топгани ва Хитой лашкарлари Искандар қўшини шуқуддан тўзондек тўзғиб, беқарор бўлгани ва хоқоннинг ўзи бу борада тадбир кўргани

Чуқур маъноли гапларни ҳикоя қилгувчи ва бу каби нукталарни билиш учун кўп машаққатлар чеккан доно бундай деди:

Шундай қилиб, Искандар кишни шу ажойиб ерда ором олиш билан ўтказишга қарор қилди. Ўзи Ҳинд мамлакатининг зеб-ороси эди-ю, бунинг устига Ҳинд ройи (шоҳи) ҳам унинг мажлисларини безарди. Гоҳо ҳаммомга тушиш учун шаҳарга, май ичиб маишат қилиш учун баъзи бир қошоналарга ҳам борарди. Ройнинг қасрида бўладиган зиёфат ва айш-ишратларда иштирок этарди; хурсандлик билан май ичиб, мусиқа тингларди. Гоҳо ўрмон ичра ов билан машғул бўлар ва гоҳо ов вақтида ҳам кўнгли май тусаб қолар эди. Гоҳ қоплон отиб, гоҳи шер ўлдирар ва гоҳо фил, каркидон каби баҳайбат махлуқларни ҳам дадиллик билан шикор этар эди. Гоҳо дарё ичида базм ташкил қилар ва гоҳо кемаларга тушиб, денгизларда сайр этар эди. Гоҳ қармоқ билан кумушранг балиқлар тутар ва гоҳи кумуш жомлар тўла майларни сипқарарди. Гоҳо худди ботир шер каби қамишзорга кириб, у ерда ўз манзилидай кезар ва тўқайларда бўлмиш ёввойи ҳўкизларни овлар, қулонларни олдига солиб қувар ва найистоннинг най шакарларидан тотинар эди. Гоҳо қуёш ўз буржига қараб юксалганидек, асал тоғига томон кўтарилар ва тоғ устида май нўш қилиб, хушҳол бўлгани каби, боллардан ҳам тано-вул айлаб, таъбини чоғ қилар ва кўнгли тинчланар эди. Гоҳ шаҳаншоҳлар таомили бўйича, катта чодирлар ичида базм қуриб, ҳазин куйларни тинглар; гоҳо осмон гумбазидек баланд, шавкатли қароргоҳининг коинот қадар кенг пардалари орасида ўтириб май ичарди. Гоҳи довишманд кишилар билан ўтириб, ҳамма фанга оид китоблардан келтириб, диққатини ўзига тортган қандай ноаниқ — баҳсли масалалар бўлса, ечиб олар эди.

То баҳоргача Искандарнинг кеча-кундузи мана шу каби машғулотлар билан ўтди. Қуёш шамининг ҳарорати ошиб, шараф буржига кўтарилиб, бу шамдан еру осмон равшан тортгач, порлоқ хуршид каби шоҳ худди

Жамшиддек яна жаҳондаги мамлакатларни фатҳ этишга киришди. Сафарга отланиш учун мажлис чақириб, Хитой ва унинг марказига юриш қилиш учун жазм-қарор айлади. Аскар денгизи орасига яна жўшқинлик тушиб, уларнинг шовқин-суронидан осмоннинг қулоғи батангга келди. Яна ҳарб ноғораларини филларга ортиб, бу кишвардан кўчиш машқи чалинди. Ҳинд ерларини бошдан-оёқ олган бу фотиҳ энди Хитой ўлкаларига туғ тикиш учун юриш қилди. Шундай қилиб, Искандар Чин диёрини эгаллаш ниятида, Ҳиндистондан қўшинларини олиб чиқиб кетди. Олий имтиёзли шоҳ учун йўл устида бўлмиш ҳар шаҳарнинг оралиғи хоҳ эллик йиғоч ва хоҳ юз йиғоч бўлишига қарамай, қўшин юборишга эҳтиёж бўлмади. Зеро, у томонга биров хат юборилса бас эди, у ердаги шоҳларнинг ўзлари хат олиб борувчи кимса билан бирга бу томонга келишаварди. Улар совғаю тортиқлар билан келиб, Искандарни зиёрат қилар, у ўтирган жойнинг тупроғини ўпар эди. Олиймақом шоҳ уларга иноят ва марҳаматлар айлаб, яна ўз йўлида бетўхтов давом этар эди.

Шоҳ кўп йўл юриб, ҳамма жойларни тамошо қилиб, ниҳоят Чин мамлакатининг ҳадди-чегарасига бориб етди. Чин хоқони бу омонсиз селнинг Ҳиндистондан чиқиб, Хитойга оқиб келаётганини билган бўлиб, сон-саноксиз лашкар тўплаган, ҳаддан зиёда қуро-яроғ тайёрлаган эди. Аммо шунга қарамай, хоқон Искандарга аввал душманлик кўрсатмоқчи ва ёки даъво-жанжал қилмоқчи эмас эди. Балки элчи юбориб сулҳ қилиш, келишиш йўлини тутиш ҳақида сўз юритмоқчи эди. Агар хасм бундай сўзга хўб деб бўйин эгса, дўстона муомила қилиб, уни қайтариб юбормоқчи эди. Агарда иш келишини йўли билан битмайдиган бўлса ёки темир қизғин узрлар сўраш билан юмшамаса, ўзини кучсизлардек забун ва таслим этмай, қўшин тортиб, жанг қилишга қарор айлади.

Хоқоннинг фикри шу тadbирларни кўришга тўхтагач, дастлаб душманни бир синаб кўрмоқчи бўлиб, бир ақлли одамни Искандарга элчи қилиб юбордики, бу одам элчилик бобида жуда маҳоратли эди. Унга кўп махфий сўзлар айтиб, худди денгизга хас-хашак ташлагандек, элчини Искандар хузурига жўнатди. Элчи шоҳнинг қароргоҳига етгач, унинг жоҳи — салтанатига назар солди ва аскарларини кўздан кечираркан, юз йил ақл ишлатганда ҳам сон-саногини чамалаш қийинлигини тасаввур этди. Шоҳнинг ўрдаси шу даражада юксак дабдабали эдики, унинг қаршисида фалак бир камтарона қурилган

чодирга ўхшар эди. Ўрданинг ичи шу қадар кенги, кўрган одам эе-хушини йўқотиб қўйгудек бўлади. Водийларни босиб келган элчи бу жойни кўриб, хуши очиб, худди гард сингари беихтиёр ўзини ўрдага урди. Бу даргоҳнинг хизматчилари элчининг муддасини фаҳм этиб, унинг келганини шоҳга арз қилдилар. Искандарнинг фармони билан элчини унинг хузурига олиб кирдилар, гўё оддий чўпни дарё ёнига элтдилар. Ақлли ва тажрибадор элчи тездан тупроққа юз қўйиб, таъзим бажо келтирди. У тахт олдида ўтириб, нафасини ростлагунча, кўнглидаги изтиробни таскин топиб, ўз сўзини айтиб, эшитганини англай олиш даражасига келгунча, шоҳ ўзини бошқа нарсасига чалғитиб турди. Узоқ сукутдан сўнг, мамлакатлар соҳиби бўлмиш шоҳ:

— Энди сўзларингни изҳор эт, — деди.

Бечора элчи шоҳ ҳақиқа кўп дуолар қилгач, Чин хоқонининг гапларини баён айлади:

«Эй юлдузлар султони бўлмиш кўёш сингари машҳур шоҳ! Дарё шукуҳли Хитой хоқони арз этдики, бу кишвар томонга кўк чархнинг кўёши янглиг сайр қилиб келдинг, дунёкезар отинг билан бу юртга кирдинг, ўз зийнинг билан бу ўлкани ёритдинг. Бу маънига не боис сабаб бўлди-ю, қандай фикр сени бу томонларга йўллади экан? Агар «дўстлик билан» десанг, дўстлик бундай бўлмайди; ҳеч ким бундай ҳаракатни дўстлик тарафдори демайди. Сендек улуг шоҳнинг лашкар тортиб, бизнинг мулкимизни жиљавоғ қилишдан муродинг недур? Агар душманлик нияти билан ҳужум қилиб келган бўлсанг, не душманлик кўрдингки, бизга ёв бўлдинг? Бошлаб, устимизга оғир даъволар билан элчи юбординг. Биз сенига ҳурмат билан узр айтиб, уни омон-эсон узатдик. Уна хатингда: «Хоқон хирож олиб келсин. Доро жойиростонга кетди, унинг шаҳаншоҳлик тож-тахти менга қолди», деган эдинг. Агар дунё шоҳи Доро ўлган бўлса, энди дунёнинг хузур-халоватида сен баҳраманд бўл. Лекин мен билан Доро орасидаги ҳамма муносабатлар муросаю мадора йўли билан бўлган эди. У мен билан урушиб, гониб келмаган; ёки унча хирож берасан, мушча тўлов тўлайсан, деб талаб қўймаган эди. Агар сен ҳам подшоҳлар ўртасида бўладиган шу каби таомилларга амал қилгудек бўлсанг, иккимиз дўстлик иттифоқлик алоқасини боғлаб, қаттиқ-қурум гапларини орадан кўтариб ташлайлик. Агар бундай муросаю аҳдчиликка розилик бермасанг, қазо пешонамга нимани ёзган бўлса, шуни кўравераман. Меннинг элчи келгандаги сўзим шундан иборат бўлган эди

ҳозир ҳам шудир. Ўзинг айт-чи, шу гап ёмонми? Мен айти гапимдан асло қайтмайман, ўзгача жавоб ҳам кутма. Агар ҳозир сулҳ қилиб, қайтиб кетадиган бўлсанг, менинг гапим ҳам сулҳдан бошқача бўлмайди. Ва агар душманлардек ғулув қиладиган, гуфт-гүйинг фақат адоват устида бўладиган бўлса, менинг ҳам бу ишда сендан камчилигим йўқ, жанг майдоним ҳам саранжомдир. Лашкарим сон-саноксиз даражада кўп, қуролларим ҳаминчагидан бисёрроқ.

Йёлу ватаи узра то жони бор,
Киши ҳарб этар то имкони бор.

Лекин икки шоҳ уруш эълон қилганда, зафар қайси тарафга ёр бўлиши ҳеч кимга аён эмас; кимнинг галаба қозониши номаълум, зеро буни ҳеч кимнинг пешонасига ёзиб қўйилмаган. Эҳтиёткорлик нуқтаи назари билан қараганда, киши урушдан қанча йироқ бўлса, шунча яхшироқдир».

Нотиқ элчи ўз фикрини бошдан-оёқ шарҳлаб бўлгач, жавоб кутиб, кўзини ерга тикиб ўтирди. Шоҳ табассум билан бу гап-сўзларни тинглаб бўлгач, гавҳар сингари қимматли калималар билан шундай деди:

«Эҳтимол, шоҳликдаги мартабаю шон-шавкатда, жаҳондорлик расм-русумларида Чин хоқони мен билан Дорони бир мақомда, деб ўйлар. Бу шубҳасиз хато. Агар, унга-мунга ақли етадиган одам бўлса биладики, аввало шоҳлик даражаси мамлакатнинг салмоғи билан ўлчанади. Модомики, шоҳнинг эътибори ер мулкининг тутган ўрни билан бўлар экан, менинг кишварим Дороникидан икки баробар каттадир. Борди-ю, шоҳнинг шижоати эътиборга олинадиган бўлса, хоқоннинг Доро аҳволидан хабари бўлса керак. Доро билан урушга бошлаганимда, менинг кучим унинг ўндан бирича ҳам келмас эди. Шу куч билан уни шундай тапту тор қилиб танилаган эдимки, ҳеч ким уни бундай оғир аҳволда кўрмаган эди. Ҳеч шубҳасиз мен голиб бўлишим керак эди, охирида ҳам ҳақ менга зафар ато қилди. Менинг шу айтганларимга тан берадиган бўлса, хоқон бундай ноқўя гап-сўзларни унутсин. Яхшиси, менинг буйруғимга бўйсунсин; ўз кучсизлигини тан олиб, узр айтсин, вассалом. Юқори мартабали кишиларни шарафлашнинг қанчалик даражаси бўлса, имконият борича мен шуларнинг ҳаммасини бажо қилайин. Агар бу гапларга эътибор ва аҳамият бермаса, унга уруш қанақа бўли-

шини кўрсатиб қўйишга мажбур бўлурман. Нимаики деган бўлсам, ҳаммаси чин ва қатъий. Мен фақат рост ва бор гапни айтаман! Сўзим тамом. Энди равона бўлиб, хоқонни менинг бу гапларимдан хабардор эт. Кетингдан мен ҳам йўлга тушиб, секин-аста боравераман. Мен етмасимдан илгарироқ маъқул ва савобли жавоб келтирсанг, бизнинг жавобимиз ҳам фойдали бўлади. Агар хоқон буйруқдан бўйин тоблайдиган бўлса, фалак қандай ўйин ўйнаяжagini кўрурмиз».

Элчи шу хилдаги гапларни эшитгач, ўрнидан туриб, паришон аҳволда йўлга тушди. Жонидаги дардига даво тополмай, ўз хонининг даргоҳига қараб йўл олди. Хоқон қандай сўзларни айтиб юборган бўлса, Искандар ҳам ўз жавобларини етказишни унга буюрган эди. Элчи бориб, Искандар билан бўлган мажлисда қандай можаролар ўтган бўлса, ҳаммасини бошдан-оёқ хоқонга арз айлади.

Хоқон у шижоатли шернинг ўзи ўйлагандан ҳам ботир эканини фахмлади. Яна, бошқатдан гаплашиш учун ўзга одам юборай деса, фойдасиз; у бундан яхшироқ жавоб келтиришига кўзи етмайди ҳам. Бинобарин, уруш қилишга қатъий ва мардона бел боғлаб, Искандарнинг келишини кутиб ўтирди. Бутун Хитой юртларининг ҳаммасидан, яъни етти мамлакат, йўқ, етти эмас, етмиш ота-бобосининг юртидан лашкар тўплаган, аскарлари сон жиҳатдан осмон юлдузидан ҳам, саҳро қумидан ҳам кўп эди. Улардан тўққиз юз минги ёй билан ўқ отадиган мерганлар, мергангина эмас, жонга ўқ отувчилар эдилар. Улар чақмоқдек тез бўлиб, ўқ узганда душманни ўқ ёмғирига гарқ қилиб ташлар эдилар. Улар устидаги ўқ ўтмас темир кийимлар бошдан-оёқ зарҳал; от ёпуқлари эса зарбафтлар билан безатилган эди. Ўқбозлар ва қиличбозларнинг барчасининг танаси зирҳли жавшан (совут) билан қопланган. Отлиқ аскарларнинг ҳар бири азаматбарваста, барвастагина эмас, тўлган ойдек миқти ва кучга тўлган йигитлар эдилар. Чин хоқони шу каби қўшин билан, қўшин эмас, рўйи заминни гавгога бостирувчи шижоатли жангчилар билан, Чин шаҳаридан душман қаршисига чиқиб, хитойларга хос қаҳр-ғазаб билан пешонасини тириштириб ўтирди. Душмандан ваҳима қилмай, бўшашмай, қўшинларини бир дуруст жойга тушириб, саранжомлади. Қўшин атрофига шундай хандақлар қаздирдики, уни кўрганда кишининг ҳуши учар эди. Ҳушёрлик ва эҳтиёткорлик билан уруш тайёрғарлигини кўра бошлади. Қазиладиган хандақ айланасининг узун-

лиги ўн беш ёгочга мўлжалланган эди. Лекин бу мўлжални қисқартириб, хандақнинг ичкарасини мустаҳкам қўрғонга айлантириш тадбирини кўрди. Хандақ айланаси тўп аробаси билан шундай мустаҳкам қўрғон қилиб ўраб олинган эдики, фалак қўрғони ҳам бунчалик маҳкам эмас эди. Аробалар эл атрофига ёндошган бўлиб, икки қатор, айрим ўринларда эса бундан ҳам ортиқ эди. Бу аробалар устига қалқонлар ўрнатилган, қалқон кейинида эса, чамбарчас халқ турар эди. Қалқоннинг ҳаммаёғига қармоқ каби чангаклар ўраб, қоқиб, боғлаб ташланган. Бунинг орқасида эса ҳамма турдаги асбоб билан қуролланган жангчилар, душманни ёқалаш учун пистирмага яширинган эдилар. Яна хандақнинг олди томонига узун сихлар қадалган бўлиб, бунинг зичлиги худди ҳиндуларнинг қалин найшакарзорига ўхшарди. Қўрғон шу хилда мустаҳкам ва шикаст етмайдиган қилиб тайёрландики, унинг ичига кириш учун ажал ҳам йўл топмагудек бўлди. Хитой лашкарларининг бошлиғи ўз атрофини шундай маҳкамлаб ўрабгина қолмай, бутун лашкар атрофини ҳам шу каби қўрғонга айлантирди.

Иккинчи томондан жанговар Искандар бутун қўшини билан Чинга қараб келар эди. Хоқон ўзининг атрофини беркитиб бўлгунча, мамлакатни босиб олиш мақсадида, у ҳам етиб келди. Хоқон томонидагиларнинг қораси қўшиниши билан, Искандар ўша ерда тўхтаб, аскарларини сафга тузди. Унинг лашкарлари таърифдан ташқари бўлиб, буларнинг сонини қанча десангиз, бундан ҳам кўп эди. Жанговар шоҳ лашкарларини сафга тузиб бўлгач, уруш бошлаш суронини солиб, бутун қўшинини огоҳлантирди. Сурон эмас, юз минг йиртқич шер кўк тоқига валвалаю гулгула солиб юргандек бўлди. Искандарнинг бу каби тезлик билан етиб келиб, ўз сурони билан ҳаммаёққа гавго солиши, душман кўнглида ваҳима уйғотди ва Хитой томон Искандарни ниҳоятда қўрқинчли ёв деб итиробиға тушди. Лекин кеч кириб қолгани туфайли, иккала томон қўшини ҳам зарурат юзасидан, тинчгина ором олди. Чунки фалак ўз хоқони бўлмиш қуёшни гарб қўрғонига киритиб, яширган эди. Кун ботгач, худди лашкарларни кўриқловчи посбонлар сингари, юлдузлар кўкда ўзларини кўрсата бошладилар. Икки томондан эҳтиёт юзасидан, қўшинни қўриқлаш учун тун посбонлари чиқдилар. Кеча қоровуллари ҳам кетма-кет равона бўлиб, энг хира ҳулкар юлдузларидек, кўз илгамас ҳаракат қила бошладилар. Искандар ўйлаб шундай тўхтама келдики, тонг оти-

ши билан ўзининг юлдуз каби беҳисоб аскарларига хитоб қилиб, жангга кириши лозим бўлган кишиларнинг барчасини ўз ўрни ва тартиби билан сафга тузиб бўлгач, худди наҳанг бошлиғи денгизни ёриб, тўлқинлантириб юборгани каби, душман устига тўсатдан тезлик билан бостириб кириб, урушни бошлаб, ҳаммаёққа гавго солиб, қаёмат-қоим қўпоришга қарор қилди. Искандарнинг бу ниятини фаҳм этган донишманд аҳллари ундан ҳозирча урушни бошлаб юбормасликни илтимос қилиб, бундай дедилар:

«Эрта-индингача уруш бошламай, ишнинг охирини кутиб турмоқ лозим. Чунки сайёрлар ҳам ва бир жойда собит тургучи тургун юлдузлар ҳам ҳозирча нахелик, яъни хосиятсизлик аломатини кўрсатмоқдалар. Бошқача қилиб айтганда, у юлдузларнинг ҳозирги вазияти бизга нисбатан манфаатсизликни акс эттирмоқда. Бинобарин, икки кунгина шоҳимиз уруш бошламай, сабр қилиб турсалар, шу орада кўк осмонда кутилмаган бир яхшилик нишонаси рўй бериб қолиши табиий. У пайтда ишимиз кўп ажойиб, шоҳнинг иқболлари янада шон-шараф топгусидир. Борди-ю, агар бу айтганларимиз юз бермай қолса, учинчи кун уруш бошласалар, у вақтда душманга шикаст бериб, унинг шавкатини ер билан яксон қилгайлар, деган умиддамиз!»

Олимларнинг бу сўзларидан шоҳнинг таскин тониши натижасида душманлик олови ҳавони тўтмади.

Иккинчи томонда, буюк хоқон ўз одамларида ҳаддан ташқари безовталиқ сезмоқда эди. Хитой аскарлари ва Чин кишилари душман томондаги бениҳоя шукӯх-салобатни кўриб, ҳаммасининг орасида гала-говуру, ҳаммасини ваҳима боса бошлади. Хоқон ўз кишиларининг кўнглини қанча кўтаргани билан ваҳима пасаймас, безовталиқ таскин топмас эди. Ахвол шу даражага бориб етдики, қўшиндагилар ҳеч бир ишга рағбат қилмай, тўда-тўда бўлиб, тубандагича ҳар хил мишмишларни тарқата бошладилар:

«Бу қоплон юракли, шер салобатли, машҳур, қудратли ҳоким жаҳонгирликни ҳавас ҳилиб, ҳар бир орзусига эришиб келмоқда. Бу кунгача қаёққа қараб, қандай мақсад билан ўрган бўлса, ҳаммасини қўлга киритган. Қайси мамлакатга қўшин тўртган бўлса, ҳеч қандай гавгосиз у ерни фатҳ этиб олган. Қайси шоҳнинг бўйнига каманд ташлаган бўлса, унинг бўйинини ўз сиртмоғига илинтирган. У кун бунга қарши урушган Доро чуқур, кенг денгиз бўлиб, унинг қаршисида бу бир қатра

эди. Ушанга қарши урушиб, тадбир билан у шоҳнинг иқболига шикаст етказди. Бизда Дороникича қудрат ва қўшин йўқ бўлгани ҳолда унинг бизга нисбатан ўн баробар шай-шавкати бор. Яна устига-устак, у соҳибқирон — жаҳонгир, ёш ва паҳлавон йигитдир. Бундай одам билан уруш қиламан, дейиш ҳеч жиҳатдан тўғри ҳисобланмайди. У билан жанг қиламан деб ким лоф урса, ақл уни беҳуда уриниш ва бемаънигарчилик деб айтади. Хоқон улугларни восита қилиб бўлса ҳам унга итоат қилмоғи керак. Ахир у ҳаддан ташқари кучлиги биз заифмиз, унга ҳеч жиҳатдан тенг ҳариф эмасмиз. У билан урушаман, деб даъво қилган одам унинг тигидан омон қолиши мумкин эмас. Ўзини ақлли деб билган одам учун ўзига-ўзи қасд қилишнинг қандай маъноси бор? Бундай одам ўз жонигагина эмас, халқ жонига ҳам, жонигагина эмас, номуси ва хонумонига ҳам қасд қилган бўлади. Хирож тўлаб туришни қабул қилиб, унга мутеъ бўлса, у бунга тож ва тахтни ҳам қайтариб беради. Бахтиқаро Маллу унга нималар қилмаган эди, шунга қарамай, унинг ўғли Фируз бунга ишончли киши бўлиб қолди. Ҳинд ройи ўз ожизлигини эътироф қилгани туфайли, бугун Ҳиндистонга яна ўзи шоҳ бўлиб қолди. Агар хоқоннинг ўзи унинг олдига борса, мамлакат тожини ўз бошига кийдириб юбориши турган гап. Унинг хизматига тайёр эканини айтса, ҳамма мамлакатни ўз қўлига олади. Мана шундан ўзга йўл тутса, кейинги пайтда пушаймон бўлишнинг фойдаси йўқ».

Халқ тўп-тўп бўлиб, бир-бирлари билан мана шу каби гапларни гаплашар эдилар. Хоқоннинг яқин маҳрамларидан ва унга ўз ихлоси ва муҳаббати билан танилган кишилардан бири бегона кишилардан, бегонагина эмас, умуман ҳаммадан холи бўлган бир хилватгоҳга шоҳни тақлиф этиб, зор-зор йиғлаб, унга: «Эянинг юрагига қаттиқ ваҳима — безовталиқ тушиб қолди!» — деди. Халқдан нимаики эшитган бўлса, ҳаммасини бошдан-оёқ айтиб берди, ҳеч нарсани қўшмай ва камайтирмай баён қилди. Сўзини тугатаркан: «Эй шаҳриёр, сенга доимо бахт ёр бўлсин. Мен фақат ўзим кўрган-билганларимнигина айтдим, зотан, буларни айтишда узрли — маъзур эдим. Ишонсанг, бу аҳволнинг бир чорасини қил, ишонмасанг яна ўзинг сурштириб бил», деди.

Чин хоқони бир оз ўйлаб қолди, кейин бундай таҳқиқ айлаб, суриштириб қараса, хикоя қилган одамнинг сўзлари бошдан-охир рости унга чин гапирмоқ одат эканини эслади. Ўзининг бу аҳволига кўп чора ахтар-

са ҳам, лекин ҳеч бир чора-тадбир маъқул тушмади. Ўйлаб-ўйлаб халқнинг ҳам шундай гапларни айтишга ҳақи борлигини, улар ҳам таъна ва танбеҳга сазовор эмаслигини ҳис этди. Рум шоҳи Хитой чиний қадаҳи билан Рум мармартошини уриштирадиган бўлса, ҳар қандай ақл эгаси ҳам қайси бирининг сиқишини яхши билади. Агар чинликлар бу урушни очадиган бўлса, ўз оёғига ўзи тош уражаги турган гап. Бу масалада хоқонни қайғу босиб, тонг отгунча ухлай олмади. Саҳарга етганда, гайб қизининг ниқоби очилиб, бир яхши савобли фикр хаёлига келиб қолди. Ногаҳон хоқоннинг ақли кўнглига шундай бир фикр солдики, бундай фикрни ҳар қандай ақл эгаси ўйлаб тополмайди. Шундан сўнг хоқон ҳалиги ўз ихлосини кўрсатмиш хос маҳрамини ҳузурига чақириб, бундай деди:

— Ўрда атрофида ва менинг чодирим ёнида бўлган одамларни узоқлаштир, бу яқинда бирон кимса қолмасин. Ўзинг эшик олдидан ҳеч қаёнга кетма. «Бугун шоҳ ҳеч кимни қабул қилмайди!» — деб жар сол. Эрта оқшомгача шу эшик олдида мени кут, лекин менинг тўғримда ҳеч ташвишланма. Агар эртага кечқурун шу пайтгача етиб келсам, барча мақсадимиз муяссар ва тинчлигимиз таъминланган бўлади. Агар келмай қолсам-чи, ўз тадбирингни кўр, хаёлингга нимаики келса, шуни қил. Лекин бир кечаю бир кундуз бу сирнинг очилмаслиги учун зипҳор-базинҳор эҳтиёт бўл. Ҳамда мендан бу ишнинг қандайлиги, бу андишага сабаб нима эканини сўрама! — деди.

Эшитувчи хоқоннинг айтганларини қабул айлади. Хоқон фикрга толгани ҳолда ўз хонасига кирди ва шоҳона либосларини ечиб, эгнига элчиларга хос кийимлар кийиб олди. Кейин ҳалиги маҳрамига: «Саронарда — чодир олдига бир от олиб кел!» — деб буюрди. Маҳрам тездан бир отни келтириб, саронарда ёнида тўхтатди. Чин хоқони отга сувори бўлди. Бу сирдан ҳеч кимнинг воқиф бўлмаслигини маҳрамга яна бир бор таъкидлаганидан сўнг жўнаб кетди.

XLVIII

Сайхатчи ой тезюрар қуёш билан тенглашмоқчи бўлганидек, хоқон Искандар ҳузурига элчи сифатида боргани ва унинг лутф-марҳаматидан ойдек нур ва сафога тўлгани

Хоқон қоронғида қўшин орасидан ўтиб, қалъа дарбандига — дарвозасига етиб олди. Четга чиқиш учун босил-

ган мухрли хужжатни дарбанд посбонларига кўрсатиб: «Умум фойдаси учун бўладиган бир иш юзасидан мени ташқари чиқаришлар!» — деди. Улар мақбул ишончли мухрни кўриб, ҳеч қандай зиён-заҳматсиз, уни қалъадан чиқариб юбордилар. Жаҳонгашта хоқон тезлик билан Искандарнинг қўшинлари жойлашган майдонга йўл олди. У бораркан, кўнглида юз минг хаёлот ва хавф-хатар тугён қилиб, юрагини азоблар эди. Ниҳоят, тонг отиб, искандарсифат қуёш ўз юзини очиб, дунёга Искандардек нур сена бошлади. Юлдузларнинг Чин қўшинидек ранги ўчиб, тақдир — қазо осмоннинг кўк яйловини тиниқ қилиб қўйди. Бахтиёр элчи Искандар қўшинига етиб боргач, унинг остонасида отдан тушди. Шу онда мулозимлар шоҳга тубандагича арз қилдилар:

«Муборак чеҳрали бир элчи келди. У ниҳоятда басавлат ва хушёр одам бўлиб, инсон суратига кирган фариштага ўхшайди», дедилар. Искандар айтдики:

— Унга ҳурмат кўрсатиб, тахтим ёнига келтириб ўтқазинг. Бугун кечаси гаройиб бир туш кўриб эдим, ажаб эмаски, бу — шу тушимнинг таъбири бўлса. Тушимда мен қуёндек порлоқ — пуроний эмишман, яна мендан бошқа ҳам бир қуёш мавжуд эмиш. Ўша қуёш келиб, менга сажда қилган эмиш. Ҳеч ким бу каби икки қуёшни кўрган эмас. Ҳикмат аҳллариининг фалак жисмлари сайри ҳақидаги кузатувларидан маълум бўлишича ҳам бу икки кун ичида жуда кўп ва ажиб ҳодисалар содир бўлмоғи лозимдир. Менинг бу кўрган тушим ҳикмат аҳллариининг аҳкомида баён қилинган ўша нодир ҳодисаларининг бири бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Боринг, ўша айтган элчингизни ичкарига, менинг ҳузуримга олиб кириш! — деб фармон берди.

Одамлар бориб, элчини ичкарига олиб кирдилар. Яхши ният билан келган суҳандон Искандарга узоқдан элчиларга хос таъзим бажо келтирди. У мақтовга сазовор элчи эди. Винобарин, Искандар унга илтифот кўрсатиб, қучоқлашиб кўришди. Бахтининг банорати билан, шоҳ унга «ўтир» ишорасини берди. Элчи ўтириб, хотиржам бўлгач, ўз муродини юзага чиқариш ниятида юрган Искандар ундан савол сўради:

— Ҳар қандай сўзинг бўлса бошла, қандай сиррирозинг бўлса, бизни хабардор қил! — деди. Саодатли элчи аста, вазмнлик билан айтдики:

— Эй ҳар бир сизинг одамни ўз даргоҳига қабул қилувчи шоҳ! Нимаки ҳукм қилсанг, жон устига, уни бажо қилмоқ, руҳи-равон устига. Ва лекин фикру тад-

бирига юз офарин, дейишга арзийдиган Хитой хони, Чин хоқони менга бир нечта қийматли ва мўътабар сўз айтдики, уни эшитиш шарафига ҳар ким сазовор эмасдир. Агар бу анжуманда ўтирган кишилар тарқаса-ю, мен билан фақат баҳодир шоҳнинг ўзлари қолсалар, хоқоннинг айтилиши керак бўлган лутф-эҳсондан иборат қимматли фикрлари бор бўлиб, мен учун у нукталарни баён қилишга имконият яратилган бўлур эди. Пок фикрли хоқон яна айтдиларки, агар шундай хилватда суҳбатлашишнинг иложи бўлса, яъни шоҳ бўлса-ю, сир айтгучининг ўзи бўлса, сен бизнинг илтимосларимизнинг ҳаммасини баён айла. Агар ундай бўлмаса, ўрнингдан туриб, қайтиб келавер. Агар улар сени ҳибс этиб, қамаб қўйсалар ҳам нафасингни чиқарма. Борди-ю, кишилар сени қора ниятли ивгогарларнинг фидойи вакили деб тушунсалар, оёгингни чамбарчас боғласинлар, қўлингга ҳам кишан солсинлар. Ана шундан сўнггина сен тилтиғидан кескир сўзларингни баён эт, деган. Дарҳақиқат, агар сиз мендан шубҳалансангиз, қўлимни ҳам, оёғимни ҳам боғлатингиз!

Бу гаплар Искандарга ҳаддан ташқари маъқул бўлди. У ўз аъёнларига:

— Ҳаммангиз бу ерни бўшатиб қўйинг! — деди. Боғлашга ҳеч қандай зарурат йўқ, попушакнинг қилиғи шунқорни чўчитмайди.

Ҳикмат аҳллари — олимларнинг, айниқса мунажжим Арастунинг қаттиқ илтимоси билан, сўз келтирган элчининг оёгини боғлаб, қўлини ҳам кишан билан банд этдилар. Шоҳнинг олдига қилич ҳам келтириб қўйгач, бирин-сирин ҳаммалари чиқиб кетишди. Қаср бошқа одамлардан тамом холи бўларкан, Искандар элчидан махфий сирлар нимадан иборатлигини сўради. Шунда элчи айтдики:

— Эй, яхши ниятли шоҳ! Эй, душманларини банд этувчи, йўқ, йўқ, мамлакатларни озод этувчи! Сен мени бир жаҳонгашта элчи деб ўйлама. Сенинг даргоҳингда ўтирган кимса Чин хоқонидир. Мен сенинг даргоҳингнинг тупроғи сингари ҳузурингда ўтирган эканман, на қўлимда тиг ва на кўнглимда кий бор. Оёғимда ҳам, қўлимда ҳам банд бўлгани ҳолда, сенга боғли бўлиб ўтирибман. Бир неча хил сабаблар мени мажбур қилгач, шу аҳволда ҳузурингга келиш зарурати туғилди.

Тубан фалакнинг бу ишидан Искандар жуда ҳайратланиб деди:

— Эй Хитой ва Чиннинг ҳукмдори! Нечун шоҳлар

шундай хатоларга йўл қўйдилар? Киши ҳам ўз душманига, ҳеч қандай дастгирсиз, ҳимоячисиз келиб, ўзини асир қилиб берадими? Ўз оёғи билан келиб тутилгани ҳолда, яна осойишталик билан сўзлаб ўтирадими? Сўзингни давом эттириш учун шошилмай, аввал менинг шу саволимга жавоб бер.

Чин хоқони ўйлаб туриб, шундай деди:

— Эй, бутун ер юзининг ҳукмдори! Бошимга ниҳоят-да оғир ва мушкул иш тушган эди, ўшани ҳал қилиш учун шу аҳволда келишдан бошқа илож тополмадим. Сенга шу хилда юксак ишончим, ихлос ва эътиқодим бор. Сен доно, оқкўнгили одамсан, жувонмардсан, олийҳиммат ва паҳлавонсан! Сенинг шиоринг золимлик эмас, бундай ишлардан ор ва номус қилурсан. Сен, ҳатто, сенга қарши кўпгина можароларни қўзғаб, қўшин тортиб, уруш бошлаган кишилардан ҳам узр айтган чоғларида карамингни аямадинг, ким хор ва залил бўлса, уни иззат-ҳурмат қилдинг. Мендан бундай ёмон ишлар содир бўлмагани туфайли, ўзимни сенга таслим қилишдан хавфланмадим. Хусусан, сенинг яхши хислатларингни билганим, қиладиган ишларинг яхшиликдан иборат бўлишига ишончим комил эканлигидан, ўзимни бунчалик зор ва забун туриб, тахтинг олдида айбдорларча бўйинимни эгиб ўтирибман; мазлумлардек арз-ҳолимни баён айлаб, асирлардек сўз сўзлаб турибман. Сенинг ҳузурингга келарканман, «хафаланган ҳолда кетаман», деб ҳеч ўйлаган эмасман. Сен лутф-марҳамат кўрсатасан, кўнглимни кўтарасан, деган умид менга олдиндан қуёшдек аниқ эди.

Ўзининг мушкул саволларига берилган мақбул жавобдан бағоят хурсанд бўлмиш Искандар хоқонга офаринлар айтиб, деди:

— Эй, мурод-мақсадига етган зот! Буни жуда ҳам тўғри ўйлабсан. Яна бундан ўзга ҳам тилакларинг бўлса, ичингда махфий қолмасин, изҳор қил. Йўқса бу аҳволда сени кўриш, бу шаклда сен билан суҳбатлашиш яхши эмас.

Бағри дарё хоқон дуо қилиб туриб айтди:

— Эй, очиқ кўнгилли жаҳондор! Бу келишдан муродим жанобингга уэрхонлик қилишдан ўзга нарса эмас. Ҳар қандай сўзим бўлса, рўпарангда бетма-бет туриб сўзлашишдир. Сўзимнинг ҳулосаси шуки, ҳозир сенга гўё хоқондан элчи келиб, сени Чинга тақлиф айлади ва бориб, ўз қўлинг билан Хоқондан хирожларни қабул этиб олишингни илтимос қилди. Агар бу тақлиф сенга

малол келса-ю, боришни истамасанг, келиб, мен сенга узр айтгумдир. Гапларимни номаъқул деб топсанг, гуноҳқорман, ҳар қандай жазога тортсанг, сазоворман. Гуноҳқорлигимни билиб, олдинга бўйинимни эгиб келдим. Агар ўлдирсанг, қоним йўлингга ҳадя бўлсин. Агар афв этиб мени шодлантирсанг, сенинг хулқ-одобинг ва марҳаматинг қаршисида бу ажабланарли эмас.

Искандар айтди:

— Эй, муродига эришган камёб шоҳ! Аввал сенинг менга берган жавобларинг маъқул, дўстона, қариндошу бегонага ҳам ёқадиган гаплар эди. Бироқ менинг бошимда жаҳонгирлик ҳаваси бўлгани туфайли, пухта тадбир билан майдонга чиқиб, жаҳондаги мамлакатларни фатҳ этиб олишга жазм айлаб, бу кишварга ҳам азм этиб, келдим. Ҳар бир шоҳ ўз душманидан голиб мавқеда турса, шу каби баҳоналарни ахтариши табиий. Аслини олганда, сенда унча гуноҳ йўқ, ҳамма гап биз томондан содир бўляпти. Агар аввалги сўзларда баъзи бир англашилмовчиликлар бўлса ҳам энди унинг сабабини билганимиздан сўнг, кўнглимизда ҳеч бир шубҳа қолмади.

Хоқон дуо қилиб сўз бошларкан, гапни ўз мақсади томон буриб, деди:

— Эй, олам аҳли сенга муте бўлмиш одам! Сенинг жаҳонгир бўлишингга ҳеч шак ва шубҳа йўқ. Қайси бир мамлакатни олиш учун қадам қўйган бўлсанг, уни осонликча — беташвиш қўлга киритдинг, демайман. Уни фатҳ этиш тадбири юзасидан бир қанча чора кўргансан ва фикр-мулоҳаза юритгансан, кўнглингда ҳар доим юз хил хаёл бўлган. Ўзингга маълумки, Маллу каби одамлар сеҳрбозлик ва афсунгарликни ўзига ҳунар қилиб олиб, сенга қарши қанча душманлик ва ўжарлик қилди, унинг мамлақати озмунча ташвиш билан қўлингга киргани йўқ. Сен уларни қатлу горат этсанг ҳам пожўя бўлмас эди. Аксинча, сен унинг ўғлига давлат тожи ва муҳрини ато айладинг. Лутфу марҳаматинг билан унинг кўзини очиб, отаси мулкига шоҳ қилиб қўйдинг. Сўнгра бутун куч ва қудратинг билан тахтни олиш, галаба қозонини учун бизнинг томонга юриш қилганингда, сен мени душман деб ўйлар эдинг. Бинобарин, мен ўзимни шу аҳволда сенинг оёғинг остига ташлашни лозим кўрдим, менинг хаёлимга шундай иш тутиш фикри келиб қолди. Эҳтимол, ҳеч ким сенга итоат қилиш учун бундай йўл тутмагандир. Сени ҳақ шундай азиз-аржуланд этдики, мендек баланд мартабали киши сенинг ҳузурингга паст бўлди. Бу масалада

менинг мушкулумни қандай осон қилишингни, қандай лутфу эҳсон қилишингни билгим келяпти.

Искандар айтдики:

— Хотиринг жам бўлсин, бу дунёю у дунё сен отасан, мен ўғилман. Агар истасанг, хизматингга пешонамни боғлайин, сени тахт-салтанатимга ўтқазайин. Сенга фарзандлик қилиб оёгинг изини ўпайин, отам Файлақус тириди, деб ўйлайин. Сен тахтга ўтириб, халқнинг арздодини тингла, мен сенинг ёшигда саркардалик ишларини бажарайин. Агар бу ишни қабул этмасанг, кўнглингда қандай муддаоийни бўлса, ўшани баён эт. Сен мени ўз дилингда бўлган тилакларингдан хабардор эт. Кўлимдан келганча мен уни бажаришга ҳаракат қилай.

Давлат эгаси бўлмиш хоқон шодланиб, дуою ташаккурлар изҳор этди. Кўзидан оққан ёшларини тийламагани ҳолда, бошини шукр тупроғига қўйиб, деди:

— Эй, дунёнинг осмон қадар баланд мартабали шаҳаншоҳи! Фалақининг авжи нуқтаси ҳам сенинг тахт-салтанатинг мартабасидан пастдир. Ҳамиша жаҳоннинг паҳлавоню ва дунё кишиларининг муродга етказувчи раҳнамоси бўл. Менингдек кўнгина хон ва хоқонлар сенга муге ва амр фармонинини бажарувчи бўлсинлар. Бу қандай лутф-марҳамат ва нокиза табиатдир! Бу қандай хулқу хизматдир! Тангри сенга шу қадар бениёз ҳиммат ато этган экан, шохларнинг учун бутун дунё ҳам озлик қилади. Сен икки дунёга лойиқ одамсан демайман, йўқ, бундақа дунёдан ўнта бўлса ҳам сенга оздир. Сен менга шунчалик лутф-иноят қилдингки, мен бунга етарли шуннатдорчилик изҳор этишдан ҳам ожизман. Сўзингда аён бўлмиш масалаларни тушуниб етишга ҳам менниг қобилиятим етмайди. Яна сен дўстлик, биродарлик ҳақида сўзларинг, орага оталик, ўғиллик масаласини қўйдинг. Менга бундай эҳтиром кўрсатурсан, деб гумон ҳам қилмаган, бу даражада олий мақомга кўтарасан, деб мутлақо ўйламаган ҳам эдим. Мен сенга оталик қилишга ярамасам ҳам, лекин менинг бундай сўзини айтишим хатодир. Ахир, гавҳарнинг отаси садаф бўлгани билан унинг шараф ва қиммати қандаймайди-ку. Гарчи бу эҳсон марҳаматингга лойиқ бўлмасам ҳам садафнинг дурга бўлган нисбатига ўхшаб, ота-ўғиллик муносабатида бўлишга йўқ ҳам дебмайман. Лекин аввал бир қанча сўзлар баён қилган эдинг, бир қадар яна ўша сўзлардан ҳам гапирсанг экан. Чунки, ҳеч кимга бу сирни, яъни менинг келганиму бунинг сабаби ва оқибат-натijasини фойс этмасанг экан. Менга элчи-

арга қилинадиган расмий илтифотларни кўрсатиб, кунузи сақлаб, шом бўлгач кетишга рухсат берсанг. Аён-арингга: «Бу келган элчи яраш ҳақида гапирди, мен у таклифни қабул қилдим»,— деб қўя қолсанг. Эртага онг отгач, менинг қошимга элчи юборсанг, у менинг ошимга шараф соясини солса, яъни сен мени ўз дароҳингга илтимос билан чорласанг, мен сенинг амр-фаронингни бажо айлаб келсам. Мени кўрганингда, эл ўргудек, шохлар бу меҳрибонликни бир-бировига ҳавасаниб гапиргудек қилиб, ҳурмат ва таъзим билан қарши лсанг. Ахир менинг авлод-аждодларим ҳам минг йилларан бери хонлик қилиб келадилар-ку. Бу мамлакат арпо бўлганидан бери шохлик ота-бобомиздан бизга меос бўлиб келяпти-ку. Менинг авлодларимнинг ҳаммаси китой — Чин мамлакатида хон, хонгина эмас, қоон ва оқон бўлиб келганлар-ку. Буларнинг ҳурматини қилиб ва брўсини сақлаб, менга қабулхонанг тупроғини ўпишни уюрмасанг, токи хоқонлигимнинг шарафи ерга урилмаса кан! Эл-улус ўртасида мени эъзозласанг, «ота» деб ошимни кўкларга кўтарсанг. Сенинг хатингда ёзганингдек, Чин мамлакати хирож тўламасликда доимо узрли эди, шу масалага келганимизда, сен бу таклифни ҳам қилманг, бу гапни оғзингга ҳам олмасанг, кўзингга ҳам олмасанг. Хирож сўрашдан мақсад мол-дунёю дуррутаълдан қўл-бўйинларга зебу зийнат тақиш бўлса, менда азизининг ниҳояси, дурри-гавҳар ва лаъл-ёқутларнинг қадди-ҳисоби йўқ. Менинг сенингдек ўғлим бўлганидан кейин, хазиналарни асраб ўтиришга ҳавасланишим ва шаруратим бўлиши мумкинми? Олдинга шунчалик мол-дунё тўкайки, аскарларинг уни йигиб-саранжомлаб олишдан чарчасинлар. Шу каби иззат-икромдан сўнг мен сени боғ ва қасримда меҳмон қилайин. Сенинг ҳурматингга поҳона расм-русум билан зиёфат мажлисини тузайин. Мен қанча хоҳласанг, бу кишварда шунча истиқомат қилғил. Кетиш вақтинг тайин бўлгач, одатий расм-русумлар билан иззатингни бажо келтириб жўнатай ва бир неча манзилларгача бирга бориб, дийдорингга тўяй. Ўзинг қаерда хоҳласанг, ўша ерда сен билан хайрсўш қилайин. Лекин менинг бу сўзларимни, элчилик учун ҳузурингга ўзим келганлигимни зинҳор-базинҳор махфий сақласанг яхши бўларди.

— Мен-ку, ҳаммасини сир тутурман. Борди-ю, ногоҳон сен ўзинг изҳор қилиб қўйсанг, не қилай?— деди Искандар.

— Бу ишни мен элга билдирмай қилдим,— деди хоқон

ва бу ҳақда кўнглига не фикрларни туғиб қўйган бўлса, ҳаммасини айтиб берди.

Искандар унинг барча илтимосларини қабул этиб, ўз ваъдасига вафо қилиш учун сўз берди. Сўнг аъёнларини қақришга ишорат қилди, улар келгач, тубандагидан иборатларини баён этди:

— Бу муборак қадамли бахтиёр одам хоқон тарафидан элчи бўлиб келишининг сабабларини изҳор айлади. Аввал қўлларидан камандини олини, оёқларидаги кишанларни ҳам ечинг. Кўп маъқул гапларни келтирган бу одам элчилик тариқида ҳам баркамол экан. Бу киши мен билан хоқон ўртасига сулҳ солди, денгиз билан кон орасига йўл солди. Унга шоҳона тўнлар кийдириб, бирмунча пул ҳам бериб, яна ҳузуримга олиб келинг.

Қандай фармон берилган бўлса, бари ижро этилгач, саховатли шоҳ тантана билан «элчи»га ижозат бериб, деди:

— Оқшомгача ўйнаб-кулиб ором ол, жаҳонга қоронғу тушгандан сўнг ўз ватаниннга равона бўлурсан.

«Элчи» доно шоҳ ҳақида дуо қилиб, меҳмонхона томон жўнаб кетди. У мурод-мақсадига етган бўлишига қарамай, юзидан ниқобини очмай, кечгача меҳмонхонада ўтирди. Чинга дохил бўлган жойларда, элчилар учун шу каби ниқобда юриш таомил эди. Қачонки ой элчиси осмон юзига чиқиб, тоғу чўлларга қараб жилва сочиб юра бошлаганида, ойга ўхшаб сайр қилучи «элчи» ҳам отга миниб, жадаллик билан ўз манзилига етиб борди. Бунни кутиб ётган ҳалиги сирдош маҳрамни ҳам ўз висоли билан қувонтирди. Бахтиёр шоҳ унга даштларни кезиб келган арғумоғини топшириб, ўзи парда ичига кирди. Кейин йўлнинг ранжи — машаққати кетгач, хотиржамлик билан салтанат тахтига чиқиб ўтирди.

Шу тариқа хоқон ҳеч ким қилмаган ва ҳеч кимнинг қўлидан келмайдиган ишни қилди. Эртасига тонг отиб, қуёш осмон тахтида мақом тутганида Чин хоқони ҳам тахтида ўзини кўрсатди.

Шунингдек, Искандар ҳам ўз тахтига ўтириб, катта-кичик ҳамма лашкарбошию амалдорларни ҳузурига чақиритиш буюрди. Эл-улус ҳаммаси шоҳ олдида ҳозир бўлиб, унинг тахт-жоҳига кўз тикиб турдилар. Жаҳонни олувчи шоҳ виқор билан бир фармонбардор ва доною сўзамол кишини қақриб айтди:

— Баҳор булутни Уммон денгизи томон югурганидек, сен Чин хоқони ҳузурига азм айла. Унга мендан мақтов салом айт. Саломдан сўнг тубандаги хабарни еткур:

«Душманлик ҳақидаги гап-сўзларни йиғиштириб, юзинингга сулҳ эшигини оч. Агар ёмон бўлсак ҳам, яхши бўлсак ҳам, биз бугун сениннг мамлакатингга меҳмонмиз. Дилимизда сенга нисбатан ҳеч қандай кин-адоват йўқ. Марҳамат айлаб, ҳузуримизга келсанг, зеро, жамолингга бағоят муштоқмиз. Ишонамизки, бу гапимизни қабул айлаб, илтимос аҳли томонига қадам ранжида қилгайсан!»

Искандар ўз мақсадини айтиши биланоқ элчи Чинга томон йўл юриш тараддудига тушди. У хоқон лашкарлари яқинига бориб етгач, қимматбаҳо гавҳардек сўзлар бошлаб, ўзининг элчи эканини билдирди ва хоқон қароргоҳига киришга орзумандалигини изҳор этди. Бу воқеани арз этганларидан сўнг хоқон уни ўз даргоҳига киритишларини буюрди. У ҳам тахт устига чиқиб, катта-кичик ҳамма аъён ва ақобирларини йиғиб, Искандарнинг элчисига мурожаат қилди:

— Бу ерга келишдан мақсадинг не эканлигини гапир!

Шоҳ қандай гапларни айтган бўлса, нотик ҳам унинг ҳаммасини бошдан-оёқ хоқонга баён қилди. Элчининг шодлик бағишловчи, руҳпарвар гапларини хоқон бошдан-оёқ эшитаркан, кўп хурсандлик ва миннатдорчилик билдириб, элчи билан очилишиб гаплашиб айтди:

— Фалак ҳашаматли шоҳ бизга душманларча муносабатда бўлган ва биз томонга адоват билан юриш қилиб келган эди. Бинобарин, биз ҳам унга қарши қўшин тортиб, саф тузишни зарур деб топган эдик. Мана энди ёқимли ҳикоятлар айтибди. Бундан маълум бўладики, у бизга душман эмас экан. У билан бизнинг орамизда уруш-жанжалга асос йўқ. Агар сен ишонтирсанг, биз унинг ҳузурига албатта борурмиз.

Элчи айтди:

— Бу сўз шоҳимизнинг сўзларидир, сиз худди шоҳнинг ўзи билан гаплашаётирман, деб фараз қила беринг. Йўқ эрса, шу ерда ҳозир турган ақл эгалари ҳам Сизни олиб кетишга мениннг ҳаддим йўқлигини билсалар керак.

Бу сўзларга хоқон ичидан қулгани ҳолда, тезда бориб етиш учун отга сувори бўлди. Бу дўстона муомаладан Чин лашкарлари ҳам ғоят хурсанд бўлдилар, зеро, уларнинг ҳаммаси уруш хавфидан қутулдилар. Барча одамлар тўда-тўда бўлишиб, ҳаммалари унинг кетидан отландилар. Жуда кўп халқнинг жунбишга келиши натижасида гўё ер қатламлари бир-биридан қўчгандек бўлди. Бунни кўргач, Чин хоқони халққа фармон қилиб:

— Ёшу қари, ҳеч ким ўз ўрнидан қимирламасин! — деди.

Шундан сўнг хоқон юзта гул юзли Чин гўзали билан мингта Хитой асилзодаларию бекларини ўзига ҳамроҳ қилиб, ўлкалар бағишловчи шоҳ тарафига қараб равона бўлди. Искандар томонидан ҳам бир қанча шоҳ-султонлар ва оқилу донолар, биринчилари шоҳона зийнату дабдаба билан, иккинчилари эса олимона одоб ва тамкин билан, ўша замондаги расм-русумга риоя этган ҳолда хоқонга пешвоз чиқиб, уни ҳурматлаб қарши олдилар. Улар худди денгизнинг ҳар лаҳза мавжланиб турган тўлқинидек, фавж-фавж бўлиб келиб, хоқон билан пайдарпай кўришдилар. Искандар остонасига яқин келиши билан Чин хоқони тезда отидан ерга тушди. Атрофида бир қанча эпчил-озодалар, озода дейиш етишмайди, шоҳ ва шаҳзодалар фармонбардорлигида, ҳали остонага қадам қўймасданоқ, Искандар ҳам ўзининг оқ уйдан чиқиб келди. Худди қуёш билан ой бир-бирига яқинлашгани сингари, икки томондан икки шоҳ қучоқ очишиб, бир-бировларига қараб жадал юришди ва ота билан ўғилдек икковлари бир-бирларини қучишди. Фалак иккита дунёнинг бу каби бир-бирига яқин келганини ошқора ҳам ва махфий ҳам кўрмаган бўлса керак. Агар бунинг бири улуг бўлса, иккинчиси ҳам азамат; буниси бир дунё бўлса, униси ҳам бир жаҳон эди. Бу икки бахтиёр шоҳ қучоқлашиб, кўришиб бўлгач, Искандар қайтиб, тахтига томон юрди. У бир қўли билан хоқон қўлини тутгани ҳолда, унга тахти салтанат йўлини кўрсатиб борар эди. Хоқон тортиниб, бир оз кейин қолмоқчи бўлган эди, осмон мартабали шоҳ уни қўлидан тортиб юқорига чиқарди, шундай қилиб, хоқонни тахтга чиқазгандан сўнг аввал уни ўтқазиб, кейин ўзи ўтирди. Нима ваъда этган бўлса, ҳаммасига вафо қилиш билан кифояланмай, худди хоқон орзу қилганидек, ҳар нафасда тавозе ва мулойимлик билан кўнгил сўрар ва савол-жавобга чорлар эди. Унинг ҳар бир сўзи мушфиқ ва меҳрибонларча бўлганидек, яна оталик, ўғиллик сўзларини ҳам ўртага солар эди. Сўзлашаётган пайтда хоқоннинг қўлини самимият билан сиқиб, аҳд-паймонни ўрнига қўйиб турди. Донишманд келиб дастурхон ёзди. Шоҳона дастурхон ноз-неъматлар билан безатилди. Ундаги нонларнинг ҳар бири қуёш гардишидек эди. Дастурхондаги турли-туман таомлар еган сари кишининг иштаҳасини очар эди. Шундай ажойиб овқатлар тортилдики, оламда бунчалик лаззатли таомларни ҳеч ким тотган эмас. Шу

каби меҳмондорчиликдан сўнг фалак дабдабали мезбон айтдики:

— Энди, хоқонга руҳсат беришимиз мумкин. Чин халқи бизнинг мулоқоту муносабатимиз қанчалик самимий ва дўстона эканлигини билсин.

Бу сўздан хоқон гоёт шодланиб, шоҳ ҳақиқа дуо қила-қила, ўрнидан турди. Искандар уни Чинга қараб узатгач, ўзи яна гўзал қадаҳларда май ичишга тутинди.

Эй аёқчи — косагул, менга чиний коса тўла май тут. Ўзим ҳам сўзининг чинини дейишга иштиёқманман. Сен лиммо-лим қилиб узатгини, мен бир кўтаринида сипқорай-да, шунинг кайфи билан лаҳза-лаҳза ўзимни ҳам унутай.

Эй муганний! Келу турғона созлар чал, «Наво» мақомини, йўқса «Турки ҳижоз» куйини куйла. Навоийнинг ашғъоридан ҳам бир неча байтни меннинг ҳозирги кайфиятимни ифодалайдиган оҳангга солиб айт.

Эй Навоий, фол қилиб, девонингни оч! Одамлар ўқисин учун оламга шайрият заълу гавҳарларини соч! Буларни сочишда муганнийга ҳам таълим бер, зеро, у ҳам ўз ашулалари ичига шу дурру ёқутларни қўшиб куйласин.

XLIX

Тўғрилик дунё бўйсоғидаги сарвасифат озодаларнинг энг ёқимли расми одағидир ва сидқидиллик фалак шабистонининг тонг нафасидай музғоз табиғатидир; савобли фикр бағишловчи асар андаққина ҳаракат билан буғун одамни ёритувчи оламро меҳрга (қуёшга) монанддир; ширинсуханлик фойдаси шунки, оз сўз билан олам аҳлига кўнганга натижа етказур

Кимки чин таширувчи бўлса, бу дунёнинг энг бадавлат кишиси шудир. Кимки қилган ваъдасига вафо айла-са, тағри уни мурод-мақсадига етказур! Бировга берган сўзинини қарз бил, уни қатъий қонун сингари фарз бил. У сенинг бўйинидаги оғир бир юкдир, у агар қилчалик бўлса ҳам, сен уни тоғдек ҳис қил. Агар биров ёлғончи бўлса, қуръондан далил келтирса ҳам унинг сўзига ишонмайдилар. Ёлғончи киши қанчалик аржуманд — ақлли одам бўлса ҳам унинг сўзига кўнчилик аҳамият бермайди.

Бурунги чоғда бир ёлғончи бор экан. Бир кечаси

унинг уйига эплаб бўлмайдиган зўр ўт тушибди. Шунда у ёрдам сўраб қанча дод-вой қилса ҳам, эшитгани ҳолда биронта одам фарёдига ишонмабди. Унинг уйи тез орада куйиб кул бўлибди. Шундан сўнг унга бир доно киши шундай дебди:

«Кимки ёлгонни кўп гапирадиган бўлса, унинг рост гапи ҳам халқ наздида ёлгон ҳисобланади. Агар уйингга ўт тушганда халқ ёрдамга келмаган бўлса, ўзингдан ўпкала!»

Эшитишимча, бир шоҳга устулик бир уй қуриш орзуси тушган. Шундан кейин унинг хизматчилари қидирақидира бир тўғри ўсган бақувват дарахт топганлару, аммо унинг эгаси бир қари кампир бўлиб, ёғочи учун ўн баробар, балки юз ва балки минг баробар ҳақ берсалар ҳам кўнгли тўлмабди. Олди-сотди ишлари битавермагач, ниҳоят, кампирнинг талабини қондириб, оғирликда баравар келадиган олтин берибдилар. Кейин уйни қуриб, ичини гавҳарлар билан безатганлар, устунни ҳам зарнигор қилганлар. Қунларнинг бирида шу иморатни томоша қилишга келган кампир ёғочини ўйиб:

«Сен тўғри бўлиб ўсганинг туфайли, ўзингни ҳам, мени ҳам олтинга кўмдинг!» — деган экан.

Тўғри ўсган чиройли бир дарахтки кишини шунчалик бахтиёр қиладиган бўлса, тўғри сўз ва ҳалол бир одамнинг қилган ишини, унинг фазилатини таърифлаб битириш мумкин бўлармикан? Хусусан у бахтиёр бир шоҳ бўлса, жаҳондаги шоҳларнинг энг улуги ҳисобланиши мумкин. Агар шоҳ тўғрини қўйиб, эгри йўлдан юрадиган бўлса, худо кўрсатмасин, шоҳликдан воз кеча қолгани ҳам яхшироқдир. Бировга кимсанинг қўл остидаги ер мулк бўлса ва у шу мулк билан тахтга ўтира, ундайларнинг таги бўш бўлади. Уларга «тўғри бўлсанг қутулсан» ибораси мос келади. Чунки қачон тўғри бўлмаган одамнинг таги мустаҳкам бақувват бўлганини кўргансан. Тўғрилиқнинг байроғи алиф (I) дир, лекин у ҳарф арабчада «алиф» ўқилса бири, «алф» ўқилса мингни билдиради. Модомики бир тўғри чизиқ мингга юрар экан, киши тўғрилигининг баҳоси бормикан? Жаҳонда киши ростгўй бўлсаю, қадди «дол» ҳарфи сингари энг бўлса ҳам аммо унинг тўғрилиги ҳаммага аёндыр. Биров ростгўйлик ва тўғрилиқдан узоқ бўлса, ундай одамнинг бўлганидан бўлмагани яхшироқдир. Масалан, бир одамнинг фикр йўналиши тўғри бўлса, душман кўплигидан қандай хавфи бўлсин?

Бир яхши фикр, ёмон кунда минг жанговар душ-

маннинг даф этилишига сабаб бўлиши; ҳаддан зиёда кўп душман биргина донолик билан айтилган фикрнинг овозасидан қочиб кетиши мумкин. Агар биров ақл билан, пухта ўйлаб тузоқ қўймаса, ҳавода учиб юрган қушни ром қилиб, ўз тузоғига илинтира оладими? Агар киши тўғри фикрлаш илмини билмаса, қачон ўз душманини дўстга айлантира олади? Ўйлаш билан мақсад юзага чиқади, сабр билан ғўра ҳалво бўлади.

Бир билимдон одамнинг айтишича, илонни авраб-сеҳрлаганда у ўзига-ўзи ўралиб, боғланиб қолиб, кишига зиён-заҳмат етказа олмас экан. Ақлли одамлар илон тушуннадиган тил билан унга кўп хушомад айлаб, уни авраб, ўзларига ром қилсалар керак. Чунки бошдан-оёқ чучук сўз ва яхши муомала ҳар қандай асов жониворни ҳам кишига бўйсундиради-ку. Одам қанчалик кам ақл ва бефаросат бўлса ҳам илончалик ёмон эмас-ку. Сув қаърига шўнғувчи гаввос, ақлу тadbир орқали, наҳанг оғзидан порлоқ гавҳар олишни касб этди. У денгиз қаърида, нафас олмасдан, осонлик билан дурдона ва гавҳарларни ола биллади. Ҳар кимки сўзлашга оғиз очганида, тингловчига сўз ўрнига гавҳар сочса, энг ёмон душмани ҳам унга дўст бўлиб, ҳамма мақсадлари юзага чиқиши ажабланарлимас. Модомики инсон — сўзлаш билан инсон экан, унинг қаршисида тилсиз ҳайвонларнинг нима аҳамияти бор? Ва лекин сўзнинг ҳам ўрни ва даражаси бўлади: унда усталиқлар ҳам, нўноқликлар ҳам бўлиши мумкин. Сўз шундай нарсаки, у — тирикни ҳалокатга олиб боради, ўлик танга эса жон бағишлайди. Агар бир кишига ақл билан ширинсўзлик ёр бўлса, бундай одам ҳар нарса ҳақида тўғри фикр юритишни ихтиёр қилади. Оқил киши сўзлашда ҳам нотик бўлса, унинг омма учун фойдали фикр юритишдан ҳам бошқача фазилати бўлиши мумкинми?

L

Кучли душманни қилич билан саранжом этишга оғиз бўлса ҳам ўтқир ақл ва тил шамшири билан у мушкул можарони ҳал этган Ардашер ҳикояти

Подшоҳлар гуруҳи орасида Ардашер ҳам доно-ю, ҳам қатъий продали бўлиб чиқди. Чунончи, у Ардавон билан ёвлашиб қолиб, икки орада уруш бўлиш хавфи туғилиб қолди. Ардавоннинг кучи кўпчилиги, Ардашер тарафда эса ёвга бас келиш учун старли куч ва қудрат йўқлиги маъ-

лум эди. Орқага қайтай деса гайрат ва орияти йўл қўймас; юришни бошлай деса ўз заифлигидан ҳайрат ва ташвишда эди. Бинобарин у бир тадбир ахтариб чуқур мулоҳаза юритар, бир йўл кўрсатувчи — раҳнамо истаб, жигибийрон бўларди. «Ярашайлик», деб элчи юборган эди, душман бунинг кучсизлигини пайқаб, таклифини қабул қилмади.

Ардашер қўшини орасида бир сотқин одам бўлиб, унинг яширинча қиладиган иши душман томонга хат-хабар жўнатиб туриш эди. Бу тўғрида шоҳ ўз одамлари орқали неча марта огоҳлантирилган бўлишига қарамай, арқонни узун ташлаб қўйган эди. Душман бир кунлик йўлга шиддат билан етиб келди. Ардашер бўлса ҳамон тадбири чора излашдан бўшамас эди. Шу аснода миясига бир ажойиб фикр келиб, тезда давлат арконларини ўз ҳузурига чақиртирди. Уларнинг ҳаммасини хилват жойга олиб келиб, махфий гапларини баён қилди:

«Ҳеч ким тўсатдан қочишни ихтиёр этмасин, душман шавкатидан ваҳимага ҳам тушмасин. Ҳозиргина менга ҳақ таолодан иноят етишди, шунинг учун ҳам кўнгиля сирларимни сизга очай, лекин зинҳор-базинҳор бошқаларга ошкор қилмагайсиз!» — деди.

Уларнинг ҳаммаси ҳеч кимга сирни ошкор қилмасликка аҳд боғлашгандан кейин у шоду хуррамлик билан мана бу дostonни бошлади:

«Душман томондаги бир қанча фалончи-пистончи наҳлавонлар (маълумки, урушнинг бориши шуларга боғлиқ) Ардавонга нисбатан қора ниятда эканлар. Менга эса, афтидан, ўзларини зулмкор қилиб кўрсатсалар ҳам, сидқидилликлари бор эмиш, юборган хатларига кўра эртага душман бизнинг водиймизга етиб келиб, ҳар икки тараф лашкарлари жанг қилиш учун сафга тизилган маҳалда, Ардавон қаерда турган бўлса, ҳалиги наҳлавонлар у ерга бориб қилган зулми эвазига унинг бошини менга келтириб беришармиш».

Ардашер бу гапни тугаллар экан, ўтирган одамларнинг юрагидан хавф-хатар кетиб, ўзларини бардам-бақувват сездилар.

Анжуман иштирокчилари орасида ҳалиги сотқин ҳам бор эди, махфий суҳбат мазмунини тезда Ардавонга ёзиб жўнатди. Зўр душман бу сўзни эшитгач, юрагига қаттиқ қўрқув тушиб, уруш бошлашни ҳам, яқинлари билан маслаҳат қилишни ҳам билмай, ўз ихтиёри билан ярашишга ризолик берди. Ярашишга ярашди-ю, ўз ёғига ўзи қоврила-қоврила қайтиб кетди.

Ардашер юқоридаги фойдали тадбирни ўйлаб топгани, туфайли икболи баланд келиб, зўр душмандан осойишталик билан қутулди ва мурод-мақсадига етди.

LI ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан тўғри фикрлашнинг маъқеъи қанақа-ю, хатонинг киши учун нуқсонлигига сабаб нима, деб сўрагани ва ҳақимнинг жавоби

Яна пок табиатли Искандар устоз Арастудан сўради.

«Эй, ўткир зеҳнли ҳақим! Ҳамма одам инсон ҳисобланади, буларнинг барчаси яратилишда гўё бир хил. Лекин тангри бировга тўғри фикрлаш фазилатини ато қилган бўлса, бошқа бировни ҳар нарсада янглишадиган, ҳаётдан тўғри ҳулоса чиқазолмайдиган, нуқсонли қилиб яратган. Шунингдек, кимки тўғри фикрлаш қобилиятига эга экан, унинг ҳаётида бунинг ажойиб хосиятлари бўлади.

Лекин ҳар нарса ҳақида шак-шубҳасиз тўғри фикр юритадиган одамлар ҳам гоҳо хатога йўл қўядилар. Ана шундай пок рой — билимдонлар кўп бўлсаю хато қилмаса; хато бўлса ҳам майли-ку, лекин улар пок ройлар томонидан содир бўлмаса. Сиз бунга нима дейсиз?»

Донишманд ўйлаб туриб, бу саволга шундай жавоб берди:

«Эй барча шоҳларнинг яқтоси! Халқ яратилишда бир хил бўлгани билан на билимда ва на кўриш-тушунишда бир хил эмас. Ҳақ таолонинг сифатлари беҳисобдир, одамларнинг ҳар бири эса шу сифатларнинг бир кўринишидир. Одамларнинг ҳар бирини алоҳида бир зот дейиш мумкин, зеро, икки сифат икки хилдир.

Модомики шундай экан, одамларнинг бири фаҳму фаросатли бўлгани ҳолда, иккинчиси ақлдан бебаҳра бўлиши ажабланарли эмас. Ҳатто ақлли одамнинг фикри тўғри ва ўткир бўлгани ҳолда, гоҳо суёт бўлиши ҳам табиийдир. Чунки одам доим бир ҳолатда бўлмас, у гоҳ худ, гоҳ беҳуддир. Агар бир одамнинг барча фикри тўғри бўлса, демак, ақл унга доим раҳнамолик қилар экан.

— Аммо ақл қанча ўткир бўлса ҳам гайб — сир билиш илмидан беҳабар — кўрдир. Зеро, у эртанги кунда не бўлишини, киши бошига қандай кун тушувини билмайди. Яна айтаман: гайб илми ақлдан узок! Лекин

шунга қарамай, аҳмоқдан ақлли одам яхшироқдир. Шунингдек, бировнинг барча фикри тўғри бўладиган бўлса, ақлга ажиб бир ҳол юзланиши, яъни у одам ўзини билармон деб, гурурланиб кетиши мумкин. Бу каби гурурланиш инсон учун номуносибдир, зеро, керилиш — киши обрўсини тўқади.

Баркамол ақлга эга бўлмиш кишилар ҳам гоҳо хато қилади — янглишади. Лекин бу билан уларнинг фазлу камолоти камаймайди, бунга худо гувоҳдир».

Шоҳ бу жавобдан қаноатлангани туфайли, яна бошқа савол бермади.

LII

Хоқоннинг Искандар учун зиёфат тайёргарлигини кўргани ва уни Чинга келишга илтимос қилгани ва у келгач, шоҳона базм тузиб, турли-туман совға-саломлар, нодир тўхфалар ҳадя этгани

Бу ҳарир матога чин безагини берувчи чин суратгари ўз нақшларини шундай чизди:

Шундай қилиб, хоқон Чинга қараб йўл солди, уруш-адоват базм ва зиёфат билан алмашди. Хитой эли кўнглидан ранж-машаққат кетиб, унинг ўрнини ўйин-кулги, хурсандчилик қоплади. Хоқон шодлик билан шаҳарга кирар экан, ўша онда давлат саройига бориб, тез орада давлат бошлиқларини чақиртириб, уларга илтифот билан ўтиришга ижозат бериб деди:

«Бу фалак ҳашаматли шоҳ бутун оламни бошдан-оёқ фатҳ этган, жаҳон шоҳларини ўзига банди қилган, кўп забардастлар унинг қўлида итоатга маҳкум бўлиб қолганлар. Осмонга каманд солган забардастларни ҳам бу ўз каманди билан банди ва асир қилиб олган. Биз бу одамни шунча дабдабаси билан лутфан бизга меҳмон бўлади, уруш ва қон тўкиш ўрнига даргоҳимизга келиб, биз билан самимий улфатчилик қилади деб ўйламаган эдик. Имконият борича иззат-ҳурмат қилиб, менга ўз тахти устидан жой берар, оталиққа қабул айлаб ўзини менга ўғилдек шафиқ ва меҳрибон кўрсатар, деб умид қилмаган эдим. Ўзингиз биласизки, агар уруш бошлайдиган бўлса, қиргин кўпориб, халқнинг чангини кўкка чиқазар, ҳаммани гўзалларнинг зулфидек тўзғитиб, ҳалокатга учратар эди. Аксинча, у лутф-марҳамат кўрсатиб, шафқат йўлини шиор қилиб олди. Бу ерда жам бўлиб турган одамларнинг ҳаммасини унинг овоз қилган қуллари деб

ҳисобласак арзийди. Мен унинг бунчалик лутф-эҳсонидан хижолатдаман, гарчи у мени «ота» деса ҳам мен унга бандаман. Унинг бу илтифотларига яраша хизмат қила билмасак, уят бўлур деб ўйлайман. Бу ишнинг чораси қандай бўлиши мумкинлигини мулоҳаза қилиб кўринг ва қанақа фикрга келганингизни менга тезда баён айланг.

Чин ва Хўтан шоҳи шу сўзларни айтгандан сўнг, анжумандагилар унинг ҳақиқага дуо қилиб, дедилар:

«Шоҳ нимаики деган бўлсалар, бутун аскар ва саркардалар бунинг ҳаммасига бир оғиздан қўшиладилар. Ҳозир бу шоҳ бизга меҳмон бўлиб келаркан, жонимизни фидо қилсак ҳам унинг кўриб юрган иззат-икромларига нисбатан озлик қилади. Искандарга бериш учун мамлакатимиз ва халқимиздан нимани талаб этсанг ва фармон қилсанг, улар бу нарсаларни бермоқни ўзлари учун ғанимат деб биладилар. Ва лекин истаганингча тайёргарлик кўришинг керак, зеро, нималар лозим ва муносиблигини сенинг ўзинг бизлардан яхшироқ билурсан. Сенинг олийҳимматинг нимани лойиқ кўрса, шунини қил, чунки бизнинг ҳимматимиз сеникидан анча пастдир. Қачонки кун билан ой қирон қилиб, бир-бирига рўбарў бўлса, арзимас доғлар уларнинг нурлари орасида кўзга илинадими? Ахир икки жаҳон бир-бири билан ёндошса, бу икки жаҳон орасида чумоли кўзга кўринадими? Хоқон Искандарни кутиб олиш учун совға-саломлар тайёрлар экан, бу баъзи одамларга ёқмаса, аҳамияти йўқ. Хурмо дарахти жаннатдаги туби дарахтининг ўрнини босолмагани каби бизларнинг ақл-идрокимиз ҳам бундай ишларга аралашувга ожизлик қилади. Лекин биз шунини яхши биламизки, Искандар учун юзлаб хазина харажат қилганда ҳам сен мезбону, у меҳмон бўлгач, ҳеч ким уни кўп-оз демаслиги керак».

У одамлар бу гапларни арз этганларидан сўнг, дарё шукуҳли хоқон жуда хурсанд бўлиб, деди:

«Искандар шундай мардонавор муомала қилгач, халқ ҳам «омонлиқ моли» бериши фарздир. Унинг сипоҳ (лашкар) ларига бериладиган мойнанинг бир йиллигини тўлаш ҳам халқ учун вожибдур. Янаги йилга бериладиган хирожларни эса дафина қулфини очиб, мен ўз хазинамдан нақд бериб юбора қоларман. Агар сизларга шу фикрим маъқул бўлса, шахсан шоҳни қандай эъзозлашни менинг ўзим ўйлаб кўрурман!»

Хоқоннинг шу каби фикрларини эшитгач, мажлисда қатнашаётган амалдорларнинг ҳаммаси унинг талабини

бир оғиздан маъқуладилар. Кейин ҳаммалари бир-бирларига кўмаклашиб, ишни саранжомлаш чорасига киришиб кетдилар. Бир неча кун ичида ҳамма нарса муҳайё қилишиб, Чин маблаглари кону дарёдек ҳаммаёқни босиб кетди. Искандар учун хоқоннинг ўзи шундай совғалар тайёрладикки, буни кўриб, бутун дунё одамлари ҳайрон қолдилар. Ҳўмладан, тухфалар ичида мингта от бўлиб, буларнинг барчаси оху ва қулонга ўхшаш югурик, ҳатто оҳудан ҳам, қулондан ҳам ўзадиган чопқир отлар эди. У отлар чоғанда ҳавога кўтарилган гардга ел ҳам етолмас, шамолнинг тезлиги эса бу отлар олдида ҳеч эди. Улар югуришда булуту, сакрашда чақмоққа ўхшаган бўлиб, барчаси чақмоқ сингари олтин рангига беланган. Эгарлари ҳам олтин, жабдуқлари ҳам; тақалари ҳам олтин, узангилари ҳам. Ҳар бир отнинг устига Чин зарбафтларидан ёпиқ ёпилган бўлиб, ундаги тақинчоқлар лаъл ва қимматбаҳо дурлардан эди. Яна ҳар бири тоғдек танага эга бўлган минг донга туя бўлиб, ҳар бирининг вужуди фалак филига монанд эди. Бу туялар жуссада фалакка ўхшаса ҳам, ювош ва беозорликда малакларга ўхшарди. Ҳаммаси юриш суръатида фалакка ўхшар, йўқ, фалакка эмас, малакка ўхшарди. Туяларнинг асбоб-анжомлари ҳам Чин, Хитойнинг гўзал матоларидан бўлиб, уларга қимматли тош ва жавоҳир каби зеб-зийнатлар тақилган эди. Ҳаммасининг алоқалари (саллага ўхшатиб боғлаб, печи чеккага тушириб қўйилади) бошдан-оёқ ипакли бўлибгина қолмай, уларга дур, ёқут, феруза ва қимматбаҳо мунчоқлар қадалган эди. Яна мингта тезқадам хачирки, юришда ҳар бири саркаш фалакни эслатарди. Буларнинг юриш ва чопишлари ҳам жойида бўлиб, эгару узангилари ҳам ҳалигилардан қолишмасди. Бошқа асбоб-анжомлари ҳам юқоридаги от, туяларники сингари кам-кўтсиз эди. Яна бир минг тўққиз юз хил уй жиҳозлари қандай тахланиб, тугилган бўлса, шундай ечилмай турарди. Бу тугунлар ранг-баранг кўриниши билан гўзал боғни эслатса ҳам, огирликда ҳар қайси бир тоққа ўхшар эди. Яна яшил тошлардан ясалмиш, анвойи безаклар билан зийнатланган мингта ҳар хил идиш-оёқ бўлиб, буларнинг ҳар бири латофатда бир-биридан гўзал эди. Яна мингта чинни асбоб, айланаси сайр этувчи қуёшга ўхшаш олтин рангли эди. Яна мингта қадди-қомаги келишган, ҳаммасининг сунбул сочларидан мушк атри гуркираб турган гул юзли канизақлар бор эди. Уларнинг юзлари гул-гул очилган, киприклари тикансимон, қовоқлари кенгу, оғизлари тор-тор эди. Улар ноз-ниша

билан дилларни банд этардилар. Либосларига шундай зеб берилган эдикки, чегараси йўқ.

Булардан ташқари иккита ажойиб тухфа ҳам бор эдиким, бундай таажжуб тухфа дунёда кам бўларди. Бунинг бири ойна бўлиб, Ҳамшидининг жомини эслатарди. У ёругликда қуёш ойнасига ўхшар эди. У фалак қуёши сингари бўлса ҳам, лекин халқ уни «Ойнайи чип» (ҳақиқат ойнаси) дер эди. Бу ойнанинг иккала бети ҳам ой ва кундек ёруг бўлиб, сира зангламас ва доимо биллурдан ҳам тиниқ эди. Бунинг бир бети киши аксини кўрсатадиган даражада ёруг бўлгани ҳолда, иккинчи бети оддий ойналарникидай қора эмас эди. Уни тилсим қилиб ясаган ҳакимлар, у ойнанинг икки бетига икки хил кўрсатиш қобилиятини берган эдилар. Масалан, унинг бир юзи шундай ясалганки, қачон ияоҳ адолат тахтига ўтириб, халқнинг арз-додига етмоқчи бўлса, кишилар бир-бири билан даъволашиб, булардан бири нариги томоннинг даъвосини ишкор этса, даъвонинг қанчалик ҳақ эканини аниқлаш учун гувоҳ керак эмас, жавоб эгасининг ойнага бир қарашни кифоя эди. Уша қарашда агар даъвоси рост бўлса — ойнада юзи кўринарди; ёлгон сўзлаган бўлса-чи — юзи кўринмасди.

Яна иккинчи юзининг тилсими шундан иборат эдикки, агар шоҳ базм пайтида май ичиб ўтирганда, мажлисдагилар шу ойнага боқиб, ўз башараларини тамошо қиладиган бўлсалар, меъёри билан май ичувчиларнинг башаралари ўз ҳолича — бутун борлиги билан акс этарди. Агар бордию биров май ичиб, ақл-хушини қўлдан бериб, бадмастлик қиладиган даражага бориб қолса, ойнада бунинг юзи бузилиб — узун, қисқа, япалоқ, кичик ва ё катта бўлиб акс этарди. Шундан сўнг кўзгуга қаровчи шахс ўз юзини бу аҳволда кўргач, тезда май ичишни тўхта-тиб, хушдил бўларди. Ва шундан сўнг бузук аҳволнинг тузатишга, ўзини эл орасида шарманда бўлишдан сақланишга ҳаракат қиларди.

Бу ойнадан кейинги иккинчи тухфа бир Чин гўзали бўлиб, уни гўзалликда жон офати, йўқ, жон офати эмас, жаҳон офати деса бўларди. У Хитой наслдан — шўх Чин авлодидан бўлиб, гўзалликда хур ва париларини ҳам оёқда қолдирарди. Унинг ҳуснига хур ҳам, пари ҳам бада бўлгани ҳолда, ҳар бири бир томонга қочар ва бунга яқинлаша олмас эди. Бу гўзалнинг зулфи бутун Хитой мамлакатига шов-шув солган, кўзи эса бутун Чин диёрини талон-тороғ этган эди. Икки ўрим мушкни сочи Чин юртига мушк ҳиди таратар эди. Қора қоши уни

кунлик ойга ўхшар, ой эса осмонда бунга ҳайрон ва маҳлиёга ўхшар эди. Фалак бунинг қошини қора ёйга ўхшатиб безатаётганида ундан бир нуқтаси юзига томган бўлиб, бунинг отини «хол» деб атаганлар. Юзида бўлмиш икки қийғоч кўзи эса эл қонини ичиш чун очкўзлик билан боқар эди. У кўзларни очлик заифлантирганидан бўлса керак, доим хасталардек узала тушиб, сузилиб ётар эди. Унинг юзи қуёшдек доира шаклида бўлиб, оғиз эса бу доирада бир нуқтадек акс ётар эди. Паргор учи у нуқта атрофини шундай қилиб чизганки, у очилмагунча бу нуқтанинг нималиги билинмас эди. Юзидаги кулдиргичи ҳам ярим давра шаклида бўлиб, бундан бутун замон кишилари жабрланар эди. Бағбақа чуқурчаси у давранинг нуқтаси бўлиб, бу даврнинг кўпгина бечоралари шу чуқурга асир бўлиб қолган эдилар. Қадди-қомати ишва-карашмада гўё сарвдек бураларди, йўқ, сарвдек эмас, хиромон-хиромон юрувчи қирғовулга ўхшарди. Бу қирғовул шундай ноз-истигно билан юрар эдики, у ўзининг бу юриши билан бутун лочин ва қарчигайларни ҳушсиз қилиб тузогига илинтирар эди. Бунинг бошидан-оёғигача ишва билан гўзаллигу, оёғидан бошигача ноз билан каранима эди. Ҳаммасидан ҳам қизиқ можазо шу эдики, у гўзал базм вақтида ҳам, жанг-жадал чоғида ҳам бирдек элчил эди. Базм вақтида у ўз хониши билан ошиқларни қуйдирар, ошиқларнигина эмас, бутун дунёни ўртантирарди. Ўз фиғони билан кишиларнинг ҳушини олар; қўшиқлари билан ақл тилини лол қилиб қўярди. Сознинг нозик торини чертиш билан ночор юрган одамларнинг жон ипини узар эди. Барбат созини чақиб наво қилганида, бировни ўлдириб, бировни тирилтирарди. Мабодо урун майдонига кирадиган бўлса-чи, майдонда бўлмиш кишиларнинг ҳаммасининг жонига бирдан қасд қиларди. У оти билан ҳар томонга жавлон урганида, одамлар унинг жавлонидан қўрқиб, жон берар эдилар. Агар душман осмон каби зўравон бўлса ҳам, жанг пайтида у осмон бўйнига ҳам каманд ташлар эди. Қилич солганда у тошларни ёрар, ёрилган тошлар орасига ўз филофига киргандай кириб, беркинар эди. Отган ўқи эса юз қабат қалпоқ ва тўнлардан ўтиб, жонга қадалар; қаттиқ харсангларни худди паррондек тешар эди. Агар найзаси порлаб тобланадиган бўлса фалак аждаҳосининг вужудига ларза тушар эди. Агар душман устига от солғудек бўлса елдек босиб бориб, хас-хашакдек тўзгитар эди. У шундай бир бало эдики, кўҳна фалак бундай балонинг яна қачон ўтганини эслай олмас эди.

Хоқоннинг Исқандарга ҳади қилган тўққиз тухфаси мана шу юқориди шарҳланганлардан иборатдир. Буларнинг ҳаммаси бошдан-оёқ тайёр бўлгач, Чин шоҳи яна зиёфат тараддудига тушиб қолди. У шундай бир ажойиб шоҳона базм тайёрладикки, бу зиёфатнинг ҳашамига кишининг ақли етмас эди. Шундан сўнг, у бир қанча улуг кишиларни йўлга чиқазиб, Исқандарнинг ташриф буюришини илтимос қилди. Бу илтимосчилар шоҳ олдига бориб, ер ўпгач, хоқоннинг мунтазирлигини араз-баён этдилар. Дунё шоҳи бу сўзларни қабул айлаб, тезда отланиб, Чин шаҳрига қараб равона бўлди. Қуёш тожли хоқон ўз саройидан то бир ёғоч жўйғача — Исқандар йўлига Хитой инакликларидан шундай бир пойандоз солдирган эдики, бу билан Чин саҳросининг усти қопланиб қолган эди. Ҳар ўн қадамда Исқандар бошидан дур ва лаълларни нисор қилиб сочар эдилар. Шоҳнинг юрар йўлига шу қадар кўп мушк атри сочилган эдики, халқ кўзига тўтнб қилиб суриш учун тунроқ топиламас эди. Халқ шу мушк устидангиша босиб ўтар, мушкдан гўё кўк юзини қора тўзон қоплагандек эди.

Тоғу тахтлар эгаси бўлмиш шоҳ шундай ҳашамат билан Чин диёрига муборақ қадамини босди. Шоҳ шундай бир шаҳар кўрдикки, кекса дунё ҳам бу шаҳарнинг мисли йўқлигини айтиб, «Лам-яқун» (тенги йўқ) оятини ўқир эди. Шаҳарнинг ҳовли ва боғлари жаннатга ўхшар, у шу қадар кенг эдики, на учи ва на қирғоги бўринар эди. Унинг том-тошлари ҳам одатдан ташқари безатилган ва Чин инакликлари билан зийнатланган. Умуман, шаҳарга шундай оро берилган эдики, бунақасини кўз ҳам кўрмаган, кишининг хаёлига келиши ҳам қийин эди.

Буларни кўргач, Исқандарнинг шодлиги тобора ортиб, ўзига муносиб шоҳона пойандоз солинган жойгача борди. Хоқон саройига бориб етганда, у даргоҳининг осмон сингари кўк рангда эканини кўрди. Остонасидан ўтиб, сарой боғига кираркан, унинг ҳар тарафи бир оламдек туюлди. У боғ таровати яшил осмон сингари беғубор, унда очилиб ётган ҳар бир гул юлдузга эслатар эди. У боғнинг тўрт тарафи баб-баравар чорраҳа бўлиб, ҳаммағни саккиз пахсалик девор билан ўралган эди. Боғдаги дарахтлар тўрт девордан, девор эмас, заркор осмондан ҳам ошиб кетган. Ҳаддан зиёда кўп, фойдали ва чиройли дарахтлар фалак айвонига ўз барглари билан палос ёзиб ташлаганлар. Бу дарахт шохларининг кўкдаги манзарасини кўрганда, «осмондаги юлдузлар шуларнинг меваси

экан», деб ўйлайсан. Дарахтларнинг тагида чаман-чаман бўлиб гул-чечаклар очилиб ётибди. Сарв дарахтлари ва суман гуллари эса саросар саф тортиб турибдилар. Ўз қаддини эгиб ётган гунафшалар қалинликда нил рангли зулмат чодирини эслатардилар. Эҳтимол, осмон зеб-зийнатларга беланиб, ўз аксини Чин ойнасига солгандир. Ҳеч ким у ердаги райхонларнинг ҳисобига етолмас керак, уларнинг димоғни чоғ қилувчи ҳидлари оламни тугиб кетган. Наргиснинг гуллари уруғлагандан бўлса керак, кўзларида оғриқ асорати борга ўхшаб кўринади: кўз оғриғи эмас, гўё қорга қарагану, кўзи қамашиб қолгандек эди. Лола билан кўк майсалар бамисоли нақшин гилам; оқ гуллар эса шу гилам устига тўкилган кумушни эслатар эди. У худди ранг-баранг шишалардек тобланиб, уни кўрган одам кўк қасрининг дарчаси шуъла сочяпти, деб ўйларди. Бу гулшан ичида бир кенг жой бўлиб, бу жойнинг ўртасига бир баланд иморат қурилган. Ҳар куни кечаси шу иморат посбони билан Зухал сайёраси улфатчилик қилар ва сирлашар эди. Бу бинонинг зинапоёси фалак саройидан ҳам баланд бўлиб, айвонига булутнинг сояси тушмас эди. Унинг томига ёгининг нами ҳам тегмаган, айвонга чақмоқнинг шуъласи ҳам тушмаган. Унинг саҳилари, равоқ ва шифтлари бошдан-оёқ олтин билан зийнатланган. Ерига ётқизилган чин гиштлари, гиштга ўхшаса ҳам аслида саккиз қиррали чинчилар эди. Рангдор, кошинкор тўшамалари чиннидан бўлиб, хусусан, унинг ўртаси ва четлари нақшлар билан безатилган. Унинг гиштлари чинни гиштлар бўлиб, тиниқликда худди Чин ойнасига ўхшар эди. Қасрнинг ичи бошдан-оёқ зарнигор қилинган, эшикларининг ҳаммаси гавҳар билан зийнатланган. Бир қанча ўткир наққошлар ўз қаламларини ишга солиб, кўп вақт Моний услубида санъаткорлик билан қалам тебратганлар. Нақшларнинг ҳаммаси илмий ва қонун-қоида асосида чизилган бўлиб, деворининг тўрт тарафи ҳам сурат ва табиат манзаралари тасвири билан безатилган. Унинг ҳамма жойлари чин услубидаги тасвирлар билан нақшланган, булар Чиннинг эмас, юксак жаннатнинг тасвирига ўхшайди. Бу қаср ичида шох учун осмон салобатли бир олиймақом тахт ясалган бўлиб, меҳмондўст хоқон шохни шу олиймақом тахт устига ўтказди. Тахтлар олувчи Искандар, хоқонни ҳам ёнига чорлаб, шу олий мақом тахтдан жой кўрсатди. Булар ота ва ўғил каби бир тахтда ўтириб, шодлик ва хурсандлик базмини қурдилар. Шох у ерда ўтириши керак бўлган кишиларнинг ҳаммасига ўз жойларига

ўтириши амр этди. Аввал тождор, амир-султонлар, улардан сўнг вазир-вузарою лашкарбошилари ўтирдилар. Афлотун, Арасту ва Фарфёус каби ҳикмат аҳли файласуфлар шох атрофига жойлашдилар. Қаср ичи жаннатдай бекаму кўст бўлиб тўлғач, у ерда тоза ва пок шароб ҳам муҳайё бўлди. Дастурхонга тортилган ноз-неъматлардан кишиларнинг таби чог бўлиб, иштаҳаси очилиб кетди; кўнгиш ҳам чиний қадаҳларда май ичиши тусаб қолди. Шу орада, тездап, латофатда беҳишт хурларининг рашкини кўзгайдиган бир Чин кўзали ўрнидан туриб, аввал ўзи бир қадаҳ қип-қизил ёқутдай майни сиқорди-ю, кейин шохга жаннатдаги кавсар сувига ўхшаш покиза май тутди. Давронинг шохи, шохигина эмас, хоқон ҳам шу майларни ичиб, қадаҳларни бўшатдилар. Шодлик қадаҳи шу хилда уч-тўрт марта айлангач, кишиларнинг кўнгили очилиб, табиати равшан тортиб кетди. Бу кайф-сафолар дўстларнинг бошини қиздириб, ордан ҳаё пардаларини кўтармоқчи бўлар эди. Созанда ва хонандалар ҳар тарафда кўплашиб, санъаткорлик маҳоратини авжига чиқаздилар. Ой юзли соқийлар ўз апбар зулф-қокилларида Чин мушкнининг ҳидини сочиб, жилва қилар эдилар. Э-ҳуши ўзида бўлганлар суҳбатлашиб ўтирар, маст бўлиб қолганлар хушеизларча хой-хўй қилар эдилар. Икки шох эса бир-бирларига миннатдорчилик изҳор қилар ва дилнавозлик кўрсатар эдилар. Бу унинг пинжида ўтириб, суҳбатини тинглар; у бунинг оёгини ўнмоқчи бўлар эди. Бу Чин мулкини унга садқа қилмоқчи бўлса, бунга бутун Ер юзини тақдим этмоқчи бўларди. Икки шохнинг бир-бирларига қилаётган бу мулозаматлари расмий юзасидан эмас, йўқ, аксинча, булар бир-бирларини бажонудил эъзоз ва икром қилар эдилар. Кишилар май ичиш ва хитой меҳмоннавозлиги билан тuzалган дастурхондан газак ва ноз-неъматлар тановул қилиш билан овора эди. Табақ-табақ овқатларнинг қандай тартиб билан кўйилишини осмон табақалари ҳар дам булардан ўрганарди. Кўк дастурхонларнинг усти, кўк осмондаги юлдузлар каби лимонлар, қанд-қурслар ва поилар билан тўлиб-тошган эди. Бу ерда шундай зиёфат бўлдики, бу баамнинг зеб-оройинидан баланд осмон ҳам баҳра олди. Одамларнинг иштаҳаси очилиб, табиати овқат истганда газаклар ўртадан олиниб, ош-овқатлар тортилди. Ошгина эмас, дастурхон устини юз алвон таомлар ва ноз-неъматлар босиб кетди. У дастурхондаги овқатларни қандай таърифлаш мумкин, ҳайронман. Чунончи, от қазинининг ўзидан тўққиз минг дона эди. Пиширилган

қўйининг ҳадди-ҳисоби йўқ, уни юз минг десам, яна кам айтган бўламан. Бошқа ҳар хил гўштлардан тайёрланган ош-овқатлар ҳам беҳисоб бўлиб, буларни кўриш учун фалак ўз бошини ерга эгишга мажбур бўлди. Шундай беҳад таом тортилки, бундан хос-ом, тегишли-тегишсиз ҳамма бахраманд бўлди. Шундан сўнг, тездан Чин хоқони тахтдан тушди, буни кўриб, тахтда ўтирган Искандар ҳам ўрнидан турди. Чин шоҳи хурсандчилик ва тавозе билан туриб, совға-саломлар ҳақида сўз очди. Давлат кишиларидан бир қанчаси совғаларнинг рўйхатини шоҳнинг ҳузурига олиб келиб, тақдим этдилар. Шундан сўнг хоқон Искандарга эгилиб, куллук қилди; ёш шоҳ ҳам хоқонга таъзим бажо келтирди. Бутун совға-саломларнинг ҳаммасини, юқорида изҳор қилганимиздек, тўққиз-тўққиз қилиб ўтказдилар. Бу хилдаги қимматли тухфаларни кўриб, Искандар хоқонга кўп миннатдорчилик билдирди ва офаринлар айтди. Ҳамма тортиқларни тўда-тўда қилиб, хил-хили билан кўздан ўтказилар экан, Искандарнинг диққатини юқоридаги икки нодир тухфа ўзига тортди. Унинг бири ҳалиги моҳрўй Хўтан қизи бўлса, иккинчиси ажойиб маҳваш ойна эди. Қуёш табиатли хоқон бир қўлида ойнани тутгани ва бир қўли билан «ой»ни етаклагани ҳолда келди. У шоҳ олдига кўзгуни ҳам, кўзгугина эмас, кўнгил тилаги бўлмиш меҳр дилжўни ҳам келтирган эди. Сўнг хоқон тахт устига чиқиб, Искандар ёнида ўтириб, кўзгуни ҳам, дилтортар гўзалнинг васфини ҳам баён қилиб берди. Шоҳ у кўзгуни кўриб, ниҳоятда хурсанд бўлди ва анча фурсатгача уни қўлдан қўймай, кўздан кечирди. Уни аҳли ҳикмат — олимларга ҳам кўрсатиб, у бобда ўзининг бирмунча фикрларини ҳам билдирди. Искандар ўз қўлидан бу ойнани қўймас, анави ой юзли гўзални эса ёдига ҳам келтирмас эди. Гоҳо у кўзгунинг кишининг асл юзини кўрсатиш бобидаги мўъжизакорлиги ҳақида ўйлар ва гоҳо унинг қандай илм-ҳикмат билан тилсим қилингани ҳақида фикр юритар эди. Ниҳоят, қуёш кўзгуси ўз юзини бекитиб, кеч кирди; жаҳон яна қора зулмат билан қопланди. Илм-ҳикматга берилган шоҳ бу орада бир қадаҳ ҳам май ичмади, зеро, унинг май билан маст бўлиши дуруст эмас эди. Қуёш кўк осмон сари юргани каби, у отга миниб, ўз қароргоҳи томон жўнади. Хоқон ҳам ўрнидан туриб, унга ҳам йўл кўрсатувчи ва ҳам уни оталарча ҳифз — ҳимоятида сақловчи ҳамроҳ бўлди. Шоҳни ўз қўшини доирасига етказгач, хоқон ер ўпиб ўз шаҳрига қайтди. Искандар ўз қароргоҳига бориб ўтиргач, бир қадаҳ май

ичди ва яқинлари билан бир қадар суҳбатлашди ҳам. У хоқон базм-саёҳатининг печоглик ораста ва гўзаллигини ва унга қойил қолганлигини таърифлар эди.

Эй соқий! Май билан баробар, ҳалиги кўзгуни менинг рўпарамга келтириб қўй. Уни кўриб, табиатим равшан ва мушкдек муаттар бўлсин. Чунки димоғимда Чин мулкининг савдоси бор; сен келтирган май эса, ўша савдони даволасин.

Эй муғаннийлар! Сиз уд ва қўбузларни қўлга олиб, «Улуғ йир» навосини куйлангиз, шу наво билан мени дунё ғамидан озод ва хушҳол қилингиз!

Эй Навоий, май ичиб, куй тингла! Бу кўк — фалак ўта бевафодир. Зеро у хоқонга жафодап бошқа нарса қилмагани каби, Искандарга ҳам вафо этмайдн.

III

Зиёфат боғининг сарвдек озодалари хизмат камарини ғунчадек қаттиқ боғлаб, гулдек очиқ юз билан доим саховат дастурхонини ёзиб, меҳмони хоҳ қумри ва хоҳ булбул бўлсин, ҳар бирини ўз табиатига яраша меҳмон қилур, аммо исрофгарчиликка йўл қўймас.

Энг яхши одам шуки, инъом-эҳсонни ўзига хушар қилиб олгай ва дунёнинг бор-йўғидан ташвишланмагай. Ўз замонига ўзини меҳмон деб билгани каби, замонининг барча кишиларини ҳам ўзига меҳмон деб аглагай. Биров унга меҳмон бўлиб қолса, бу ҳам жон билан меъзонлик қилгай. Эшикдан меҳмон келса, паст ва бахил кишилардек ундан қочмагай, балки меҳмонсиз наҳор қилмагай. Пайғамбар Халилulloҳдек сахийлик билан дастурхон ёзиб, ойдек нонларни унинг олдига ўхшатиб қўйгай. Қилган таоми қанчалик лаззатли бўлса ҳам меҳмонсиз бўлса, у захардек туюлгай. Ва агар меҳмон келса, қаттиқ нон ҳам ўз кўзига худди қуёш кулчасидек иссиқ кўрингай. Меҳмон эшикдан келиши билан унга беқиёс илтифотлар кўрсатиб, очиқ юз ва яхши хулқ билан пешвоз чиқгай. Уни очилган гул баргларидек қўлган юз билан қарши олгач, худди гул каби чиройли дастурхон ёзгай. Гулда қанчаки кулиб турган гул барги бўлса, бу дастурхонга ҳам шунча кўп нону ноз-неъматлар қўйгай. Меҳмон дастурхонга қўл узатаркан, меъзон унга жон-дил билан миннатдорчилик изҳор этгай. Меҳмонни тўйдирмай туриб, ўзини тўйдиришга уринмагай, меҳмон овқатдан қўл тортмай туриб, бу қўлини артма-

гай. Меҳмони хоҳ шоҳ ва хоҳ гадо бўлишига қарамай, унга мезбонлик расм-русумларини яхши адо этгай. Шоҳ олдига ёглиқ патир ушатиб, фақирга қаттиқ пош, ёвгон атала қўймагай. Одамларни бир-биридан фарқ қилишнинг зарари йўқ, ammo шоҳга асалу камбағалга тунроқ тортмаслик керак. Агар ушиси улут йўлбошчию буниси итоаткор — фуқаро бўлганда ҳам бари бир ҳар иккаласи худонинг бандасидир. Масалап, кўринишда орқаси бўкир, қўли қадоқ, елкаси ямоқ, назар-ногирон одамлар, кўшича, кўнгли мулкивинг шохию кишиларнинг дилидаги ниҳоний сирларини фаҳм этадиган — огоҳ зотлар бўладилар. Забардаст фалак бунинг баланд ҳиммати олдиди мағлуб, чарх — аълони эса паст кўради. Агар шоҳ ҳам бунинг олийҳиммат эгасилигини фаҳм этса, унинг оёғига бош уради. Худоки бу одамни азиз қилиб қўйган бўлса, уни биров таҳқирлаш оладими? Энг яхшиси шуки, кимда-ким ҳақиқатдан хабардор бўлса, саховат уйини очиб, меҳмоннавозликни қўлдан бермагай. Одамнинг ҳамма ҳолати яширини ва пинҳонийдир, унинг ички сирини билишда ақл подонлик қилур. Бинобарин, ҳар кимга дўстлик — меҳрибонлик назари билан қараб, ҳаммани тенг кўрмоқ лозимдир. Ўз рухсорини кўрсатиш билан жаҳон устига нурларини аямай сочаётган қуёшдек саховаткор бўлмоқ лозим. Ахир қуёш заррин кошонани ҳам, вайронани ҳам ўз нури билан баб-баравар ёритади-ку. Лекин шамга ўхшаб, ёруғлиқ сочган ҳолда парвонани куйдирмаслик керак. Ана шу ярамас феъли туфайли шамнинг бошини ҳар дамда қайчи билан қирқиб турадилар. Саховатда мезбон булутдек бўлмоғи лозим, зеро, булутга ер ҳам, ер эгаси ҳам баробардир. Булут қачон ўз дурларини эҳсон тариқасида сочар экан, дунё шўразорини ҳам, гулистонини ҳам саховат ёмғири билан сероб этади, серобгина эмас, ўз дурри-нобига гарқ қилиб юборади. Сен кўча тунроқларини чангитувчи, даладашларнинг хас-хашакларини тўзғитувчи ур-ийқит шамолга ўхшама. У ер юзини хору хасдан тозаласа ҳам, уларнинг ҳаммасини бир чуқурликка олиб бориб тикади. Мана шу ёмон феъли туфайли тақдир уни беқарор, саргашта ва дарбадар қилиб қўйган.

Агар сенда саховат қилиш истаги бўлса, у бир печани хил бўлади, билиб ол: бири шуки, биров сенга меҳмон бўлиб келганда унинг олдига ҳар нарсани тўкиб солиб, исроф қилиш иштиёқи туғилмасин. Ёки меҳмон кутиш иштиёқи иззат-обрў орттириш, шухрат қозониш ва ёхуд яхши кўриниш учун ҳам бўлмасин. Биров-

ларнинг олдига дастурхон ёзганинда, бир киши учун ўп-та қўй сўйиб, кетма-кет қўй гўштини пишириб келтиривериб, у бечоранинг кўнглига теккунча тикиштиришинг, уни жопдан тўйғизиб, ҳолдан кетказишинг дуруст эмас. Сен унга овқатни едириш учун бир қанча сўзларни айтиб, қистаб, «ейсан!» деб кўзингни олмай, уни кўз билан еб юборгудек ўтиришинг ҳам яхши эмас. Меҳмон олдига қандай овқат келтирган бўлишингга қарамай, унинг лаззатини таърифлаб, таъминни мақтаб ўтирма. Меҳмон ҳамма овқатни есин, тўйсин, дейиш одамгарчиликдан бўлса ҳам, лекин мажбуран едириб, кишини жабрлаш инсофдан эмас. Сенинг уйинг шайх Луқмоннинг мазори эмас, сени ҳеч ким бу жойинг шайхи демайди. Худо молини исроф қилиш, бу қанақа гап? Жанниларга ўхшаб озиқ-овқат тўкиб-сочиб пошқўрлик эмасми? Худо «енг-ичинг» дегани билан, «исроф қилманг» ҳам деган-ку, ахир. Бу меҳмон сенга нима гуноҳ қилганки, сен уни ўлдирмоқчи, ёлвориб унга заҳар едирмоқчи бўласан? Модомики, киши бир луқма овқатни сиздиришинг иложини қила олмас экан, уни ейишга мажбур этиш — бу, овқатни заҳарга айлантиришигина эмас, балки худди заҳарнинг ўзидир. Бу хилдаги зиёфат жуда ёмон бўлиб, ақлли одамлар наздида ниҳоятда жирканч ва нафратомуздир.

Яна бири шуки, қачон меҳмон келадиган бўлса, унга овқатингни бермай, аясанг; сеникига келган одамнинг очликдан ичи ачиб иштахаси кўзғалиб турса-ю, лекин сенинг бахиллигининг иштиёси бўлмаса, бечорани овқатдан маҳрум қилсанг, бу энди юқоридаги исрофгарчиликдан ҳам баттар ёмондир.

Энг яхши одат шу бўлиши керакки, яхшими-ёмонми, бир одам сенинг дастурхонингга меҳмон бўлган экан, бошлаб, уни хушмуомалалик билан хурсанд қил, сўнгра исрофгарчилик ҳам қилма, хасислик ҳам. Унинг кўнгли нимани тусаса, сенинг уйингда нима муяссар бўлса, очик чеҳра билан унинг олдига торт. Лекин ундан бу овқатнинг муздини сўрама, ўрпига ўрин бир нарса талаб этма. Ишингга «Аҳрамуз-зайфа», яъни «меҳмонни сийланг» деган сўз нур сепсин. «Хайрул умур», яъни «ҳар бир ишда ўртамёналик» расмини тут. Зиёфатни шу тартибда уюштирсанг, сенга мезбонликда таҳсин ўқиса арзийди. Албатта, бу хилдаги олижаноб мезбон кам бўлади. Агар кимки шундай фазилатга эга бўлса, у олам доноси-дир.

Баҳром гўр ҳикояти. Уч олачиғ элига (капада яшовчиларга) меҳмон бўлди. Алардин бири ҳаддин зиёда тақаллуф, иккинчиси ўта суғлиқ ва бепарволик кўргузуб, таъна ва жазога гирифтор бўлди. ва учинчиси эса, Баҳромнинг адолати тариқидан Қорун даражасига етди

Нақд қилишларича, шоҳ Баҳроми гўр бир кун отга миниб, овга чиқди. У ов пайтида бир қулоннинг орқасидан қувиб, ўз аскарларидан узоқлашди ва ўз кишиларидан адашди. Саҳро кезувчи шоҳ бағоят кўп елиб-югургандан сўнг, ёлғиз ўзи, икки-уч қапа тикилган бир жойга бориб отди. Дашт кезган шоҳ ҳаддан ташқари оч ва емакка муҳтож эди. У хонадонлар олдида бир дарахт бўлиб, саодатли шоҳ шу дарахтнинг соясига тўхтади. Отдан тушган замониёқ у ердаги одамларга мурожаат қилиб айтдики: «Мен бу дам сизларга меҳмонман. Нимаки тайёр овқатингиз бўлса, ўша билан мени меҳмон қилинг, зеро, оч одамнинг қапоатлигини учун нима бўлса, шу кифойдир».

У уч уйликдан биттаси Қорундай бадавлат бўлса ҳам, аммо назари паст одам эди. У шоҳнинг айтганларига аҳамият бермади. Иккинчиси эса исрофқунанда эди: у қўйлар сўйдириб, катта қозонлар осдириб, зўр бир зиёфатнинг тайёргарлигини кўра бошлади. Очлик меҳмоннинг димоғини куйдириб, ичини ачитиб турган пайтда унинг эртага пишадиган ошидан нима фойда эди? Ва лекин учинчи хонадоннинг эгаси ақлли одам эди. Зотан, ақлдан мадад олувчи одамлар хушбахтдирлар. У бахтиёр одам шоҳни ўз уйига олиб кириб, ўша ондаёқ унинг олдида уйида тайёр турган нон билан қатиқни кўйди. Моҳазарни (тайёр овқатни) егач, шоҳдан очлик ранжи манаққати кетиб, жони хузур тоғди. Бинобарин, шоҳ мана шу моҳазар билан меҳмон қилган меҳмондўстга беҳадди-ҳисоб мол-дунё ҳадя этгани ҳолда, ҳалиги паст одамга жуда қаттиқ таъзир берди. Исрофгарни эса анча уялтириб, танбеҳлади ва унинг ҳам сарф-харажатиши тўлади. Буларнинг феълидаги турфа ҳолатларни кўриш билан бирга шоҳнинг уларга нисбатан қилган адолатли муносабатини ҳам тамошо қилинг.

Меҳмон деган мана шу Баҳроми гўрдеку, мезбон эса мана шу моҳазар тортган донодек бўлмоғи лозимдир.

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан, зиёфат дастурхонини қандай ёзиш яхшироқдир ва бировнинг кўнглини олиш учун меҳмондорчиликни қандай ташкил қилмоқ таҳсинга лойиқдир, деб сўрагани. Дононинг шу ҳақда фикр юритгани ва ҳикмат ноз-неъматларидан Искандарга фойда етказгани

Яна дунёнинг фармон берувчиси сўради:

«Эй билимдон кишиларнинг устози! Зиёфат ва меҳмон кутишнинг маъқул йўли қайси? Шу ҳақда бизга маслаҳат бергил. У ҳикмат — билимдонлик қоидаларига муносиб бўлсин, яъни шундай тартибни ўргатгинки, у меъёридан оз ҳам, кўп ҳам бўлмасин. Зеро, бу масалада барча миллат аҳллари ҳар хил йўл тутиб келмоқдалар. Ҳозир кўпчилик «Меҳмонни қўлдан келганча иззат-икром қилган одам — бахтиёр», деган фикрдадир».

Допо ва билимдон устоз аввал Искандар ҳақида яхши тилаклар тилагач, дуодан сўнг тубандаги жавобни берди:

«Меҳмоннинг ейиши учун зарур бўлмиш ҳамма нарсани: ош-нону асалу ҳалвою барчасини тартиб ва меъёри билан дастурхонга тортмоқ зарур. Лекин дастурхон ҳаддан зиёда ошириб-тошириб юборилмагани каби, камкўсти ҳам бўлмагани маъқул».

Шоҳ айтдики: «Бу гапларнинг яхши, бажарини қийин эмас, шоҳларнинг шаън-шукуҳига унча муносиб ҳам эмас-ку?»

Улуғ ҳаким ўйлаб туриб, яна тубандагиларни айтди:

«Эй ҳикмат ва билимни ўзига одат қилиб олган шоҳ! Худо сендай жапоннинг мартабасини жуда баланд қилган, бутун халқ сенга мутеъ, қўлингга қарамдир. Шоҳ — халқнинг ризқ-рўзига қафилдир, бинобарин, барчасини баравар кўрмай, уларнинг бирига ортиқ, бирига кам бермоқ ёмондир. Аммо бир оз зиён қилса ҳам, обрўси тушмаслигини ҳисобга олиб, халқ ризқ-рўзи учун нима ажратилган бўлса, камайтирмай, оширмай ҳаммага шуни бермоқ зарурдир. Шунда унинг хазинаси камайиб қолмагани каби, исроф ҳам бўлмайди.

Агар шоҳ баъзиларга ортиқча маблағ бериш билан ўзини улуг кўрсатмоқчи бўлса, унинг бу хаёли тўғри эмас. У, бир-икки минг дирҳам (танга) ортиқча харажат қилиб, айрим шахслар ўртасида ўз обрўйимни ошираман,

хурмат қозонаман, деб ўйласа, аксинча, ўз обрўсини тўкади, ўз мартабасига ўзи шикаст етказади.

Шоҳ учун халқнинг пастки табақаси аҳволидан хабардор бўлиб туришдан аъло даража йўқ. Агар шоҳ инъом-аҳсон қилишни истар экан, пастки табақага қанча берса, шунча оздир. Аммо кимгаки ақл ёр бўлса, у исрофга, нобудгарчиликка асло йўл қўймайди».

Донишманд шу фикрларни билдиргач, жаҳоний салобатга эга бўлмиш шоҳ ҳаммасини қабул айлади.

LVI

Искандарнинг ҳукамо иттифоқи билан олам ва фалакиётнинг сирин-асрорини текшириш, очиш ва аниқ билиш ниятида хуршиддек порлоқ сутурлобни ва қуёшсифат ойнани ихтиро қилгани ва бу икки офтобмисол туғфани тайёрлаб, хотиржам бўлгач, яна иккита меҳржамолу ой юзлининг висолига рағбат этгани ва бу бобда созу созанда яроғини ва шодлик тумтароғини муҳайё қилиб, баланд осмондек айвонни Равшанак юзидин нурлантириб, Нозмеҳр шуъласидан ёритгани

Чин тасвирларини кўздан кечирган одам ўтмиш воқеаларни шундай нақл этади:

Хоқон искандарпараст бўлиб, мамякат унинг итоатига киргач, Искандар бирмунча вақт Чинда истиқомат қилишга қасд этди. Қиш мавсуми ҳам авжига миниб қолган, бир томонга юриш қилмоқ ҳам ноқулай эди. Бир жиҳатдан, хоқон унинг қолишини истар, истаргина эмас, жон-дилдан илтижо қилар эди: «Шоҳ бу қиш Чинда қолсалар, ноз-неъматлар ичида яшасалар, май ичиб ором олсалар ва ҳузур қилсалар!» Искандар хоқоннинг сўзларини қабул айлади. Бу гап донишмандларга ҳам маъқул тушгач, Чин кишварида қишлашга қарор қилинди. Қуёш билан моҳитобон — ой сингари, Искандар гоҳо хоқон билан улфатчилик қилар эди. Гоҳо овчиликни ихтиёр қилиб, Чин кийикларини овлар эди. Гоҳи соз ва май базмларини ташкил қилиб, майхўрлигу ўйин-қулги билан кун кечирар эди. Ва гоҳи ҳикмат аҳллари билан, фан устозларидек, илм-ҳикмат бобида фикр юргизар эди. Хусусан, хоқон тарафидан тортиқ қилинган ойна унинг жонига ҳузур-ҳаловат бағишлар эди. Қачон у тахтга ўтирадиган, адолатталаб одамлар унга арз-дод этадиган бўлса, у кўзгунин даъвогару жавобгарга рўбарў қилиб, ойнаий ҳақиқатнинг тўғри ҳукмини чиқазар эди. Ойнанинг бу

ҳикматидан шоҳни ҳайрат босар, бинобарип, ўзининг ёнидаги олим ва ҳақимлар билан шоҳона базм қилиб турган пайтларида ҳам, шу ойнани ўртага қўйиб ўтирар эди. Хусусан, Искандар ойнанинг бадмаст кишиларни шармисор қиладиган донолик қудратига қойил эди. Шоҳ у кўзгуга шундай мафтун бўлган эдики, бу бобдаги ҳайратининг ҳеч қандай чегараси йўқ эди. У кўзгунинг ҳикматига ажабланиб, бу ҳақда кўп фикр юритгач, таажжуби юзасидан тубандаги хулосага келди:

«Бу тилсим ажойиб бир ихтиро бўлиб, бунинг сирри-ҳикматини фақат буни ясаган фан аҳлларигина билса керак. Мени ҳам арши-аълонинг шоҳи илм-ҳикматдан баҳраманд қилган-ку ахир. Хизматимда неча юзлаб сўзи пок, фикри салим доно олимлар бўлиб, уларнинг ҳар бири илм-фан соҳасида бир олам, то фалакнинг махфий шакллариғача биладиган бўлсалару, нима учун, мени юз хил фикр ва андишага олиб бораётган, гуноҳсиз одамнинг асл юзини кўрсатадиган бу ойнага ўхшаш фан мўъжизасини аҳли ҳикматларим билан кашф этиш учун ҳикмат камарини белимга боғламайман? Нима учун чуқур илмий тадқиқот ва мулоҳаза юритиш билан бундан ҳам ортиқроқ тилсим яратолмайман?» — деди. Шундан сўнг билим аҳлларини ҳеч ким йўқ бир жойга тўплаб, улар билан шу бобда кўп мулоҳазаларни ўртага ташлаб, кўнглида борини гапирди. У олимларнинг ҳаммалари бир оғиздан дуо қилиб бундай дедилар:

«Эй фалак шукуҳли шоҳ! Сен агар шу хилдаги тилсим ихтиро қилишни буюрсанг, бу ҳақдаги амрингни бажариш бурчимиздир. Биз ҳамма олимлар бирлашиб, иттифоқ бўлиб, ундан ҳам аълороқ бир мўъжизани кашф этишимиз мумкин».

Шундан сўнг ҳалиги ҳикмат аҳллари икки гуруҳга бўлиниб, ҳар бир гуруҳ бир ишга киришиб кетдилар. Улардан Афлотун билан Суқрот бир тарафга бош бўлсалар, иккинчи тарафга Арасту билан Буқрот раҳбарлик қила бошладилар. Аввалги тўдага Ҳурмус билан Балинос ҳам, бунисига Аршимидус ҳам қўшилди. Бу ёнда ҳам икки юз, у ёнда ҳам икки юз олим тўпланишиб, кеча-кундуз шу ҳақда бош қотирар эдилар. Номдор шоҳ ҳар доим илм-фан соҳасида мана шу олимлардан фойдаланиб турар эди. Иккала гуруҳдаги олимлар ҳам ер ва кўкнинг табиатини риёзат чекиб ўрганган ва уни яхши биладиган кишилар эдилар. Буларнинг бири ер олами устида иш олиб борса, иккинчи тўда осмон ҳақида фикр юритишга киришди. Юлдузлар ҳолатини ва ерда мавжуд бўлмиш жонли ва

жонсиз табиатни текшириб, юлдузларнинг ўзаро муносабатларини аниқлаб, илм-ҳикмат соҳасидаги маҳоратларини намоиш қилишга тутиндилар. Улар маъдан аралашмаларидан тилсим қилиб, думалоқ шаклга эга бўлган икки қурол ясадилар. Унинг бири кўрғошин ва мисдан, иккинчиси эса, ярқироқ пўлатдан бунёд этилди. Кўрғошину мис билан иш кўраётган олимлар қуёш ва юлдузларнинг юксаклигини ўлчайдиган сутурлоб асбобини яратдилар. Пўлат устида ишлаётган олимлар эса худди кўзгуга ўхшаган бир нарсани ихтиро қилдилар.

Бу иш жараёнида Искандар икки тарафга мадад берар, гоҳ уларнинг қилган ишларини ёқтириб, қабул этар ва гоҳ рад этар эди. Уларнинг илмий-ижодий фаолиятини Искандар истифода қилгани каби, улар ҳам Искандарнинг назорат ва аралашуvidан фойда топар эдилар. Шу қишда ҳар бири жаҳон бўлмиш мана шу олимлар, иккита ажойиб тилсим — жисм ихтиро қилиб, фойдаланиш учун жаҳон элига ҳадя этдилар. Сутурлоб — осмонда қандай шаклдаги жисм бўлса, ҳаммасини кўрсатар, кўзгу эса бошдан-оёқ бир тилсим бўлиб, ер куurrasида нимаки мавжуд бўлса, бу ойнага қараган одам шунинг ҳаммасини кўрар эди. Фалакнинг узунлиги ва кенлиги бирига яширинган бўлса, иккинчисида жаҳоннинг ҳамма ерлари намоён эди. Униси осмон сирлари яширилган сутурлоб бўлса, бу бири жаҳоннамо ойна эди.

Қуёш ойинаси шараф буржига кўтарилиб, ҳарорати ошгач, орадан қиш қайғуси ҳам кўтарилди. Бу пайтда қуёшнинг жуссаси олтиндек ловиллаб, худди Искандар кашф этган сутурлоб тусини олган эди. Қуёш шараф буржидан чиққани каби Искандар ҳам ўз тахтига чиқибди. Шоҳ ёнида Чин хоқони, икки томонида эса қанчадан-қанча хон ва султонлар ўтирар эдилар. Юқоридаги кашфиётларни муборакбод этиш ниятида қароргоҳ ичида нознеъматлар тўла бир зиёфат ташкил қилинди. Шу зиёфатга ҳалиги икки тўда олимлар кириб, ҳаммалари тахтга яқин бориб турдилар. Уларнинг ҳар бири илм бобида абадий бир бахт кабию, ҳар кимдан мустасно ва тенгсиз эдилар. Искандар уларнинг ҳаммасига эҳтиром кўрсатиб, ўз тахти яқинидаги хос жойга ўтқазди. Базмда ўтирган бутун ҳалойиқ у олимлар билан фахрланар эдилар. Улар худди ерга қараган осмон каби бошларини қуйи солиб, сукут сақлаб ўтирардилар. Шу хилда виқор билан бир дам ўтирганларидан сўнг сутурлоб билан ойинани олиб келишди. Улар аввал бу икки асбобнинг шакл-шамойилини халққа кўрсатгач, сўнг ҳар бирининг ҳикматини бирма-

бир баён қилдилар. Биридан фалакнинг сирри асрори аён бўлса, бирида ер юзининг табиат ва хусусияти ақс этар эди. Бирига тўққиз қават осмон жойлаштирилган бўлса, иккинчисига етти иқлим сингдирилган эди. Хоқон бу икки кашфиётдаги икки хусусиятни кўргач, ҳайрат ва таажжубдан гунгу лол бўлиб қолди. Ниҳоят, у бу илмий-ижодий ташаббус учун шоҳга ҳамду санолар изҳор қилиб, тубандагича сўз айтди:

«Кекса чарх сен каби шоҳни кўрган эмас. Сенсиз на тож ва на тахт даркор. Мулозимларинг ҳам ўзингга жуда лойиқ, билим бобида барчаси сенга мувофиқ экан. Зотинг аҳли оламга ўхшамайди, бу оламдан номинг абадий ўчмасин!»

Юқоридаги кашфиётларни юзага чиқазишда ранж-машаққат чеккан ҳикмат аҳллари марҳаматли шоҳдан жуда кўп мол-дунё мукофот олдилар. Гўё у маблаглар камлик қилгандек, шоҳ тарафидан бутун Юнон ер-сувини уларга суюрғол тариқасида фойдаланиш учун ҳадя этилди. Чин хоқони ҳам уларга кўп инъомлар, қимматбаҳо дурри-гавҳарлар тортиқ қилди. У камолот аҳлларининг ҳар бири худди туш пайтидаги қуёш сингари шараф ва бойликка тўлдилар.

Шу икки илмий иш юзага чиққач, шоҳ бениҳоя хурсанд бўлиб, айш-ишратга берилди. Бахт машшотаси ўйнаб-қулиб, ҳалиги соф ва порлоқ кўзгу қаршида иқболи баланд гул руҳли қизнинг юзига хол ва чаккасига гажаклар ясаб, қавс сингари қошларига ўсма қўйиб, сочларини тараб, кокиллариини жингалак қилиб, худди жаннат хурларидек ораста, афсонавий Эрам боғидаги сарв ниҳолидек гўзал бир ҳолга келтирди. Муродига етган шоҳ учун эндиги иш у гўзал билан ақд — никоҳ қилиб, жаҳон захинасини у нозанин келинчакнинг маҳрига солишдан иборат эди. Унинг никоҳи коинотнинг бахт юлдузи бўлмиш Муштарий бахт соатини инъикос этиб, фалак чархини бахтиёр қилган фурсатда ўқилгай. Шоҳ сутурлобни қўлига олиб, шу асбоб ёрдами билан фалакнинг вазияти қанақа-ю, шуълаларига қараганда, қуёш юришидаги юксак даража қаерда эканини аниқлагач, бахтиёрлик билан майга майл қилиб, шодлик келинчагини ўзига никоҳлаб олгай. Жаҳон шоҳи Доро ўлими олдидан ўз қизи, яъни бу дунёнинг олишини Искандарга васият қилган эди. Жаҳонгирлик йўлига кириб келган шоҳ Искандар эса ою йиллаб у ойнинг васлига вақт тополмас эди. Шунингдек, Маллунинг қизи Нозмехр билан ҳам (фалак ҳам бундай позли қуёшни

кўрмаган бўла керак!) шох мақсад ҳосил қилмаган бўлиб, бу ҳақда ҳам доимо кўнгли оромсиз эди. Бинобарин, шох бир катта тўй бошлаб, халойиқни ноз-неъматларга гарқ қилиш иштида эди. Унинг ётоқхонаси Равшанақ билан ёруғланиб, барча олам ўзининг гулистонига айланишини истар эди. Нозмехр ҳам шох жонига роҳат бағишлаб, руҳи унинг мулоқотидан баҳра олишини орзу қилар эди.

Шох ўз дилида шу мақсадларни пишириб олгач, бир гуруҳ донишмандларни ҳузурига чақиртирди ва уларга муддаоларини изҳор қиларкан, у доноларнинг ҳаммаси бир оғиздан бу ишга бош-қош бўлажақларини билдирдилар. Ҳар бир кимсанинг тожу тахти бўлса, у ўзидан кейин ўрнига валиаҳд қолдириш тадбирини ҳам кўрмоғи лозим. Масалап, қуёш магрибга ботиш олдидан ўз ўрнига ойни қойим-мақом қилади. Моҳитобон гарчи қуёшчалик нур таратмаса ҳам, бари бир унинг ёруғлиги ўрнида ўринбосар бўлиб қолади. Агар бир дарахт боғдан кўчирилса-ю, ўрнида бир ёш ниҳол қолса, оқибат-натихада у боғнинг зийнати бўлиб қолади; ҳам меваси, ҳам сояси билан кишиларга нафъ етказди. Донишмандлар ҳам фикрига кўшилганларидан сўнг, шох: «Тайёрлик кўри-лаверсин!» — деди. Шундан сўнг давлат бошлиқлари шохнинг мақсади асосида ишни саранжомига етказиш тараддудига бел боғладилар. Улар бир неча кун ичида ҳамма нарсани муҳайё қилиб, Чин кишварини жаннатга ўхшатиб юбордилар. Уни шундай безадиларки, тубан осмон, агар буни ҳисоблайдиган бўлса, минг йилда ҳам юздан бирини кўздан кечиролмас, мингдан бирини шарҳ ва изоҳ этолмас эди. Нимаики лозим бўлса, тўй асбобларидан тортиб ҳаммаси муҳайё қилинган, тезда тўйни бошлаб, айш-ишрат, ўйин-кулгини авжига чиқазиб юбордилар.

Баҳор пайти, гул келинчаклари яшнаб-безанган фурсат бўлиб, бу мавсумда келин сингари булбулнинг иштиёқи янада жўш урган эди. Шундай гул ва майсалар айёмда, шаҳар ва қишлоқларнинг ҳаммаси гулшанга айланган пайтда тўй бўлди.

Эй косагул! Майни қадаҳга лиммо-лим қилиб қуйгил! Зеро, тўй — ўйин-кулги байрамга айланди. Хусусан, наврўз фаслида бўлаётган тўй оламга рўшнолик бағишлаб юборди.

Муғанний, тузиб чинга вазнида чап,
Наво чекки, ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг,

Десапг сенки: «Аён қардошим, ёр-ёр!»

Мен айтайки: «Муңгулг бошим, ёр-ёр!»

Эй Навоий! Турган манзилинг Чинда бўлгач, тўй тугагунча «Чинга» (ёр-ёр) вазнида қуйлайвер. Сенинг яллаларинг «ёр-ёр» бўлгуси-ю, менинг йиғиларим зор-зор бўлгуси!

LVII

Йиғитлик баҳорининг хушлиги ва баҳор йиғитлигининг дилкашлиги ҳақида, гулдек барг ёзиши ва булбулдек наво тузиши, юз баргу минг наво билан фиғон чекиш ҳақида; гулистон гўдақлари (ниҳоллари) булут соясидан сўт ўрнига жон шираси эмгани ва сув ўрнига оби ҳаёт ичгани ҳақида

Жаҳон боғи кўп дилкашдир, ammo у йиғитлик баҳори билан яна ёқимлироқдир. Кипшининг умри кеча-кундуз демай ўтса ҳам, йиғитликда баҳор фасли ўйин-кулги айёмидир. Ҳут кириши, сабзаларга жон битиши билан доим тирик ва абадий ўлмас яратгучи, офтобни ҳамал сабзазори (буржи) томон йўллаб, табиат неъматларини қуёш ҳарорати билан парварини қилиш тараддудига тушади. Худди Мусо пайгамбар дам урганидек, субҳидамнинг руҳпарвар насми эсиб, суви қочиб қолган дарахтларга жон бағишлайди. Бу тонг шаббодаси боғ ичидаги ўликларни тиргизиш билан Исо нафасига ўхшаган ҳаёт-бахшлигини исботлайди. Филдек тўхтовсиз юрадиган баҳор булутлари худди фил сингари ҳар томонни қоплаб олади. Рутубат остида қолган шу филлар тўдаси (баҳор булуту) гўё Нил дарёсига гарқ бўлмиш филларни эслатади. Агар шундай бўлмаса, айт-чи, бу нимади? Ахир ҳар томонга уларнинг баданидан қатра-қатра шабнам томиб туради-ку. Буларни қатра эмас, ёмғир селлари дегин; фил эмас, баҳор булутлари дегин. Баҳор булутлари дур томчиларини сочиши билан чаманзорлар обитобига келиб, яшнаб кетадилар. Сабзаларнинг иниталари ерни ёриб чиқадилар, қизил лолалар худди қон каби ҳаммаёқни бўяйдилар. Гўё қонда фасод пайдо бўлса киши қорайиб кетгани каби, бу фаслда кўксинда қора доғлари бўлган лолалар пайдо бўлади. Чаман ўз либосларини рангбаранг қилиб, хилватларини бошдан-оёқ гул билан безайди. Боғдаги гиёҳлар Чин табиатини намойиш қилгани каби, у ердаги ҳар бир гул Чин гўзалларини эслатади.

Яшнаб кўкараётган сунбулларнинг сарвга чирмашиб тушиши гўзаллар вужудда турган ўрам-ўрам сочдан фарқ қилмайди. Гул атрофидан сунбул новдаларининг чиқиб туриши юз атрофидаги соч кокилларига ўхшайди. Гунафшанинг тагига сув шароби киргани учун уятдан бошини қуйи солиб олган. Агар у сувдан ҳўлланмаган бўлса, нима учун либосларининг этагини қайириб олди? Ёш наргис қадаҳда май ичишга ўрганиб, лиму пўстлоғидан пиёла қилиб олибди. Ва ёки лиму рангли қалпоғи эзилиб қолдимикин, четини қайириб, ичини чуқур қилиб қўйибди? Мажнун каби шалвираб ётган гулсавсарнинг ранги тонг шабадаси зарбидан худди осмонга ўхшаб кўкариб кетибди. Юзидан хотиржамлик кўринса ҳам қаттиқ завққа берилиши натижасида у беҳол бўлиб қолган. Оловдек шуъла сочиб турган қизил гулни кўриб булбул бечора самандар каби қуйиб-ёнади. У ёниб-шуълаланиб турган гул эмас, булбул уясига тушган ўтдир, йўқ, уясига эмас, жонига тушган отандир. Тонг хабарчиси бўлмиш сабо насими чаманларни кезаркан, баҳор доимо олтин тусга киради. Кечаси боғни гул ўз чироғи билан равшан қилганда гунчалар унинг ёниши учун пилик ясаб турадилар. Сабо дояси бўлмиш тонг ели гунчанинг бу ишнини билгани учун, унинг гулбаргларини фатила-фатила қилиб очади. Настарин гули шохларини оппоқ қилиб, кумуш шохлар атрофига эгилиб ётади. Уни кумуш босиб, юки оғир бўлгач, худди қор билан қопланган шохларга ўхшайди. Гўзал аргувон гули очилиб, жилва қилган пайтда тўни қизилу лекин ўзи ёш йигитларни эслатади. Шамол уни ҳар ёнга тебратаркан, у ўз қизил тўни билан жилваланиб, ҳаммани мафтун этади. Булут болалар, яъни кичик булутчалар ўз қатралари билан паргор ила машқ қилаётгандек, сув юзига давралар чизади. Йўқ, бола эмас, гўё Моний ҳеч қандай асбоб ва паргорсиз юз туман давра чизаётгандек туюлади. Теракка пайванд қилинган гулнинг қадди-қомати гул юзли сарвнинг ўзгинасидир. Чаман худди гўзал жаннатга, ундаги гул ва сарвлар эса ҳуру гилмонга ўхшайди. Гулзор устига баҳор булутидан ёққан ёмғирнинг ҳар бир томчиси йирик думалоқ дурдек бебаҳодир. Серёғни булутлар бир-биридан ўзиб, худди хайқирувчи шердек наъра тортишади. Ариларнинг гувиллашидан боққа зилзила тушиб, чақмоқнинг шуъласидан улар бўйнида олтин занжир силсилалари пайдо бўлади. Ёмғирларнинг ҳар бир қатрасини оби ҳаёту унинг осмондан тушиб келаётган ҳар бир торини жон ипи деяверинг. Гулшан пок ва мусаффоликда худди беҳиштни эслатади,

унинг об-ҳавоси эса ҳаётбахш Исо нафасининг ўзгинасидир. Бу фаслдаги тонг ели жон бағишлагани каби, булутдан томган ҳар бир қатра ёмғир оби ҳаётдир. Бу фаслда майсаю гиёҳлар ердан бош кўтариб, топган ҳаётлари билан жилва қиладилар. Табиатининг бу гўзал манзарасини кўриб, иложи борича ўйнаб-қулмаган, шодланмаган одамнинг танасида жони бор, деб гумон қилманг. Шундай фурсатда боғлар отушида айни-пират, кайф-сафо қилмаган одамни инсон қиёфасидаги қотиб қолган табиат жисмларига қўшиб қўяверинг. Аммо кўнгил бирор томонга асир бўлмаса, ҳар қандай ўйин-кулги ҳам ёқимли эмас. Бордию кўнгил бирон гулга интизор экан унинг гулзорга бўлган иштиёқ ва муҳаббати ҳам ажабланарли эмасдир. Агар ўз севгилисининг васлидан хотири жамъ бўлса-чи, бундай одамга боғу гулшанини тамошо қилишдан ҳам завқиб парса борми?

Айни фаслда гул ҳажрида ёнган Исвандар ишқ бобида ўз орзусига етиш учун ёр васлини истаб, гулшанга равона бўлди.

LVIII

Булул ҳикояти: унинг фиғони — гулбонгидан бир қарга безор бўлиб: «Бемаъни эзмалик», деб таъна қилади ва сўнгга унинг ёқимли жавобидан ўзгача маъно англади

Эшитишимча, гул фаслида бир боғ ичида булбулнинг фиғони авжига чиқибди. Шунда ана шу боғда турадиган бир қарга булбул олдига келиб, унга тубандагича таибх берибди:

«Ҳой бемаъни эзма! Ҳар йили ўн бир ой чаманда ҳазин ва хомуш кезганинг ҳолда, бир ойгина бунчалик жўш уриб, фиғон чекиб сайрашининг маъноси нима? Бир ишда чидам ва саботнинг қани? Чаман қушларидан уялсанг бўлмайдим?» — дебди.

Шунда булбул:

«Эй ишқдан беҳабар! Менинг қуйиб-ёнишимни сен қайдан биласан?! Ахир боғда ўн бир ой гул бўлмагач, менинг ҳаётим ҳам сенга ўхшаган қора бўлади-да. Уша кунлари мен кечасию кундузи гам-алам чекаман. Аммо баҳор насими эсиб, гул яна очилиб боғда жилва қила бошлаган, Чин мушқига ўхшаб ҳидини ҳар ёнга сочган, ўзининг гўзал жамоли билан ҳаммани мафтун қилган пайтда булбулда тоб-тоқат қолади дейсанми? Гулзор ҳуснининг баҳоси сен қабиларга бир тапга ва ё бир чақалик

бўлсин, бари бир, булбул учун у ер балинд овоз билан хонини қиладиған маскандур. Гулзордан қизил — оташин гуллар кетгач, унинг ўрнида қолган қора кўмир билан улфатчилик қилишнинг не зарурати бор? Сен ҳаммаёқни саситадиған қора кўнғизга ўхшайсан, шу жиҳатдан гул пайдан захраниг учеди, уни хуш кўрмайсан. Модомики шундай экан, менинг хол-аҳволимни сен қаёқдан тушунасан? Қўй, мен сенинг суҳбатингдан узоқроқ турганим дуруст», — дейди.

Булбул ўз дардларини айтиб, унинг саволига кескин жавоб қайтаргач, қарга хижолатдан яна ҳам қорайиб кетибди. Бу сўзларга жавоб қайтариш қарга учун мушкул эди, бинобарин, қиш фаслидаги булбулдек жим ва хомуш бўлиб қолибди.

LIX

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан, инсонларнинг баҳор табиатига ва гулларга ишқибоз бўлмағи нимадан, деб сўрагани. Арастунинг ҳикмат-билимдонлик баҳоридан жавоб шабадасини етказгани

Яна фалакдек балинд мартабали шоҳ сўрадики:
«Эй чархнинг ишқал муаммоларини ечувчи устоз!
Ҳар қачон фасли баҳор бўлса, катта-кичик — ҳамма жинсдаги инсонлар шоду хуррам бўлиб, ҳар қаёнга боришни орзу қилиб қоладилар. Қиш одам кўнглини ғунчадек танг қилса, баҳордан у гулдек очилади. Бу фаслда одамларнинг бунчалик яшнаб-хушнуд бўлиб кетишларига сабаб нима?»

Барча илм ва фанлардан хабардор олим бу саволга шундай жавоб берди:

«Эй нафаси кишига руҳ бағишловчи Исо пайгамбарга ўхшаш кутлуг зот! Сен берган савол ҳақида эл-улус кўп фикр юритган бўлиб, бунинг барчасидан олий мақом шоҳ хабардордир.

Бу фаслда одам табиатининг очилиб кетиши фақат гулга қизиқиш, чаманзорлардан завқланиш билан чегараланмайди. Бошқача қилиб айтганда, асли гап бунда эмас. Модомики шоҳ буни билишни истар эканлар, гап нимада эканлигини айтаман.

Ер юзи ва ундаги одамларнинг табиати тўрт унсурга бўлинади: пессик, совуқ, хўл ва қуруқ; бу эса ўт ва сув,

ер ва тупроқ демакдир. Инсон мана шу унсурлардан таркиб топган бўлиб, унга дунёдаги барча халқлар таъна беради. Бунинг биринга табиблар «қуруқ-пессик» деб ном қўйдилар; иккинчисини эса «совуқ» деб атадилар; учинчисига «қуруқ-хўл» деб ном қўйган бўлсалар, тўртинчисини «қуруқ-совуқ» дедилар.

Киши табиати юқоридаги тўрт унсурдан таркиб топгани каби, ер юзидаги табиат ҳам тўрт фаслга бўлинади. Фасли баҳор булардан бири бўлиб, унинг табиати «хўл-қуруқ» дир.

Кишининг табиий ҳаёти яна учга бўлиниб, уч хил сифат касб этади. Бу уч сифат — саффо, савдо, балғам деб аталади, шунингдек, руҳ табиати ҳам шунга қўшилади.

Шубҳасиз, жони бўлган ҳар кимса имконияти борица ҳаёт юришни истайди. Шу жиҳатдан баҳор фасли ёқимли бўлиб, эл бу пайтда беихтиёр шавқ-завққа тўлади. Баҳор ҳавосидан киши руҳи парварини топади, шунинг учун ҳам бу фасл келиши билан табиат беихтиёр одамни ўзига тортади...»

Доно масални шу каби таҳлил қилиб бергач, шоҳ жисмига тоза руҳ киргандек бўлди.

LX

Искандарнинг ул икки тоза атиргул, йўқ, икки баҳорий нозанин васлидан мурод ҳосил қилгани ва Нозмехрининг мехру нозидан бегоҳат бўлиб, гул фаслида унинг гул жамолидан баҳра олгани ва у гўзалнинг Равшанақ рашиқиди (зеро, рашиқ қилмоқ маҳбублар шевасидир), ширин сўзлар билан шозни ром айлаб, ўз безакли ётоғини равшан этгани ва ниҳоят, Искандарнинг ул ёр хилватгоҳидан чиқиб, Чин мулкидан магриб диёрига азм этгани ва ул диёр гаройибидан таажжубга тушгани

Бу манзарапи тасвир этган киши воқеани шундай баён қилади:

Чин ўлкасида Файлақус ўгли Искандар икки сўлим келиш билан топиниб олди. Баҳор, йиғитлик, шохлик ҳамда илм ва донишмандлик унга муяссар бўлганига қарамай, Искандар билар эдики, оламга қанча шоҳ бўлиб турса ҳам, бари бир оқибат-натигада ором оладиган жойи тупроқ бўлгусидир. Одам бу дунёдан на вафо топган ва на абадий шоҳ бўлиб қолган. Модомики, кишининг хол-аҳволи оқибатда шундай бўлар экан, айш-ишрат дамларидан нима учун воз кечиш керак? Тақдирининг шу

қонушига асосан ишратнараст шоҳ бир неча кун шодлик майи билан маст бўлди. У икки шам билан ўз шабистонини ёритиб, икки сарвқомат билан бўстонда ишрат қилди. У ўз ниятига етмоқ учун тинч жой излар эди. Искандар Чин замонида шу муродига етиб, ором олди.

Равшанақ катта хотин сифатида ётоқда шоҳ базминни қиздирар, у билан ҳар доим бир тахтда тиззама-тизза ўтирар ҳамда ҳарамхонадаги барча хонимларга бошлиқ ва малика эди. Нозмехр эса иккинчи даражада — ўрни тахт ёнида бўлиб, шоҳга итоаткорларча бўйин эгиб ўтирар ва гоҳо ғамзаю истиғно билан Искандарнинг жигарини хуш қилар эди. Равшанақнинг эса рашки зўр бўлиб, шоҳнинг Нозмехрга бир қиё боққанини кўрса, кўзидан ёш тўкиб йиғлар эди. Равшанақнинг бу даражада рашиқ қилиши ва Нозмехрни кўришга кўзи йўқлигини билиб, Искандар унга ҳар жиҳатдан диққат ва эътибор қилар, кўпинча Равшанақ билан айш-нишот қилгани ҳолда, Нозмехр билан ондасонда ўйнаб-қулар эди. Лекин ўзининг нотавон кўнгли унга зор, ҳазин хотири шу жиҳатдан беқарор эди. Бундан беҳабар Нозмехр шоҳнинг меҳри ўзига эмас, ўзгага оғиб кетганидан жуда хафа эди. Бир жиҳатдан унинг бу ҳақда можаро қилишга ҳам ҳадди йўқдек эди, зеро, Равшанақ жаҳон шоҳи Дорё айвонининг шамчироғи эди. Лекин шоҳи жаҳоннинг асли муҳаббати Нозмехрда бўлиб, бу дардни юрагида сақлар, аммо бундан Нозмехр гофил ва беҳабар эди. Искандарнинг ҳазин жоли унинг ишқида азобланар, юрак-бағри доим изтиробда эди-ю, лекин шунга қарамай, Равшанақ билан икки кун ўйнаб-қулгани ҳолда, Нозмехр билан бир кун ҳамхона бўлар эди. Мана шу сабабдан Нозмехрнинг кўнгли ранжида, нозик танини ғам-ғусса эзар эди. Шу каби тартиб билан бутун баҳор фасли ўтиб, гул мавсуми бошланиб кетди. Шоҳ туншунган эдики, кўзи ҳинду ва кашмирнинг сеҳргари бўлмиш ой юзли жодугарнинг, яъни Нозмехрнинг дили қундошлиқ рашиқдан ошуфтаҳол, ўзи шоҳдан хафа ва одамлардан хижолатда эди. Ўзининг навбати келган куни, ётоғида хилват қиладиган кечаси шоҳ Нозмехрнинг ҳарамхонасига кириб, унинг жамолига жоини фидо қилмоқчи бўларди. Искандар:

«Қачонгача яширин ўртанай? Қачонгача кеча-кундуз эл-улусдан ниҳон ёнай? Махфий ишқ жонимга тегди, бугун энди жононимга сиримни фош қилмасам бўлмайди!» — деди ва хурваш позанин ёнига ўтириб, базмин бошлаб, хушвақтлик билан май ичишга киришди. У шўх гўзал, ўз санъати билан бу базмин қиздирсин учун, шоҳ-

чининг ўзи қосагуллиқ қила бошлади. Лекин махвашнинг кўнгли ғамгин бўлгани туфайли, икки қонининг ўртаси ниҳоний чимирлиб турар; базмда у тақаллуф ва совуқ-қонлик билан ўтирар; очилиб-ёзилиб, ўйнаб-қулмас эди. Искандар қанчалиқ ҳаракат қилиб, бунинг сабабини суриштирса ҳам, ҳатто яллиб-ёлворса ҳам бари бир у суманбар очиқ-ёруғ гаплашиши истамас, поз-истигносини кўймас эди. Нозмехрнинг саркашлиғи ошган сари Искандарнинг ташвиши кучайиб борар эди. Тоқати тоқ бўлган шоҳ шундай ҳис қилдиким, бу ҳолат унинг жунунини орттириб, расвойи олам қилиши мумкиндай туюлди. Зеро, ишқ унга мажнунлик амрини бериб, жиннилик унинг ақлу фаросатини забун этмоқда эди. На илм-ҳикмат унга ёрлик қилар ва на ақл-дониш унга мададкор бўлар эди. Ниҳоят бу зулмдан тоқатсизланган Искандар айтдики:

«Эй позанин! Нима сабабдан бизга бунчалик адоват кўрсатурсан? Мен сенга мафтун ва таслим бўлиб ўтирганим ҳолда, сенинг менга саркашлиқ қилишининг боиси недур? Мен бечора-хокисор сенга не гуноҳ қилдимки, мендан сенинг кўнглиннга губор қўнди ва азият етди? Сенинг ўтинг билан бир хас ловиллаб ёниб турганида, у ўтга яна ёғ қуйишининг не ҳожати бор? Чибин бечора сенинг асалиннга ўз оёғи билан иллиб ётаркан, яна уни шаналоқ билан уриб, пачоқлаш зарурми? Менга вафо қил! Ахир мен жафокор ҳам, бундай зулмга сазовор ҳам эмасман! Сенинг ишқининг ўзи мени ўлдирди, кўй, сен ўлдирма! Ўлдирилган кишининг яна жафо тини билан қийнама! Илтижоларимга боқ, жуда ҳам ноз қилаверма!» — деди. Шоҳ шу каби илтижолар қилиб ялингач, кина-қудурат сақловчи зolimнинг тор оғзидан асалдек кишин сўзлар чиқди-ю, аммо бу ширин сўзлар замирида киноя, худди бол уясида асал билан баробар ари ништари ҳам бор эди. Гўзал кўп нишдор сўзлар билан узиб ҳам олди:

«Худо шоҳнинг машатларини дбимий қилсин, шоҳ ўз дилбарлари билан муродларига етсинлар. Шоҳнинг лойиқлари Доронинг қизидурким, унинг оёқ изларини суртсалар, кўзлари равшан бўлур... Асал-насаби ҳинду, яна тўғрироғи, кашмир зотидан бўлмиш мендек бир канизак, яъни чўри қизининг шоҳга мунис — улфат бўлиб, у киши билан бетақаллуф ўтириб-туришга ҳеч қандай лойиқлиги йўқдир...» — деди.

Шунда шоҳ айтдики:

«Эй хаста жон офати, хаста жонгина эмас, жаҳон

офати бўлмиш гўзал! Бир нафасгина кинояларингни қўй; раҳм-шафқат қилиб, жабр-зулмингни тўхтатиб тур! Менга ҳадеб Равшанак ҳақида таъна қилаверма, у масалада жуда ҳам мени гуноҳкор деб билаверма! Бу бобда мени маъзур тутсанг, узримга қулоқ солиб, кўнглингдан гам-гуссани чиқариб юборсанг бўлур. Уни иззат-эҳтиром қилиш мен учун вожибдир, зотан, унинг ўрни ва мақоми буюқдир. Ахир, Равшанак — Баҳмоний тожнинг гавҳари ва Кайкубод осмонининг юлдузидир!.. »

Шу гапларни эшитгач, шўху ширинзабон макр билан айтдики:

«Эй, етти иқлимнинг ҳоқими! Бу гапларнинг муҳаббатга не дахли бор? Ишқ-муҳаббатда шохликка эътибор қилинмайди-ку! Ишқда кўнглининг тилаги жамол ва маложат эмасми? Ахир, жингалак сочлар энг тақводор зотларни ҳам ўз тузоғига плантиради-ку. У асли-насабда шохлик мартабасига эга бўлгани билан гўзалликда мен ойга тенгман-ку! Унинг тожи мамлакат хирожига арзи гулик бўлса, менинг қаршимда бутун тож эгалари бош эгадилар-ку! У Жамшидининг авлоди бўлгани учун ифтихор қилса, мен ўз ҳуснини хуршиди тобонга тенглаштиришга ҳам рози эмасман-ку. Агар унинг фармонига мамлакатлар бўйинсунадиган бўлса, менинг ҳуснимга юз туман мулкдорлар зор ва интизордирлар. Агар, бордию унинг ақллилиги ҳақида афсоналар тўқилган бўлса, менинг ишқимда юзлаб донолар девона бўлиб қолдилар. Агар, у дунё кишилари олдида азиз ва муҳтарам бўлса, менинг қиёмат кўпоришга кучим етади. Агар у жонни ўртантиришни ўзига одат қилиб олган бўлса, менинг жаҳонга ўт қўйишга ҳунарим етади. Агар у поз ва гамзалари билан ўқ отадиган бўлса, мен кинриқларим билан тийрборон қилиб — ўқ ёғдириб ташлайман. Агар у ўз севгилисини қатл этиш бобида ўйласа, менинг ишқимнинг тигиёқ қатлиом қилиб, барчани тигдан ўтказди. Агар у афеун билан сеҳрлашни ўзига касб қилиб олган бўлса, бутун Кашмир жодуғарлари менинг шогирдимдирлар. Унинг ғамзаси жаҳонни сеҳрласа, ўз доғуллиги билан элли бузоққа, чўқинтирган юзлаб сомирнийлар менинг қаршимда бузоқ каби гўл махлуқдирлар. Агар унинг шухрати авом халқ ўртасида бўлса, мен тақводор кишилар ичига ҳам кўзголон ва бетоқатлик солганман. Агар у дамбадам халқни қатл этадиган бўлса, мен ўликларни тиргишиш хислатига ҳам эгаман. Агар унинг зулфи илонни сеҳрлаб — ўзига ром қиладиган бўлса, менинг афеуним аждаҳони ҳам забун этади. Агар унинг соч толаси имон

томирини ўзига тортадиган бўлса, менинг лабимнинг тори жон томирини тортади. Сунбул сочим юзимга ёпилганда, қуёш ўз юзига тундан ниқоб тутиб олади. Кимки менинг ёй каби қийғоч қошимни ўйлар экан, уялганидан уч қулик ой — ҳилол кўзига кўринмай қолади. Кипригим ўқлари жонни нишонга олганлар, шу жиҳатдан ҳам улар кўзларим атрофида саф тортиб турадилар. Қачонки кўзим уйқуга кетса, олам аҳлига уйқу ҳаром бўлади. Юзимдаги кўз қорачуғига ўхшаган холим ҳақида гапирсангиз, гўё бечора булбулнинг кўзи гулга тушди, деяверинг. Ёпоқларимга нил рангли холлар қўйилса, ақлу тақво аҳлининг парҳездор кўзига миҳ қадалиб, ҳеч нарсани фарқ қилмай қолади. Зулфимдаги буралиб-тобланиб ётган гажакдор кокилларимнинг ҳар толаси кўнгиллари ўзига илинтириб тортувчи бир каманддир. Лабимнинг қизиллиги жоннинг жавоҳиридир, лабларимдаги сувлар эса оби ҳаёт каби жонбахшдир. Терлаб турган тишларимни соф шудринг, йўқ, шудринг эмас, ҳақиқий дурдоналар деяверинг. Киши кўзига кўринмайдиган даражадаги кичик огзим қимматбаҳо жавоҳир бўлиб, на унинг ўзи ва на баҳоси маълум. Икки лабим сўзлаш учун очилганда, огзимнинг борлигига одамлар шубҳа ва ҳайрат билан қарайдилар. Огзим йўқ бўлгани ҳолда, одамлар уни бор деб гумон қиладилар. Агар бўлса ҳам шу, бўлмаса ҳам шу! Томоғим тагини нумушга ўхшаш бағбақа деб ўйламанг, йўқ, у ойдиндаги қуёшга монанд юлдузидир. Юлдуз ҳам эмас, зеро, ундаги нурнинг чегараси йўқ бўлса-да, у гўзалликда қуёшга тенглаша олади. Лабим жон бағишлашни ўзига хунар қилиб олган. Кўзимнинг одати эса дилраболикдир. Қадди-қоматимни кўриб, бу инсон қиёфаси эмас, руҳ деб лол бўлсангиз, маъзурсиз, дарҳақиқат сизгина эмас, руҳия-амин (фаришта) ҳам буни кўрганда беҳол бўлган. Хиромон юришим жаннатдаги сарв дарахтини мот қилгач, оби ҳаёт унга оқмайдиган бўлиб қолди. Жамолим қуёшни куйдириб-ўртантирмоқда. Танимнинг оқлиги симобни титроққа солмоқда. Белимнинг нозиклигини тасаввур қилмоқчи бўлган одамлар — хомхаёл сурадилар. Ҳаёлим башарият ичига шов-шув солгани каби, гўзаллигим малаклар ўртасида кўзголон ва алоло кўтарилишига сабабчи бўлади. Гўзал суратимни кўрган замонда халойиқ кўзига пари ҳам кўринмай қолади. Лабимда сўзлашдан кўра — сеҳрлаш ортқ; ҳусн-нозим эса сеҳрловчи афеундан ҳам зиёда! Ҳуснимнинг ғавғосидан қуёш бетоқатлангани каби гўзаллигим таъсирига тоб келтиролмай осмон пастлашади.

Лекин шоҳга менинг асалим заҳар бўлиб туюларкан, бунча афсоналарни сўзлашдан не фойда? Фироқ дардини чеккан бир бечора: «Оз бахт — кўп хусидан афзал!» — деб қандай чиройли айтган экан! Мен шоҳимдан шикоят қилмоқчи эмасман, йўқ, менинг деъвойим йўлдан озган бахтдадир, вассалом!»

Ширинлаб шундай итоблар билан ўз ишқида ўртанган шоҳни яна бетоқат қилиб ташлади. Искандар унинг бу сўзларига жон фидо қилиб, тездан ўз бағрига жонинини тортди. Меҳриоз ўз қўлини тумор каби унинг бўйига ташлагани ҳолда, Искандар ҳам уни тумор синғари ўз қўлига олди. Оху шерин шу усул билан ов қилгач, ўз шикорига меҳр изҳор айлади. Сандал шоҳига фил тиши урилгач, сўнгра не бўлганини айтишга эҳтиёж йўқдир. Искандар шу топининининг мафтўни ва у лари-чехра ёрнинг мажнуни эди. Бир неча кун мана шу парда ичида айил-ишрат қилинди, аммо бу ерда нима сирлар ўтганини ҳеч ким билмас эди.

Агар ошиқ ўз ёри висолига муяссар бўлиб, дили мурод ҳосил қилса, унинг ишқи аввалги ҳолида қолмайди. Шоҳ бир неча кунлаб ҳамма нарсани унутиб, севгилиси билан машаат кучоғида ётгач, агар шу хилда ётаверса, умрини бекорга исроф қилажагини тушунди. Яна ақлу ҳикматга сийғиниб, донишмандлик тахтидан жой олди. У жаҳондаги мамлакатларни ўз қўл остига олганида, Мағриб замин (Африка мамлакатлари) олимай қолиб кетган эди. Бинобарин, аскарларга исталганча егулик-ичгулик жамлаб, эл-улуснинг ғамидан кўнгли тинчигач, юриш ҳақидаги ҳукмини жар солдириб халққа эшиттирди.

Қайси шоҳнингким лашкарлари унда хурсанд бўлса, унинг душманидан хотири жамъ бўлади. Агар халқ ўз шоҳидан ғамнок ва хафа бўлмаса, душманининг кўн бўлиши унчалик хавfli эмас. Худо кўрсатмасин, агар халқ шоҳдан ношод бўлса-чи, душмани эмас, вақт келиши билан халқнинг ўзи уни барбод қилиб ташлайди. Шоҳнинг халққа саховат қилиб, унга енгилликлар бериб тургани маъқул; ўз заруратига муносиб, эл-юртни сиёсат остида тутгани ҳам яхши.

Искандар саодатли шоҳлардан бўлиб, шоҳ учун керак бўлган ҳамма хислатлар унда мавжуд эди. У бинобарин, бутун қўшинида бўлган ҳар бир кимсани ўз ипъом ва эҳсон билан шод-хуррам айлагач, хоқон билан хайр-хўш қилажагини эълон этди. Унга Чин — Хитой ерларини топширди, уни ота деб билиб, ҳукмронликни ҳам бағишлади. Сўнгра қўшин Чин ўлкасидан ташқарига қараб

йўл олди, у Мағриб ўлкалари томон боришни кўзлар эди. Хоқон унга ҳамроҳ бўлиш ҳавасида эканини изҳор қилди, шоҳ бу илтимосни қабул этмади. Уни (хоқонни) кўп махфий гаплар айтиш, ўзига муносиб иззат-икром билан қайтарди. Сўнгра Хиндистоннинг жануб чегараси томон йўл оларкан, ажойиб Хитой кишвари ўнг тарафда қолди. Шу ерга келганда ҳинд Ройига ҳам ўз юртида қолишга ижозат бериб, унга ҳам кўп лутф-марҳаматлар қилди. Ҳинд шоҳи Хиндистонга қараб равона бўлди; шоҳ Искандар эса Мағриб ерига қараб от сурди. Унинг лашкарлари йўлнинг бутун қийинчилик ва офатларини енгиб, Кужрот ўлкасининг тор йўлларида эсон-омон ўтиб, Уммон денгизининг қирғоқларига бориб етди. Бу соҳилда бир неча кун истиқомат қилгач, у атрофда қанча кема бўлса, ҳаммасини ўрду (штаб) атрофига яқин келтириб, гоҳ кемага тушиб ўтириб ва гоҳ денгиздаги оролларга саёҳат қилиб, айланиб юрди. У кема билан денгизларни сайр қилгани каби, гоҳ чўл ва жазиралардаги водийларни тамошо қилар эди.

Искандар денгиз соҳилида бўлмиш бутун шаҳарлару ороллардаги барча ерларни фатҳ этиб олди. Чегарасиз денгизни, ўлчовсиз тоғ ва даштларни кезиб чиқди. Шоҳ қаерга боришни жазм қилган бўлса, бутун аскару қўшинлари ҳам бу билан бирга саъйи-ҳаракат қилиб борар эди. Тангрининг лутф-марҳамати билан мағриб диёри ҳам унинг маконига айланди. Етиб келгач, давлат отига миниб, бу иқлимнинг ҳам барча ерларини фатҳ этиб олди. Мағриб диёри шунчалик катта эканки, у ерда кўпгина шаҳри азимлар қўлга киритилди. Бу шаҳарларнинг шоҳлари ёмонлиққа юз ўгирмай, хирож тўлашни бўйинга олиш билан Искандарга тобе бўладилар. Шоҳ Мағриб заминида бўлмиш буюк тоғлару очиқ даштларни айланиб чиқди. Қайси манзилга етмасин, у билан қаноат қилмай, манзил-бамазил айланаар эди. Шоҳнинг мақсади бу ерларни тамошо қилиб бўлгач, яна узоқ Румга қайтиб бориш эди. Лекин бу иқлимда ҳар лаҳзада бениҳоя ажойиб нарсаларни кўриш мумкин эди. У ернинг табиати гўзал ва ғаройиботларга тўлалигидан шоҳнинг Румга жўнаш ҳақидаги нияти орқага сурилди.

Ғаройиботдан биттаси шу эдики, шоҳ у жойларни айланиб юрганда шундай бир биёбонга етдики, у ернинг даҳшати жонга ўт солар эди. У даштни итга ўхшаш жониворлар тутиб кетган бўлиб, бу махлуқлар кўринишда худди чумолини эслатар эдилар. Ҳаммасининг оёқ-қўллари чумолиники синғари бўлишига қарамай, лекин улар

йирткич шердай зўр эдилар. Кимки уларнинг орасига от суриб кирган бўлса, ўша онда чумолларнинг ҳамласига дучор бўларди. Улар бирдан даҳшат билан ҳужум қилиб, уни парча-парча қилиб ташлардилар. Натикада ҳалиги келганлардан нишону ер устида қатра қон ҳам қолмасди. Хушёр шоҳ бу ерга етгач: «Хеч ким у томонга от сурмасин!» — деб буйруқ берди. Шундан сўнг бу ернинг халқи билан махлуқлар ҳақида ҳар тарафлама суҳбат ва савол-жавоб қилишаркан, улар айтдилар: «Бу ер шундай жойки, тасаввур қилиш биланоқ киши жонига ларза тушади. Бу водий ичкариенга томон яна бир йиғоч йўл юрилса, у ерда шу хилдаги чумолларнинг бундан ҳам зўр ҳужумига дуч келинади. Бундан ҳам нарига ўтгач, гўзал бир водийга етиладики, у тоза ва мусаф-фолиги билан Эрам боғига ўхшайди. У ер бир халқнинг оромгоҳ — юрти бўлиб, бу элга бир қавм ҳеч тинчлик бермайди. Улар қавм эмас, тағрининг балоси ва жаҳон хазинасининг аждаҳосидирлар. Гавдаларининг зўрлиги бир пора тоғдек бўлиб, биттасига юз тўда одам бас келолмайди. Уларнинг баъзилари шундай зўр ва баҳайбатки, бу жониворлар улар олдида бир чумолига ўхшаб қоладилар. Уларнинг тилини киши тушунмайди. Улар ҳақида нима дейилса, кишилар лоф деб ўйламасдилар. Булардан ҳам ўтгач, яна ўн кунчалик йўл юрилса, икки томони тоғ бўлган бир водий келади. Ҳар бир тоғнинг тоши осмон қадар балад бўлиб, унинг чўққисига қараган одамнинг бўрки бошидан ерга тушиб кетади. У тоғнинг бирида қип-қизил олтинлар жилваланиб, худди қуёш нуридек киши кўзини қамаштиради. Иккинчи тоғ бошидан-оёқ кумуш ёмбисидан иборат бўлиб, унинг ёруғи худди ойнинг ёруғи шувласига ўхшайди. Бу ернинг эли ҳам мана шу ҳар бир тоши бебаҳо хазинанинг аждаҳоларидир. Бу элнинг уйқуси ўзларига қараганда ҳам ажойиброқдир: у қавм бир уйқуга кирганча, ўн кун ухлайди; бу пайтда ҳеч қандай ҳаракат қилмайди. Ун кун ўтгач, ҳаммаси уйқудан уйғониб, яна ўз ҳолларига келадилар. Шундан сўнг яна ўн кун уйғоқ юрадилару, аммо бу уйғоқликлари ҳам худди уйқудагидек кам ҳаракатдир. Бу девсифат махлуқларга шу уйқу вақтида ҳар бир кимса шикаст бера олади. Лекин улар бутунлай беҳавф-хатар яшайдилар, чунки бу чумоллар уларнинг қўриқчиларидирлар. У махлуқлар бу хазиналарнинг қоровули бўлгани сизгари, бу чумоллар ҳам у махлуқларнинг ирсонларидирлар».

Оллоҳу таолонинг қудрати шундай улугки, унинг қуд-

рати олдида ҳар қандай ақл, билим ва камолот эгаси ожиздир. Унинг қудрати кишининг ақлу ҳушидан ўткир, ақл-ҳушидангина эмас, балки ҳаддан зиёда ва чегарасиздир.

Шоҳ бу гапдан хабардор бўлгач, ақлни ўзига ҳамроҳ ва мадақдор бўлишга чақирди. Шоҳ келган жойига кўнди ва унинг ёнига бутун ақл ва билим эгалари йиғилдилар. Улар бу махлуқларнинг ишларини кўздан кечирмоқчи ва йирткичларга қарши чора кўриш андишасида эдилар. Лекин у ерда кўринган ажойиботлар кўнгилни худонинг қудратига ҳайратлантирар эди, холос. Кўнгил бу ҳолдан хайрону, ақл бу аҳволдан ожиз ва тўмтоқ бўлиб қолган эди. Илм-ҳикмат билан ҳам буларнинг чорасини қила олмагач, ноилоҳликдан ҳамма лол ва хайрон бўлиб қолди.

Эй, соқий! Менга шундай май келтиргинки, у руҳнинг сармояси бўлсин. Мен уни ичиш билан ақлнинг фазилатларини унутай. Зеро ақлу идрок мени қўлламади, балки ҳайрат менинг жонимга қасд этди.

Эй, муганний! Ҳазин ва ғарбона фигон чек! Чунки ҳозир менинг манзилгоҳим ғарб ери бўлиб қолди. Мен сенинг бошинга, қуёни ғарб ерига сочгани каби, мағрибий зарларни нисор қилиб сочай.

Эй, Навоий! Сен ғурбат ва мусофирликдан хафаланма, ватанинг ҳақида ўйлаш машаққатидан ўзингни озоқ тут! Зеро, манзилинг шарқдами-ғарбдами бўлишидан қатъи назар, муродинг ҳосил бўлса, рўйи заминнинг ҳаммаси сен учун баробар эмасми?!

LXI

Басират кўзлари¹ ҳар нарсанинг моҳиятини билиш сурмаси билан ёритилганлар, улар қайн боғмасинлар, ҳаёт ғаройиботларини равшан кўрадилар

Биров ўзини маъни аҳлларида деб билиш учун ҳақ унинг қалб, ибрат, ақл-идрок ва тафаккур кўзини ўткир ва равшан қилиб яратган бўлиши шарт. Яъни у одам табиатда қандай сурат кўрса, у суратнинг санъаткорини англаши; қайси нақшда бир гўзалликин хис қилса, уни ижод этган нақшош борлигини тушуниши; қандай ораста

¹ Басират кўзи — ақл-идрок кўзи, тафаккур кўзи, қалб кўзи ва ибрат кўзи демакдир (Кўз ҳамма жонивор-махлуқларда бор. Ақл-идрок, тафаккур, қалб ва ибрат кўзи эса, фақат инсонда бўлади)

хайкални учратса, у чиройли хайкални яратган хайкал-тарош кимлигини билиши лозим. Ахир бир нақшнинг наққоши кимлигини билмаган одам у нақшдан баҳраманд бўла оладими? Кўк — фалак турли-туман нақшларда кўринаркан, унга кўр-кўрона боқишнинг нима аҳамияти бор? Осмоннинг тўққиз қават дастурхонида юз туман ноз-неъмат бўлгани билан (кўл етмагач) ундан не фойда! Бу гулшанда (ер юзида) яратилган нарсаларга назар солувчи киши ўткир кўзли, билимдон одам бўлса, ҳар бир дилкушо чаманни кўраркан, бунинг боғбони ким экани ҳақида фикр юритади. Қайси бир кўкариб турган нозанин ниҳолни учратаркан, уни парвариш қилганга юз офарин ўқийди. Гуллардаги ажойиб ранг ва ҳидларни сезаркан, бу санъатда ўзга бир сир борлигини ҳис қилади.

Бу чек-чегарасиз кенг дунё тепасида бир юксак сарой (осмон) яратилган бўлиб, у муаллақ туради: унинг устуни йўқ, у устуни йўқлигидан тўнтарилиб қолган ҳам эмас, албатта. Унга ҳаяжонланмай назар солган киши, устун у ёқда турсин, ўрилган арқон ҳам йўқлигини билади. Агар, у осмонни усталик билан шу арқонга боғлаб осиб кўйилган, осмон муаллақлигининг ҳикмати шунинг тагида, деб ўйласа. Кимнинг басират кўзини тангри ўз қудрати билан ёритган бўлса, унинг кўзи қай томонга тушаркан, у ердаги ғаройиботларни бошдан-оёқ кўради ва кўнгли изтиробга тўлади.

Бироқ ажойиб ва ғаройибларни кўришни орзу қилган одамнинг ҳаммаёққа югуриб-елишининг: гоҳ Шарқнинг Чин каби энг узок ерларига, гоҳ Ғарб ўлкаларига бориб, ранж-машаққат чекишининг; гоҳ ажойиб фил ва товусларни кўраман, деб ҳинд мамлакатларида хор бўлишнинг ва гоҳо туяқушлар томошаси учун араб саҳроларида сарсон кезишнинг ҳожати йўқдир.

Басират кўзи очиқ бўлмиш одам астойдил назар солса, дунёдаги ҳамма нарсадан ўзи ажаброқдир. Киши ўз авзойига бошдан-оёқ боқиб қараса ва ҳар тарафлама мулоҳаза қилиб кўрса, унинг маънавиятида ғоят бебаҳо, ажиб, маъқул ва мақбул фазилатлар борлигини ўз кўзи билан кўради.

Бошлаб мен одам вужуди тимсолини шарҳлаб берай, сўнгра унинг маънавий аҳволини баён айлай. Бу тимсол деганим — сахий денгизнинг дурри, йўқ, денгиз дурри эмас, инсон вужуди богининг сарв дарахтидир. Одамнинг бошида шоҳлик тожи бор бўлиб, бу тож устига қимматбаҳо лаъл ўрнатилган. Унинг пешанасида шоҳлик аломати, қоши устида эса ҳар бир ҳолатдан огоҳлик нишо-

наси бор; кўзида ҳар нарсани кўриш ва унинг моҳиятини билиш нури норлаб туради. Соч толаларига бир асллик яширинган. Жамолидан шаҳаншоҳлик нури мавжланса, ҳар бир сўзида Исо пайғамбарники сингари ҳаётбахш мўъжиза бор. Гоҳо қўлида фалакдаги офтобнинг равшанлиги акс этса, гоҳо бармоқларида ой икки парчадек намоён бўлади... Азал билимдони (тангри) инсоннинг ажойиб жисмини, жисми демай, унинг тилсимини шакллантираркан, у тилсимнинг тўқимасини турли-туман «арқоқ-ўриш» билан тўқиб, эгнига «одам вужуди» деган либос кийгизди. Яна бунинг устига, санъаткорлик билан одам ичига «ақл» деган бошқа бир одамни ҳам яширди.

Инсоннинг умумий тузилиши — тимсоли шу хилда мужассам бўлди. Энди мен унинг маънавий аҳволини баён қилайин.

Одам тилсими шу хилда яратилиб, худди тўлин ойдек ораста бўлгач, бу вужудни бунёд этган ҳоким (тангри), унинг ичига сирлар хазинасини яширди. Бу хазинани одам тилсими ичига яширишдан мақсад уни жаҳон кишилари топиб олмагани учун эди. У ганжни инсон ичига беркитиш билан халойиқдан унинг сирини яширди. Агар кимки бу яширилган хазинани топишга муяссар бўлса, жаҳон аҳлининг шоҳи худди шунинг ўзидир. Буни хазина эмас, етти денгиз денг, йўқ, денгиз эмас, тўққиз баланд осмон, деяверинг.

Ой билан қуёшни йўқдан бор этган, ой ва қуёшгина эмас, бутун ҳаракатдаги коинотни яратган оллоҳ бир қатрага денгизни яширгандек, энг кичик юлдуз бўлмиш Сухонинг ичига чархи аълони¹ ниҳон қилганидек, одам вужудга ғоят ажиб хазиналарни яширди. Агар биров ғаройиботларни кўришни истаса, шундан ҳам ғаройиброқ нарсани ахтариб тона олармикин? Ҳар ким ғаройиблар тамошосига ишқибоз бўлса, шу истагани ўз вужудида пинҳон ва яшириндир. Модомики, нимани истаса ўзида топиладиган бўлгач, жаҳонни кезиб — овора бўлиб юришнинг не маъноси бор?

LXII

Сув истаб, денгиз гирдобига бориб қолган ва ўлим наҳан-

¹ Ч а р х и а ъ л о — юксак осмон.

гига ем бўлгач, сувдан айрилганларини билган балиқлар ҳикояти

Денгизда гаввослик қиладиган бир одам менга тубандаги дурдек бебаҳо ҳикояни айтиб берди:

Денгизда бир гуруҳ балиқлар бор эдики, улар сувда бўлганлари ҳолда, доим қандай қилиб бўлса ҳам сув топишининг ҳаёлини сурар эдилар. Улар доим сувни ҳавас қилар, сувдан бўлак орзулари йўқ эди. Уларнинг бутун иши сув ахтаришдан иборат бўлиб, «сув деганлари нимайки?» — деб ўйлардилар. «Сувнинг ранги қанақа-ю, таъми қандай бўларкин, унинг юриш-туриши қанақайкин?» — деб бош қотираар эдилар. Мана шу ташвиш билан таналаридаги тангачаларини гўё баданларига тушган кулфатдек ҳис қилар, лекин сувдан ҳеч «дарак топмас» эдилар. Шу бестоқат балиқлардан бири:

— «Эшитишимча, фалон зўр гирдобда қари-қартаг бир наҳанг бўлиб, у денгизнинг остида ҳам, устида ҳам сайр қилиб юрар эмиш. Эҳтимол, ўша наҳанг сувдан дарак топган ва кўп ажойиб махфий сирларни билиб олган бўлса!» — деди.

Мана шунинг хомхаёл гапи билан ҳалиги балиқлар сувнинг орзусида, ҳеч нарсани ўйламай, шошилганча ўша томонга қараб азм этдилар. У ноёб-ягона мақсад юзасидан ташаббус қилиб, зўр гирдобга етишдилар. Бу гирдоб гирдоб эмас, чархи фалакдек; кичик-киримгина эмас, айланиб юрувчи осмондек чўнг гирдоб эди. Бу балиқлар — жўшиб ётган сувнинг атрофига яқинлашиши биланоқ гирдоб буларнинг ҳар бирини ҳар томонга тортиб кетди. Даҳшатли гирдоб балиқларни худди бўрон тол япроғини тўзғитгандек тўзғитиб юборди. Шу онда бу чуқур денгиз чайқалиб, баҳайбат наҳанг пайдо бўлди. Балиқлар бири-биридан жудо бўлиб, фироқ ўтида ёниб турган пайтларида, ўлим тимсоҳи буларни бирин-сирин барчасини ютиб, ўз қорнида ҳамма балиқларни жамлади. Шунда буларнинг ҳаммаси сувдан айрилганларини, аввал сувда эканлари, энди қуруқликка чиқиб қолганликларини ҳис этдилар. Пушаймонлик оҳидан фалакка тутун чиқарай десалар, наҳанг меъдасининг ўти буларни ёндириб юбормоқда эди. Буларнинг ўзлари бир-биридан ажралмасдан буруноқ ораларига жудолик тушган эди.

Эй, одам! Сенда ҳам кўпгина махфий хазина бор-у, аммо уни билишга таънинг подонлик қилади. У хазина сенда бекиниб ётибди, йўқ, сен унга кўмилиб ётибсан-у, аммо билимсизлик сенга зарар бермоқда. Борди-ю, сен

ҳам денгизнинг ҳалокатли гирдобига тушиб қолсанг, сен ҳам ўлим наҳангига эм бўлсанг, мақсаднинг йўлида гарқ бўлгач, у сирдан воқиф бўлсанг, не фойда? Ҳар бир қизиқ кўринган нарсанинг орқасидан югуриб нима қиласан? Ҳамма ажойиботлар сенинг ўзингга беркинган-ку! Нечун огоҳ бўлмайсан?! Ҳар қандай бефойда пушаймонликларга дучор бўлмасингдан илгари эсингни ийгиб йўлга қадам қўй-да, ўз улуглигингни кўр, эй одам!

LXIII

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан, модомики инсон фаҳми мақсаднинг асл ва тўлиқ ҳақиқатини идрок қилишдан оғиж экан, ўзга ҳайвонлардан не фарқи қолди? — деб сўрагани

Хазина сочувчи ҳукмдор яна сўрадики: «Эй, назик ва маъноси чуқур, қимматли сўзлар айтувчи устоз! Барча махлуқларнинг энг шарафлиси бўлмиш инсон табиатига ҳақиқат сирини пинҳон этилгандир. Лекин қимминики шу шамдан кўзи равшан эмас экан, ўз хазинасидан беҳабар кишининг ўзгинасидир. Модомики шундай экан, нечун «илми ийқон» да (ҳақиқат нималигини билдирадиган илмда) инсон билан ўзга ҳайвонлар орасига фарқ қўйилди?»

Гўзал нукталар сўзловчи олий зот айтдики:

— Инсон ҳамма нарсани идрок этиш қобилиятига эга, бошқа ҳайвонлар эса бундай фазилатдан маҳрумдир. Зеро, инсон барча махлуқотларнинг сарваридир.

— Мақсад учун керакли билиминини киши махфий сақласа бундан не фойда? — деди шоҳ.

Дано айтдики: — Жаҳон аҳли ўзига қанчалик фазилатлар беркитилганини билмагани ҳолда, билгандан ҳам афзалроқ ва улугроқдир. Лекин инсон ўзига беркитилганини билмагани, ўз мақсад ва муддаоларини етарлича идрок этмагани ҳолда шунчалик кўп нарсани биладики, ўзини ўзи яхши тушулмагани ҳолда англаган сўзлари — сўзлардаги маънолари, муддаою умидлари уни бошқа барча махлуқлардан ажратиб улуглаб туради. Инсондаги талабчанлик, бир нарсани топиш, қўлга киритиш учун ўз идроки билан меҳнат қилиши, машаққат чекиши — унинг обрў ва шавкатига сабабчидир. Хусусан, бировларнинг дилида не муддаолари борлигини билиш, бу ҳақда бош қотириш — инсон учун ниҳоятда ноёб ва улуг фазилатдир.

Искандарнинг чумолилар хайлини овлаш учун ўз қўшинини сафга тузгани ва бу аснода девкор-девонавор гуруҳлар келиб, унинг қўшини қаршисида саф торгани ва улардан бир паҳлавон икки қўшин ўртасига тушиб, Искандар сипоҳининг илғор паҳлавонларини ожиз этгани ва шу аснода Чин ғазоласи шер қиёфатида маъракайи майдонга кириб, аждаҳошикорлик қилгани ва Искандар ул кийикни ўз ҳарамининг оҳусига айлангиргани ҳамда унинг асирини лутф-марҳамат билан яна ўзига асир этгани ва у ўз одамлари билан бунинг мажлисига қайтиб келгани

Маъно сочишни ўзига хунар қилиб олмиш доно қоғозни шундай сўзлар билан қоралади:

Лашкарлар чумолиларнинг гавғоси содир бўлган ерга от сургач, шоҳ бу ердаги сирлардан воқиф бўлиб, отдан тушди ва бир қадар ором олди, сўнгра ҳикмат аҳли билан маслаҳатлашиб, бу чумолиларнинг чорасини кўриш тарадудига тушди. Улар шоҳ билан бирга шундай фикрга келдилар:

Мамлакатнинг зийнати бўлмиш отлик ва пиёда аскарлар орасида ҳаддан ташқари зўр қахрамонлар, соғсиз-саноқсиз диловар йигитлар бордир. Уларни шу чумолилар жангига мос кийимлар билан ясантириб, сафга тузамиз. Булар бир неча марта чумолилар даштига шиддат билан босиб кирадилар. Қайтиб дам олгач, кийимларни ўзгартириб, яна уларни қириш учун ҳужум қиладилар. Ахир, чумоли деган махлуқ ҳаддан зиёда кўп бўлиб, зарар бермоқчи бўлганда ҳам нима қила олар эди? Агар бордию шер каби куч кўрсатмоқчи бўлганда ҳам, шер шеру, чумоли — чумоли эмасми? Биёбон шу чумолилардан тозаланиб бўлгач, нариги эл устига хавф-хатарсиз юриш қилиб боргаймиз. У ерда шоҳ бошлиқ бутун лашкар, то худо зафарга эриштиргунча жанг қилгаймиз.

Маслаҳат шу ерга келганда қуёш мағрибга ботиб, кўздан ғойиб бўлди; жаҳон чумоли босгандек қоронғилик ичига кирди. Шоҳ ҳеч қандай қўрқувсиз шу даштга қўнди ҳамда уни чумолилар босқинидан сақлаш учун посбонлар қўйилди. Акс ҳолда чумолилар босиб, уни ҳар тарафдан тишлаб тортиб, хароб қилиши мумкин эди. Ниҳоят, тонг ўз байроғини баланд осмонга тиккач, машриқ шоҳи — қуёш ўз юзини кўрсатаркан, Рум подшоҳи лашкарларни сафга тузиб, мўр сингари чумолиларга ҳужум қилиш учун тайёрланди. Яна саф тортган жангчиларнинг наъ-

ралари янграб, жанг погораларининг садоси еру кўкни чок-чок қила бошлади. Аскарлар бирдан жунбушга келиб, ҳаммаёққа сурон солиб, дунёни гавгога тўлдирдилар. Бу тўполоннинг садоси ҳалиги ваҳший қавмга ҳам бориб етди, улар қиёмат-қоим бошланди, деб ўйладилар. Бинобарин, улар ҳеч нарсани ўйламай, шовқин-сурон бўлаётган томонга қараб югурдилар, бу можаронинг сирини билишга шошилдилар. Ҳаммалари нашла талашидан қочган филлардек югуришиб, чумоли саҳросидан ўтдилар ва ер юзи ланкар билан тўлалгини, дунёнинг тоғу тошларини ҳам ёв босиб кетганини кўриб, даштга қоплаб ётган чумолилар сингари кўп бўлган бу қавмнинг галаговури оламини бошига кўтарди. Бу ваҳшийлар ҳар томонда аскарларнинг саф тортиб турганини кўриб, қаршима-қарши саф туздилар. Уларнинг ҳаммаси девпайкар, ваҳшийнамою барчаси ваҳшийларни тутқун қиладиган, девларни ҳам ҳалок этадиган даражада зўр эдилар. Буларнинг ҳар бири каркидондек кучли, филдек баҳайбату лекин кўрнинида худди девга ўхшар эдилар. Буларнинг кўзи кўк, соқоли сарпқ, юзи қора бўлгани ҳолда, ҳаммасининг пешанасида шоҳи бор эди. Кийимлари эса хачир ва кийик чармларидан ясалган, ейдиган таомлари ҳам шуларнинг гўштидан иборат эди. Бу қабилаларнинг ҳар қайсиен устундек йўғон ва оғир ҳодаларни кўтариб олган, темирни эгиб, чангак қилиб у ҳодаларнинг учига ўриятганлар. Уларнинг асосий уруш қуролилари шундан иборат бўлиб, фақат шу билангина жангга кирадилар. Шу вазоҳат билан ваҳший феълли мивгга дев бутун Искандар қўшинига қарши саф туздилар. Булардан бири зугум билан маъракайи майдонга кириб, ўз тилида гўлдираб, қоп тўкиб ва жоп олиб, ўз элига ҳадя қилиш ниятида эканлигини баён этиб, ўзи билан курашишга ҳариф талаб қилди. Бу томондан ҳам танаси харсангдек, харсангга ўхшаса ҳам, ўзи тоғни урса толқон қилгудек бир паҳлавон майдонга тушди. У кўп ерда, шоҳнинг кўз олдида жапғ қилиб, душманининг чангини кўкка чиқарган эди. Бунинг гавдаси ҳарифидан — қаршисидаги душманидан қолншмагани ҳолда, лекин паҳлавонлик шухрати ундан ортиқроқ эди. Ўзи филга ўхшаган бу паҳлавоннинг оти Каркидон, отигина Каркидон эмас, танаси ҳам худди каркидоннинг ўзгинаси эди. Аммо аҳли жанг паҳлавонлар орасида у Раъд (Чақмоқ) лақабини олган, у ҳақиқатан тошлар орасига тушган чақмоқ тош эди. Аждар жангига шер қандай шижоат билан кирса, бу ҳам майдонга шундай ботирлик билан кирди. Ганими ҳам худди даҳшатли сел

Ўзини қояга ургандек, бунга қарши ташланди. Бу паҳлавонларнинг иккиси бир-бирига чирмашиб, икки тоғ чўққисидек бир-бирларига қовушдилар. Булар бир-бирларига қанчалик кўп зарба урмоқчи бўлсалар ҳам аммо усталик билан чап бериб, зарбани қайтарар эдилар. Ниҳоят, ваҳший зотли қайсар паҳлавон, бир ҳамла қилиб, унинг бўйнига чапгакли ходани солди. Чапгак маҳкам ўрнашгач, худди қармоқ билан балиқ тутгандек уни тортиб ерга урди. Кейин қўлларини маҳкам боғлагач, тезлик билан чапгак солиб, унинг отини ҳам тутди. Асирини ўз кишиларига топширгач, яна ўзига қарши мубориз — жангчи талаб қилиб, наъра тортди. Яна бу томондан майдонга ғазаб билан бир шерюрак паҳлавон тушди. Унинг ўткир тиги душман гурзисига урилавериб, дами қайтиб кетган эди. Белидаги қайрилма камарида, душманни шафқатсизлик билан чошиш учун кескир қиличи бор. Остидаги зўр оти ҳам қиличдек ўткир бўлиб, чопганда худди қуюнга ўхшаб саркашлик билан югурарди, у худди чўққи устига миниб турган балога ёки тоғ бошига чиқиб турган аждаҳога ўхшар эди. Бутун қаҳрамонлар унга Қаҳқаро деб лақаб қўйганлар, бу асли шарқ халқларидан бўлиб, қирвоилик эди. У майдонга кириши биланоқ ваҳшийга от солди, лекин дев унинг ҳамласини нисанд ҳам қилмади. Яна душманлик ўти шундай алаңгаландики, фалакка ҳам ундан шикаст етиш хавфи бор эди. Гоҳ у шиддат билан хужум қилар, бу орқага чекинар; гоҳ бу қувар, у қочар эди. Гоҳо бетма-бет туриб, бир-бирларига ҳамла қилганлари ҳолда, бир мўйларига ҳам зарб текиздирмай, хужумни дафъ этар эдилар. Бу гал ҳам ваҳший уни ҳолдан тойдириб, чапгагини елкасига солиб, торта кетди. Қаҳқаро ҳам отдан ағдарилиб, қаро ерга йиқилиб, тупроққа беланди. Девзод уни ҳам боғлаб ташлаб, ўжарлик билан яна ғаним талаб қилар эди.

Бу курашга яна бир киши кириб, у ҳам ҳалиги икки паҳлавон сингари асир бўлди. Яна ўз кучимни кўрсатаман, деб бир киши кирган эди, у ҳам юқоридаги уч киши каби, унинг тузоғига гирифтор бўлди. Шу хилда ўн уч паҳлавон кетма-кет кураш майдонига кириб, девбашарага забун бўлдилар. Замонанинг зўр паҳлавонларидан унга қарши ким борса, юзма-юз бўлиши билан тутилаверди. Кимки у билан курашмоқчи бўлса, олдига борган ондаёқ ўз ожизлигини сезар эди. У яна ғаним талаб қилиб қичқирар, аммо одамларда унга қарши боришга юрак қолмаган эди. Ҳамма ҳам майдонга тушиб, у билан курашишга

хавфланар, бекордан-бекорга жонидан кечишга ҳеч ким ботинмасди.

Бу ҳолат шохнинг тоб-тоқатини олиб, вуҷудда изтироб зоҳир бўлди. Ўз кишиларига: «Жангга туш!» — деб буйруқ беришдан андиша қилар, зеро, қаршидаги ҳариф тенгсиз даражада зўравон эди. Шох индамаса, ваҳший ҳар хил бемаъни замзамалар билан унинг жигига тегар, ор-номусини ерга букар эди. Шох: «Бу шумларнинг биттаси шунчалик иш кўрсатса, ҳаммаси гулув қилганда ҳолимиз не кечади?» — деган ташвишга тушди. Гоҳо кўнглини кўрқув ҳам босар, аммо ҳикмат тариқини тутган шох ўзини бардам тутар эди. Унинг кўнглига юз минг гал азоб солгани ҳолда, у ўзини мажбуран овулар ва захарханда қилар эди. Лекин дев бунинг қаршисидан нари кетмас, ҳалиги ачиқ-тиззиқ гапларини, замзамаларини бас қилмас эди.

Мана шу аснода юзига Чин ниқоби тутган бир эпчил одам зудлик билан майдонга тушди. У худди кўкдаги порлоқ қуёшдек кўм-кўк пўлат кийимларга ўраган, жаҳонга нур сепувчи осмон офтобидек нур сочиб, ер юзидаги симобдек жўш уриб турар эди. Отини Чин эгаржабдуқлари бегаган бу паҳлавоннинг қўлида қат-қат ўралган каманд, бошида ўқ ўтмас қалпоғи, белида гилофи камар билан туташтирилган чин ханжари бор эди. Оти тезликда чақмоқдан, ўзи хунрезликда жафокаш фалакдан ўтарди. У майдонга кириб, оти билан ҳар томонга жавлон қилгач, шохга яқин келиб, бош эгиб, таъзим бажо келтирди ва шох ҳақиқага яхши тилак тилади, кейин қайтиб, ваҳший томон от солди. Уни шох ҳам, на аскарару сипоҳ ҳам танимади. Лекин ҳамма бунга ачишиб, пинҳоний оҳ чекиб: «Юз афсуски, шундай зебо йиғит ҳам бу ваҳшийнинг тигидан шикастланади», — дер эдилар. Лекин у душман билан шундай олишайб кетдики, отининг жавлонидан осмонни гард-тўзон қоплаган эди. У отини шитоб билан ҳар томонга югуртириб, қаҳрамоннинг жисмига изтироб солиб, шошириб қўйди. Уни шу каби эпчиллик билан эсанкиратгани ҳолда, ўзини чапгакка тушишдан асрар эди. Бу икки ҳарифнинг ҳаракати: бирини — бир жойда турган ер қуррасига, иккинчисини айланувчи осмонга; бирини паргорнинг марказига, у бирини эса — давра чизувчи қисмига ўхшатар эди. Шу каби жанг-жадал билан ваҳшийни эсанкиратиб туриб, унинг бўйнига қат-қат ўралган камандини ташлади ва бир қўли билан бўйинини плиттиргани ҳолда, уни сургаб, тезликда шохнинг ҳузурига келтириб ташлади. Бу мағлубият ваҳшийни ҳолатдан кетказган,

унинг вужуди тупроқларга қорилган, душман отининг оёғи остида топталган, судралиш натижасида ниҳоятда дабдаласи чиққан эди. Чобуксувор қахрамон, шоҳга яқин келиб, худди шердек сакраб отдан тушиб, сайдини қаттиқ боғлагани ҳолда, судраб келтириб, қора тупроққа ташлади.

Шоҳ бу галабадан шу даражада қувондики, ўша онда кўнглидаги барча гам-гуссалари ғойиб бўлди. Шундан кейин изтироб ва ташвишлари йўқолиб, тезда ўз кўшинлари орасига келиб кирди.

Бугун кўшини хандақларга шундай жойлашган эдики, унинг ичига кириш учун ажал ҳам йўл топмагудек эди. Шоҳ кўшини орқасида отдан тушгач, жанг майдонининг чап-тўзонидан юз-кўллари ювди. У Жамшидвор бир виқор билан ўз қабулхонасига кириб, яна бахту давлатдан умидвор ҳолда ўтирди. Тезда ҳикмат аҳллари билан маслаҳат мажлиси тузиб, ваҳшийни тутқун қилган қахрамонни ҳузурига чақиртирди. У шер тутувчи ботир эшикдан кирганда, мажлис аҳли уни хурматлаб, табрик ва қарсақлар билан қарши олди. Уни Файлақус ўғли Исқандар ўз олдига чақириб, бағрига босиб, қучоқлади; у бунинг оёғини ўнди. Шоҳ унга кўнгина инояту марҳаматлар кўрсатиб, бошидан олтин-жавоҳирларни нисор қилиб сочди. Кўн лутф-карамлар изҳор айлагач:

— Эй, душмани банд этган, ваҳший шикор! Сен кимсан? Тездан ўзингни кўрсат! Сени кўриш иштиёқи бизнинг тобу тоқатимизни олди-ку! — деди.

Ботир чаққонлик билан юзидан ниқобини олганда, худди булут остидан офтоб чиққандек бўлди. Бу ўша шўх Чин қизи, ўша чобук ва чаққон хурзод эди. Буни шоҳга Хоқон ҳадя қиларкан, тубандагича мақтаган эди:

«Бу гўзал, ҳуснида хуршиди тобонинг худди ўзи, яна Зухра юлдузидек хушовоз санъаткордир. Бу сифатлари бир тарафда турсин, жанг майдонида бунга бас келадиган жангчи топилмас!» — деган эди. Исқандарга бу кейинги сифатлари хуш келмай, бунга унчалик илтифот кўрсатмас эди. Бинобарин, ҳусни тенгсиз бўлгани ҳолда, жангжўлиги ҳали юзага чиқмаган, ҳеч ким ундан бу қадар қахрамонлик кутмаган эди. У ҳам шу пайтгача ҳеч кимга ҳеч нарса демай, бир жангу жадал фурсатини кутар, шундай пайт келгач, шоҳга жонини нисор айлаб, жанговарлик бобидаги санъатини кўрсатмоқчи бўлиб юрар эди. Бугун давлат ишига ниҳоятда халал келиб турган бир пайтда, жуда ҳам иш кўрсатиш пайти келганини ҳис қилди ва ўзини жанг майдонига уриб, душ-

мани ўз жавлони билан енгиб, асир олди. Исқандар энди унинг ўша ой, хуршиди оламорой эканини билиб, тангри санъатига юз офаринлар айтгани ҳолда, унга зафар тилаб, тубандагича марҳамат айлади:

— Эй гўзал, жамолинга ниқобингни ёи! Ахир тупроқшомда офтоб ўз юзини кўрсатмайди-ку! Вақтни ўтказмай, менинг хобхонамга кир, ўша ерда бу кеча менга уйқуни харом айла! — деди. У шам, худди сарв бўстонга кирганидек, шоҳнинг хобхонасига кириб, шабистонини ўз нури билан ёритди. Шоҳ базми бошлар экан, Қайковуслар одатича май ва соз келтиришни буюрди. У ўз муродига ўйин-кулги ва сози май билан етишни истар эди. Майнинг ҳарорати унинг димоғини чоғлаб, бошини қиздиргач, ваҳший тутқунни мажлисга чақиртириб, у билан бир гуфтуғу қилишни истаб қолди. У девга ўхшаган паҳлавонни олиб келганларида анжумандагилар унинг шакли-шамойилини кўриб, ваҳимага тушдилар. Унинг аъзойи бадани занжирбанд қилиб ташланган ва унга ҳамма шафқатсизлик ва душман назари билан боқар эди. Куч ва қудрати икки филча келадиган бу паҳлавонни бунчалик мазлум ва тутқун ҳолда кўраркан, шоҳ унинг вужудини банду кишанлардан озод этишни, кўнглига шодлик ва фароғат етказишни буюрди. Унинг занжирларини ечдилар. У ниҳоятда миннатдор бўлиб, тахт ўртасида мақом тутди. Даставвал, шоҳнинг буйруғи ва илтифоти билан овқат бердилар. Меҳмон овқатланиб, қорни тўйиб олгач, гўзал қадахларда дарёдек мавжланиб турган тўла май узатдилар. Меҳмон бир жом майни нўш қилини билан, аёқчи (косагул) боз яна бир жом май тутди. Бу икки коса майни ичиб олгач, шоҳнинг илтифотидан паҳлавоннинг кўнгли жўш уриб кетди. Боз унинг устига шоҳнинг ўзи ҳам шоҳона қадахда май тутиб, унинг хатар тўла жонига юз минг қувонч бағишлади. У шоҳдан инъом-эхсон кўрган сари, бу неъматлар учун ҳар нафасда бошини саждага қўйиб, миннатдорчилик изҳор этар эди. Ниҳоят, қилинган бу шафқату марҳаматлар унинг бўйнига қуллик сиртмоғини солди. Май уни беихтиёр қилган эди, бинобарин, у ер ўшиб, тубандаги сўзларни баён айлади:

— Мен биёбонларда ўсган бир ваҳшийман. Ота-боболарим ҳам ваҳший — ваҳшийзодадирлар. Сенга ташаккур айтай десам тилим йўқ. Яхшиликларинг учун лоақал дуо қилишга ҳам ожизман. Лекин юрагимда айтмоқчи бўлган гапларим бор. Сен агар: «Ўшаларни айт!» — десанг, айтайин!

— Ҳар не каломинг бўлса, айт! — деди шоҳ. — Каломинггина эмас, мурод-мақсадларингни баён эт!

Шундан сўнг ҳаддан ташқари кўп ичиб, девопа даража-сига келган ваҳший айтдики:

— Эй шоҳ, сендан менга кўп навозешлар бўлди. Бунга қарши яхшилик қайтариш менинг қўлимдан келмайди. Лекин қўлимдан шу иш келадики, ўлгунимча сенинг хизматингда бўламан. Жанобингдан бир нафас айрилмайман. Ҳеч қачон сенинг хилофингга иш қилмайман. Лекин унутмагинки, мен ўз халқимнинг хони, туну кун уларнинг посбони эдим. Сенинг худди мўр-малахдек лашкарингни кўргач, қавму хайлимга шикаст етмасин, деб уларнинг машаққатини ўз устимга олиб, жанг майдонига ўзимни урдим. У ишларнинг тафсилотини сенга баён қилиб ўтиришимга ҳожат йўқ, зеро сен уларни ўз кўзинг билан кўрдинг. Энди мен сенга асир бўлганимда эса, менга бахту саодат ёғилганини кўриб турибман. Сен менинг бошимга сиёсат қиличини солмадинг; ўлдирishing лозим бўлгани ҳолда, ўлдирмадинг. Яна бунинг устига менга бениҳоя иноятлар қилдинг, ҳаддан зиёда карам-марҳаматлар айладинг. Агар ижозат берсанг, энди кетсам-да, сенинг хизматингга ярайдиган бўлиб қайтиб келсам! Зеро, қавм-қариндошу эл-улусларим «гаму кулфатларга гирифтор бўлди», — деб ўйлаб, мен учун ҳозир мотам тутаётгандирлар. Мен сенинг сояни давлатингдан уларни шодлантирай, ҳаммасини гам-ғуссадан озод этай!

Бу каби хушxabару башоратларни эшитгач, шоҳ унинг кетишига руҳсат этди. У қаддини букиб, ер ўпиб, шоҳга таъзим бажо қилгач, ўрнидан туриб, маст филдек айқалиб-чайқалиб чиқиб кетди. Шоҳнинг бу иши мажлис аҳлига жуда ғалати туюлди; ҳар кимнинг кўнглида ҳар хил андиша туғилди. Бу ҳақда ҳар ким бир фикр айтмоқчи бўларди-ю, аммо қандай қилиб шоҳга луқма ташлашнинг иложини қилолмас эди. Шоҳнинг бу қилган иши, тўсатдан ўйламай-нетмай ваҳшийни озод қилиб юбориши ҳатто олим ва доноларни ҳам ўйлантриб қўйган, улар ҳам бу ишдан бағоят ажабланган ва ҳайратда қолган эдилар. Лекин шоҳ эса ўзининг бу қилмишидан ниҳоятда хурсанд ва завқиб, бунинг оқибатидан хотиржам ва фориғулбол эди. Иқболи нимани талқин этса, шунинг мустақил ижро қилмоқ унинг одати эди.

Бу воқеадан анча фурсат ўтиб кетди, лекин ҳали ҳам ҳамма ҳар хил хаёлда эди. Шу замон бирдан ташқаридаги кишиларнинг қий-чувлари эшитилиб, эшикдан ҳалиги баҳайбат ваҳший кириб келди. У ёлғиз эмас эди, ўзи

билан бирга ўз тутқунларини, яъни ҳали жанг майдонига ўзига асир бўлиб, Искандар қўшинининг кўнглини чуқтирган паҳлавонларни ҳам бирга олиб келди. Уларнинг ҳаммаси хурсанд эди. Ваҳший буларни ҳам шоҳга совға қиларкан, қулогини ушлаган ҳолда, ерга сажда қилиб, ўзини ҳам ўшалардек кул қилди.

Шоҳ бу қиссадан бағоят шодмон бўлди, шоҳгина эмас, бошқа ҳамма катта-кичик қувончга тўлди. Олийсифат шоҳ бу ишлари учун ваҳшийга кўп миннатдорчилик ва лутф-карамлар изҳор айлади. Бандга тушганлар озодликка чиқиб, яна шоҳнинг зиёфатида, у билан ҳамнафас бўлиш шарафига эришдилар. Шоҳ лутф-марҳамат билан Бориқи Барбарийга томон қаради. Карам хони бўлмиш шоҳ иноят қилиб, буларнинг ҳаммаси билан, хусусан ўзининг қадрдон полвони Бориқи Барбарий билан қучоқлашиб кўришди. Мажлис аҳли душман қўлига асир бўлмиш бу гурбатзадаларни саломат кўриб, хотиржам бўлди. Бу оқном ҳаммалари маст бўлгунча май ичиб, охири уйқуга кетдилар.

Эй, косагул! Ҳозир бир қадаҳ май бер! Зеро, ҳижрон азобидан кўнглим беҳузур бўлиб турибди. Шоядки, менинг таъсири билан мендаги қайғу ҳам бирор нафас йўқолиб, бирон соат ухлаб, ором олиш насиб бўлса!

Эй, хонандаю созанда! Висол куйини куйла! Ахир айрилиқдан бечора жоним кўп азобланди. Ҳалиги одамлар ҳижрондан сўнг бир-бирлари билан дийдор кўришганлари каби менга ҳам тангри висолини насиб айлагай!

Эй, Навоий! Ўз севгани билан кўришмоқ ҳар бир одамнинг орзусидир. Ер билан бирга кечирилган кунлар эса абадий ҳаётга тенгдир. Сабр-тоқат билан висол дамларини кут, бир нафас бўлса ҳам ўша фурсатни ганимат бил!

LXV

Ҳажер шомининг қоронғилиги таърифидаким, унинг қаршисида бало дўзахининг тутуни — шодлик жаннатининг сулбули бўла олмай ва у шомда ҳаёт рўзғори қорайсанларнинг паршон аҳволи ҳақидаким, уларнинг ёр васли тонгидан кўзлари ёрмайди; хусусан, бу варақларнинг юзини қоралаган кишининг холи ва гавҳари шабчиронининг висоли жаҳонни ёритгудек гўзаллиги ва унинг худди гавҳари шабчироққа ўхшаш ноёблиги ҳақида

Киши юз йил айрилиқ азобини тортса-ю, бир нафас висолга эришса, қандай яхши! Киши ҳижрон азобини

қанча тортса ҳам оқибат-патижада севгани билан топишса, унга нима гам! Айрилиқ қапчалик жоннинг офати бўлишига қарамай, киши охирда висолга етишса, ҳечқиси йўқ. Агар бировнинг мастлик оқибатида боши оғриб, жисму жони алам ичиде бўлсаю, лекин базмда яна қадаҳ кўтарса, ҳамма дарду гами фаромуш бўлиб, эсидан чиқиб кетади. Аммо фироқ кунларида ўтган умр жуда галати, унда юз қатла ўлим яхшироқ. Васл айёми абадий ҳаёт кунларидир; у жонга озиқ, кўнгилга ором бағишлайди. Айрилиқ кунлари шомдек қора бўлса, унинг кечалари қандай бўларкин? Бир ўйлаб қаранг! Йўқ, унинг кечасини жоннинг офати, бало кўланкаси ва ўлим зулмати деб билаверинг. У қора кунга ўхшаса ҳам, лекин аслида ажал ўтининг қора тутунидир. Агар дудга ўхшамас экан, печун доим ундан кўзга ёш тўлади? Агар у қора кун мисоли эмас экан, нима учун хасталар кўнглини азоблайди? Фироқ бўлмаганда эди, бечора ошиқ кўздан ёш ўрнига бағир қонини оқизармиди? Агар ҳажр унинг бошига қиёмат кунларини солмаса, куйиб-пишиб, кўздан ёш тўкармиди? Қуёш ҳажридан дарднок бўлмаганда эди, субҳ ўз ёқасин чок этмаган бўлар эди. Лолалар гулдан йироқ тушганлари учун ўз бағирларини пора-пора қиладилар. Фалак қуёшсиз яшай олмайди, бўлмаса нима учун бўйинига булутдан мотам кигизи тутиб олади? Гўё ой ҳажри булут бағриши чок-чок сўкади, бўлмаса нима учун тинмай кўздан ёш тўкади? Агар Сулаймонсиз қолганига мотамзада бўлмаганда эди, узук ўз кўксига тош урмасди. Тоғ бечора Фарҳодсиз жон азоби чекади шекилли, эртаю кеч садо солиб, фиғон қилади. Дашт, жони азобда қолган Мажнундан ажрагани учун, катта йўлда юзини тиндала ётибди. Гул булбулни фироқ азобида куйдирди, шу жиҳатдан булбулнинг ранги гулга эмас, кулга ўхшаб қолди.

Чақин хашакни куйдиргани каби ҳажр азоби гамнок вужудни кул қилади. Агар бирон кимса ҳажр ўтининг табиатини тушунадиган бўлса, унинг ўзи биров ҳажрини бошидан кечирганидандир. Сен айрилиқнинг гам-қайғусини ҳажр кечаси уйқуси йўқ одамдан сўра!

Кимки мен каби айрилиқ асири бўлса, унинг доим куйиб юриши эҳтимолдан холи эмас. Мунглар бошим айрилиққа гирифтор бўлгач, кўз ёшим бағир қонидан рангин бўлди. Ҳеч ким фироқ илгида потавон бўлиб, мен каби жони азобда қолмасин. Лекин киши қапчалик фироқ азобини тортган бўлишига қарамай, висолга муяссар бўлса, у кунлари унут бўлиб кетади. Мен учун айрилиқ

машаққати ниҳоясиз бўлди, ҳижрон шомига висол тонгидан ҳанузгача асар йўқ.

Фироқ дастида жабрланувчиларнинг бошидаги бало бир неча хилдир: — молу давлат айрилиги бўлиб, жаҳон аҳлига бунинг таъсири зўрдир; дўст-ёрдан айрилиқ доғи ҳам кишининг юрак-бағрини куйдириб юборади; қариндош-уруғ, туққан-жигарларнинг ҳажри ҳам ёмон, у киши жонига изтироб солади; яна бири — ишқ дардига мубтало бўлиб, бировга кўнгил қўйишдир.

Айрилиқларнинг ҳаммасида азоб-уқубат бор-у, аммо ҳеч қайсининг машаққати мана шу кейингичалик эмас. Агар ҳақиқий мақсадга етишиш йўли топилмаса, буларнинг барчасидан мана шуниси мушкулдир.

Менинг ичим айрилиқдан доим йнги — зорда, зеро, юрагимда айрилиқнинг биринчисидан бошқа ҳамма хиллари бор. Бунинг биттаси кишини бетоқат қилгандан кейин, ҳаммасининг азобига қолган бечоранинг ҳоли не кечади? Лекин айрилиқ жонга азоб-уқубат бериб турганда киши дийдор кўришдан баҳраманд бўлса, яъни ҳижрон захри висол шарбати билан алмашса, бундан ортиқ хуннудлик бўлиши мумкин эмас. Уни ҳаёт шарбати, абадий умр деса бўлади.

Илоё, шундай хушхабар бўлса, Навоийни ҳам поумид қилмагил!

LXVI

Мажнун ҳикояти. Фироқ тоғи оғирлигидан ўзини тоғдан ташламоқчи бўлиб турганда, Лайлидан келган мактуб қўллаб ва унинг элчиси камаридан тортиб, ўлимга йўл қўйилади

Эшитишимча, бутун вужуди ишқ дардида ёниб, аламиндан саҳроларни кезувчи Мажнун неча вақтдан бери Лайлини кўрмаганидан, азбойи баданини фироқ доғи сирқиратар эди. Мана шу муҳаббат ўтининг алангасидан ўртангани туфайли, у гам-андухга тўлган жонидан кечинга қарор қилди. Чунки ёрнинг фурқати ҳалокатли бўлиб, ҳижрон азобига ортиқ тоқати қолмаган эди. Бинобарин, у Нажд тоғининг устига чиқиб, ўз ҳолига тубандагича чора кўрмоқчи бўлади; яъни, мажнунона исёнкорлик билан ўзини шу чўққидан настга ташлаб юбориш режасини тузди. Айрилиқ асири бўлмиш одам шу хилда ўлишни ҳижрон азобидан афзалроқ кўриши табиийдир. Мажнун зор-зор йиғлаб, энди тоғ тенасига келиб, ўзини настга

ташлайман, деб турганида бир одам Лайлининг унга ёзган номасини олиб келди ва дилдорининг номасини олиш билан алангаланиб турган ўтга сув урилгандек бўлди. Бу нома унинг кўзини очиб, хаёлини ҳам ўз жойига келтирди, Мажнун севинганидан, тоғнигина эмас, ўзини ҳам унутди. Яъни ўша хат бунинг жонининг сақланиши ва ўлимдан қутулиб қолишининг босиб бўлди. Бундан кейин бечора Мажнун бир неча йилгача хурсандчилик билан ўша мактубдан жонига қувват олиб яшади.

Модомики, ёрдан келган бир номагина кишининг тирик қолишига сабабчи экан, дилдор висолининг абадий ҳаёт бағишлашига ажабланмаса ҳам бўлади.

LXVII

ҲИКМАТ

Елғизлик эркин бўлиш имконини беради, кўпчилик парижонлик боиси бўлади, шунга қарамай, ҳижронни ҳеч ким ёқтирмайди-ю, васлни ҳамма яхши кўради. Бунинг сабаби нима? Искандарнинг Арастудан шу ҳақда сўрагани

Яна олимтабиат доно шоҳ сўрадики:

— Эй, ақл ва илм-ҳикмат эгаси бўлмиш устоз! Ғавғони ақл шу жиҳатдан манъ этадики, ундан элга жуда кўп зарар этади. Бу каби можароларни тажрибали кишилар: «Ноаҳилчилик сабабчиси!» — дейдилар. Шу жиҳатдан бўлса керак, элнинг таъби жанжалкан кишидан четроқда бўлишни маъқул топади. Аммо, ишқ можаросига гирифтор бўлган кимсалар эса ҳижрон азобига қарши бўлмаганлари ҳолда, хаёллари доим ёр висолида бўлади. Бунинг боиси недур?

Донишманд бу ҳақда шоҳга шундай жавоб берди:

— Ҳар нарсанинг меъёрдан ортиқча бўлишини ақл манъ этади. Ишқ билан ақл ўртасида адоват бор. Лекин қайси ишни ишқ маъқул топса, ақлнинг уни манъ этиши бефойда. Кимгаки ақл раҳнамо бўлса, ҳар ишда кўпчиликка маъқул бўлган йўлни тутати. Лекин ишқнинг можаролари жуда кўп, ақл эгалари эса бундан ниҳоятда азобланадилар. Шуниси ҳам борки, ақл-идрокли одамлар наздида инсон учун жондан азиз нарса йўқ. Лекин ишқ эгалари ўз жонларини жонларидан ортиқ кўрадилар. Жонсиз бўлмоқ ўлим билан тенг, ёрсиз бўлмоқ — ўлимдан ҳам баттарроқдир. Хусусан, жонга фироқ ўти тушганда

киши табиати бениҳоя озор топади. Инсон таъби шундай яратилган бўлишига қарамай, ҳаётни севиш — маъқул нарса. Кимки ўз жонининг қадрини билса, жонини ўринсиз азобламагани дуруст.

Билимга ўч бўлмиш шоҳ ўз саволининг жавобини топгач, чиройли гапирувчи — нуқтавар жонига офарин айтди.

LXVIII

Искандарнинг мағриб диёри фатҳидан сўнг Румга азм этганида, Қирвон ўлкасининг халқлари Яъжуж зулмидан шижоат қилгани ва унинг бало раҳнасини бекитиш учун сад¹ чекиш режасини тузгани. Муҳандисваши меъморлар, ҳандаса² асосида тош босиб, темир эритувчи оловкорлар сад чекиладиган ерга режа билан ранг тўкиб, Аторуд³ хаёл устозлар ва Зуҳал⁴ монанд темирчилар ганч ўрнида эритилган рух ва оҳак ўрнига ялтироқ пўлат қўйиб, саднинг бошини фалак тоқига етказганлари

Табаррук фикрли донишманд оқ қоғозга қора сиёҳ билан шундай ёзади:

Шундай қилиб, фалак ҳашаматли шоҳ бутун мағриб ерларини ўз муддаосидек фатҳ қилиб олди. У ҳаммани ҳайрон қолдирган, ҳеч ерда кўрилмаган гаройиб инсонлар хайли — гуруҳини кўрди. Уларнинг бошлигини асир қилиб олди. Шоҳнинг лутфи-марҳамати билан озод этилган ёввойилар бошлиғи тобе бўлиб, шоҳга ўзини хизматкор деб эълон қилди. Угина эмас, унинг бутун қавми ҳам шоҳнинг қулларига айланди. Шундан сўнг, шоҳ чумолиларни қириб ташлаш ҳақида буйруқ берди:

— Бутун халқ шижоат билан отланиб, саф тортиб, шундай босқин ясасин ва ур-йиқит кўтарсинки, у даштда биронта ҳам чумоли қолмасин! — деди.

Буни эшитиб, ҳалиги ваҳшийлар гуруҳи илтимос қилиб айтдиларки:

«Эй, фалакмақомли шоҳ! Улар бўлмаса бизнинг жонимиз хатарда қолади, чунки чумолилар бизнинг қўриқчи-миздирлар. Ахир бизларнинг уйқумиз одатдан ташқари

¹ Сад — гов, девор.

² Ҳандаса — геометрия.

³ Аторуд — Меркурий сайёраси.

⁴ Зуҳал — Сатурн сайёраси.

огир бўлади, бу жуда ҳам ажойиб, қулоқ солсангиз, айтиб берамиз: «Биз ўн кеча-кундуз югур-югур қиламизу, ўн кеча-кундуз уйқуда бўламиз. Биз ухлаган пайтимизда чумолилар кўргон бўлиб, атрофимизни ўраб ётадилар; ўнгдан ҳам, сўлдан ҳам ҳеч кимни яқин келтирмайдилар».

Шоҳ бу гапни эшитиб, бармоғини тишлади, у мана шу эл туфайли чумолиларни қатли ом қилиш ниятидан қайтди. Яна иккита олтин-кумуш тоғни кўриш мақсадида юриш қилмоқчи бўлди. Бу гал ҳам ҳалиги қавмлар дуо қилиб:

«Бу муддаонинг унут бўлгани яхши! — дедилар, — у атрофга бориш осон эмас, осон у ёқда турсин, боришнинг ҳеч имконияти ҳам йўқ. У икки тоққача бу ердан ўн кунлик йўл бўлиб, у жойни топмоқ учун яна суриштириш керак бўлади. Унинг қандайлиги бизга маълум, лекин тўғриси айтганда, биз ҳам уни ўз кўзимиз билан кўрмаганмиз. На биз уларни кўриб мақсадга эришдик ва на биздан аввалги катталаримиз бу ҳақда бизга маълумот бердилар. Чунки у йўлда жуда ҳам хатар кўп бўлиб, унга кирган одам зиён-заҳматсиз чиқмайди. Етти кунлик йўлгача сув топилмади; водийда битган ўсимликлар эса бутунлай заҳарлидир. Бу ерда гармсел шамоллар шундай ҳужум билан эсадики, бу шамол теккан заҳоти киши ҳалок бўлади. У ернинг ҳатто мўътадил ҳисобланган шамол эганда ҳам аждаҳо бўлса маҳв этади. У даштнинг қолган уч кунлик йўли эса ҳаммаси илонзордан иборатдир. Улар кафча, афъи, жаъфарий каби заҳарли илонлар бўлиб, ҳар бири у ердаги хазиналарни пойлайдиган аждаҳоладир. Уларнинг сони минг, ўн мингдан ошади, ўн минг қаёқда, балки у илонларнинг сон-саноғи йўқ. Агар улар напшчага андак заҳар соладиган бўлсалар, шишириб филдек қилиб юборадилар. Эшитиб қўйинг, у ерда яна шундай илонлар ҳам борки, унга кўзи тушса, одам ўлади. Мана шу балолардан омон ўтиб кетмоқ кўп маҳолдир. У ерда қандай аҳвол бўлса, биз шунигина шарҳладик, холос».

Шоҳ бу сўзларни эшитаркан, у тарафга боришга хайр-маъзур қилиб айтди:

— У томонга боришдан мақсадимиз тамоша қилиб, ўзимизни шодлантириш эди. Олтин-кумуш учун бормоқчи эмас эдикки, тагин шунчалик заҳматларга ўзимизни дучор қилсак. Модомики тамошонинг йўли берк экан, у тарафга боришни тарк этмоқ маъқулроқдир. Агар тамошодан кечиладиган бўлса, олтин-кумуш учун у томонга бориш, мол-

дунё истаб ҳар тарафга ўзини уриш, жонини ҳалокатга учратиб бўладикки, бу тadbирли одамнинг иши эмас!

У тарафга бориш хаёлидан батамом воз кечган шоҳ у элнинг илтифотига миннатдорчилик билдирди. Ҳаммасига иззат-ҳурмат кўрсатди ва лутф-қарамлар қилди: уларнинг барчаси шоҳдан кўп иноятлар кўрди. Шоҳ у қавмни ўз маконларига жўнатди. Эшикда ҳайбат билан савлат тўкиб туриши ва уларнинг кўрқинчли кўринишидан одамлар ажабланиши учун ваҳшийлардан бир қаичасини Исқандар ўзи билан бирга олиб қолди.

Мағриб ерларини тинчитгач, Исқандар яна шимол томонга қараб йўл олди. У денгиз кечиб, тоғ ошиб, Румга томон йўл босар эди. Ҳалиги, жанг-жадалда шерларни забун қиладиган гўзал Чин қизи балки Чин оҳуси шоҳнинг кўнглига ўз шавқи-муҳаббатини, бўйнига эса зулфининг занжирини солиб қўйган эди. Шоҳнинг матлубу марғуби ҳам, севган маҳбуби ҳам шу бўлиб қолган эди. Ўша билан туну кун май ичар, ўз мамлакатига томон шоду хуррамлик билан борар эди. Рус ва Фаранг ерларини босиб ўтаркан, ҳеч қаерда тўхтамади. Ғарб билан Шимол ерларининг оралиғидан ўтиш чоғида у ернинг одамлари паришон ҳолда келиб, шоҳ ҳақиқа дуо қиларкан, полаю зор билан шоҳдан адолат ва марҳамат сўрадилар. Шоҳ уларга тарахҳум айлаб, ҳоя-аҳвол сўради. Шунда улар дедиларки:

— Эй, шоҳ! Жаҳоннинг ҳукмрони бўл! Қисматдан ҳукм юргизиб, қудратда фалак даражасига ет! Жаҳон ерларини обод қилдинг, дунё кишиларига адолат ва шодлик бағишладинг. Лекин ҳали сенинг адолатинг етмаган жойлар, адлингдан шодмон бўлмаган эллар ҳам бор. Масалан, мана шу жой ва шу жойнинг бечора — эзилган халқлари ўшалар жумласидандир.

— Бу мамлакат нима сабабдан харобаликка учраган? — деди шоҳ. — Халқи нима учун бунчалик изтиробда?

Улар айтдиларки:

— Бу мамлакатнинг бир чети ўзинг кўрган Қирвои ўлкаси чегарасига туташади. Ўша чегаранинг ғарброғида икки ўртада бир тоғ қад кўтарган. Ўша тоғнинг орқаси кўп офатли жойлардир. У офатларнинг нари ёғи бутунлай зулумот — қоронғиликдан иборатдир. Бу масаладан хабардор одамларнинг айтишича, дунёдаги қоронғиликнинг боши ўша ерда эмни. Бу тоғ билан зулумот ўртасида бир водий бўлиб, йўл бошловчилар у тарафга бора олмайдилар. У зулумот эмас — жаҳаннамдир, водий эмас — дўзахдир. Қисқаси, у ер — яъкуж деган махлуқларнинг 48—1396

қароргоҳидир. Бу яъжуж деганимиз юз минг туман бало-дан иборат бўлиб, биз шу беҳисоб балолардан қочганлармиз. Улар худонинг газабидан яратилган, жуда кўп халқларга улардан зулм етган. Уларнинг қилмишларини айтиб тугатиш қийин, уларни баён қилишга тил ҳам гунг ва лолдир. Уларни ҳисобламоқчи бўлсангиз, сон-саногни йўқ, зарар ва шикастлари эса, беҳисобдир. Уларнинг паришон ва пароканда сочлари бутун баданлари-га ёйилган бўлиб, бири бир қарич бўлса, иккинчиси ўн қулоч келади. У соч эмас, хас-хашак уюми, ҳаммасининг танасидаги либослар ҳам шу сочлардангина иборатдир. Бир жуфт қулочлари икки ёндан жирканч таналарини ёпиб туради. Бармоқлари алвасти бармоғига, тирноқлари эса дев тирноғига ўхшайди. Хунук юзлари сап-сарик бўлиб, қизил тукларидан поклик ҳазар қилади. Кўзлари баайни маймуннинг кўзини эслатади, лекин ҳар бири шайтон кўзидек шумшук. Бурунларининг ичини тиллари билан ялаб «тозалаб» лаззатланганларидан ўйин-қулги қиладилар. Уларнинг бу ҳаракатлари халожойни тозалаш вақтидаги кишиларнинг курак солишига ўхшайди. Оғзидан тўнғиз тишларига ўхшаган икки тиш чиқиб туради, улар бу тиш билан ер ҳам қазийдилар. Улар қаерни тишлари билан қазисалар, қиёматгача у жойдан гиёҳ унмайди. Гап-сўзлари бошдан-оёқ гавғою сурдондан иборат бўлиб, оғизлари худди ўрага ўхшайди. Эрданининг ҳам, ургочисининг ҳам икки эмчаги осилиб ётади.

Уларнинг макони бўлмиш тоғ шу қадар ваҳималики, унинг баянлигини осмондан фарқ қилиб бўлмайди. У тоғнинг икки ёни тақир, қояси қиличдек ўткир, қия тошлардан иборат бўлиб, у ерларда ҳеч нарса битмайди. Икки ёни узлуксиз чўзилиб бориб, Қоф тоғига туташади. Шу ўрталик буларнинг макони, бу тоғ худди «қоф» ҳарфининг этагидай туташ, лекин «қоф» шу хилда айланма бўлса-да, насх хатидаги «қоф» ҳарфи каби бир ёриқ жойи бор. У тоғнинг орасида бир дара бўлиб, бу очкўзлар гуруҳи шу ердан ўтиб юради. Улар ҳар йили икки марта шу тоғ оралигидан чиқиб, худди чумолидек ҳаммаёқни босиб, ғала-говур қиладилар. Бизнинг шаҳар ва далаларимизга ёйилиб, ҳеч қутилмаган жабр-жафоларни қиладилар. Улар келадиган чоғда биз қочиб, ватанини ташлаб кетишга мажбур бўламиз. Бизнинг ҳаммамиз қийинчиликка тушамиз ва тоғ — чўлларда сарсон-саргардон кезамиз. У қавм нима кўрса, шунини талаб, бутун шаҳар ва мамлакатни вайрон қилади. Одамни қўлга туширсалар, уни ўлдириб, гўштини завқ билан талашиб ейдилар. Қорамолларнинг ҳаммасини

хайдаб, ўз юртларига олиб кетадилар. Ёйишга гамлаган ҳамма захираларимизни ҳам талон-тороғку нес-побуд этадилар. Улар еган билан мутлақо тўймайди, агар тўйса ҳам қолган озуқаларнинг ҳаммасини бир дона қолдирмай, ўз омборларига ташиб олиб кетади. Подшоҳга арзимиз шукн, бизни ана шу офатдан қутқарсанг.

Шоҳ айтди:

— У ёқимсиз тўда сизнинг тарафингизга келмоқчи бўлганда, у балонинг келаётгани сизга қандай маълум бўладики, улар етиб келмасданок сиз қочиб қоласиз?

Улар дедилар:

— У шум махлуқлар мана бу тоғнинг нариги юзидан босиб, кела бошлаганларида, саҳронинг кезиб ўтмасларида-ноқ осмон ойинасини қоп-қора чап-тўзон босиб кетади. Қачонки шундай қора тўзон кўрниса, бизнинг кунимиз ҳам шундай қора бўлади.

Шоҳ айтди:

— У иш яна қачон бўлиши мумкин?

— Бир неча кун ўтгандан сўнг юз беради, — дедилар.

Тадбирли ҳакам бу сўзни эшитгач, махлуқларнинг чорасини кўришга бел боғлади. Қўниш учун бир ёпиқ жой топиб, ўша ерга жойлашди. У халқ юз илтижо билан шоҳ жанобларига дедиларки:

— Бизга бахтдан ҳеч умид йўқ экан, бошқа кишиларнинг зарарланишини қандай раво кўрамиз? Агар шоҳ бу ерда маскан қилмоқчи бўлса, қилмасин. У махлуқларни жаҳон халқидек, деб билмасин. Агар баногоҳ у қавмдан биронтаси келиб қолса, унинг қаринсида юз ва минг ганим писанд эмас. Хусусан, бу бало юз минг бўлиб, кўплигидан бу мамлакатни бошдан-оёқ босиб кетади. Ҳаммасининг мияси газаб билан тўла, ҳаммаси халқ қонини ичишга ташналабдилар. Шоҳ айтади:

— Сиз бизга қайгурмангиз, лекин ўзингиз ҳам бу ўлкада турмангиз. Нима нарсангиз бўлса, ҳаммасини шитоб билан ташиб олингиз; бу мамлакатда бир узук ипингиз ҳам қолмасин. Таваккални худога қилиб, қўлимдан келганча уларни йўқ қилиш чорасини кўраман.

Одамлар ўз жойларидан буд-шудларини кўчириб кетдилар. Лекин қаҳрамон шоҳ кўчмади. Унинг буйруги билан у жойнинг атрофига бир қатор очик ва гоят чуқур хандақлар қазилди. Фарангданми, Русданми, Шомданми, Румданми — қайси ўлкадан бўлмасин, ўткир фикрли меъморларни, позик тушунчаларни, усталарни, чаптаст ва бақувват ишчиларни, тошдек мустаҳкам бало раҳнаси қура оладиган кишиларни топиб келиш учун вакиллар жўнатди.

Мис, қалай, биринж¹, темир, құргошин ва тол кўмиргача тайёрлаб, уларни неча юз минг туяларга ортиб ва қанча темир эритувчи усталарни тошиб — мухайё қилиб, ғайрат билан ҳаммасини тез ва жадал бу ерга етказишлари керак эди. Худди шундай бўлди: ҳамма иш даврон шоҳи буюргандек бажарилди ва тайёрланди. Унча ҳар куни шоҳнинг ўзи отланиб, у тоғ этакларини кўздан кечириб келар эди. Икки минг тошкесар уста суръат билан тоғ орасидаги яхлит тошларни кесишга киришди. Уларнинг ҳар бирининг қўли нўлатдек кучли, қаттиқ тошларни кесишда Фарҳоддек забардаст эди. Улар бу тоғдаги тошларни тинмай-тинчимай кесар эдилар. Ғов солиш — сад боғлаш учун шу қадар кўп асбоб-ускуна йиғилдики, уларнинг қанчалигини билишга ақл ожизлик қилар эди.

Нимайки керак бўлса, ҳаммаси мухайё қилинган, худди кутиб тургандек, ҳалиги айтилган қора тўзон намоен бўлди. Бу ўша яъжужларнинг келаётганидан нишона бўлиб, қуёш юзини ҳам қоронғилик қоплаган эди. Бинобарин, хавфдан сақланиш учун ҳамма кишиларни йиғиб, хандақларга киришга таклиф қилинди. Барча подаларни ҳам ҳайдаб келиб, хандаққа қамалди, ташқарида ҳеч бир жонивор қолмади. Саодатли шоҳ пистирмага беш мингта марди майдон жаангчини киритиб қўйди. Улар тўсатдан ҳужум қилиб, ҳалиги келадиган махлуқларни овлаши керак эди. Бу жаангчилар орасида юқоридаги Мағриб вақшийзодларидан ҳам ўнтаси бўлиб, буларнинг ҳар бири бошқа аскарларга нисбатан қамишзордаги теракдек гавдали эди. Бўлажак можаро мағрибийларни ғоят қизиқтирган ҳолда, улар хандақда яширинган кишиларни муҳофаза қилар эдилар. Шу пайт бирдан гуруҳ-гуруҳ бўлиб келаётган яъжужлардан тоғ ҳам, сахро ҳам тўлиб кетди. Ана шу замонда тўсатдан пистирмадаги полвонлар чиқиб, бутун еру кўкни ларзага солиб, ўзларини у махлуқларга урдилар; тиг билан чошиб, бирмунчасини ҳалок қилдилар. Яъжужлар бундай зўравонликка дуч келгач, ҳаммаёқ худди дарёдек тўлқинланиб кетди, яъни улар ҳам бирдан қарши ҳужумга ўтдилар. Лекин улар шунчалик кўп эдики, тоғ ҳам, чўл ҳам — ҳаммаёқ улар билан тўла эди. Бу махлуқлар шундай уруш бошладиларки, тезда Искандар жаангчиларини эсанкиратиб ташладилар. Улар ўқ ва қилич каби қуролларга парво қилмас, ўқ-қиличгина эмас, ҳалок бўлишдан ҳам кўрқмас эдилар. Ўткир тиглар

¹ Б и р и н ж — бронза

зарбидан қанчадан-қанчаси қирилишга қарамай, борган сари дами қайтмас тигдай ҳужумга ташланар эдилар. Улар кўп кишиларни ҳалок қилдилар, ҳалок бўлганларни эса талашиб ер эдилар. Жаангчи — муборизни отидан ағдарган замон, ўнгалтирмай, талашиб-тортиниб еб битирар эдилар. Йиқилганнинг гўшти ва ичак-чавогини ебгина қапоатланмай, унинг отини ҳам еб битирардилар. Энг қизиғи шунда эдики, йиқилган ким бўлмасин — душманми ёки ўзлариданми, бари бир, дарҳол тортқилашиб ер эдилар.

Шоҳ аскарлари шу хилда кураш қилиб, кечгача кўплари ҳалок ва мажруҳ бўлдилар. То хандаққа киргунча у жамоатдан ҳам кўпини ўлдирдилар. Урушавериб жонлари қолмаган эди, ниҳоят, жонларига қўрғонлари ора кирди. Турли ҳийла ва тадбир билан амаллаб қўрғонга кириб олиб, бу деввашлар ҳужумидан ўзларини қутқардилар. Булар усталик билан урушни тугатгач, улар ҳам тоғу сахрога қараб йўл олдилар. Тоғ отгунча гавго-тўполон билан худди ит сингари увлашиб чиқдилар. Ҳаммасининг оғзи худди қутурган итнинг оғзидек очиқ бўлиб, ит тукидан ҳам кўп эдилар. Омон қолган аскарлар шоҳ қошига келганларда, шоҳ ўлган ва йўқолган кишиларга таъзия пэхор қилди. Бу бошланган иш бениҳоя қимматга тушган бўлса-да, аммо пушаймон қилган билан бефойда эди. Улар билан урушиб, галаба қозонишнинг ҳеч қандай осон йўли топилмагач, зарур чоралардан бири сифатида, қанча вақт сабр қилиш, амалга ошириладиган тадбирларни кўпроқ ўйлаш керак, деган қарорга келинди. Бу жойларда ейишга ярайдиган ҳеч нарса бўлмаса, у йиртқич тўдалар овқат тополмагач, ўз маконларига қайтиб кетсалар ажаб эмас. Ана шу пайтда диққат-эътибор ва тадбир билан бу ишга қўл урилса ва уларга қарши чора кўрилса бўлади, деди шоҳ. Ҳақиқатан, у махлуқлар худди айтилгандек, ейишга ҳеч нарса топилмагач, ожиз қолиб, келган томонига қараб кетди. Улар кўплигидан дара ичига сигмас эдилар. Улар шу тарзда овора бўлиб қайтгач, бирмунча вақт бу тарафларга келиб, талон-торож қилишни унутдилар.

Бу пайтдан фойдаланиб шоҳ ўз билимдон кишилари, фикри ўткир, ақли тўла олимлари билан маслаҳатлашиб, ишга киришди. Беҳисоб ҳунарманд — санъаткорларни атрофига олиб, дара томонга қараб жадал йўл солди. У ерга етгач, кўрдиларки, жуда гўзал — кўркам ва кенг водий экан. Лекин икки томонида, ҳудди у юртининг одамлари айтганидек, икки тоғ бор эди. Таноб билан ер

ўлчовчилар ҳаммаёғини таноб билан ўлчаб кўрганларида, энг яқин ери ўн минг қари (ўн километрга яқин) эканлиги маълум бўлди.

Мунаажимлар юлдузларга қараб, хосиятли соатларни аниқладилар. Бахтиёр шоҳ эса от устида елиб-югуриб, ўша яхши соатда у ерларга ранг тўкиб, режа солишга буюрди ва бошлаб, ўзи пойдеворининг биринчи харсап тошини кўйдди. Минглаб қадоқ маъдан эритадиган корхоналар тайёрланиб кўйилган эди. Мухандислар ўз билимларини ишга солиб, ҳаммаёқни яхшилаб ўлчаб, режа солган эдилар. Ишчилар ҳам тузилган режа ва жадвал асосида ишга киришиб, чаққонлик билан ўз ҳунарларини кўрсата бошладилар. Хунарманд усталар ганч ўрнига етти хил маъдан қотишмасини бириктириб ерга қўйдилар. Унинг устига тахланган тошларни босиб, ҳар томонини текислаб, тарашладилар. Боний шогирдларига ўхшаган усталар ишга киришиб, тош устига тошларни лабба-лаб қилиб силлиқлаб терар эдилар. Тошлар бир қатор текислаб терилгач, яна боз устига тош босар эдилар. Деворнинг узунлиги ўн минг, энг эса беш юз қулоч тенглигида қурилди. Бу ишларни бажаришда неча минглаб темирчи ва бинокор усталар ўз ҳунару санъатларини намоён этдилар. Шу хилда тош устига тош қўйиб, унда бир соч толасидек дарз қўймай ишланди. У ерда мардикор бўлиб ишлаганларнинг сон-саногини йўқ, кишининг хаёли қанча тахминлай ола, шундан ҳам кўп эди. Бутун оламнинг санъаткорлари¹ йиғилиб, бу ерда олти ойгача кеча-кундуз тинмай ишладилар. Булар орасида бир неча минг устоз ҳунармандлар ҳам бор эди, шулар ҳаммаси бир бўлиб, Садди Исқандарийини (Исқандар деворини) тамом битказдилар.

Тарихчидан эшитишимча — саднинг баландлиги уч юз қари бўлган. Саднинг одамлар яшайдиган томонига сад устига чиқиш учун иккита зинапоя ҳам ишланди. Саднинг тепасига яна қалъаларники сингари қубба ва кунгиралар ҳам ясалиб, улар темир билан мустаҳкамланди. У ерга посбонлар учун ҳам иккита жой қилинди ва душманни тошбўрон қилиш учун юқорига кўп тошлар йиғилди. Садни муҳофаза қилиб — қўриқлаб туриш учун ҳам бир неча юз киши тайинланди. Сад худди осмондек бир иншоотга айлангач, шоҳ бунинг шукронаси учун яратган тангрига сажда қилди.

¹ Санъаткорлар — хунармандлар. (Ред.)

Иш шу ерга етганда, халиги ҳалокатли махлуқлар яна дашту водийларга гала-говур солиб кела бошлади. Улар одатдагидек келдилару аммо овозларида заъифлик мавжуд эди. Улар бало раҳнасининг сад билан бекитилганини кўргач, тиш билан тирноқлари сусайиб тинкалари қуриди. Шоҳ шу пайтда: «Тошбўрон қилинг, бало тўдасига тошларни отинг!» — деб буйруқ берди. Уларнинг бошига шундай тош ёғдирдиларки, бошлари худди шу тошлар каби тупроқларга тушаверди. Улар қий-чув ва тўполон билан иш чиқазолмагач, ўлим тошларининг зарбидан ташвишланиб, ҳаммалари бир-бировларига ўралашган-чувалашган ҳолда, шошиб-пишиб, келган тарафларига қараб жўнаб қолдилар.

Йиртқишлар у ернинг одамларига қанча зулм қилган бўлсалар, шу зулмларнинг ҳаммаси ўзларининг ҳам бошларига тушди. Бу махлуқлар томонидан қилинган безориликларга қараганда, улар бошига осмондан тошлар ёғилса, ажабланарли эмас! Неча марта шундай таъзирларини егандан кейин, қайтиб бу томонга қарашни ҳам хаёл қилмайдиган бўлдилар.

Донишманд шоҳ яъжужларни даф этиш учун тадбиркорлик билан шундай сад чекди. Булардан хотири жам бўлгач, ўз ватанини эслаб аскарлари билан йўлга равона бўлди. Бир неча вақт йўл юргач, ўз манзилига етиб, яна Рум тахтида мақом айлади.

Эй соқий, парҳездорликни бузадиган май келтир! Зеро, кўнглимга ватан иштиёқи тушиб қолди. Энди мен бу вайрона дунёни кезиб, гурбатда чеккан ранж-машаққатларимни баён қилмоқчиман.

Эй, муганний! Мен ўз мақомимга келиб муродимга етдим. Сен ҳам шу орзуга мувофиқ бир мақомни куйла! У қуйнинг мазмуни шундай таъсир қилсинки, мен буидан буён жаҳонгашталиқни мутлақ тарк этай.

Эй, Навоий! Ўз ватанингда манзил тутдинг, лекин сенга бу манзилдан нима ҳосил? Ахир қанча ёр-дўстларнинг бўлса, ҳаммаси йўқлик, гурбат хонасига кетди-ку!

LXIX

Сайр бобида шамолдек энгилтақ бўлишни рад этмоқ ва барқарорликда тоғдек виқорли бўлиш ҳақида амр бермоқ ва бир-бирининг ишига кўмаклашувчи уяфатлар суҳбатини ғанимат билмоқ ва дўстларнинг бир-бири билан кўришиб-мулоқот қилиб туриши ноёб гавҳардек бебаҳолигини қадрламоқ, андак бўлса ҳам адам — йўқлик

шабистонини кўз ўнгига келтирмоқ ва ҳаётни хушнудлик билан ўтказиш ҳақида васият қилмоқ

Эй дўстим! Бу дунёдан ҳаммамиз ўтиб кетамиз. Шунинг учун ҳозирги дамни ганимат билайлик. Бу дам бир лаҳзаллик бўлиб, шу хушвақтлик қўл келган пайтда, шодлик қадаҳидан ўзингни маст айлагин. Чунки бу давр ҳам чархнинг — фалакнинг айланишидан тезда ўтиб кетади. Шу туфайли дамо-дам май ички, хурсандчилик қилиш вақти шу ондир. Умринг тарихи, яъни қанча яшашнинг ноаниқ бўлгач, ҳозирги улфатларнинг ҳамдам — ҳамнафаслигини ганимат бил. Иложки борича ватанни тарк этма, гурбатнинг ранж-машаққатига ҳавасланма! Сафар мангулик азобдир, сафар дўзахдан нишонадир. Сафарга бетиним ҳавасинг нимаси?! У дунёга бўладиган сафаринг ўзи старли. Сен кетиб, бу одамлар қолади, деб ўйлама, ҳаммалари ҳам у дунёга боришга мажбурлар. Бу одамларнинг ҳаммаси ҳозир ганимат, сизнинг ҳаммангиз бир-биригизга меҳмонсенз. Кечалари ўйин-кулги билан май ичинг, тўла кеса тутсалар ҳам ҳеч бир баҳонасиз ичинг. Ҳаётдаги муродингизга ўйин-кулги билан етинг, йигитлик айёмларини хушчақчақлик билан ўтказинг. Базм пайтида ўзингиз ичинг; дўстларга ҳам қадах тутиб, кўнглига хузур бағишланг. Ҳар қандай ҳолатда ҳам ўзингизни хурсанд тутишга урининг. Агар ўйин-кулги имконияти бўлмай қолса, бунинг учун ҳам еманг. Ғам-кулфат кунларида ўзингизни овутинг, бошингизга даврондан не ғам келса, уни енгиланинг пайдан бўлинг. Шундай одамлар борки, агар бошига бир ғам тушса, аламига чидолмай, ўзини ўзи қийнаб, бир ғамини икки қилиб олади. Шунини ошқору ниҳон билингким, бу жаҳон ғам емакка арзимаёйди. Ҳаётга бир лаҳза ишонч бўлмагандан кейин бадандаги жонга ишониб бўладими? Модомики шундай экан, нима учун одам бекордан-бекорга ғам есин? Агар юз минг сабаб бўлганда ҳам ғам емаслик керак. Ўтган ва эртага келадиган кундан дам урманг, ахир ўтган кун ўтди-кетди; эртаги кун эса ҳали йўқ. Бугун бор эканмиз, нимаики бор-йўғимиз бўлса, ҳаммаси икки йўқлик ўртасидадир. Фақат ҳозирги нақд ҳаётгина йўқлик эмас, бунинг ҳам кечгача бор-йўқлиги номаълум. Кечгача эмас, кишининг ҳаёти битта нафас билан ўлчанади, охирги нафасини ололмаса, тамом. Киши ҳаёти учун нафас бир онга кафил бўла олмас экан, фалак зулмидан дод! Алямон!

Шу қисқагина, ганимат умрни ҳам ғам билан ўтказган одамда ақлдан асар ҳам йўқ, деса бўлади. Алам ичра

дам урмагил, эй кўнгли! Не ғам етса, қайгурмагил, эй кўнгли!

Улфатлардан ажраб қолсанг, шодланма! Жафо етса ҳам дўстлардан айрилма! Фалакнинг иши бевафолик бўлиб, бу оқибатда жудоликка олиб боради. Жудоликка шошилиш нима учун керак? Бунинг ҳосилига эришиш нима учун керак? Бу дунёни охирда ташлаб кетишинг турган ғам, аммо нима учун ўзингизга сентам қилиб, бу сафарни тезлатасан? Бу фалакнинг қўлидан келадиган иши шуки, у қандай ободлиқни кўрса, тезда хароб қилади. Фалак бузадиган нарсани, ундан бурун сен ўзинг хароб қилишга шошилма! Агар, сайрга жуда қизиқсанг, сафарнинг фойда-зарарига талабгор бўлсанг, ватан ичида мусофир бўл; холироқ жой топ, улфат ва аниқуман ўртасида бўл. Гурбатда ғариб бўлиб юриш иккинчи дўзах ҳисобланади; ватанни севиш эса, имон нишонасидир. Кишида имон бўлар экан, қанча гуноҳи бўлса ҳам, охирги жойини жаннатда бўлади. Гурбатга бориб, бошингни бениҳоя можарога қўйма! Гуноҳсиз ўзингни дўзах азобига ташлама! Вужудингда имон нишонаси бўлса, ватан жаннатининг гулистонида гул териб юравер. Ватаннинг жаннат боғидан кам бўлмаган ҳолда, нима учун дўзах каби гурбатни ҳавас қиласан? Жаҳонда бўлган бутун ҳўл-қуруқни сайр қилиб айлансанг ҳам, Искандардек юриб, бутун еру сувни олсанг ҳам, бари бир, охирда ҳаммасини ташлаб кетасан, «буларни олиб нима қилар эканман!» — деб афеусланасан! Энг яхшиси шуки, ҳамма томонга ўз бошингни уравермасдан, фароғат мақомини ганимат бил! Тоққа ўхшаб, оёғингни эстагингга ўраб ўтириб, бир неча кун шу вайрона дунёда роҳат қилсанг, шундан яхшиси йўқ!

LXX

Подшонинг қасридаги зарингор қафасдан қутулиб, ўзининг бузуқ ошиёнини уя қилган ва бойўғлидек бу вайронадан фароғат хазинасини топган кабутар ҳикояти

Шу битикда воқеаси баён қилинган хат ташувчи бир қуш — тез учар бир кабутар бор эди, у қанот қоқиб, парвоз қилганда бир тош масофани дам олмай босиб ўтарди. У бечора бир шохнинг тузоғига пилишиб, қанот-қуйруғига кўп шикаст етди. Фалакнинг гардини у кантарга оғир зулм кўрсатиб, неча йилдан бери уни қафас деган гўрга кўмиб қўйган эди. Бир кун у маҳбус кун шу зиндондан қочиб қутулиб, шоду хуррамлик билан ҳавога кўтарилиб,

осмонга чиқиб, ҳар томонга синчковлик билан боқиб, ўз диёри томон йўл тутди. Бу бахтиёр қуш гайрат билан учиб, неча қушлик йўлни оз фурсатда босиб ўтди. Лекин замон зулми кўп ўзгартирилган ясаб, у турадиган уйни хароб қилган эди. Қаптар у ерга етгач, уйини тополмаса ҳам, ўша атрофни айланиб учаверди. Кўпгина кишилар томга дон сочиб, каптар учириб, буни тутиб олмоқчи бўлдилар. У каптар бу нарсаларга ҳеч эътибор бермай, ўз томини ахтариб, қанот қоқарди. Кўп айлангач, ниҳоят, ўз вайронасини топиб, эҳтиётлик ва қувонч билан кўндиди-да, мурод-мақсадига етди.

Агар вайрона бўлса ҳам, бу ўз уяси-да. Ёт-бегона жой — шох қасрини не қилсин!

Агар яхши эътибор билан қарасангиз, ҳатто қушга ҳам бировнинг ҳашамдор қафасидан ўзининг тиканли уяси афзал эканини тушунасиз.

LXXI

ҲИКМАТ

Искандарнинг Арастудан, киши табиати ўз ватанида яшаш ва ўрганган масканда ором олишни нечун истайди? — деб сўрагани ва бунга ҳақимнинг жавоби

Яна мушқул — қийин ишларни ҳал қилишга қизиқувчи шох сўради:

«Эй, барча қийинчиликларни ҳал қилишни истовчи устоз! Киши қайси манзилда яшаб — маишат қилса, табиати ўша ерга ўрганиб қолади. Лекин қанча ҳаракат қилсак ҳам одамлардаги бу одатнинг тагига етолмаймиз. Масалан, бировларнинг зиндондан баттар бузуқ кулбалари ўзларига жаннат боғидан ҳам гўзал кўринади. Бу ишда қандай ҳикमत бор? Сабабини баён этишингни илтимос қиламан!»

Донишманд ҳақим жавоб берди:

«Бу бобда ҳамма ҳар хил фикр айтган. Лекин фан-ҳикмат аҳллариининг ва барча мутафаккирларининг фикри бир жойдан чиқади.

Биров бир нарсага ўрганиб қолса, ўша ўрганган нарса-енга етса шоду хуррам бўлади. Масалан, гадо ўз вайрона гўшасини истаганидек, шох ҳам қасру айвонини тилайди. Сабаби эса, бу одамларнинг табиати, яхши-ёмонлигидан қатъи назар, шу жойга ўрганиб қолганидир.

Киши табиати нимага одатланар экан, шу одат эскир-

гач — табиийлик касб этади. Ҳикмат ва билимларга қизиқувчи шохга маълумки, табиат ўз даражасидан чекинмайди, ўз мавқеида туради. Киши табиати ҳам шу усулда парвартиш топади, яъни ҳар ким ўз табиатининг майли билан-иш кўради. Бировнинг табиати қаерга ўрганган бўлса, ўша ўрганган жойини кўмсайверади. Кейин бу — одатга айланади, шу одат айни киши табиатига кўнинеча ўзгармай қолади. Киши табиати шундай, у ўз майли билан буни ўзгартариши қийин».

Устоз булут сингари дур тўккач, эшитувчи дурдоналарни денгиздек қилиб олди.

LXXII

Искандарнинг қуёшдек жаҳонгирликдан сўнгра, денгиз фатҳи учун орзу кемасига тушиб, ҳавас елканини кўтаргани ва ҳақимлар билан маслаҳатлашиб, Рум денгизи соҳилига ер юзидagi моҳир усталарни йиғиб, кема қуришига амр қилгани ва ойга ўхшаш уч минг кема қурилганидан сўнг, уларни ёйдан чиққан ўқдек тезлик билан юргизгани ва Искандарнинг у кемаларда юриб, сувдаги мавж хатларидан денгизлар фатҳномасини ўқигани

Бу денгиздаги гавҳар сочувчи гаввос сўз гавҳаридан шундай нишон беради:

Искандар оламини тамом олиб бўлгандан сўнг яна рум мамлакатига қайтиб келди. У ўз ватанида ниҳоятда хурсандчилик билан бир неча замон ўйнаб-қулади. Унинг юзи у мамлакатга худди шараф буржидан чиққан порлоқ қуёшдек нур сочиб турарди. Искандардан ҳамма ва ҳар қандай жойининг халқи баҳраманд бўлгану, аммо уларнинг ҳеч бири Рум элидек шодланмаган эди. Рум аҳли бутун дунё олдида, дунёдагина эмас, тўққиз қават осмон олдида ҳам Искандар билан фахрланарди. Тўртинчи осмонни қуёш жилвоғох қилган экан, фалакнинг бундан фахрланишига ажабланишининг ўрни борми?

Шох бир неча вақт ўз ватанида ором олди, дилороми билан айш-пўш қилди. Лекин кўнглига кўпгина фикрлар келар эди. Масалан: «Тангриининг мадади билан жаҳонгирликка ҳаракат қилиб, йўл юриб, бутун жаҳонни олдим. Дунёда бор бўлган барча махфий, маълум ва номаълум гаройиботлар: ўсимлик бўлсин, кону жонивор бўлсин, гаройиб кўрinishли, ажойиб шаклли нимаики бўлса, фалак уларни менинг кўз ўнгимдан ўтказди, ҳаммасини бошдан-оёқ томоша қилдим. Нимаики ер юзиде бўлса, бору йўғи ҳаммаси назаримдан кечди. Ва лекин денгиз сайриини

қилмадим, у ерда нима сирлар борлигини билмадим. Соҳилларда гаройиботлар кўп бўлгани каби, оролларда ҳам ажойиботлар бениҳоя эканини айтадилар. Ундай қизиқ нарсалар денгизларда қанчалик кўп бўлса, океанларда беҳадду ҳисоб эмишлар. Жаҳон деб аталмиш бу думалоқ шаклдаги ернинг кўп қисми сувлар орасига яширинган. Қуруқлик сувнинг ўндан биринча ҳам бўлмаса керак. Биладиган кишилар ҳам анигини айта олмайдилар. Бу оламда шундай қатламлар борки, унинг олдида тўққиз қабат осмон ҳеч нарса эмас. Модомики ҳисобда бу ҳечдан ҳам кам экан, кишилар ер юзининг ўндан бир қисмини ҳам кўрмаган бўлишлари мумкин. Модомики у қатламлар олдида осмон қабатлари ҳеч бўлиб кўрипса, унинг қошида қуруқлик ҳечдан ҳам кам бўлса керак. Шундай экан, жаҳонни кездим, деб ортиқча, ёқимсиз лоф ура беришнинг нима аҳамияти бор? Осмон ва юлдузларнинг ҳақиқий моҳияти борасида кишиларга билим бериш қўлимиздан келмайди. Расадхоналар қуриб, уларни кузатишни билганимиз билан ҳақиқий ҳолни англашга ақлимиз нўноқлик қилади. Улар жим турибдими ёки айланаяптими, уни билишга киши қодир эмас. Жаҳонни бошдан-оёқ эгаллаб, ўзимга қаратиб олдим, унга ҳукмронлик қилишга муяссар бўлдим. Худо ер юзини меннинг мулкимга айлантириб, ўзини мулкдорун барча ишларга қодир қилиб қўйди. Шундай бўлгани ҳолда мен ўз мулкимда нима борлигини билмасам, билмаганим устига билишнинг чорасини кўрмасам, мен билан гафлат денгизига гарқ бўлган бошқа кишилар ўртасида қандай фарқ қолади? Ер юзининг жами қуруқлигида ва жами дарёю денгизида ниманки бор бўлса, агар бахт-саодат менга ёр ва ҳамроҳлик қилса, юриб барчасини кўришим ва ҳаммасидан хабардор бўлишим шарт. Қуруқликни Хиэрниинг йўлдошлигида айланиб чиқдим, энди Илёс билан сувга қадам қўйсам, ишимнинг охири хайрли бўлур»,— деган хавас кўнглига ўрнашиб қолиб, бу фикрдан қайтишнинг ҳеч қандай чорасини тополмади.

Хаваснинг бўрони зулмкорлик қилса, ақл хопумонини барбод этади.

Бу ҳаёл, яъни денгизларни фатҳ этиш Искандарнинг кўнглини забун этиб, миясига қаттиқ ўрнашиб қолди, унга «бийимжунун» юзланган эди. Кўнглида яширинган нарсаларни сир сақласа, жонига жабр бўлишини билиб, тездан билим аҳдларини ва давлат арбобларини ўз ҳузурига чақиртирди ва улар билан аниқман тузиб, юрагидаги орзусини очиб ташлади: яъни кўнглида нима мақсадлари

бўлса, ҳаммасини бошдан-оёқ изҳор этди. Уларнинг ҳаммаси бунинг истаги денгизга саёҳат қилишдан иборат эканлигини билди. Бир хил кишилар бу фикрдан қайтишни маслаҳат берган бўлсалар ҳам, лекин қайтиш-қайтмаслик яна шохнинг ихтиёрида эди. Шох уларнинг сўзларини шундай ўринли важлар билан рад қилдики, унга қарши жавоб қайтаришга ақл ожиз эди. Уни ман қилиш лозим эмаслигини ва рози бўлишдан бошқа тadbир йўқлигини билиб, ҳаммалари маъқул топиб, дуо қилиб айтдилар:

«Сенинг кўнглингга бу муддаони худо солган. Умид қиламизки, оллоҳ лутф-марҳамат айлаб, бу юришда ҳам сени мақсадингга эриштиргай!»

Шох қайси бир ишда одамлардан қатъий фикр эшитмаса, уни тезлаштириб юборадиган одати бор эди. Шу жиҳатдан, шох қайси томонга бормоқчи бўлар экан, маслаҳат мажлисидаги одамлар унинг кўпинча фикрига қўшилишар эдилар.

Агар шох машварат — мажлисида қаттиққўллик қилар экан, унинг ситамини чекмасликнинг иложи борми? Лекин гайбнинг сирри маълум бўлмагани каби, қазо нимани қисмат қилиши ҳам аён эмас. Кўп фикрлар бўладикки, ақл унга юз хил далил келтириб — маъқуллагани билан барп бир, охижда нотўғри бўлиб чиқади. Шундай ишлар ҳам бўладикки, нафас уни ёқтирмай, қаршилик кўрсатгани ҳолда, охири яхши натижа билан хулосаланади. Лекин қандай иш бўлмасин, бахт-иқбол раҳнамолик қилса, фалак ҳам унга бўйсунади. Энг яхшиси шуки, шох қай тарафга юзланса, қавмлари унинг салтанати соясига сиғишсинлар. Бу ҳолатда иш ўнгидан келиб қолса, хурсанд бўлиб; хунуқроқ чиқса, узрли ва маъзур бўладилар.

Мажлис аҳли Искандар сўзини маъқуллагач, ўзининг бу фикрдан кўнгли ёришиди. Тездан хунарманд усталарнинг кема ясаш учун шошилиш ишга тушишларини буюрди. Қандай асбоб-ускуна даркор бўлса, олиб, уч мингта кема созласинлар, деди. Унинг минг донаси шох ва у билан бирга ҳамроҳ бўладиган кишиларга хос бўлади; яна мингтаси арқони давлатнинг, яъни давлат арбобларининг денгизда кетишлари учун; саккиз юзтаси жанговар сипоҳларга ва икки юзтаси эса бозор-ўчар, олди-сотди қиладиган ходимларга мўлжалланади. Искандар, денгизларнинг офатларига қарши қуролланган ва ўзи учун ажратилган мингта кемани тубандагича тақсимлади: юзтаси худди шаҳардек катта кема бўлиб, унга тушган одам шаҳар ичида юргандек роҳатда бўлиши керак. Шаҳар

бўлганда ҳам шундай шаҳар бўлсинки, унда кўча-кўйлар, маҳаллалар ва кўноқхона — саройлар бор; яна уч юзтасининг ҳар бири — бемалол мингтадан аскар сизадиган кема бўлиб, ундаги ҳар бир одам саккиз йилга етadиган яроқ билан таъминланган ва хотиржам бўлиши шарт; яна икки юз кемага сафарда қатнашувчи кишилар учун ғамланган озиқ-овқат ортилиши керак эди; яна юзтасига таноб ва арқонлар жойланиши лозим бўлиб, булар билан денгизнинг сатҳи ўлчанади; яна икки юзтасига туялар ва отлар жойлаштириладики, буларнинг қирғоққа чиққанда керак бўлиши кўзда тутилган; яна икки юзта тез юрувчи, тезликда эса, шамол билан басма-бас ўйнайдиган қайиқ эди. Қолган икки минг кема ҳам шуларга ўхшаш бўлиб, ҳаммасини зеб-зийнатлар билан — ҳашамдор қилиб битказишга буюрилди.

Жаҳонгир шоҳ шу тахлитда фармон бергач, дунё кишилари бу фармонни бажаришга киришдилар. Бир қанча бинокор усталар ва бир неча минг ёғоч кесувчи ҳунармандлар ишга тушиб, ўрмон ёқаларидаги дарахтларни кесиб келтириб, усталарни шошириб ташлади. Бу кема ясовчи меҳнатканларга Рум денгизи соҳилларида манзил ажратиб берилган эди. Шу сув ёқасидан икки-уч тош масофада, ўн-ўн минг бинокор уста кечаси-кундузи демай, арра-тешалар билан зўр бериб ёғочларни ишлар эдилар. Яна шунча шогирд ва мардикорлар ҳам имконият борича саъй-ҳаракат қилар эди. Хусусан, икки-уч минг энчил кишилар кундан-кунга ишни тезлатиб, ўз ташаббусларини бошқаларга намуна қилар эдилар. У соҳилда шундай иш қилиб кетдики, гўё Рум денгизи жунбушга келгандек бўлди. Шу хилда уч йилдан ортиқ вақт ичида уч минг кема тайёрланиб, денгизга туширилди.

Ниҳоят, юқоридаги тақенмот бўйича, ҳар ким ўз кемасидан жойини олди. Кемаларга бир неча йиллик йўл асбоб-анжомлари ва денгизда юриш учун керак бўладиган ҳамма зарур нарсалар ортилди. Уларнинг ҳаммаси кемаларининг тегишли жойларига саранжомлаб қўйилди.

Шундан кейин шоҳ дарё каби, дарёгина эмас, чархи муалло¹ каби ҳаракатга келиб, мамлакат кишилари билан хайрбод қиларкан, элни навозини ва яхши тилаклар билан хушнуд айлади. Сўнгра шамолдай учқур отига суворий бўлиб, жўнаб кетди. Унинг хонадон аҳлилари ўқинишиб қолдилар. Искандар ўз аргумогининг жиловини қўйган

ҳолда, Рум ва Фаранг денгизлари қирғоғигача чоптириб борди. У даштдан соҳилга етгунча, худди дарёга томон суръат билан оққан селдек бетўхтов югуриб борди. Оти денгиз қирғоғига бориб етгач, дарё юришли шоҳ унинг жиловини тортди. Бу фурсатда юқорида зикр қилинган сутурлобни тузган допишманд олимлар яхши соат келишини кутиб ўтирар эдилар. Яна бир лаҳзагина кутиб туриш лозим эди. Шу пайтдан фойдаланиб, қуруқликда қоладиган элга мурожаат қилиб, шоҳ деди:

— Эй, менинг қавмларим! Хизматимни кўп қилган эдингиз, энди эса бугундан бошлаб айрилиқ тусасини чекадиган бўлдингиз. Мен сиздан ажраб бўлса ҳам шу сафарга кетаётганимдан хурсандман ҳамда сизнинг барчангиздан миннатдорман ва розиман. Қазо менинг бошимга бу сафарни солди, киши тақдир ҳукмидан қайга қочиши мумкин? Нимаки десам — қулоғингизда асранг: бир қанча вақтдан сўнг менга кўз тутинг. Менинг молим, мулким, ва тутган йўлим ҳаммангизга маълум. Ҳар бирингиз ўзингизга тайинланган вазифани биласиз. Қайси ишни кимга буюрган бўлсам буйруғимдан бир қарич четга чиқмангиз. Барча сўзларимни кўнглингизга туғиб олинг. Ҳаммангиз саломат бўлинг, яхши қолинг! Гоҳо дуо билан ёд этинг! Шу хизматингиз билан бизга мадад этинг!

Бутун ўлкаларнинг ҳокими бўлмиш шоҳ шундай сўзларни айтаркан, эл-улус бирдан жунбушга келиб, қий-чув қилиб юбордилар ва кўзларидан дарёдек ёш оқизиб, унинг жонига дуо ва сано айтдилар; яхши тилаклар тиландилар. Дуодан сўнг, тубандагича калом дедилар:

— Хоҳ қуруқликда ва хоҳ денгизда мақом тутсанг ҳам бари бир, биз сенинг фироқинг билан ғам тортамыз. Аммо сенинг ҳақингда яхши-ёмон гап айтишга бизнинг ҳаққимиз йўқ. Донм ўйнаб-кулиб, хурсандчилик билан ҳаёт кечир! Қайда бўлсанг ҳам ҳақ-таоло паноҳида бўл! Нимаки амр этган бўлсанг, то жонимиз бор, уни байкарамыз, уни упутишга бизнинг имконимиз ҳам, ҳаддимиз ҳам йўқ. Сен биздан дуо умид қилдинг, дуодан бўлак қўлимиздан не иш ҳам келур эди?

Уларнинг гапи шу ерга етганда, бахтли юлдуз ўз буржида тулуъ¹ айлади. Шоҳ сутурлобга қаради-да, кема у томон юриб кетди. Қуёш жади буржидан ҳут буржига томон ўта бошлаган эди. Бу вақт ҳут — март ойи, яъни ёмғир чоғи бўлгани туфайли, халқнинг кўзи ҳам тўхтовсиз

¹ Чархи муалло — юсак осмон.

¹ Тулуъ — балқиб чиқиш.

ёмгир тўқар эди. Шоҳ кемага чиққандан кейин бошқалар ҳам сар-басар кемаларга чиқиб, жойлашиб олди. У уч минг кеманинг ҳаммаси одам ва керакли анжомлар билан лиммо-лим тўлди. Юришга буйруқ берилгач, озод ва мард кемачилар ўз кемаларини тезлик билан денгизга томон ҳайдадилар. Гуж-гуж кемалар бирдан жунбушга келиб ҳаракатланганда, кенг ва чуқур денгизнинг сувлари бошдан-оёқ тўлқинланиб кетди. Сув юзида сузиб кетаётган буюк шаҳарнинг ҳаракати кўз ўнгингизга бошқа бир оламни келтирар эди. Булут кўм-кўк осмонни қоплагандек, кемаларнинг қораси ҳам кенг денгиз юзини қоплаб олган эди. Салобатли шоҳ ўзининг шу хилда юриши ва оғир юклари билан денгизни босиб борар эди. У ҳеч хавф-хатар қилмай, истаган томонига юриб, денгиз кўксини чок-чок йиртар эди. Шу хилдаги меҳмонлар денгизга ташриф буюргач, сув мезбонлик расмини кўрсатишга шошилиб қолди. У булут сингари ҳар тарафга ҳовуч очиб, ҳар қанча садаф бўлса жамлаб, ҳамма дурларини юзага чиқазиб, барчасини меҳмонлар устидан нисор қилиб сочар эди. Шоҳга эса алоҳида ҳурмат кўрсатиб, садаф ўрнига шоҳона дурдоналарни сочар эди. Агар кимнингки шундай меҳмони бўлса, дургина эмас, жонини нисор қилса ҳам арзийди.

Эй, косагул! Денгиз каби зўр қадаҳ олиб кел, зеро, денгиздек улуг ҳимматли шоҳ денгиз ичидадир. Ушн қадаҳни менга тут, уни ичиб шодланай ва сероб бўлай. Чунки лабим денгиз лабидек қақраб қолди.

Эй, муганний! Мунгли бир куй чал, созингга ҳазин бир кўшиқни ҳам жўр айла. Сенинг таронанг менда осмон гирдобидек ҳолат пайдо қилиб, кўз ёшларимни дурри-нобдек тўксин!

Эй, Навоий! Фано кўчасига қараб юриш қилавер, чунки бу дунёнинг иморати сув устига қурилмишдир. Ўз кўнглингни шу иморат билан қувонтирма, кўшиқдан қилинган омонат уйга ишонма!

LXXXIII

Искандарнинг ҳукамадан¹ денгиз вазиятин савол этгани ва Суқротнинг ер курраси атрофида сувнинг қайси тилди ихота қилганини шарҳлагани, океан атрофидаги етти кўк денгизнинг етти зангори осмондек ногинчилиги ва

¹ Х у к а м о — ҳақимлар, олимлар.

жунрезлиги таърифи, ўн икки минг жазираинг денгизда қандай тақсимлангани ва қандай жойлашганлигининг тафсилоти; кўл-денгизлар шарҳидан элни ҳайратга солиб ва наҳрлар можаросидан савол сўровчини лаб қуруқликдан денгиздек сероб қилгани

Хуллас, шоҳ денгиз томошасини бошлади, унинг кемасининг кўкси сувга теккан куни бутун илм-фан аҳлларини бир жойга жамлаб, ҳаммасига дилжўйлик қилиб — кўнгилларини кўтариб:

— Денгиз ер юзида қандай жойлашган? Унинг ҳолатини баён қилиб берингиз!— деди. Шунда ҳамма олимлар ўйлаб, мулоҳаза қилиб:

«Суқрот ҳақим баён қилсин, зеро у, донишмандларнинг устози бўлиб, мияси ақл ва илм билан ободдир», — дедилар. Шундан сўнг, денгиз мартабали шоҳнинг саволига доно Суқрот шундай жавоб берди:

«Ер жисмининг тузиллини тўғарак-курра шаклида бўлиб, ҳаёт эгаси уни шундай қилиб яратди. Лекин курраини арз сув ичида бўлиб, унинг сувдан ташқаридаги қисми жаҳон деб аталади. Унинг обод шаҳарлар, тоғ ва чўллардан иборат инсон яшайдиган қисмига ер юзи дейилади. Шунингдек, мана шу ер куррасининг сув билан ихота қилинган очиқ ва қуруқ қисмига етти иқлим дейилади. У ҳам тамоман очиқ эмас, уни ҳар тарафидан денгиз ўраб олган. Баҳри Муҳит — Океан эса, фалак гумбазига ўхшаган бўлиб, унинг атрофини етти денгиз ўраб олган. У денгизлар ҳар тарафдан ер куррасида бўлмиш тоғу чўллар орасига кирган. Бундан бошқа яна ўн олтига денгизчалар бўлиб, ҳар бирининг ўзига хос оти бор. Шунингдек, яна юздан ортиқ дарёлар бор, улардан эл-юрт бахраманд бўлади. Масалан, Кўҳак-Зарафшон, Ҳирот дарёси, Нил ва ё Фурот дарёси каби. Жаҳондаги ободончилик мана шу дарёлар шарофатидан бўлиб, халқ экин-тикинини сугориб, фойдаланади. Бу дарёларнинг асл манбаи булоқ-чашмалардан иборат, лекин охири денгизларга бориб қуйилади. Ҳалиги етти денгизнинг оралигида эса жазираалар бўлиб, буларда қанчадан-қанча шаҳарлар мавжуд.

Энди уларни шарҳлашга киришмасдан илгари шуни билишимиз керакки, юқорида зикр қилинган денгизларнинг ҳаммаси ҳам доно Суқрот баҳри Муҳит¹ деб атаган океандан ажралиб чиқади. Улардан биттаси Руму Фаранг

¹ Баҳри Муҳит — Тинч океан.

денгизи бўлиб, ҳозир сенинг ўзинг шу денгизнинг наҳангисан. Бунинг ичида ниҳоятда обод ерлар бор, бундаги жазиралар экинзору дарахтзорлардан иборатдир. Бундаги отларнинг адади олти юзтача бўлиб, у ерлардаги ободонлик ва маъмурчиликнинг чегараси йўқдир. Мағриб денгизиши иккинчи деб тахмин қилайлик, у доим тинимсиз мавжланиб туради. Бу денгизнинг шимол ва шарқий чегаралари маълум бўлиб, бу ерда минглаб машҳур жазиралар бор. Учинчисини Заңгу Ҳабаш баҳри деб ҳисобласак, унинг тўлқин ва пўртаналарини кўргангизда, дева-на сув экан, деб ўйлайсиз. Унинг ичида бир минг уч юз жазира бўлиб, у жазираларнинг ҳосили бағоят кўпдир. Ҳинд денгизи тўртинчи ҳисобланади. Унинг яқинидан Синд дарёси оқиб ўтади. Унда икки минг бир юз жазира бор ва бир қанча чуқур қўллар ҳам мавжуд. Уммону Қулзум қўллари шулар жумласидан бўлиб, Ҳинд баҳри тўс-тўполон билан тўла потинч денгиздир. Бешинчиси Чин-Хитой денгизи саналади. У сувда ҳам инсонлар яшайдиган жазиралар беҳисоб, яъни у уч минг етти юз оролни ўз ичига олган бўлиб, ороллarning тоғи ҳам, текис ери ҳам кўп. Дувонг деган сувни олтинчи денгиз де, унинг ичидаги катта шаҳарлар кўнгилга роҳат бағишлайди. Унда икки мингта жазира бор. Денгиз сувида минг туман кема ҳар томонга сузиб юради. Еттинчисини Машрик денгизи деб ҳисоблайвер, қуёш аввал шу шарқдан нур таратиб чиқади.

Юқоридаги жазиралар бошдан-оёқ ўн икки минг бўлган эди, бундагилар билан ўн олти мингга етди, тамом-вассалом. Биз баҳри Ҳазарин¹ булар қаторига киритмаймиз, бунинг сувини кўрган одамлар ваҳимага тушадилар. Унда ҳам ададсиз жазиралар бўлиб, уларнинг ичидаги ажойиб-бот-ғаройиботларнинг ҳадди-ҳисоби йўқ.

Буларнинг ҳаммасининг асл манбаи баҳри Муҳит бўлиб, бунинг таъриф-тавсифи жуда кенг. Бу денгизларнинг барчаси шу океанга боғланган бўлиб, уч томони қуруқликдан иборатдир. У муҳит бағоят чуқур, агар фалак шу сувга тушса, гарқ бўлиб, чўкиб кетади. Унинг бошқа денгизлардан яна фарқи шундаки, унда ороллар мавжуд эмас. Лекин сувда ниҳоят баҳайбат жониворлари кўп, у махлуқларнинг шакли, вазоҳати жуда ҳам ажабланарли. Уларнинг сон-саногини ақл эгалари қанча деб гумон қилса, ундан ҳам ортиқдир. Денгизларнинг аҳволи, улар-

нинг маҳражу мадҳали, қисқаси, мана шу баён қилганим-чадир. Агар биров буларнинг тафсилотини янада кенгроқ қилишни орзу қилса, сув ичидаги саёҳат вақтида ҳаракат қилиб кўриши мумкин».

Искандар бу маълумотдан ниҳоятда хуррам бўлиб, доно олимга таҳсин ва офаринлар айтди. Бошлаб, етти денгиз ичига юриш қилишга, булардан сўнг эса баҳри Муҳитга қараб сузишга жазму қарор айлади.

Одамийлиги бор кишининг ҳиммати буюғу, аммо ҳимматига яраша гафлати ҳам ҳаддан зиёда бўлади. Лекин димоғига ўлим дуд соладиган бўлгач, орзу ва таманно ўтини бунчалик алангалатишдан не фойда?

LXXIV

Машриқда ганж топган киши ҳикоятим, у ерда Мағриб хазинаси ҳақидаги хатни ўқиғач, қуёшдек бошдан қадам қилиб, машриқдан мағрибга борди ва у мағриб зарини топгач, қуёш ғарбга ботгандек ўзи ҳам ерга ботди

Биров шарқда бой ва подир бир хазина топди. Хазинанинг эшигида эса тубандагича бир қизиқ хат бор эди: «Кимки бу хазинани аниқ топаркан, агар мағриб диёрига бориб, фалон ерларни қараса, бундан ҳам катта ганж бор, у ерга шу хатни олиб борган одам бу мукофотни ҳам олғусидир».

Бу хатни ўқиғач, хомтама бечора: «Иккала хазинани ҳам ола қолай», — деб ўз хаёлида бунга «ҳиммат» деган от қўйиб, тезда шошиб-пишиб, мағриб томон равона бўлди. У неча йиллаб дарё кечиб ва даштларни кезиб, бошидан қанчадан-қанча меҳнат ва машаққатлардан сўнг истаган ерига етиб, ахтарган хазинасини топган эдики, шу пайтда бирдан бошига ажал етди. Шундай қилиб, у бечора на бу хазинадан баҳра олди ва на у хазинанинг роҳатини кўрди, машаққат чека-чека жонидан ҳам жудо бўлди.

Шоҳлик — ҳўлу қуруқ демай, беҳаловат кезиб, ҳам-маёқни забт этишдан иборат эмас, балки тапгри берган неъматлардан элни баҳралантиришдир.

Кимки сабрли ва қаноатли бўлса, доно ва бахтиёр одам шудир.

LXXV

Искандарнинг Суқротдан, куррайи арзни бошдан-оёқ сув

¹ Баҳри Ҳазар — Каспий денгизи.

иҳота қилмоғининг ҳикмати нимада? — деб сўрагани ва бунга олимнинг жавоби

Искандар Суқротдан савол айлади:

— Эй, ҳар бир нарсани ортиқ-кам баён қилмасликда ягона бўлган устоз! Маълумки, сув ер юзини иҳота қилиб ўраб олган. Биз учун мушкул бўлган масалани баён қилиб берсанг, яъни қайси важдан бутун ер юзини ва ундаги тоғу чўлларни сув қоплаб олмади? Нима учун ер юзига сув оз келди? Бори ҳам одамларга жуда азиз ва арзанда. Баҳри Муҳит-ку ҳар тарафдан очинқдир, лекин унинг атрофидаги етти денгиз нима учундир? Ундан шу етти денгиз ажралиб чиққан экан, нима сабабдан унинг суви ер юзини босиб кетмади? Шулар ҳақида бизга маълумот берсанг!

Дарё юракли доно дуо қилиб, деди:

— Яҳоннинг денгизга монанд шоҳи билсинки, баъзи одамлар ер юзининг тузилиши баланд-пастликдан иборатдир, демишлар. Аслида эса, тузилиш жиҳатидан ер юзи думалоқ бўлиб, бу фикр илм билан муқаррар исботланган. Шу билан бирга ер юзи текисликдангина иборат эмас, буни ҳар қанақа одам ҳам ўйлаб кўрса, тўғрилигига таян беради. Масалан, қачонки ёғиш орқасида сел келадиган бўлса, у тоғдан пастдаги водийларга қараб оқиб тушади. Мана шунинг ўзи ҳам оламнинг паст-баландлигини исботлайди. Илм эгалари ҳам бу фикрга қаршилиқ кўрсатмайдилар. Сув эса ҳар қачон чуқурликка қараб оқади, мана шу жиҳатдан ҳам баланд жойларда сув тўхтамайди ва кам бўлади. Бирмунча олимлар бу фикрни тасдиқлаш баробарида, буни тангрининг ҳикматида, дейдилар. Бунинг акси бўлганида эса, ер юзи сув билан қопланиши лозим эди. Бундай қилиш тангригагина осондир. У ҳамма нарсани инсон маънафатига қараб йўналтирган...

Искандарга бу сўзлар маъқул келиб, ҳикматга таян бериб, сукут қилишга мажбур бўлди.

LXXVI

Искандарнинг етти денгиз билан ўн икки минг жазирадаги шаҳарларни фатҳ этгандан сўнгера, бир қатла муҳит атрофини паргор¹ сингари айлланиб чиққач, муҳитнинг ўрта нуқтасига азимат этгани. Бу сайра ёғочотларнинг² елдек

¹ Паргор — циркуль.

² Ёғочот — кема.

ҳаракати ва сув даштининг самовий ҳайъат билан кўриниши ва пўртанадан у даштда тоғ-тоғ тўлқинларнинг пайдо бўлиши, майда шағаллардек сачраган сув томчиларидан кўпик қуббалари — хубоблар ҳосил бўлиши. Ниҳоят, Искандарнинг Муҳит марказига этгани ва чархи гирдоб унинг бошини айлантириб, Искандарияга этгани

Бебаҳо фикрлар гавҳарини сочувчи киши бу воқеалар денгизида шундай сузади:

Денгизлар ҳақида Суқрот ҳақимнинг сўзларини эшитган дарё мартабали шоҳ бу ишлардан хабар топди. Денгиз ва океанлардаги аҳвол ва ундаги қайфият қанақалигини билиб, сафар ҳақидаги ниятини яна қатъийлаштираркан, илоҳий ҳақимга мурожаат қилиб, деди:

«Биз сенинг сўзингдан кўп баҳра олдик. Энди ёлвориб илтимос қиламизки, сайр-сафаримизга ҳам ўзинг пешволик қилгайсан! Бутун кемачи — маллоҳлару денгиз сафаридаги жамики сайёҳлар сенинг ихтиёрингга бўлдилар. Сен улар билан сувнинг оқимини топиб, халқни қай тарафга бошлаб борсанг, бизнинг ҳаммамиз, билимдонлигинг туфайли сенга эргашамиз. Зеро сенинг фаҳму фаросатинг зўр, тафаккуринг бениҳоядир.

Суқрот бу илтимосни қабул қилиб, йўл бошлади. У қаёнга қараб юрса, эл-улус унга ҳамроҳ бўлди. У ҳар бир ишга эҳтиёткорлик билан ёндошар, кема аҳли эса унга мулозимлик қилар эди. Суқрот у йўлдаги ишларни назорат қилиб борса, унинг ишига денгизлар пирри Илёс қўриқчилик қилар эди. У кемаларни худди қушдек учуриб, сув сайр-сафарини бошлаб юборди. Булар тушган сув Фаранг ва Рум денгизи бўлиб, унинг аҳволи — вазияти ҳанузгача ҳеч кимга маълум эмас эди.

Шоҳ аскар ва сипоҳлари билан у ердаги жазираларни фатҳ этиш ишига киришиб кетди. У қай томонга юрини қилса, у ерни олар, олгач эса у жойлардаги ажойибот ва гаройиботларни томоша қилар эди. Ўзи сувдаги шаҳарларни фатҳ этгани ҳолда, жазираларда янги шаҳарлар ҳам бино қилар эди.

Лекин у бир қанча кишиларни сув қиргоқлари бўйлаб йўл юришга тайинлаган бўлиб, унга ҳам анчагина кема ва илм аҳллари ажратилган эдики, булар ҳам кеча-қундуз демай ҳаракат қилардилар. У одамлар, сувдаги кемалар билан худди сувда пайдо бўлган хубоб-қуббалари каби юриб, денгизларнинг атрофини танаоб билан ўлчар эдилар. Улар соҳиллардан то бир қулай жой топгунча йўл босиб, ўлчаш ишларини олиб борар эдилар. Қарки ўрмон ёки

тоғ билан ўралган бўлса, танобчилар у ерларни ўлча-масдан ўтмас эдилар. Йўловчилар сув ичида кема билан шитоб қилиб юриб, сув қирғоғини таноблар эдилар. Бир катта кеманинг ичига, ҳар томондан ўн икки минг қари (метр) узунлигида таноб тўпланган эди. У танобларнинг бир учи бир жойда турган кемадаги лангар тошига боғланган бўлиб, иккинчи учини бошқа кемадаги одамлар ушлаган ҳолда, то охиригача тортиб борар ва шу хилда ўн икки минг қари таноб билан ўлчар эдилар. Таноб учини ушлаган кема юрган сари, бир жойда турган кема танобни бўшатаверар эди. Юраётган кеманинг танобни тортилиб қолгач, юришдан тўхтаб, кемадаги одамлар унинг лангарини сувга ташлар ва иккинчи кема эса сувдан лангарини олиб, денгизда тезлик билан юриб, танобларни йиға бошлар эди. Бу танобни то охиригача йиғиб тамомлагач, ўша жойда тўхтар, турган кема эса яна танобини тортиб, жўнаб кетар эди. Танобчилар кема билан шу хилда юриб, ўлчаб боравердилар: ҳисобчилар эса бир чеккадан неча таноблигини ҳисоблайвердилар. Денгиз атрофини мана шу хилда айланиб, бутун таварагининг қанчаллигини ўлчаб чиқдилар. Яна бирмунча ҳисоб аҳллари мана шу каби ҳаракат қилиб, денгизнинг кутрини¹ таноб билан ўлчадилар. Ҳисобчи олимларнинг бошлиғи зарбу тақсим билан пухта ҳисоблаб, у денгизнинг атрофи қанча узунликдаю сатҳи қанча кенгликда эканини аниқладилар.

Шоҳ денгиздаги бутун жазираларни фатҳ этиб бўлгунча, Сукрот ҳақим ҳам денгиз атрофию ва сатҳини ўлчаб, ҳисобини бошдан-оёқ тўғрилаб қўйди. Шунингдек, у сувда қандай воқеалар юз берган бўлса, барча тафсилотини бир хатга ёзиб, у мактубни пухта ўраб, ўзлари билан Румдан олиб келган бир кабутарнинг оёғига боғлаб, уни Румга учуриб юборишга қарор қилдилар. Қаптар ҳам қанот қоқиб, осмонга парвоз қилди. У барча Рум аҳлига, Румгина эмас, ер юзининг бутун тоғу даштидаги одамларга хушхабар олиб келди.

Шу хилда, тўлқинланиб ётган етти чуқур ва хунхор денгизини кезиб, худди сув устида енгил ва кучли шамол изгиганидек, барчасини босиб ўтдилар. Денгизда ажайиб ва гаройиб нарсалар гояда кўп эди, буларнинг ҳаммасини ўз кўзлари билан кўрдилар. Бу орада ўн икки минг оролни бошдан-оёқ айланиб чиқдилар. Ғайрат ва шижоат билан оролларнинг ҳаммаси эгалланди Сукрот ҳақим

¹ К у т р — диаметр.

ғайрат ва жасорат билан таноб тортиб, бу жазираларнинг ҳам бутун узунлиги ва кенглигини ўлчатиб чиқди. Етти денгизнинг барча яхши ва ёмон тарафларини аниқлаб, забт қилиб олинди. Мана шу сайр-сафарда баҳри Мухит атрофи бир айланиб чиқилган эди. Қалам эгаси бу воқеаларни ҳам ёзиб, хат ташувчи қуш билан ҳижронда қолган элга хабар қилди.

Шоҳ ҳам ўз хайли билан Мухит атрофини айланиб, яна қайтиб, Фаранг денгизига келиб чиққан, у ердаги бир жазира ичида мақом тутган эди. Денгиз ичига тушиб, саёҳатга киришган кунидан то бу дамгача тўла ўн икки йил вақт ўтибди. У жазирага тушиб, дам олишга қарор қилиши билан эл-улус кўнглига шодлик бағишлади. Улар энди сафар тугади, ватанларимизга қайтиб, ором оламиз, деб гумон қилдилар. Яна денгиз суръатли шоҳ донишманд Сукротни ўз ҳузурига чақиришни, денгизда қилинган илмий ишлар ва ўлчанган жойлар ҳақидаги қоғозлару хат-ҳужжатларни олиб келишни буюрди. Бу хат-ҳужжатлар тўла бир кема юк бўлиб, унда қоғоздан бўлак ҳеч нарса йўқ эди. У ҳужжатларнинг барчаси сандиқлар ичига жойлашган ва сандиқ устидан яна чарм ғилофлар билан мустаҳкам қилиб ўралган эди. Бу чорани, ногаҳон қоғозга нам ўтиб қолса, ундаги ёзувлар ўчиб қолмасин учун қилинган эди. Варақ-варақ қоғозлар билан тўлган у кема қайиқ сингари кичкина эмас, ниҳоятда чўнг-катта кема эди. Ҳақим сандиқларни очиб, қоғозларни чиқариб қараганда варақларга ҳеч қандай нам ва рутубат тегмаганлиги маълум бўлди. Шундан кейин шоҳ:

— Бир қанча ҳисобдонлар ўтириб, бу қоғозларда бўлмиш ададсиз рақамларни ҳисоблаб чиқсин! — деди.

Ҳисобчилар уларни ҳисоблаб, ундаги рақамларнинг хулосасини чиқардилар. Ҳақим у сонларни бир сидра кўздан кечириб, кам-кўстларини тузатиб чиққач, ҳаммасини бошдан-оёқ шоҳга айтиб — изоҳлаб берди. Фалак мартабали шоҳ ақл югуртириб, у рақамларни ўзи ҳам бир сидра ҳисоблаб кўрди. Буларни ҳақим қанча ҳисоблаган бўлса, шонинг ҳисоби ҳам шунинг тўғрилигини тасдиқлади. Шоҳ, энди сувнинг сатҳига йўл бошламоқчи бўлгани учун унинг қанча узунликда бўлганини чамалаб кўрди. Баҳри Мухит денгизлар ичида энг улуги бўлиб, бутун оламни ўз ичига оларди. Бу океanning бутун энию бўйини, ҳеч қандай кам-кўстсиз, худди бир ҳовузни текшириб — ўлчаб чиққандай аниқладилар. Кимгаки жаҳон бир ўйин-кулги боғи бўлиб қолса, баҳри Мухит каби океан ҳам унга бир ҳовуздек бўлиб қолиши ажабланарлими?

Эшитишимча, бир замонда бир ҳукмдор бўлиб, у доим тубандаги сўзни такрорлаб юрар экан:

«Дунё бир ҳукмдорнинг жойи, агар шундай ҳукмдор бўлса, ер юзи шуниқидир». Жаҳон шундай бир ҳукмдорга эга бўлса, олам унинг бир саройига айланиши табиий эмасми?

Шоҳ океanning ҳажмини аниқлагандан сўнг, унда сайр-саёҳат қилиш даврини тубандагича тахминлади: агар кема сув ичида суръат билан тўққиз йилу етти ой сафар қилса, шу улуг океанни айланиб чиқиб, сафарни қаердан бошлаган бўлса, шу ерга етиб келиши мумкин. Муҳитнинг бутун доирасини тахминлаб, унинг кутрини ҳам ҳисоблаб чиқилгач, бу сувни тўғри чизик бўйлаб кесиб ўтиш учун уч йилдан ортиқроқ юриш кераклиги маълум бўлди. Шубҳасиз, Муҳитларнинг маркази улуг океандир. У марказ нуқтага етиб бориш учун икки йилдан камроқ йўл юришга тўғри келади. У ердан қайтиб келиш учун ҳам боришга сарф бўлмиш фурсатча вақт керак бўлади. Бинобарин, шоҳ Муҳит марказига бориб келиш учун тўрт йиллик йўл анжومي тайёрлашга фармон берди ва шу муносабат билан мажлис чақириб, тубандаги сўзларни айтди:

«Бизнинг орзу-хавасларимизга одамлар «хом хаёл» ва «хавас» деб от қўйибдилар. Лекин ҳақиқатда бундай эмас. Қимки яхши-ёмон иш қилса, барчаси, шубҳасиз, таңрининг тақдири билан бўлади. Мен хоҳ ундай ва хоҳ бундай, нима иш қилган бўлсам, ҳаммаси тақдирнинг иродаси билан бўлгани туфайли, унга қарши бирон тadbир кўра олмадим. Эл-улуснинг машаққатига сабаб бўлдим, халқ мен туфайли кўнгина ранжу алам тортди. Ҳозир бу ерда дам олиб туриб билдимки, эл-халқ сафардан ниҳоятда зериккан. Агар уларнинг сафарга рағбати йўқ экан, ҳақ уларнинг тарафида эканига имоним комил. Аммо менинг бу бобдаги орзуйим охирига етмайпти, яна юришни давом эттириш ниятида турибман. Ўн уч йилдан бери етти денгиз ва ундаги жазираларни кезиш ва сайр-томоша қилиш билан умр ўтказишимизга қарамай, асл сув сайридан мақсадим океанни ўрганишдан ўзга нарса эмас эди. Шу фурсатгача денгизларда юриб, қанчадан-қанча жойларни фатҳ қилган бўлишимга қарамай, то сув атрофларини айланиб, ўлчаб чиққунча бўлган ишларнинг ҳаммаси иккинчи даражадаги ишлардир. Менинг асл истагим тубандагилардан иборат:

Мен фақат океанларнинг атроф доирасини айландим, энди эса, унинг маркази ва у ердаги чуқурликни ҳам кўр-

сам, билсам ва аниқласам, деган умиддаман. Агар худо умр берса ва муваффақият ато айласа, кема баҳри Муҳитда яна тўрт йил сузиши керак: икки йил боришу икки йил келиш. Лекин, киши гайбнинг ишини, яъни тонгла нима бўлишини билмайди. Менга бахт ва давлат ёр бўлса ҳам бу йўлни босишда ҳеч қандай ихтиёр йўқ. Бу ишни буйруқ билан бажариб бўлмайди, кишиларда океанни кезиш нияти йўқлигини ҳам биламан. Майли, бу масалада халқнинг кўнглига гашлиқ кўнмасин, уларнинг ҳаммалари бу сафардан озождирлар! Йўлда ўлим хавфи ҳам бўлганидан кейин, нима учун мен кишиларни бунга мажбур қилайин? Энди, одамлар хотиржамлик билан биздан ажраб, ўз ватанларига қайтаверсинлар!»

Рум шоҳи бу сўзни охирига етказмасданоқ халқ бирдан норозилик билдириб, фиғон чекиб юборди:

«Эй, шоҳ! Сенга ҳамроҳ бўлиб юрган бу одамлар нима гуноҳ қилдики, сен уларнинг хизматини рад этиб қолдинг? Сенинг хизматингги адо этишда қанчалик нуқсонларимиз бўлишига қарамай, бари бир, яхши бўлсак ҳам — ёмон бўлсак ҳам сенга қулмиз. Ҳаммамизнинг мақсадимиз, шод бўлсак ҳам — гамнок бўлсак ҳам доим сен билан бирга бўлишдир. Борди-ю, ажал жошимизга қасд қилгудек бўлса, вужудимиз сенинг даргоҳингнинг тупроғига айлансин. Нима қилдикки, донишманд шоҳ ҳаммамизни шундай рад этиш режасини тузди? Нима бўлдики, шоҳ ўзидан аскарларни узоқлаштиришни, уларни айрилиқ балосига гирифторм қилишни истади? Сенинг мақсадинг қаёнга бўлса, биз ҳам ўша тарафга борурмиз, сен қаерда истиқомат қилсанг, биз ҳам ўша ерда турурмиз. Тирик бўла туриб сендан йироқ бўлганимиздан кўра, ўлганимиз яхшироқдир».

Искандар ўз қўшинларини азмойиш қилиб билдики, улар жонларидан тўйган эмаслар. Ҳаммаси бир оғиздан бунинг хизматига тайёр эканлигини кўриб, шоҳ уларга миннатдорчилик изҳор қилди. У одамларнинг ҳаммасига офарин айтди, ҳаммаларига иноят — яхшиликлар қилиш ҳақида ваъдалар берди ва деди:

«Сизнинг хайрли ишнингиз эвазига таңгри яхшиликлар ато қилсин! Менинг бу гапларни айтишдан мақсадим, машаққатлар халқнинг аҳволига қандай таъсир қилганини ва менинг фикримга бошқаларнинг қандай қарашларини билмоқ эди. Ҳаммамизнинг менга бўлган ихлос ва садоқатингизни тушундим. Кўнглимдаги хавфлар ҳам батамом кўтарилди. Бояги-бояги мен сизга шоҳ, сиз ҳам менинг лашкарларимсиз. Бошимга ёмон кун тушса,

папоҳимсиз. Бу ихлосингиз туфайли худо ёрингиз бўлсин, машаққатли кунларда ҳақ папоҳида бўлгайсиз!»

Эл шод бўлиб, шоҳ ҳақиға дуо қилди, унга садоқат изҳор этди. Шоҳ кўп ўйлаб, гоят оқилона фикр билан халқни уч қисмга бўлди. Жумладан, кемада бўлмиш икки минг кишини ажратиб, деди: «Энди худо ёрингиз бўлсин, сизга жавоб». Зотан буларнинг у қадар қиладиган ишлари ҳам йўқ эди, кишиларнинг ортиги оғир юк бўлиши ҳаммага маълум иш. Шоҳ уларни лутф-марҳамат билан шодмон қилиб, ватанларига томон йўлга солди.

«Сиз Рум шаҳарига қайтиб, менинг саломатлигимдан у ердагиларни хабардор қилинг. Аввал-бошлаб етти очиқ денгизни ва ундан сўнг, ўн икки минг жазойирни тигу тадбир-ла фатҳ этганимни, бу тадбир ҳам фақат тақдир иродаси билан бўлганини баён қилинг. Энди мен баҳри Мухитни ўрганиш мақсадида эканлигимни, унинг учун ортиқча одам керак эмаслигини айтинг. Дарҳақиқат, у бир мамлакат ва ё бир шаҳар эмаски, унинг учун қўшин керак бўлса. Бизни қайтариши ва Мухит ичига оз одам билан боришининг боиси шу бўлди, денг!» — деди.

Уларни шу баҳона билан жўнатгач, етти юз кемадаги одамларни ҳам ажратиб айтдики:

«Сиз ўз тўдангиз билан ушбу манзилда ором олиб туринг. Тўрт йилгача шу ерда мени кутинг. Бу муддатда сиз мени муҳофаза қилиб, қўриқланг. Шу баробарида, Румдан кўп матолар олиб келинг, чарчоқни ва бош оғригини даф этадиган дори-дармонларни муҳайё қилиб қўйинг. Мен агар сафарни жиддий билан давом эттириб, ваъда қилган фурсатимда қайтиб келсам, у ашёлар қувватимизга қувват қўшиб, бизнинг янада парвариш топишимиз учун даркор бўлур. Агар шунча ҳижрондан сўнг яна бир-биримиз билан дийдор кўришиш бахтига муяссар бўлсак, хурсандчилик билан ўйнаб-кулиб яна Румга азм этармиз. Ва агар борди-ю, фалак ўз золимлигини қилиб, ҳаёт бошқачароқ ўйин кўрсатиб қолса, чайқалиб турган денгиз мени ўз қаърига тортиб, қонхўр океанга фарқ қилиб юборса; сувда тирикчилик қилишга қўймай, бу аждаҳони наҳанглар хароб ва забун этса; сизларга қилмиш ваъдаимизга ўз вақтида етиб келолмасак; мақсадингиз ҳосил бўлмай, ноумид қолсангиз, бизнинг ҳақимизга дуо ва яхши тилакларингизни ёзиб қолдириб, кутиб ўтирмай, ўз йўлингизга равона бўлинг!»

Шундан сўнг, яна юрганда худди осмондаги ҳилол — ойни эслатадиган уч юз учқур кемани ажратиб, ҳикмат аҳлларининг ҳаммасини ўзи билан олиб, уларга ҳамроҳ ва

ҳамкорликлари учун миннатдорчилик изҳор этди. Сўнгра у уч юз кемани денгизда керак бўладиган нимаики нарса бўлса, ҳаммаси билан лиммо-лим тўлатди. Шундай қилиб, қаҳрамонлик сифатларига эга бўлган, шижоатли, якдиллик ва баҳамжихатлик билан иш қиладиган кишилардап бир неча мингини ўзи билан олди. Уларнинг ҳаммаси кема ишларини билишда маллоҳлардек; денгиз тубига тушиб, сузишда худди тимсоҳлардек; қандай хизмат бўлса, қойил қиладиган; улар шоҳга, шоҳ уларга муқаррар зарур бўлган кишилар эдилар. Фалак каби жангжў шоҳ буларнинг барчасини ўз ўрни ва мартабаси билан кемаларга жойлаб, денгизга тушиб, жўнаб кетди. Бу ёндагилар кўзларидан дарёдек ёш оқизиб қолдилар. Шоҳ эса, кўз ёшидек денгиз устида оқиб, туну кун осмон каби ҳаракат қилиб, ер юзи сингари сув оралиғида борар эди. Унда кечаси тиним, кундузи ором йўқ; еб-ичиб роҳатланишу ухлаб дам олиш деган истак йўқ эди.

Қанча қараган билан тоғу саҳро кўринмас, денгиздан бўлак ҳеч нарса намоен бўлмас эди. Сув кўришишда осмондан ҳеч фарқланмас, унинг доираси эса, осмон фазоси билан тутшиб кетган. Денгизда кетаётган кишилар ўзларини гўё осмонда тургандек гумон қилар эдилар. Фалакда сайр қилиб юрган қуёш эса ер орқасига қараб ботмас эди. У ҳамма нурини денгиз ичига тўкиб, денгиздан чиқиб, яна денгизга ботар эди. Қуёш қачон сув тубига ботаркан, юзига сув рангли парда тутиб олар эди. Қуёш сув тағида суръат билан Машриқ томон юраркан, худди сувда сузиб юрган гавҳардек акс этар эди. Қуёш сув юзидан гойиб бўлиб — яшириниб кетса ҳам лекин унинг нури сўнмас эди. У худди фонус ичида бўлса ҳам ҳаммаёққа нур сочиб турган шам сингари акс этар эди. Лекин унинг кўйлаги самовий бўлса ҳам одамлар мовий ипаклик деб аташар эди. Қачонки қуёш шами сувга ботса, осмон ўзининг гўзал ўйинчиларини юзага чиқазар эди. Чунки коинотда юлдузлар кўриниши билан уларнинг бутун акси сувга туншар эди. Уни юлдуз акси эмас, юз туман жонивор сув мавжиди ўз суратини намойиш қиляпти, деяверинг. Бу кўриниш гўё бир зийнатли матога тўқилган гўзал жониворлар суратини эслатар эди. Худди дунёни фалак юлдузи равшан қилгани каби, уларнинг кўзи сув юзини нурлантирар эди. Сувдаги бу жониворлар тўда-тўда бўлиб, ҳар тарафдан ўзларини кемаларга урар эдилар. Уларнинг кўзлари юз минг туман чироққа ўхшаганидан, кишиларнинг қуёш ёругига аҳтиёжлари йўқдек эди. У шувълалар кемаларга порлаб етганларида, кишилар ёғоч — тахталар-

нинг ёниб кетишидан ваҳималар эдилар. Аслида, уларнинг куйиб кетишига сув монелик қилар, чунки хўл ёғоч ҳеч қачон шамнинг ёруғи билан ўт олган эмас. Лекин у шуълаларнинг жилваси ваҳимали бўлиб, кишиларнинг кўнглига безовталиқ солар эди. Ишқилиб, бу тўла бирёқлик бўлгунча, ваҳимадан улус кўнгли сув бўлиб оқар эди. Булар бартараф бўлса, яна бошқа тўдаси пайдо бўлиб, сувни мавжлантлар эди. Кемалар юз минг офат ўртасида-ю, кемадаги одамлар хавф-хатар денгизда сузар эдилар. Бу ваҳимали кеча поёнига етгунча, элнинг жони юз минг карра бўзига келар эди. Яна денгиз устига қуёш кўтарилгач, денгизнинг устида ҳар томондан буг пайдо бўлар эди. Денгиз юлдузлари ҳам худди осмон юлдузларига ўхшаб кўздан гойиб бўлишди.

Сувнинг ҳаракатидан гоҳо шундай гирдоблар пайдо бўлардики, йўлнинг олди кесилиб қоларди. Улар гирдобгина эмас, гўзал қуёш шоҳини фарқ айлагудек кенг ва чуқур ўралар эди. Сув ўрамларидан сувсиз ўралар пайдо бўлиши, сувда бўлган бу ўраларнинг сувсиз бўлиши жуда ажабланишли эди. Мусофирнинг йўлида ҳар томондан шу каби чуқур ўралар пайдо бўлаверса, унинг ҳоли хароб бўлмайди, деб ўйлайсизми? Пастга солиниб турган фалак гумбазига қарши, сув ҳар тарафдан минора ясаб, кўкка кўтарилар; худди тол баргига қуюн шамоли ўзини ургани каби, кема атрофига сув ўзини урар эди. Буларнинг биридан энди қутулай деб турилганда, кетидан иккинчиси чинқириб, рақсага тушар; гоҳо бундай саргашталиқ ва тинчсизлик энди бартараф бўлай деб тургандай худди шу жойнинг ўзида, бахтга қарши бўрон кўзгалиб, денгизни тўлқинга солар ва осмон билан сув мавжи ўртасида тўқнашувлар ҳосил бўлар эди. Ел шиддат билан эсганда, денгиз чайқалиб, денгиз суви бошдан-оёқ кўзгалиб кетар эди. Тоққа ўхшаш зўр пўртаналар кетма-кет денгиз танасини чок-чок қилиб турар эди. Кема эса гоҳ тоғ каби бу пўртаналарнинг устига чиқар ва гоҳо булар ташкил қилган жарликларга «шувв» этиб тушиб кетар эди. Ҳали ўлмаётуриб, сувнинг қаърига тушиб кетиш қиёмат кундаги даҳшатни эслатарди. Фалак елга даҳшат эшигини очиб бериб, денгизни ваҳший океаннинг тубига қочирарди. Денгизнинггина эмас, балиқни ҳам, наҳангни ҳам, тошбақани ҳам — ҳамма нарсани қаёқда сув бўлса, шу ёққа итқитар эди. Пўртана ўзини осмонни ювувчи қилиб олиб, унинг сатҳига обрў суви сепар эди. Кема ҳам тўлқин билан осмонга кўтарилиб, унинг ўқи фалак юзига сарзаниш берар эди. Кема пастга инаётганида шундай даҳшат билан тушар

эдики, гўё, денгизнинг тагига эмас, балки ернинг қаърига кириб кетаётгандек туюлар эди. Бунинг авжи осмонга кўтарилишган сари ва ҳут буржлари; пастга тушишидан эса, кўпгина балиқ ва тошбақалар ваҳимага тушар эди. Денгиз суви ерни осмонга, осмонни эса ерга олиб тушиб урар эди.

Кемадаги одамлар гоҳ ўлиб-гоҳ тирилар: тириклари эса у сувга жонларидан қўлларини ювиб кўяр эдилар. Гоҳо қиёмат-қойим тўхтаб, тоғ-тоғ сув тўлқинлари пасаяр. Бу ғалаён натижасида бедарак йўқолиб кетган одам тўла кемаларнинг бири Маширдан келса, у бири Мағрибдан келар эди. Одамлар ёғоч отларини ҳар томонга югуртириб, кўп ранжу машаққат билан бир-бирларини топишар эдилар. Ташвиш ва азоб натижасида одамлар йиғлаб, кўзларидан денгиз ичига гавҳар писор қилар эдилар. Уларнинг ҳаммаси қийинчиликдан ўзини олдирган бўлса ҳам, лекин Искандар ўзини тетик тутар ва бардам эди. Улар шу жароён ичида гоҳ суръат билан ва гоҳо осойишта йўл босар эдилар.

Шу алфозда бир йилу тўққиз ой юрилгач, тақдир уларни океан марказига олиб келди. Шу орада Искандар қулогига гойибдан тубандагича бир хушхабар эшитилди. «Эй беҳуда уринувчи одам боласи! Йилларча юриб, охирил-амр муродинг талаб қилган ерга етдинг».

Бу хабар шоҳ кўнглидан бутун ғам-ғуссаларни кўтарди ва йўл бошловчи Суқротни ўз ҳузурига чақиртирди. Буларга ҳам марказга етганлари аён бўлган, буни шоҳга хабар қилиш учун келаётган эдилар. Улар ҳам айтгач, кўнгилда ҳеч қандай шак-шубҳа қолмади. Искандар завқларга тўлиб, хурсанд бўлди. Унинг буйруғи билан кемаларни юришдан тўхтатдилар, лангарларни тушириб, елканларни йиғдилар. Шунда шоҳ одамларга дедики:

— Сиз энди хурсандчилик билан шу ерда туринг. Мен ҳаммангиз билан хайр-хўшлашаман. Денгиз қаърига тушишни ҳавас қилган эдим, ҳозирги соатда шу ниятимга етиб турибман. Орзу қилган муродим ушаладиган бўлди, сув тагига тушиб, у ердаги ҳаётни томоша қилайин!

Бу ерда айтилган ривоят устида ихтилофлар бўлиб, буни ҳамсанавислардан Хусрав ҳам эътироф этган. Масалан, гўё Искандар сандиққа ўхшаш бир шиша ясашиб, шодмон ҳолда, гавҳар сингари шу сандиқ ичига тушган. Унинг буюриши билан шишанинг оғзини пўкак сингари қопқоқ ила мустаҳкамланган. У машаққатга қолган одамлар арқоннинг бир учини ушлаб, иккинчи учини эса шишага боғлаб, ўз кўнгилларига ҳеч қандай хавф-

хатарни йўлатмай, шипани денгиз ичига туширганлар. Искандар бир неча ой денгиз тагида туриб, у ердаги ҳаётнинг қандайлигини томоша қилган ва ўрганган. У юз кун сув остида тургандан сўнг жуда ҳолсизланган, шунинг учун шипанинг арқонини тортиб, юқоридагиларни огоҳ-лантирган. Мана шу ривоятдаги воқеанинг бўлиши жуда маҳол бўлиб, бундай ишнинг бўлишига ақл ҳеч бовар қилмайди.

Бундан бошқа ҳам бир ривоят борки, бу ривоят берувчи ровийлар қошида мақбулдир. Менга ҳам шу кейингиси маъқул бўлгани туфайли, уни айтиш фойдадан холи эмас деб билурман. Бу шундан иборатки, тарихларни нақл қилувчи кишилар Искандарни ҳам валий, ҳам набий (пайгамбар) бўлган деб айтадилар. Бу кейинги хабарга кўра, мурод-мақсадига етиш йўлида юрган Искандарнинг равшан дили океан ичида қаттиқ риёзат ва заҳмат чеккани сабабли, янада покизаланиб кетган. Сайр-сафари охирига етгунча ўзи ҳам тамоман ҳақ йўлга кирди. Кейин валийлик даражасига етди, ниҳоят унинг кўзини нубуват — пайгамбарлик чироги ҳам ёритган. Кўзи у шуъладан нурлангач, сувдаги махлуқларнинг пардадаги ҳаёти ҳам унга аён ва намён бўлиб қолди. У қайси томонга боқса, у ёнда нима бор бўлса, ҳатто барча махфий нарсаларни ҳам кўрадиган бўлди; одамлар тиниқ ҳовуздаги балиқларни қандай аниқ кўрсалар, Искандар ҳам денгиз ичидаги ва тубидаги нарсаларни шундай аниқ кўрадиган ва томоша қиладиган бўлди. Қуруқликдаги жониворлар ва одамлар қандай кўринса, сув ичидаги махлуқлар ҳам худди ойнадан бир нарсанинг акси кўрингандек, унга кўринадиган бўлди. Лекин сувдаги махлуқлар турли-туман бўлиб, уларнинг кўпчилиги зўр жуссали ва ажойиб қиёфали эдилар. Шундай баҳайбатлари ҳам борки, агар улардан биронтаси тасодифан ер юзига чиқиб қолса, уни кўрган одамлар даҳшатдан ўлар эди. Шунча кўп балиқлар борки, улар жунбишга келганда ҳаракат қилиб, суръат билан бир ой юрилганда ҳам уларнинг орасидан ўтиб бўлмас эди. Шундай наҳанг ва тимсоҳлар ҳам борки, улар кунига катта балиқлардан иккитасини еб овқатланар эдилар. У ернинг қисқичбақаяо сув тошбақалари ҳам шуларга мувофиқ эди. Искандар нимани орзу қилган бўлса, унга нисбатан юз карра ортиқ ажойиботларни томоша айлади. У қуруқлик ва сувларнинг шоҳию пайгамбарлик фазилатларининг эгаси бўлиб қолди. У ўзи умид этганидан ҳам зиёдроқ иқболга, яъни абадий бахтга эришди. Ўз кишиларига бу аҳволдан хушхабар етказиб, уларнинг барчасини бу иқбол

билан бахтиёр айлади. Шундан сўнг халқ бу музаффар шоҳни ҳаким ҳам, валий ҳам, набий ҳам деб биладиган бўлди.

Қўрқа-писа борилган сафардан йўловчилар шодлик билан қайтмоқда; кемалар эса сира тўхтамай йўл босмоқда эди.

Кемаларнинг суръати шу қадар тез эдики, уларга нисбатан самовотнинг айланишини сует деса бўлур эди. Юришлари шу даражада кескин эдики, ўтган ерида излари қолар эди. Шундай суръат билан икки йилчалик йўлни бир йилда босиб, жазирада ташлаб кетган кишиларининг ҳузурига етиб келди. Бу азиз-аржуманд шоҳнинг ташрифи билан унинг висолини кўрган халқ ниҳоятда мамнун бўлди ва қувонди. У манзилда бир кун тургач, иккинчи кун яна юришга киришиб, соҳилгача бўлган сувни кечиб, бахт-саодат блан қиргоққа қадам босди.

Сувдаги азоблардан Искандарнинг вужуди бетобу мижози — табиатида саломатлик ганимат даражада ноёб бўлиб қолган эди. Унинг ҳаёлига шу бевафо дунёни ташлаб кетмоқ керак, деган фикр келиб қолди. У ўз эътиқодидаги йўлга халқни ундади ва мамлакатни қандай идора қилиш кераклиги ҳақида маслаҳатлар берди. Ўз аҳволи ночорликка тушиб қолмасдан илгари, элу юртларнинг амиру султонларига йўл-йўриқлар кўрсатди. Унинг тузуми билан иш тутган шоҳлар етти юз йилча ҳукмронлик қилишлари мумкинлигини, бу давлат ва салтанат уларнинг қўлида қанчадан-қанча авлодларга ўтгани ҳолда, бевафо фалак уни тортиб ололмаслигини баён айлади.

Бу масалалардан хотири жам бўлгач, кечаси-кундузи тинмай юришни давом эттирди. У ҳаста вужуд билан от сурар, аъзойи баданининг огригидан ниҳоний инграр эди. У даштда шундай тез, шошқин ва жадаллик билан от сурар эдики, унга ҳеч ким етолмас ва ҳамроҳлик қилолмас эди. Саратоннинг ёндирувчи ҳароратидан олам ўртанар, сувлар қайнар — жўш урар эди. Қуёш алаңгасидан ер шундай қизиган эдики, бу нарсა ҳавони ҳам ҳаддан зиёда иситиб юборган эди. Иссиқнинг ўта зўрлигидан ерлар ёнар, кишининг оёғи ерга тегса фарт бўлар эди.

Искандар ўз аргумогини ортиқ чоптиролмаб қолди, зеро, бу иссиқ унинг бемор жисмидан тоб-тоқатини олган эди. У танасида қувват қолмаганини, юришга илож-ва имконияти йўқлигини ҳис қилиб, отини тўхтатди ва шамол ўзини тупроққа ургандек, қизиб ётган қумлоқ устига ўзини таппа ташлади. Бетобликдан жисмида ҳарорат бўлгани туфайли тамом аъзойи-бадани титрар эди. Унинг остига

бирон нарса солингунча туришга тоқати етмай, огриқнинг зўридан ўзини ерга ташлади. Уша ерда бир эски куҳа (қадимги уруш асбобларидан бири) бор эди, уни ёзиб, Искандарни ўшанинг устига олиб ётқизишди. Ҳаммаёқ жазирама офтоб бўлиб, у чул хаддан зиёда қизиб кетган эди. Шу сабабдан бемор устига кимдир ўз қалқонини соябон қилди. Бу саркарданинг қалқонини ясаган уста уни бошдан-оёқ олтин суви билан зийнатлаган экан. Шоҳ бир замон ўзининг тақдири ҳақида фол очдирганида, ҳаётининг ниҳоятда, яъни ўлими олдида, унинг ётган ери темиру, осмони — олтин бўлажагини толей аҳкомида ўқиган эди. Дарҳақиқат, шоҳ ҳозир ўзининг ётган ери темиру осмони олтин бўлганини кўриб, ишнинг бошқача эканини фаҳмлаб қолди ва беихтиёр кўзидан аламли ёш тўкиб, ана шу ёш билан жонидан кўлини ювиб, ҳаётдан умидини узди.

Эй, соқий! Бодани келтиру дунё ташвишини қўй. Менга видолашув қадаҳини тўлдириб бер! Бир дам сен бу майхонани ганимат бил! Ҳадемай бевафо фалак сен билан бизнинг ҳам паймонимизни тўлдириб қўяди.

Эй, муганний! Қуйлаб, бизни шодлантир! Агар у куйларинг видолашув оҳангида бўлса, яна яхши! Борди-ю, ашуланг учун мунгли байтлар керак бўлса, Навоийнинг шайдоин шеърларидан айг!

Эй, Навоий! Бир маҳваш соқию унинг ёнида бир ашулачи созандани топ-да, ичиб, ўзингни унутадиган даражада сархуш бўл! Агар бир нафас шоҳликни истасанг, шундай мастликдан яна хушёр тортишини ўйлама!

LXXVII

Ҳаҳон базми соқийларининг ҳаёсизлиги шундаки, улар умр пилласига ажал захрини қўйишида гофил билан огоҳ орасидаги тафовутни кўрмаслар ва умр боғининг боғбонлари вафосизлигидаким, ҳаёт дараҳтини ажал тиғи билан кесишида гадо билан шоҳнинг фарқини қилмаслар

Бу дунёда абадийлик деган нарса йўқ, эй кўнги; бу дунёдан вафо тама қилма, эй кўнги! Ҳаҳон ўзи нима деган нарса? Агар билсанг, у бир каттақон кесак. Иложини топсанг, бу кесакдан этагингни узокроқ тут. Бу кесак ҳам сувнинг ичида гарқ бўлиб ётибди, уни чуқур ва кенг денгиз ўраб олган. Унинг уч тарафи сув билан туташ, тўртдан бир қисмигина сувдан ташқарида туради. Ернинг сув ичида турган қисми ниҳоятда покиза бўлиб, ундан

киши этаги булганмайди. Аммо сувдан ташқаридаги тўртдан бир бўлагидан эса дилингга гард қўниши — озор етиши эҳтимолдан холи эмас. Бу балчиқ билан гард ичида яшашга унча қаттиқ умид боғлама, бундан узоклашини тараддудини кўравер. Кимки бу балчиққа ботса, ундан қутулиб чиқиш имконияти йўқ; кимки бу гард ичига оёқ қўяркан, унинг тўзғогидан на кўзини оча олади, на табиати равшан бўлиб юради. Масалан, подшоҳ Баҳром Гўр балчиққа ботдию чиқолмади; қиёматгача ётдию туролмади. Қайхусрав ҳам ерга кириб, ғойиб бўлди; аҳли жаҳон уни яна қайтиб тополмади. Қайси шоҳ жаҳондаги барча мамлакатларни олиб, ундаги денгиз ва олтин-кумуш тўла конларни эгаллаган бўлса, жаҳон ҳам уни дарду ғамга гирифтор айлаб, нима берган бўлса, ҳаммасини қайтариб олди-да, ўзини ҳам ҳалок қилди. Агар биров шу гапларнинг маъносини тушуномқни истаса, узокқа бориб ўтиришининг кераги йўқ. Мана шу Искандардек улуг мартабали шоҳнинг ўзини олайлик. У шоҳгина эмас, ҳикмат илмининг буюк олими эди; у валийлик, набийлик даражасига ҳам кўтарилди. У қайси ишга қўлини узатган бўлса, уни қўлга киритмай қўймади. Қайси иқлимни олиш учун сипоҳ тортган бўлса, у иқлим эгалари қанчалик қаршилиқ кўрсатмасин, барибир, уни фатҳ этиб олди. Қайси даштда жангу жадал қилиш учун саф тузган бўлса, у ердаги душманларнинг қулини кўкка совурди. Бу санаганларимиз ҳамма шоҳларнинг қиладиган ишлари дейлик. Аммо у яна шундай ишлар ҳам қилдики, ҳеч ким бу каби ишларни қилмаган. Каюмарс давронидан то ҳозиргача ўтган шоҳлар даврида ҳар хил, ранго-ранг давлатлар ўтди. Лекин Искандар яна шундай ишлар қилдики, бундай ишлар бошқа биронта шоҳга муяссар бўлган эмас. Иқумладан, у етти иқлимни бошдан-оёқ қўлга киритди; ер юзининг ҳамма бурчакларини босиб ўтди. Ҳаҳоннинг етти ерида подшоҳлик тахти-салтанатини қурди. Ундан сўнг, яна денгизларни фатҳ этиш учун наҳангона юриш бошлади. Бу юришда еттига очик денгиз ва ўн икки мингга жазирани олди. Бундан бошқа, яъжужлар қарни-сига сад-гов чекдики, бу ерда амалга оширган ишларини шарҳлашга ақл ожизлик қилади. У яна коннон жисмларини ва ундаги ҳаракатларни кўздан кечириш мумкин бўлган «Сутурлоб» ва «Ойнайи жаҳоннома»ларни кашф айлади. У илм-фан соҳасида шундай муваффақиятларга эришдики, жаҳондаги мамлакатларнинг биронтасида очмаган тилсими қолмади. Бундан ташқари, қанчадан-қанча мисли йўқ доно-ҳакимлар унга дўст ва ҳамроҳ бўлдилар. Бу олимларнинг тафаккурлари илмининг энг балаид чўққиларини

хам қамраб олиб, ҳар қандай жумбоғни илм кучи билан ҳал қилишга қодир эдилар. Жаҳонда бундай шоҳликка эга бўлиш, шоҳликкагина эмас, бу каби билимлардан хабардор бўлиш кимга муяссар бўлган? Яна бунинг устига валийлик билан қўли баландлиги, валийлик у ёқда турсин, пайгамбарлик хусусиятига эга бўлиш жуда улуг мартаба эмасми? Қачон одам боласи бунчалик даражага эга бўлгану, қачон бундай улуг одам дунёга келган?

Шундай одамга ҳам бу паст дунё вафо қилмади: вафо қилмагани майли, жафо қилди-да, жафо билан ҳам кифояланмади.

Жафо деган нарса шундай беомонки, у ҳатто одамни беморлик тўшагига ётқизиб қўяди, ётқизиб қўйгани ҳам майли, бечоранинг жонини ҳам олмоқчи бўлади. Дунёда энг хор бўлган ва эзилган кишилар ҳам вақти келса ниҳоятда азиз бўлиб кетади, яъни уларнинг вужуди ажал уйқусига асир бўлиш олдидан беморлик тўшагида ором олади. Лекин бу паст фалак Искандардек зотни шундай вақтда ажал қўлига топширдик, бунга ҳайратланмаслик мумкин эмас. Фалак уни дашту тоғларда от чоптириб, ўз ватанига бориш умиди билан кетаётган пайтида йиқитиб, танасини қора тупроққа булғади. Чарх уни неча вақтлар ватандан жудо қилган эди, энди онасида ва бир неча оқбадан ёрларидан ҳам бир умрга жудо қилди-қўйди. Буларгина эмас, бир қанча севимли қариндошларини ҳам, бир неча фарзандларини ҳам ташлаб, ер юзини ва денгизларни кезиб, айрилиқ ўтида қуйиб юрган пайтларида кўнглида соғинч ва муштоқлик алангаси тугён урар эди. Бугун уларни кўриш умиди ва завқи билан тўлиб, елиб-югуриб кетаётган, энди мурод-мақсадимга етдим, деб хурсанд бўлиб турган пайтида, ўлим ўти жонига аланга солиб юборди. Фалак Қасоскор душман сингари чўгдек қизиб ётган кум устида, балиқ қовурилгудай ҳароратда унинг жонига чанг солди. Шундай пайтда унинг бошида на бир мунис махрами ва на мушфиқ ҳамдамп бор эди. Ажал уни шундай дашт-биёбонда бемор ва потавон ҳолга солиб, зор ва хор қилиб, хаста жонини олмоқда эди; ҳеч қандай дори-дармон, муолижа кор қилмай, юз хил дарду алам ва армони ҳасрат билан қатл этди Искандарни!

Қачон ва қаерда бўлмасин, ҳушёр ва ҳайратомуз кимсаларга бу ҳодиса ибрат бўлмай. Кимки бу дунёга ҳирс қўйиб, уни ўз ҳабзига олишга қасд қилар экан, бу афсона унинг учун старли тибхедир.

LXXVIII

Луқмон бу дунёга алоқадор нарсалардан қочиб, хазинадек бир вайронага чекинди. ва минг йилдан сўнг фалак аждаҳосидан унга ҳам офат етди

Эшитишимча, Луқмон ўз ҳаётини бир вайронада бекиниб ётиб ўтказган экан. У худди ганж — хазина сингари бузук вайронани макон айлаб, иссиқ-совуқдан кўп қийналар ва ранжу машаққат чекар экан. Истиқомат қилиб турган жойи ёгин-чочин пайтида ва жазирама офтобда унинг жисмини ёполмас, устига пана бўлолмас экан. Ёши мингга етгунча шу тарзда ҳаёт кечирибди. Шунда бир одам ҳайратланиб, ундан бу саволни сўраган экан:

«Эй, ўз билим ва донишинг билан ер юзига нур сочган зот! Нима сабабдан жаҳоннинг айш-ишратига, роҳат-фарогатига қизиқмайсан? Ажойиб кошоналар қуриб, унда нашъу намо билан ҳаёт кечириш ўрнига вайронага кириб, бир бурчакда дунёнинг барча лаззатидан маҳрум ҳолда яшайсан? Бунинг боиси недир?»

Шунда ҳаётнинг иссиқ-совуғи, ачиқ-чучугини тотиб кўрган пир мана бу жавобни айтган экан:

«Узоқ замондан бери қоронғи вайронада кун ўтказишимиз сабаби, бойқуш сингари кечалари ҳам ҳар нарсани кўришга кўзимни ўргатишдир. Зарар ва офатларни даф этиш учун шундай қилдим. Мол-дунёга ҳеч қандай рағбатим бўлмаганининг боиси шуки, у ҳам мени ғам-кулфатга гирифтор қилмасин, дедим. Эътибор қилиб қарасанг кўрасанки, бу дунёдан бош олиб кетиш чоғида, ушбу вайронани ҳам мендан тортиб олади бу пасткаш фалак. Ниҳоят йўқликқа қадам қўйган чоғимда менга шу бузук хароба ҳам насиб бўлмай қолади. Кимки дунёга ҳирс қўймаса, жаҳоннинг ранж-машаққатидан халос топиши осонроқдир».

LXXIX

Луқмон ҳақимдан бир одам, бунча илмингга боис қимдур, деб сўрагани ва Луқмоннинг жоҳил одамларга ишорат қилгани ва ундай одамлар қилган ишнинг тескарисини тутгани ҳақида

Луқмон ҳақимдан бир одам сўради:

— Эй, билим билан кўзларни равшан қилган доно! Сен яшаган асрда илм ва билими сеникига баробар

келадиган киши йўқ эди. Модомики шундай экан, бу қадар беҳисоб илм — донишни сенга ким ўргатди? Бизга ҳам айтсанг!

Луқмон деди:

— Мен донишманд кишиларга яқинлашмадим, яъни мен билимни билармон кишилардан ўрганмадим. Мен билган дунё илмларининг ҳаммасини олимлардан эмас, жоҳил кишилардан ўргандим. Яъни билимсиз — жоҳил кишилар қандай ёмон-пожўя ишларни қилган бўлса, мен шуларнинг аксини тутиб, ёмонликдан омон қолдим. Жаҳонда жаҳолатни — билимсизликни ўзига касб қилиб олган кишиларнинг ишини аксинча олиб борган одам яхши ва билимдон одам бўла олади...

LXXX

Искандар жони ажал исканжасида қамши қалам қилтириғидек (нолдек) зўрга лиқиллаб тураркан, онасига васиятнома ёзиб, ўз ўлими учун аза тутишни манъ этгани, ундан сўнғ ҳаётининг номасини қазо қўлига топширгани ва ҳамроҳлари унинг тобутини Искандарияга олиб борганлари. Онасига ул мактуб етиб, ўғил тобути қаршисига пешвоз чиққани ва ўғли зўдаклигида бешик ичида ухлаб ётганидек, тобут бешиги ичида ҳам уйғонмас уйқуга толганини кўргани ва кўкси чокидек ер кўксини ҳам чок этиб, уни туфроққа топширгани ҳақида.

Бу ҳақда фикр юритган тарихчи гапни мана шу хилда ниҳоясига етказди:

Шоҳ ўз аҳволига назар ташлаб билдики, ҳаёти қуёшнинг ботиш чоғи яқинлашди. Кетиш чоғи келганини, жаҳондангина эмас, балки жондан ҳам кечиш чоғи келганини аниқ билди. Дунё шоҳи шундай қаттиқ кунда ажал пиёласидан захар ичишга мажбур бўлди. Улими олдидан онаси эсига тушиб, юрагида шундай бир ўт туташдики, бу алам зарби билан кўзини очиб, ҳамроҳларига термилди ва ажал нафасидек совуқ бир оҳ тортди. У онасига нома ёзиш учун котиб, қоғоз, қалам келтиришларини илтижо қилди. У ўлими олдидан васиятнома битирмоқчи эди. Гавҳардек қимматли сўзлар билан қалам тебратувчи моҳир котиб дард-алам саҳифасини очиб, Искандарнинг айтган гапларини батамом ёзди.

Бу саҳифа дард мактуби бўлиб, унга ёзилмиш хатлар алам хангомаларидан иборатдир. Бу хат ибтидо ва интиҳо-си йўқ бўлган тангрига шукр ва миннатдорчилик билан

бошланди. Бу нома файз ато қилувчи, инъом-эҳсон берувчи, балки халойиқни йўқликдан бор этган ҳаллоқи олам ҳамдида эди. Одам баданига жон гавҳарини берувчи ва яна охирида ўз берганини қайтиб олувчи; денгиз ичига гарқ бўлиб йўқолганга ҳам раҳбарлик қилувчи; биёбонда ўлганга ҳам мададкор бўлувчи; гадоликни шоҳликдан азиз кўрувчи; жаҳон шоҳларини бир нулчалик қадр этмовчи; кимнинг мижозу табиатини дардманд қилиб яратган бўлса, уни чўлу биёбонларда ҳам хор-зор айловчи (бундай кишилар ўз қазоси етиб қолганини билиб, кўзи очилганда, унга на шоҳлиги ва на салтанати асқотади); ҳар бир қазою қадарида не-не ҳикматлар яширинганини ҳеч бир ақл ва тафаккур эгаси фаҳмлолмайдиган; йўқдан бор қилувчи, абадий ва ўзгармас улуглик эгаси олло-таолога шукрлару ҳамд-сано, миннатдорчиликлар изҳор этиб бўлгач, қуйидагича васият бошлади:

«Бу хат мендан, жони азобда қолган, ажал қўлида пажмурда ҳолига келган Искандардандир. Бузилган танамнинг жони, вужудим бебаҳо лаълисининг кони бўлмиш онамга сўзим шуки, мен сени кўндан-кўп айрилиқларга ташлаб юрдим, сендан йироқ кетиб сени қийнадим. Бошимга беҳуда андиша ва орзулар тушиб, оламни бошдан-оёқ фатҳ этишни ўзимга ният қилиб олдим. Нимани ўйлаган ва ҳаёл қилган бўлсам, ҳаммаси хом ва ҳаммаси ҳавасга ичилган май каби бефойда экан. Аслида эсимни таниган, ақл миямга ҳарорат берган кунидан бошлаб сенга ўғиллик қилсам, яъни сенга худди қулдек хизмат қилсам бўлар экан; аслида сенинг остонанг туфроғига айлансаму, унинг отини мен шоҳлик деб билсам бўлар экан. Менинг бу бахт-иқболимга фалак ҳасад билан қаради, кўролмаслик қилди. Энди ўлар чоғимда нушаймон бўлиб, ўзимни ўзим ўлдирганим билан нима фойда? Ғам билан эзилган болангдан рози бўлмасанг, бу дармонда — бечоранинг ҳолига вой, юз қатла вой! Мен сенинг амр-фармонингга бўйсунмаган бўлсам ҳам, лекин сен менинг бу илтимосимни қабул эт!

Шу мактубим сенга бориб етиши билан менинг қаламим нималарни тасвирлаганини ўқиб, тушунарсан. Ишонаманки, буни ўқигач, кўнглинг чил-чил бўлиб, ҳаётингда бир қиёмат-қойим кўнорилгандек бўлади. Лекин сен жаҳон кишиларининг энг доноси ва эл-улус васиятларини бажо келтирувчи бўлганинг туфайли, қазо пешанамга нимани ёзган бўлса, сен ҳам менга ўхшаб, шу тақдирга рози бўлгил! Мендан умидингни узиш чорасини кўргил, уми-

дингни узгач эса, дилингни тангри иродасига богла!
Юзингни уриб кўкартирма, кўкарган юзингни сочингдек
оқартирма! Йиғи-зоринг билан мотам можаросини бошлаб,
оламни ғам тунидек қаро қилма! Қуёш сингари ичингни
ўртантириб, тонг сингари ёқангни чок этма! Саргайган
юзингга, қуёшдан таралган шуълалар каби оқ сочингни
ёйма! Бошқа оналар каби ўглинг мотамида юзларингни
юлма! Агар сабр этишга тоқатинг бўлмаса, бундай ишга
қувватинг вафодорлик қилмаса, ҳиммат билан катта
маърака тузиб, унда турли-туман ноз-неъмат ва овқатлар-
ни муҳайё қилиб, ҳамма ёққа жар солдириб, катта-кичиқ
одамларнинг барчасига хабар етказдириб, мамлакат киши-
ларини хонадонинг айвонига йиғиб, у меҳмонларни
дастурхонингга таклиф эт. Уларнинг ҳаммаси даврада
ҳозир бўлгач, олдиларига ош тортишни буюр. Халқ олдига
овқатлар тортилгач, улар энди ейишга қўл узатай деб
турган пайтларида, бир жарчи жар солиб, бу одамларга
айтсинки: «Бу ошлардин шундай одамлар есинки, бу
кўҳна дунёнинг эски биносида унинг тупроққа кўмилган
кишиси бўлмасин!» Бу гапларни айтгач, дастурхонингга
қараб кўр-чи, биронта одам нон-ошингга қўл узатарми-
кин? Агар шу вақтда бирон кимса шу овқатларингдан
тановул айласа, унда сен ҳам менинг мотамим билан
азият чекавер. Агар бордию ҳеч ким ҳеч парсага қўл
урмай, овқат ейишдан бош тортса, маълум бўладики, ҳеч
кимнинг ўлмаган ва тупроққа кўмилмаган кишиси йўқ.
Бу дунёдаги ҳаёт ўзи шунақа эканлигини билгач, бу
ишдан ўзингга хулоса чиқазиб ол-да, менинг ғамимда алам
тортишни, оқ тортишни бас қил, дунё кишилари билан
ҳамдард бўлиб, ўзингни овутир. Сен қанчалик табаррук
ва бахтиёр кишиларнинг сарвари бўлганингда ҳам бари бир
улардай сен ҳам тангрининг бандасисан. Банда деган
доним итоаткор бўлиши, тангрининг бошига нимаики келса,
тан бериши лозим. Тангрининг буйруғи нима бўлса, сен
ҳам шунга розию, бошингга қазо-қадар не кунни солса,
унга хурсанд бўл. Мен хоҳ яхши, хоҳ ёмон эдим, умрим
омонлик бермай, бу дунёдан кўзимни юмдим. Агар қўлим-
да мақсадим нақдинаси бўлмаса ҳам, бари бир пушаймон
бўлишимнинг фойдаси йўқ. Агар сен бир неча кун умр
кўриш имкониятига эга бўлсанг, тангри буюрганларини
адо этишдан ғафлатда қолма. Лекин гоҳо бахтиёрлик
соатларингни ҳам ҳақиқий мақсад йўлида, тоат-ибодат
билан ўташишни унутма. Ушандай пайтларда бу ўлган
ғарибингни ёд айлагил, дуо бирла руҳимни шод айлагил».

Искандар онасига айтмоқчи бўлган васиятларини ёзиб

тамомлаб, хатнинг охирини «вассалом» сўзи билан тугат-
ди. Сўнгра қоғозни тахлаб, мактубни элчига топширгач,
яна қўнғлида қолган муддаоларини ҳам баён айлади:

«Ҳеч қаерда тўхтамай, кечаси-кундузи демай юриб,
онамга шу мактубни элтиб беринг. Иккинчидан, ҳозир
менинг офтобим сўниб, қуёшим юзига қора булут ёпилгач,
бошим устида кўп йиғи-сиғи, дод-вой қилиб, жаҳонни
мотамзадалик билан хароб айламанг. Менинг танимни
тобут ичига солиб, кеча-кундуз демай жаҳлу жадал билан
юриб, Искандария шаҳрига олиб боринг. Тирикликда
истиқоматгоҳим бўлмиш у жой ўлганимдан сўнг мазоримга
айлансин. Лекин мени тобутга ётқизган пайтингизда, ёқут
тешигидан ипни чиқазиб қўйилгани каби албатта бир қў-
лимни тобутдан чиқазиб қўйинг. Токи халойиқ бу қўлга
ҳайрат кўзи билан, ҳайрат кўзи билан эмас, балки ибрат
кўзи билан боқиб: «бу панжалар саф тортиб, ер юзини
ўз қўлига олган эди; бутун дунёдаги мамлакатларнинг
ҳаммасини, қуруқликда ва сувда бўлган барча лаълу
гавҳарларни шу кафтига киритиб олган эди. Энди ажал
қўли бу дунёдан кўчиш погорасини қоқиб бўйнига аба-
дийлик томон шўнаш бошвоғини солгач, мана энди бу қўл-
лар дунёдан шол кишининг қўлидай қуруқ, чинорнинг
ипроқсиз бутотидай бўм-бўш кетаётир», — десинлар. Бу
ҳол одамлар учун бир ибрат мактаби бўлиб, дунёни эгал-
лаш машғулотидан қўлларини тортсинлар».

Шоҳ ўз сўзини шу ерга еткурғач, гапиришдан тўх-
тади ва кўзини ҳам абадий юмди. У бу дунёни бошдан-
оёқ олган эди, энди у дунёни ҳам олиш учун юриш қилди.
Унинг тилсимланган танаси тупроқда қолиб, жони етти
қабат осмонга томон парвоз қилиб кетди. У ердан кўкка
томон сафар айларкан, ер билан осмонни остин-устун
қилиб юборди. Дунёни кезиб юрган ажал қуюни олам
юзини гард-тўзон билан қора қилиб ташлади. Шоҳона
дарахтнинг боши эгилиб, тожи ерга тушиб, тахти юз пора
бўлиб кетди. Бу аҳволдан муҳрининг ҳам юзи қорайиб,
у ўз юзини бошдан-оёқ тирнаб ташлади. Ур-йиқит шамоли
илм-фан варақларини пора-пора қилиб йиртиб, ундаги
билимларни учириб кетди-да, халққа фақат қораси қолди...
Фан-ҳикмат аҳллари — олимлар китоблардек қора либос
кийиб, илм сингари сиёҳга бурканиб олдилар. Мурасасиз
фалак бу фожияни қилиб, одамларнинг бошига қиёмат
кунини солди. Ахир, бутун жаҳон халқи ёқасини йиртиб,
дунёни ўз нолайи-зори билан бузмоқда эди. Баногоҳ,
бу хил қиёмат юз бериши туфайли, ер-кўкка чиқиб,
фалак ерга тушиб, бутун борлиқ остин-устун бўлиб

кетди. Ер осмонга ўхшаб бошини эгиб турар эди. Осмон билан ер чайқалиб кетди, чайқалибгина эмас, бошдан-оёқ қўзғалиб кетди. Шу орада, тасодифан, бир оз тинчлик юз бериб қолса ҳам ўша ондаёқ у йўқолиб, яна қий-чув бошланиб кетар эди. Эл-улус фалакнинг бу каби жабр-жафосини кўргач, бу мотамдан ҳовури кўтарилгунча эзилиб-тўкилиб йиғлади, нолаю зор қилди. Кейин шоҳнинг васиятларини эслаб, оҳу фиғонни тарк этдилар ва жаҳон шоҳи қандай фармон айлаган бўлса, шунга амал қилиб, тобутни тайёрлаш, унинг зеб-зийнатини ўзи айтгандан ҳам зиёда қилиб бажариш ишига киришдилар. Сўнгра узоқ сафар чоғида одамлар ўтириб — ётиб борадиган кажавага мурдани ортиб, шоҳ буюрган томонга қараб, йўл олдилар.

Илгарироқ бир киши васиятномани олиб бориб, онасини хангомадан хабардор қилди. Она бу қутилмаган ҳолдан воқиф бўларкан, Рустамидан ажралган Золдан ҳам баттарроқ аҳволга тушиб, эс-ҳушини ва ақлини батамом йўқотиб қўйди; унинг руҳсиз қуруқ танаси қолган эди. У мусибат ва андуҳнинг азобига бардош беролмай, кўксини чок-чок қилиб, ўзини ҳалок этмоқчи бўлди. Лекин хатнинг мазмунига риоя қилиб, азобланаётган жонига тасалли берди. Ниҳоят, Искандар қандай панид-насихат ёзиб юборган бўлса, унга қулоқ солиш ва амал қилиш фойдали эканини фаҳмлади. Лекин ўзини қўлга ололмас, васият мазмуни унинг миёсида турмас эди. Оҳ-воҳ қилиб, жаҳонни ўртагиси, жаҳоннигина эмас, тўққиз қабат осмонни ёндиргиси келар эди. Яна тагин шоҳ айтган насихатларни эслаб, кўнглида заҳар тўла косаларни сипқарар эди. Шу дарду гам ўтида ниҳоний ўртанишидан, пинҳоний куйишидан жаҳон ёнар эди. Бунинг ҳам фироқ алангасида аъзойи-баданидаги томир ва асаблари куйиб, қуриб қолган сўнгақлари кулга айланар эди.

Она шундай огир аҳволда экан, бутун дашту чўлларни қорага бостириб, Искандарни олиб келдилар. Улар шоҳнинг тобутини елкаларига кўтариб олган ҳолда ҳар қадамда жон фидо айлаб, йўл босар эдилар. Номусли она бу ҳолатни фаҳмлаб, юрагидан чакмоқ сингари бир ўтти оҳ тортди. Сўнгра белини боғлаб, қўлига асо олиб, йўлга тушаркан, оҳ уриб фалакни ёндирди. У ситамдийда зўрга қадам босар, фалак эса хижолатдан бошини қуйи солиб олган эди. Келганлар онанинг бу қора кунини кўриб, ҳаммалари беихтиёр фиғон тортиб, фарёд чекиб юбордилар. Она йироқдан ўглининг тобутини кўраркан, чарх унинг умр озурини узиб — парчалаб ташлагандек бўлди. Бечора халқнинг фалақдан шунчалик фириб еганини кў-

риб, фаришталар ҳам дод-вой солиб, галаёнга келдилар. Шоҳнинг онаси тобутга яқинлашаркан, девоналарча фарёд чекиб, зор-зор йиғлаб, деди:

«Хуш келибсан, эй, азиз меҳмон! Шу қариган чўри сенга қурбон бўлсин. Ер таги саройида ётиш сенга муносиб эмас эди, сен бизни бу ерда қолдириб, ғарибликни ихтиёр айладинг. Сенингдек покиза нур учун асли қора тупроқдан иборат бўлмиш бу дунёда яшаш нолайиқ экан-да! Сен жаннатдаги бог-бўстонларни мунаввар қилиб, фаришталар шабистонини ёртишинг керак экан-да! Ҳар бир нарсани ақл тарозисига солиб кўрувчи одам бу ишга тан беради. Агар сен шу билан шодлансанг, майли, шодлигингга биз ҳам қўшилишимиз, ризо бўлишимиз зарур. Лекин менга фалақдан, тез суръатли юлдузлару бешарво дунёдан ниҳоятда огир зулм бўлди. Сендан илгарироқ у дунёга мен йўл олмадим, у ерда жаннатдан сенга бир тузукрок жой тайёрламадим. Фалак бадфеъли билан шундай галаги ўйин кўрсатдики, бу ўйинда қуёш ботиб, кампир осмоннинг ўзигина қолди. Агар мен ҳозирги жудолик кунини кўриш эмас, ўйлайдиган бўлсам ҳам бунинг огирлиги мени ўлдирган бўлур эди. Бу фожиани мен тушимда кўрган бўлсам ҳам ўша ондаёқ юрагим ёрилар эди. Мана, энди тўсатдан бундай кулфат жонимга тушди; бу бало сели хароб бўлган жисимини босди. Агар мотамимни очик қила олиш имкониятга эга бўлсам, бу гамларнинг шиддатларига чидашим мумкин эди. Қани эди оқ сочларимни ёйиб ўқирсам! Гоҳ ўзимдан кетиб, гоҳ ўзимга келиб бўзласам! Юзларимни парча-парча қилиб ўйсам, заъфарондек саргайган юзларимда молазорлар пайдо қилсам! Қани эди ёқамни чок-чок қилиб ташлашга қўлим борса! Танимни қора мотам кигизи билан буркай олсам! Шундай нола чексамки, Исрофил суридек ҳаммаёқда қиёмат кўпорилса! Фарёдидан осмон қабатларига футур етса! Сенинг тобутинг олдида заиф жонимни бериб, жисминг устига ўзимнинг кучсиз танамни ташласам! Қани эди, шундай тadbирлар билан фалак зулмидан гуссага тўлган кўнглимни қутқариб, ўглим кетидан мен ҳам кетсам! Лекин жонимнинг азоби, абадий гам-аламларим шундан иборатки, ҳовурдан чиқадиган даражада мотам тутолмадим, жонимни бериб, орқангдан боролмадим. Ўзингдан илгари хатинг, ёзган васиятноманг келиб қолди. Нималарни илтимос қилган бўлсанг, шу топшириқларингни бажаришга мажбур бўлиб қолдим. Қапчадан-қанча уқубатлар, ранж-машаққатлар тортиб бўлса ҳам сенинг буюрганларингни ижро қилмасликка ҳаддим йўқ.

Ахир, бу хат хоқон ва ё Рум қайсари хати эмас, балки Искандарнинг номаси эди. Бужудимда бўлган тоза гавҳар қани?! Еру сувларнинг шоҳи бўлмиш Искандар қани?!»

Она шу хилда гаплар айтиб йиғларкан, халойиқ ичига қиёмат тушиб кетди. Ҳамма оҳу фиғон тортиб, йиғи — зор билан шоҳ ётган жойга томон оқиб келар эди. Ниҳоят унинг танасини олиб бориб, худди руҳни танага киритгандек, қабрга киритдилар. Қора тупроқнинг бағрини ёриб, унинг ичига қуёшни кўмдилар. Охири қуёшнинг қора тупроққа ботиши, бу кўҳна дунёнинг расми-одатидир. Қора тупроққа унинг оқ танасини кўмгач, юз туман зеб-зийнат билан унинг мақбарасини безадилар. Осмон кўкини унинг устига қабрпўш айлаб, неча кунлаб фиғон ва нолаю зор қилдилар. Ниҳоят ер бағрига ўхшаб кўнгиллари совиб, кўнгилларидаги ҳавас тошлари синиб, қанчалик йиғлаганлари билан муродлари ҳосил бўлмай, қайғу-аламларига ҳеч қандай даво тополмай, ҳаммалари бир-бирларига тасалли бериб, қазо ҳукмига рози бўлиб, сабр йўлини тутдилар.

Эй, косагул! Ғам ва аламлар юрагимни сиқиб юборди. Менга бир қадаҳ тўла лола ранг май келтир. Мен уни бир симириб ичай-да, ўкириб-ўкириб йиғлай.

Эй, муганний! Кел-да, фиғон куйини куйла, бузилган кўнглимизни янада буз. Зеро, бу мотамхона дунё фироқ дарди билан бизни мотамга солди ва ғамга гирифторм қилди.

Эй, Навоий! Бу жаҳондан вафо кутма, фақирлик йўлини туту, дунёдан умидвор бўлма. Кимки фақирлик ва камтарлик йўлини тутса, шундай одамгина жаҳоннинг ғам-кулфатини тортмайди.

LXXXI

Етти ҳакимнинг Искандар онасига таъзия билдиришга келгани ва ҳар бири дуо ва мадҳ-саносига ўзгача иборат либоси кийдириб, жилва бергани ва таҳсин ва офарин маҳвашиларига ўзгача сўз гавҳари таққани ва она ҳам етти фалак (олим) қошида баҳр-дунё кампиридек ўзини наст тугиб, уларга узр-маъзират ошкор қилгани

Бу дунё мотамхонасида йиғи-зор қилувчи ўз нолалари билан одамларнинг жигарларини шундай тешади:

Искандарнинг ҳаёти охирига етгач, онасининг кўзига дунё қоронғи бўлиб қолди. Шоҳ қандай васият ёзиб юборган бўлса, иффат-паноҳ бону (она) унга тўла амал

қилди. Унинг бу хилдаги ишини дунёда ҳеч ким қилмаган эди. Бундан хабардор бўлган яқин-йироқ кишиларнинг ҳаммаси қойил қолиб, онага юз туман офарин изҳор қилдилар. Уларнинг барчаси унинг мотамзада кўнглини кўтаришга, ҳаддан ташқари оғир ғамини сўрашга келдилар. У кечаси-кундузи, тангри тарафида гуноҳи маърифат қилинган шоҳнинг мақбараси ёнида ўтирар эди. Шунда дунё бонуси, яъни Искандарнинг онаси ёнига етти илм дарёси бўлмиш етти доно ташриф буюрдилар. Бону эса уларнинг қадамини табаррук билиб, ўз хузурига киришлари учун руҳсат этди. Бу етти денгиз ҳозир бўлгач, жаҳон худди осмондек ҳаракатга келди. Бону буларнинг ҳурматлари учун оёққа турди, уларнинг ҳаммаси ўтиргач, ўзи ҳам ўтирди. Улар бир лаҳза сукут қилиб ўтирганларидан сўнг, биринчи бўлиб Афлотун сўз бошлаб, деди:

«Ҳаммага маълумки, бону билимдонликда замон кишиларининг маликасидир. У кишига бизнинг панд-насиҳат қилишимизнинг, сабрли бўлишга ундашимизнинг ҳождати йўқдир. Зеро, у кишининг ўзлари ҳозирги замоннинг энг оқиласи ва ақл бобида халойиқнинг устозидирлар. Лекин биз фақат дуо қилиш билан қараб турмоқчи эмасмиз, ҳаммамиз бундан сўнг у кишига фармонбардору ҳар қандай хизматларига тайёрмиз. Гавҳар денгизга чўкса ҳам бор бўлсин, қуёш ер тагига ботса ҳам қайтиб чиқсин. Бонуга бизнинг сабр беришимизнинг ҳождати йўқ, чунки сабр қилиш ҳақида шоҳнинг ўзи хат ёзган. Ахир шоҳ ўз васиятида нималарни маслаҳат берган бўлса, бону уларнинг ҳаммасини ортиги билан амалга оширди. Бону завомамизнинг энг нодир кишиларидан бўлиб, шер аёлдирлар, йўқ, янглишдим, юзлаб мард шерга баробардирлар. Ажал бонунинг шундай ўғилларини олганда ҳам қазога розилиқдан ўзга ҳеч нарса демадилар. Умидимиз шуки, тангри бу ғам ва андуҳнинг бирига минг яхшилик ато этгай!»

Доно Афлотун ўз сўзини тугатгач, Сукрот ҳаким муңдоқ калом изҳор қилди:

«Эй етти иқлимнинг бонуси ва ақл эгаларининг энг яқин маҳрами бўлмиш онахон! Сен камолотга етган жаҳон шоҳи бўлмиш ўғлингни йўқотдинг, хамиша худо ёнинг бўлсин. Ақлдан баҳрасиз одамга насихат таъбир этмайди, ундайларга оқиллар насихат ҳам қилмайдилар. Қазодан келган нарсаларга розилик бермайдиган, рози бўлини у ёқда турсин, жазаъ-фазаъ қиладиган; оёғига тикан кириб қолса, охи ўқи билан осмонни тешадиган; агар этагига

гард қўнса, унинг учун зору нолалар қилиб дунёни бузадиган одамларга эсиз насихат, тангридан нимаки келса рози бўлиб, шукр этадиган кишигина ҳақиқий донодир. Сен бу бобда энг етук — баркамол одамсан, ҳақ таоло билим ва донишингни заволга учратмасин!»

Сукротнинг ҳикмати тугагач, гапириш навбати Балиносга етди. У кўзларини ерга таслимона тиккани ҳолда, таъзим билан сўз бошлаб, дуо қилгач, тубандаги фикрларни баён этди:

«Етти иқлиму тўрт усурдан, яъни тупроқ, сув, ўт ва ҳаводан иборат бўлмиш етти атою тўрт ано сенингдек хушёр ва доно қизни яна тополмаса керак. Илоҳи бу даҳр — дунё сендан маҳрум бўлмасин! Ҳамма халқ бир оғиздан айрилиқ доғининг дарди мушкул эканини тап олади. Бу дардга кимки чидамсизлик билан жазаъ-фазаъ қилса, унинг ғами баттар оғирлашади, қазога рози бўлгани учун оладиган мукофоти ҳам, мусибатнинг савоби ҳам йўқолади. Сенинг ақлингда ҳақиқат нури бор, бу — таңгри марҳаматидан нишондир. Биз ишонамизки, сен бундан сўнг ҳам муносиб ишлар билан машғул бўласану, аммо номуносиб ишдан қайтасан».

Балинос шу билан сўзини адо қилди-да, ундан кейин Букрот сўз бошлади:

«Эй, гусса чекишда тоғ каби вазмин бону! Оғирлик ва сабрликнинг бутун сифатлари сенда мавжуд экан. Сабринг арқонини худо узун қилиб яратган экан, унинг узунлиги янада ортсин. Шуни унутмаслик керакки, ҳаракатда бўлган ҳар бир нарса ниҳоясига етгач, албатта тўхтайдди. Чавгоннинг зарби билан отилиб кетадиган копток ҳам думалаб бориб, охирда тўхтайдди. У коптоккина эмас, кеча-кундуз худди коптокка ўхшаб сарғашта кезувчи тезюрар осмон ҳам бир кунмас бир кун ҳаракатдан тўхтайдди ва бу тўхташ билан ўзини йўқотади. Одамни ҳам, одамгина эмас, балки дунёдаги барча нарсани ҳам шуларнинг бири ҳисобла. Кимгаким азалдан ақл ёр бўлса, шу ақлнинг мададида бундай ишларни тушунади. Юз туман шукрлар бўлсинки, ҳақ таоло сени ақл хазинасидан баҳраманд қилган!»

Букротнинг иборалари охирига етгач, билимдон Хурмус дуо билан сўз бошлади:

«Эй, гулсиз қолиб, хазонга айланган боғ! Ёруғ нуридан айрилиб қолган чирок! Биласанки, боғ ичида гул очилиб бўлгач, ниҳоят боғбон ундан кўнгул узади. Чироқ базм бўлаётган жойини қанчалик ёритмасин, бари бир, (базм тугагач) унинг ҳам кўни қораяди. Дунёнинг хосияти шу

бўлгач, одамлар доим бир мақомда жамъ бўлиб яшамай, тарқаб кетадилар-да. Бунга куйиб-пишишнинг фойдаси йўқ, фойда у ёқда турсин, зиёндан бошқа нарса йўқ. Сенга таңгри билимдонлик ато айлади, ўзингга насихатгўйлик фазилатини берди. Сенинг ўзинг панд-насихат таҳсилга эгасан, сенга ақли етук бўлмаган одамгина насихат қилади».

Хурмус сўзини тағатгач, ер ўпиб, тезда Фарфунюс путқ бошлади:

«Эй, илм-ҳиммат фазилатларидан баҳраманд, сўзи гавҳар, бебаҳо зот! Сен ҳозирги кунда шараф қонининг денгизсан, бироқ сенинг гавҳаринг йўқолган. Лекин худо яратмиш денгизлар ичида ўз дуридан жудо бўлмаган бирорта денгиз борми? Шунингдек, дунёда қайси кон кавлаи-мади-ю, унинг бағри чок бўлиб, гавҳари йўқолмади? Бу қадимдан раъми одат бўлиб, оллоҳнинг суннат ва қондасидир. Бу гапларни сен ҳаммадан яхши биласан. Ақл сени шу даражада муҳтарам қилганини, тутган ишларингга ҳамма билармон кишилар қойилдирлар. Сенга ҳақ таоло шундай фазилатларни бағишлаган экан, бунга кўндан-кўн шукр қилишинг вожибдир».

Фарфунюс йўл-йўриқ кўрсатиб бўлгач, Арасту қимматли фикр бунёд айлади. У кўзларидан ёш тўкиб туриб, шундай юракни тирновчи сўзларни гапирди:

«Бу ахволдан менинг кўзим дур каби ёш тўкмоқда. Кўн гапларим бору, аммо уларни айтолмайман. Сенга насихат қилиш менга мақбул ва муносиб эмас, менинг ўзимга юзлаб киши панд-насихат қилмоғи даркор. Мен насихатгўй эмасман, бунинг устига, эс-хушимни ғам асир қилиб олади. Сенинг дарду ғамингни юпатай, бу поёни йўқ мотамингни сўрай дейману, аммо нима қилайки, сўрашга тилим лол, юрагим ошифтаҳолдир. Ғам-қулфатни кўтаришда бонумизга ҳақ мададкор бўлди. Барча бу кишидан сабоқ олмоғи керак. Бу киши бизчалик ҳам куйиб-пишиб, ўзини изтиробга солмади: дард ўтида қабоб бўлмади. Ичлари ғунчадек таҳ-батаҳ қон бўлгани ҳолда, халқ орасида юзлари кулиб турди. Қазонинг ҳар қандай ҳукмига тан бермаслик, ҳақ таолонинг лутф-марҳаматига ношукрчиликдир. Бонумиз тушунчасига бирон хатар етиб қолмаса, номувофиқ сўзларни тилига ҳам олмайди. Бонунинг бу иқболини таңгри янада баланд айласин, ҳар вақт хушбахт ва хуштоле бўлсинлар!»

Шундай сўзлар билан ақл-хуш эгалари тасалли бериб, бонунинг ғамини енгиллатдилар, хаёлини жойига келтирдилар. Буларнинг таъсирли нафаслари уни хушга кел-

тириб, ниҳоний яраларига малҳам бўлди. Уларга узр айтиш зарурати билан тилга кириб, етти конга бир вайрона шундай хазина тўкди:

«Бу мотам гами менга нисбатан сизда кўп, чунки Искандар менадан кўра сизга яқин эди. Унинг ҳоли-аҳволи сизларга маълум; қанчалик билим ва камолоти борлигидан сиз хабардор эдингиз, сафар кунларида сиз унга ёр, ватанида истиқомат қилган пайтларида эса сиз унга ғамхўр улфат эдингиз Мен, у сизнинг шохингиз эди, демайман, йўқ, у сизнинг меҳрибон дўстингиз, дилхоҳингиз эди. У ҳар бирингизни ошқора ҳам, махфий ҳам икки жаҳондан-да ортиқ кўрар эди. Сиз ўз дўстингиздан ажраб, ғамгинмисиз? Унинг ҳажру фиरोқида мотамдамисиз? Тангри бу ғамингизни бошингиздан кўтарсин, оғир мотамингизни ўзи дафъ айласин! Агар Искандардан барчамиз ажраб қолган бўлсак ҳам, лекин бир-бировимизга ҳамдардмиз. Бу кулфат юз бергандан буён сўзлашни ҳавас қилмаган, сўзлаш учун нафас ҳам чиқазмаган эдим. То таним умрдан қувват топиб турар экан, сўзламаслик учун оғзимга сукут муҳрини босай, деган эдим. Аммо сиздан ҳамдардлик аён бўлгач, ҳамдардлардан ажраш, уларга қўшилмасликни ўзимга муносиб кўрмадим. Сиз мени беихтиёр сўзга солдингиз. Ахир, киши ёнида ҳамдарди бўлгач, сўзламасликка ихтиёри қоладими?»

LXXXII

Билаги кесилган одам ҳикояти шуки, унинг қўлига туҳмат тиғи тўсатдан ҳужум қилди ва ўз дардкашлари олдига етгач, кесилган қўлини баланд кўтарган ҳолда, уз тортиб юборди

Эшитишимча, бир бечора одам бўлиб, фалак унинг бошига кўп ранж ва хор-зорликлар солган экан. Бу етмагандек, бошига яна қаттиқ кун тушиб, туҳмат билан унинг қўлини ҳам кесдилар, бу зулм унга жуда ҳам ўтиб кетдию, аммо у индамай, ҳеч кимга дод-вой қилмай, югуриб бориб, кесилган билагини бутун қўлига олгани ҳолда, халойиққа ҳеч қандай илтифот қилмай, жўнаб қолди. Бу воқеадан хабардор бўлган кўнгли пок бир одам қайрон бўлган ҳолда аста — индамай унинг ортидан эргашди. У орқадан, қорама-қора кузатиб борар, бу ҳолнинг нима билан тугабини билмоқчи бўлар эди. У халқдан четга чиқиб, узоқлаб кетди (бундай пайтда халқдан узоқроқ

бўлган яхши, албатта). У девоналарча қадам ташлаб борар эди, шу орада бир вайронага етди. Бу харобада қўллари худди шуниқига ўхшаб ноҳақ кесилган бир қанча дардманд аламзада кишилар бор эди. Юраги ғам-аламга тўлган одам уларнинг олдига етганда, худди юрагига ништар санчилгандек бўлиб, кесилган билагини итқитиб, додлаб юборди. Бунинг аҳволини кўриб, улар ҳам дод-вой солишди. Сўнгра буларнинг ҳаммаси бир-бировлари билан қучоқлашиб, шундай йиғи-зор қилдиларки, оҳ-нолаларидан олам юзи қаро бўлди. Шунда бу ишни билмоқчи бўлиб, нусиб юрган ҳалиги одам бу азабозликни кўргач, фаросат билан тубандаги хулосага келди:

Бу зулмга учраган одам, халқдан четлаб бориб, ўзига ўхшаб, зулм кўрган кишилар билан ҳамдард бўлди. Агар биров ўзига ҳамдард кишини тонса, яшириб юрган дардини пинҳон тутмоқнинг зарурати ва имконияти қолмайди.

LXXXIII

Икки ҳамдард бир-бирига нима сабабдан улфату, ва икки ҳамжинс бир-бирининг суҳбатидан нима учун завқиб

Билимдон кишилар ҳамжинс одамларнинг бир-бировига ўхшашлиги сабаби ҳақида шундай фикрларни айтганлар:

Кишилар дастлаб, хулқ ва табиатлари ҳамда толеъ юлдузлари бир-бирларига мос келиши туфайли ҳамжинс бўладилар. Булар асли тугма характерлари жиҳатидан мос ва мувофиқ бўлишлари сабабли ҳам бир-бирларига табиатан яқин бўладилар. Аслида буларнинг иккисини бир юлдуз парвариш қилади, айни шу юлдуз икковини табиий бир жозиба билан бир-бировига боғлайди. Яхшиликми-ёмонликми, нимаики у юлдузга таъсир кўрсатса, айни одамнинг бахт-иқболининг соҳиби ва тарбиятқунандаси бўлгани туфайли ўша юлдузда юз берган ҳодисанинг таъсири бу одамларнинг ҳаётида ҳам аке этади. Толе юлдузига шоду хуррамликми ёки дарду ғамми, нима таъсир этса, бари бир ҳамжинсларга ҳам озми-кўпми шундан насиба тегади, яъни ҳамжинслар роҳатларини баробар баҳам кўрадилару, ранж-машаққатда ҳам бир-бирларига ҳамдард бўладилар. Бошларига тушган бир хилдаги ҳолат — буларнинг бир-бирига бўлган муносабатини янада оширади, бир-бирига янада яқинлаштиради. Икки дўстнинг бошида бир хилдаги кайфият содир бўлгач, булар беихтиёр бир-бировларини истаб қола-

дилар. Шу хилдаги икки зор булбул ҳамовоз бўлади, шу каби икки қумри ҳам доим бирга парвоз қилади.

Хоҳ ваҳший ҳайвону қуш бўлсин ва хоҳ инсону жин бўлсин, барибир, иккиси ҳамжинс бўлса, бир-бирларига шу хилда яқин ва дўст бўладилар.

LXXXIV

Фалакдек баланд мартабали шахзода мадҳидаким, у қуёш билан ой бир-бирига яқинлашгач тугилган бахт юлдузидир ва у, сарв билан гул қовушганда очилган сўзловчи гунҷадир. Достоннинг ибтидосини султони соҳибқирон мадҳида бир неча дурафшонлик билан музайян қилмоқ ва ҳикоянинг дебочасини давронимиз Искандари ҳамд-саносида гузаррезлик билан беэмоқ ва охирда шахзода мадҳини насихат била тугатмоқ ва қадимий етти ҳақим билан Искандар ҳикматларини унга ошқор айламоқ ва сўйгра бу достонни ёзувчининг ўз таъби билан яратган икки оташин лаълиши унинг қулоғида лойиқ ва икки оқ дурри-гавҳарини унга равон эшитилиши учун мувофиқ назмга солмоқ ва ниҳоят, дуо гавҳарлари билан достонни хатм — тамом қилмоқ

Шукрлар бўлсинки, бахтим ишимга ривож бериб, бу шоҳона китобни беэаб тугатдим. Китоб ибтидосини алиф билан бошлаб, охирини мим ҳарфи билан тамомладим. Яъни бу дoston охирига етди; бошланган бу тарих саранжом тонди. Тез айланувчи осмон мададкор бўлиб, Искандар ҳақида фикр юритдим. Агар салтанат тахтларини олувчи Искандар ўз тожу тахтини бу дунёда қолдириб кетган бўлса, бу воқеадан аҳли жаҳон дард-аламга тушмасин, чунки унинг ўрнига ўринбосар пайдо бўлгач, нима ташвиши бор? Ахир Искандар сифат Абулғози Султон Хусайн ҳамма шоҳларнинг мумтози эмасми? У бутун дунё халқларининг қўриқчиси, қўриқчисигина эмас, иккинчи Искандаридир. Агар Искандар ойина ясаган бўлса, бунинг юраги ҳар қандай сир учун ойинадир. Агар у бутун хазиналарни тилсим қилиб қўйган бўлса, бунга ганиж хазиналарни сарфламоқ қисмат бўлди. Агар у илм соҳасида журъат кўрсатган бўлса, бу ҳар бир ишни таваккал ва дадиллик билан амалга оширади. Агар у ўз душманларини маҳв этмай тинчимаган бўлса, бу — душманларига ҳам ёмонлик истамайди. Агар у ҳар бир мақсадни фикр қилиш билан юзага чиқазган бўлса, худо бунга ўтқир фикр ҳам, тиг ҳам ато айлади. Агар у тириклик суви

учун от сурган бўлса, бунинг ҳар бир сўзи оби ҳаёт сингарини ҳаётбахшидир. Агар у яъкуж фитнасига қарши сад чеккан бўлса, бунинг мулкига бостириб киришга ҳеч кимнинг ҳадди йўқдир. Агар у уруш — талаш билан оламни олган бўлса, бу, агар бир камбағал истаса, унга олам беради. Агар ундан насл қолмаган бўлса, худо бунга ўн олти фарзанд ато айлади. Булардан биттаси нузли қуёшдек бўлиб, бунинг қутлуг номи ҳар бир достоннинг бошида зикр этилмишдир. Иккинчиси эса юз хил яхшилик билан дунёга келган бўлиб, «Фарҳод ва Ширин» достоним унинг номигадир. Маълум бўлсинки, қолган ўн тўрттасини поклик ва озодалиқда ўн тўртта маъсум гўдак деса бўлур. Булардан иккитаси набира, қолган ўн иккитаси ўғил бўлиб, уларнинг ҳар бирига юзлаб шоҳ ва шаҳзодалар қўя бўлса арзийди. Бу ўғиллар давлат осмонининг ўн икки буржи ва бахту шарафининг дурри-лаълиларини сақлайдиган ўн икки сандиқдирлар. Буларнинг ҳаммаларининг умрлари узок бўлсин, оталари бўлмиш буюк шоҳнинг мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсин. Ҳаммалари, хусусан, номлари тилга олинган шахзода мурод-мақсадларига етсинлар. Унинг юзи — гўзаллик базмининг жилвагар шамию, қадди салтанат боғининг сарвинозидир. Яхшилик, лутф-марҳамат унинг жисмидаги жон ва жононаси: у шараф ва улугворлик денгизининг дурри якдошасидир. Унинг етти нушти дунёнинг шоҳи бўлган, бутун ота-боболаридан тортиб хон ва хонзодалардир. Отаси шоҳ Ғозий — Хусайн Бойқаро бўлиб, бу унинг кўз нури — ўғли Музаффар Хусайн ибн Султон Хусайндир. Унинг муборак номи бахт ва зафар маъносини ифодалайди. Зотан, у бутун айб-пуқсонлардан покдир. У адаб тахтининг осмон қадар баланд мартабали қуёши, ҳаё денгизининг покиза гавҳаридир. Унинг қаҳр-газабидан дўзах ўти даҳшатга тушади, хулқи эса жаннат гулидан ҳам ёқимлироқдир. Ёши кичик бўлса ҳам обрў эътибори зўр, уч қунлигида ўн тўрт қунлик тўлини ойни эслатади. Ахир шер хоҳ ёш, хоҳ катта бўлсин, унинг савлату важоҳатидан одамларнинг хавф-хатарда туриши табиий эмасми? Йилнинг яхши-ёмон бўлиши — баҳорнинг келишидан маълум бўлгани каби, эл — халқ бунинг оламни ёритувчи юзидан кўп умидвордир. Бу шаҳзоданинг яхшилик сифатларини айтиб тугатиш, поёнига етказиш мумкин эмас. Шу жиҳатдан насихат йўлини тутиб, гапини дуо ва яхши тилак билан тўхтатиб қўя қолайин.

Юқорида тасвирланган ва илгари зикр қилинган тартиб билан мадҳиялардан дуога юзланмоқ ва ҳақимларнинг насихатномаларига киришмоқ

Эй, шоҳсурат одамларнинг озодаси ва эй жаҳон кишиларининг шоҳу шаҳзодаси! Барча оламнинг шоҳи бўлмиш Искандар бутун дунё кишилари наздида худонинг ердаги сояси ҳисобланар эди. Унинг илми ва билими барча олам халқларининг илм-билимларига баравару, ақл ва донолиги ҳам ўшанча қувватга эга эди. Ҳиссасига нуқул фан ва билим тушган бўлишига қарамай, яна кишилардан тинмай ўрганар эди. Ўзининг фикр ва мулоҳаза кучи кам бўлмагани ҳолда, ҳар ишда ҳаммадан маслаҳат сўрар эди. Билимдон кишиларнинг панд-насихатларини талаб қилар, улардан фойдали маслаҳатлар олар эди. Ҳар кун ва ҳар соат у маслаҳат мактубларини кўздан кечириб, улар ичидан кўнглига ёқадиған ва дилига ором берадиғанларини ахтариб топар эди. Олимларнинг маслаҳатлари асосида иш кўриб, ҳар бир ишда булардан яхши баҳраманд бўлар эди. Ана шулар ҳақида бир-икки оғиз гапираман ва қандай сир бўлса, аён қилиб бераман. Буни қилишдан мақсадим, сен ҳам бу гапларни эшитиб, бу маслаҳатлардан фойдаланарсан, деган умиддаман.

Бундан биттаси Арастунинг ақлномаси бўлиб, унинг қалами билан таҳрир этилгандир. Қисқачароқ бўлса ҳам унга киришаман. Уни тангрига ҳамд-сано айтиш билан бошлайман. Зеро у ҳам ҳаққа ҳамд этиб бўлгач, Искандарга тубандаги сўзларни баён қилади:

«Шуни унутмасинки, олам вафосиздир, шунингдек, оламда нимакин бўлса, бақосиздир, доимий эмасдир. Нима нарса бетайин ва беқарор бўлса, унга эътиқод кўйиш — ишонил яхши эмас. Бир ҳақгина боқий ва ўзгармасдир, унинг камолига ҳеч қачон завол етмайди. Сен ўзингча, ҳеч нарсага зор ва муҳтож эмасман, деб ўйлайсан. Аммо билсанг, сен ҳақ олдида шунчалик бечорасанки, доим унинг марҳаматига муҳтожсан. Тангри сенга марҳамат қилгани каби, сен ҳам эл-улусга шафқат — марҳамат қилиб туришинг лозим. Улус сенга бир бандасифат хизматкор бўлгани каби сенинг ҳам бир қодир эганг борлигини унутма. Кучсиз — бечора одамларга хоҳ яхшилик ва хоҳ зугм қилсанг, кучлилардан ҳам шуни талаб эт, яъни одамларни ҳар ишда тенг кўр. Одам муҳрга нимани ўйса, муҳр босилгач, қорозга шу тушади. Бино-

барин, ўзингга номуносиб кўрган ишларни халққа ҳам раво кўрма, яъни уларга қилган зулминг ўзингга қайтишини унутма!»

Афлотун айтадики: «Эй юксак мартабали зот! Ҳақ таоло сени халқдан мумтоз қилиб яратди, уларга муҳтож айламади. Сенинг бу шавкат — обрўларинг ўшанинг лутф-марҳамати туфайлидир. Унинг бахшиш ва эҳсонидан сен шундай ҳашаматга эга бўлиб ўтирибсан. Агар унинг амрига итоат қилмайдиган бўлсанг, қандай қилиб сенинг мушқулнинг осон бўлади? Қўшин йиғаман, уни кўпайтираман, деб эл-юртни хароб айлама. Ишни тангрига ҳавола қил, бутун умидингни фақат аскар улашқарларга боғлама. Ер юзини худди туман сингари лашқарга бостирсангу, аммо ҳақ таоло сенга зафар бермаса нима фойдаси бор? Аскар ва сипоҳни ҳам ҳаддан ташқари қийнама, уларни офат ва фалокатларга гирифторм қилма. Агар шоҳдан аскарларга азият етадиган бўлса, аскар ва сипоҳдан ҳам шоҳга шикасту зарар етиш хавфи бор. Уларнинг эркини жуда ҳам ўз кўлига бериб қўймаганинги каби жуда ноумид ҳам қилма, яъни улар бир тарафдан сенинг сўёсатингдан кўрқса, иккинчидан, марҳаматингдан умидвор бўлиб юрсин. Сипоҳ кўнглини лутф-марҳаматинг билан шоду фуқарони ўз адолатинг билан обод айла. Шу икки гуруҳ сендан рози ва хурсанд бўлса, сенинг шоҳлик салтанатинг равнақ топади ва интизомли бўлади».

Бундан сўнгра Сукрот тубандагиларни айтган:

«Сен фатҳ-ғалабани ва иқболни тангридан умид қил. Қачонки ҳақ таоло олдида қилмишларинг дуруст бўлса, эл — халқдан унчалик ташвишланишга ҳожат йўқ. Модомики тангри сени ўзининг ердаги сояси қилиб белгилаган экан, шубҳасиз, бу соянинг мартабаси улугдир. Лекин у соя элу юртга осойишталик бағишлаши, уни обод ва маъмурчилик билан безаши лозим. Бундай улуг мартабанинг қадрини билишинг, шунга муносиб иш кўришнинг тараддудини қилишинг шарт. Эл-улуснинг азиятга тушувига сабабчи бўлиб, ўзингнинг яхши номингни ҳаромга чиқазма. Фуқарони ўз адолатинг билан эркин яшат, у хотиржам бўлсин ва роҳат қилиб ухлаёлсин. Улар тинч ва осойишта бўлса, сенинг бутун муддаоларинг ҳосил бўлаверади. Агар фуқаро паршон ва пароканда бўлса, шоҳлик дарахтининг илдизи бўшашаверади. Агар кўй бўри подасига оёқости бўлар экан, чўпоннинг ит ҳолига тушиши турган га». Сукрот яна фикрини давом эттириб деди:

«Халқ пешонасига нима ёзилган бўлса, шуни кўради. Кишининг тақдирида бўлган нарсани дафъ этиш осон эмас, уни кўрмайини иложи ҳам йўқ. Улутлик эгаси бўлмиш тангри ўз ҳифз-ҳимоятида сақламаса, одамга на ганж-хазина асқотадию, на мол-мулк. Гарчи шодликка ва буюк мақсадларга таваккалчилик билан эришиш мумкин бўлганда ҳам эҳтиётлик билан иш тутиш шартдир. Ҳаддан ташқари эҳтиёткорлик матлуб эмас, таваккалчиликка берилиб, гафлатда қолиш ҳам яхши эмас. Ҳаддан зиёда серташвиш, аксинча, жуда беғам бўлиш ҳам ёмон. Ҳар бир ишда ишларнинг, воқеаларнинг яхшисига таяниш яхши. Султонлар ҳам давлат ишини шу тариқа олиб боришлари шарт бўлиб, улар учун хусусан тубандаги ишларда мўътадиллик бўлиши керак.

Фитна-фасод билан шугулланувчи ифвогар кишиларни сиёсат остига олиш, яъни уларга жазо беришда дўқ-пў-писани ҳаддан ошириб интизомда сақлаш — ҳукмдор учун шартдир. Ёмонларни шу таҳлитда ҳаддан ташқари кўрқинчда сақлаш — яхшиларнинг ниҳоят даражада осойишта яшаши учун шароит яратиб беради».

Ундан кейин Файсоғурс фикр билдирган:

«Шоҳ покликдан баҳра олиши керак. Чунки уни тангри ўз иродаси билан шоҳ қилди. Бинобарин, унинг хотири ҳеч нарса билан ифодаланмаслиги, қалби пок бўлиши шарт. Агар шоҳнинг нияти покликка асосланса, унга пок одамларнинг меҳр-муҳаббати ортади. Кишининг огзи ҳам пок — сўзи ҳам пок, кўнгли ҳам пок, кўзи ҳам пок бўлиши керак. Шоҳнинг кўнгли ҳар қандай шахсий гараздан пок бўлиши, у халқнинг оиласини ўз оиласидек кўриши лозим. Шоҳнинг ўзи покликни шиор қилиб олса, халқ ичида бўлмиш нопоклик ва ёмонликларнинг ҳаммаси йўқолади. Модомики ёмон одамлар нопок ишларни қилишдан хавф-хатарда бўлса, халқнинг оиласи тинч ва осойишта яшайди. Агар шоҳ ўз нафсининг сўзига кириб, бузуқ йўлларни ҳавас қилса, охирда кўнгилсизлик ва шармисорликка йўлиқади. Шоҳ бундай ножўя ишни қилишда аввало элдан ўзига бир хавф-хатар етмасин учун ҳеч ким билмас — хилват жойни ахтаради, бу феъли бадини элдан ниҳон тутади, лекин бутун борлиқнинг худоси бундан хабардор ва ҳозир-нозир-ку. У шундай бир жой топсаки, қилган ножўя ишини тангри ҳам билолмаса, аммо бу асло мумкин эмас».

Яна Асқалинус бундай насиҳат қилган:

«Шоҳ ўз адолати билан халқни маъмур қилиши керак. Қайси бир шоҳнинг инсоф ва адолати бўлмаса, унинг

мамлақати обод бўлмайди ва халқи фаровон ҳаёт кўролмайди. Агар шоҳ зулмкорликка қўл чўзар экин, зулм уйига катта эшик очилади, дейверинг. Унинг ўзи мамлакат халқига унча зулм қилмаса ҳам, лекин айрим зolimлар зулм қилса-ю, бу нидамаса, яна баттарроқдир. Шоҳнинг одати яхшилик бўлса, халқ ҳам шунга одатланади; ёмонлик бўлса-чи, халқ ҳам ёмонлик йўлини тутади. Агар ярамас одамлар тўн-тўн бўлиб, маст-аласт юрса, яхши ва покиза одамларга бениҳоя зарар етади. Агар ёшлар учун мактаб эшиги беркиладиган бўлса, катталар ҳам ўзларининг тўтри йўлларида адашадилар. Бундай пайтда энг яхши одатларга ҳам халал етади, исломга ҳам, динга ҳам раҳна тушади. Бинобарин, шоҳ адолатни ўзига шиор қилиб олиши, зулмкор кишиларни тубан тутиши, уларга ҳеч қандай кун бермаслиги лозим. Халойиқ адолатга асосланган интизом билан яшаса, шоҳ икки дунёда азизу мукаррам бўлади».

Бундан кейин Ҳурмус ғамхўрлик билан мана бу хилда ҳикматли фикр билдирган:

«Шоҳ халқнинг эҳтиромига сазовор бўлиши учун у саховатли бўлмоғи зарурдир. Лекин енгилтабиатлик ва мақтанчоқлик билан қилинган ҳар бир сарф-харажат саховатга кирмайди. Биров заруратдан тилаб келган пайтда берилган нарсалар ҳам саховатга кирмайди, саховатли одамлар уни саховат демайди. Бировдан бир нарсани тилаб олиши — метин билан ҳа-ҳа қилиб қаттиқ тошдан лаъла-ёқутларни ажратиб олишдек машаққатлидир. Саховат шундан иборатки, меҳри дарё шоҳ ўзининг кўнгил кўзи билан назар қилиб, аввало аскарларни озиқ-овқат билан етарли таъминлайди, уларнинг даъво қилиши учун ҳеч қандай ҳақини қолдирмайди; сўнгра, ишчи ва мардикорларнинг ҳақини етарлича беради ва охирда халққа ҳам озми-кўпми, инъом — мукофот берса бўлади. Бу кейингиси ким оч ва муҳтож бўлса, шунга озиқ-овқат ва керакли яроқ беришдан иборатдир. Мақтанчоқлик ва ўзини кўреатини учун берилган маблағ хоҳ юз туман ва хоҳ бир чақа бўлсин — саховатга эмас, исрофгарчиликка киради. Шоҳ нимани сарфламоқчи бўлса, мана шу тарзда сарфлаши лозимки, бу киши мартабасини янада улутлайди».

Искандар айтадики:

«Қайси шоҳга тангри бир мамлақатни ато қилган бўлса-ю, у жаҳонгирлик ҳаёлига тушиб, бутун дунёни фатҳ этиш ҳақида яхши тadbир ўйласа, у ҳар йили шу иш орқасидан юриши, икки қини бир жойда туриб қолмас».

лиги керак. Кимнингки муддаоси жаҳонгирлик бўлса, у бирон жойда ором олиб ётмаслиги керак. Қўшин тортиб дунёга юриш қилиш оғир иш бўлса ҳам, лекин қўшин тортмай туриб, оғирликни бартараф қилиб бўлмайди. Агар шох қийинчиликни енгиш йўлида шижоатли бўлмас экан, у ҳеч бир ишда ботир шерга ўхшаб галабага эришолмайди. У ўзига тобе одамларнинг ва аскарларнинг тартиб-интизомли бўлишини истаса, аввало, ўзи тўғри сиёсат юргизиши керак. Агар овини яхши саранжомлаб қўлга киритиш умидида бўлса, урушда қўшин сафини мақсадга мувофиқ туза билиши шарт. Шох ўйин-қулгида маишатга берилмаслиги, фикри-зикри доим шохлик ва давлатни идора қилиш билан банд бўлиши лозим».

Искандар билан юқоридаги етти олимнинг фикрларини ниҳоятда тўғри, соғлом деб эътироф этмоқ керак. У олимларни осмондаги етти порлоқ юлдуз ва ёки ҳаддан ташқари катта осмон деса бўлади. Нафаслари муборақ бўлмиш донолар фикр этиб, сенга юқоридагича саккиз жаннат очдилар. Бечора Навоийга келганда, у дуодан бўлак нима ҳам дейиши мумкин? Лекин шунга қарамай, унинг икки оғиз сўз дейиш муддаоси бор:

Бири шуки, шариат қўлини баланд тутиб, ҳамма ишни шаръий қонун-қоидага асосла. Мана шу йўл билан талаб отини ҳар томонга қараб чоптириб борсанг, икки дунёдаги муроднинг ҳосил бўлиб, пайғамбар юрган жойлар сенинг ҳам манзилнинг бўлади. Иккинчиси шуки, ота-онангга хизмат қил, буларнинг иккисига қуллуқ қилишни ҳақиқий фарз деб бил. Агар бу дунёни ҳам, охиратни ҳам топишни истасанг, яъни бу дунёда салтанат билан, у дунёда роҳат билан яшашни истасанг, ҳақ таолонинг розилиги шу иккисининг розилиги билан бўлади, ризоғина эмас, ҳаққа етишнинг энг яхши йўли ҳам шудир.

Сўзим тугади, энди камтаринлик расмини адо этиб фотиҳа қилайин. Илоё Искандарнинг сўзларини, у забт этган етти иқлимни, яъни унинг ҳадсиз-ададсиз мулкларини бизнинг шохга ҳам насиб айла, унинг дуоларини мустажоб қил. Шу хилда бизнинг озод, эркин шохимизни ҳам, унинг кўнглига яқин ва тарбиясида бўлган марғуб шаҳзодани ҳам Искандар сифат эт

LXXXVI

Улуғ мартабали шохга дағал сўзлар билан насиҳат қилиб,

бу сўз эгови билан унинг ишига сайқал бермоқчи бўлган камбағал, аммо қадри баланд гадо ҳикояти

Эшитишимча, бир шохга ҳеч нарсаси йўқ бир гадо ўз насиҳати билан кўп фойда етказибди. У ўзининг қимматли панд-насиҳатлари билан худди вайронадан хазина топиб бергандек бўлибди. Агар бировнинг сўзи ўлиқни тирилтирадиган бўлса, унинг гапи қаттиқ-қурум бўлса ҳам ҳақдир.

Давлат бошлиқларидан биттаси бу камбағалнинг сўзлари ҳаддан зиёда қаттиқ эканини фаҳмлаб қолибди. Лекин гапирувчи гоётда ҳақир ва фақир одам эди. Шунда у давлат кишиси қаҳр-газаб билан айтибди:

— Эй, камбағал — қашшоқ! У шох, сен бир гадо бўла туриб, шохга насиҳат қилишга нима ҳаддинг бор?

Шунда ҳалиги сўзлари маъноли исонафас одам дебди:

— Гарчи мен хас каби ҳақир, назар-ногирон одам бўлсам ҳам, агар сенда сўздан маъно олиш қобилияти бўлса, менинг ўзимга эмас, сўзимга боқ! Гап-сўз ўз мазмуни билан худди тоза дурдек қимматли бўлса, гапирувчи садафдек паст бўлишининг нима зарари бор?

Агар менинг гапларим ўтқир, маъноли бўлса, қаламим учидан ўтдек ёлқинли сўзлар тўксам; ўзимнинг қанчалик муҳтож, қолдан тойган даражада нимжон ва фалакнинг тепкисидан ниҳоятда эзилган бўлишимнинг нима аҳамияти бор? Сўзим покиза, тўғри ва ҳақ бўлгани туфайли, қаттиқ гапиришдаги адабсизлигимни ювиб кетар, деб ўйлайман!

LXXXVII

Машварат-мажлисда гапирувчига аҳамият бергунча, унинг айтган гапига кўнглидан жой бермоқ керак ва сочилган жавоҳирдан муносибини термоқ керак

Ақлли ва тафаккур соҳиби бўлмиш одам ақл нури билан оламни ёритади. Унинг бошига баъзи сабаблар билан бир мушкул иш тушадиган бўлса, бу ҳақда ўз дўстлари билан маслаҳатлашади. Агар уларнинг тушунчаси, бирмунча камчилик ва нуқсонлардан қатъи назар, тўғри бўлса (гайб ишининг учи маълум бўлмагани каби, фикрларнинг қайси бири тўғри эканини билиш ҳам қийин), булардан бири ақл билан кўнглига маъқул тушса, нима бўлса ҳам ўшани қабул қилмоқ керак. Илм аҳллари ҳар ишга ақл ҳакамлик ва далолат қилгандагина қадам қўяди-

лар. Лекин ғайб илми номаълум бўлганидан, иш ўнгидан келмаса, кишиларни маъзур тутмоқ лозим. Аммо кўпчилик бир бўлиб, маслаҳат вақтида ҳар қандай чигал масалани ҳам тўғри хулосалаш мумкин. Фикр юритишда ҳар ким ҳар хил бўлади, баъзан икки кимсанинг гапи икки хил бўлиб чиқади. Шунга қарамай, бир қанча кишилар бирлашиб, бир нарсани муҳокама қилганда, ҳар қайсиси икки-уч оғиздан гапирса ҳам жавоҳиршунос одам шу гапларнинг ичидан ишнинг режасини топиб олиб, бир хулосага келиши мумкин. Биттасининг фикри бошқаларникига нисбатан устун чиқиб, шуни ўз ишига асос қилиб олиши мумкин. Иш мана шундай кенгаш — маслаҳат билан тўғри йўлга тушгач, ҳар ким ўзига керакли гавҳарни йиғиштиради. Лекин бахт-иқболдан бахраманд одамгина у пок гавҳарларнинг қадр-қимматини билади.

Бу дурларни мен жаҳонга ва юлдузлар ўрнига тўққиз қабат осмонга сочдим. Умидим шуки, шоҳ ва шаҳзода бундан хабардор бўлсалару, ҳам баҳра олсалар экан! Бу гапларни озода шоҳ ҳам ва шаҳзода ҳам ўз қулоқларига олсалар. Лекин мен шошилиб, тез бозорлик қилсаму, улар харидорлик изҳор этмасалар, яъни уларнинг қулоқларига ёқмаса ва лойиқ келмаса, энг аъло гавҳар — дурри шоҳвор ерда қолармиди? Йўқ! Осмон юлдузи ҳеч қачон ерда ва тупроқда қолмайди, унинг ўрни ҳар қачон кўм-кўк нилуфар осмондадир. Сўз — сўзнинг қадрини билган одамники, гавҳар эса унга харидор бўлганикидир. Бугун бизнинг шоҳимиз қимматли жавоҳирларни қадрловчи табиатга эга экан, бу сўз гавҳарлари ерда қолармиди? Йўқ, қолмайди! Агар у бошга зеб-зийнат бўлмаса-да, бу унга муборақ бўлсин! Топганимни унинг бошидан нисор қилиб сочдим. Сўзим тамом бўлди, мухтасар айлаб — қис-қартдим.

Эй, соқий! Кўздан дурри ноб оқизадиган лаъл рангли сувни олиб кел! Мен у майдан бўшаган косога шодлик ёшларимни тўкай, чунки бу бошлаган дostonим охирига етди.

Эй, муганний! Кўнгилга роҳат бағишловчи найни чал, зеро, қаламим ёзишдан тўхтайдиган бўлди. Энди най қаламимнинг куйи тўхтагач, май ичиб — маст бўлганимда бу найнинг куйини тинглайин.

Эй, Навоий! Сўз келинига оро бериб, ясаптириб бўлдинг. Энди тинчиб, ором оладиган пайтинг келди. У маҳвашнинг жамоли пардозланиб бўлди, энди ҳуснига боқиб, висолдан муродингни ҳосил айла!

Бу, ҳокимсурату дарवेशтабиат, исми Дарवेशу, улуши ҳукумат иши бўлмиш инимизга рад этиб бўлмас насиҳатдир

Эй гавҳарим кининг гавҳари! Эй норлоқ юлдузим буржининг юлдузи! Сен улуғлик ва баланд мартабанг билан ҳаммага маълумсан, насабда мен билан туғишган — қариндошимсан. Бу беш хазина бўлмиш дostonларнинг тилсимини очдим, яъни ёзиб тугатдим. Энди сенга ҳам бу гавҳарлардан бир қисм ажратай. Менга вақтинки майхона насиб ўлди, сен ҳам у ерда бир неча қадаҳ сумургин. Ўша гавҳар деганим бирмунча панд-насиҳатлар мажмуи бўлиб, қадаҳ деганим ҳам маъноси чуқур чиройли ва фойдали сўзлардан иборатдир. Сен шу насиҳатларимга баҳелашмай зинҳор-базинҳор амал қилгин.

Ҳар ишни ўринлатувчи худо сени ўз тенгдошларинг орасида улуғ мартабали ва обрўли қилди. Бунинг шукронаси учун сен ҳеч бир ғурурланмай, ўзингни камтарин тут.

Нимаики амр этилса ризо бўлгин, агар бирон нарсани билмасанг, уни билувчини топиб сўра, ҳақ эҳсонидан мартабанг ортдими, унинг амру фармонидан бўйин тоблама. Чунки ҳақ шафқатли ва марҳаматли бўлиши билан бирга жабр ва қаҳр қилувчи ҳамдир. Модомики сени у улуғ мартабали қилиб яратган экан, бас, унинг улуғ амрини ҳам кичик билгин. Чунки агар у қаҳру гайратга юз тутса, ўйлаб кўрки, пушаймон бўлишликнинг фойдаси бўлармикан? Агар тангри амрини маҳкам тутадиган бўлсанг, пайғамбар кўрсатмаларига эргаш. Шариат йўли катта бир йўлдир, ундан адашишдан ҳақнинг ўзи асрайди. Модомики адашмайин десанг, бу катта йўлдан чиқмагинки, тилагингга етасан.

Худо ва пайғамбар амрини камолига етказгач, валинеъмат — подшонинг амрини бажо келтиришга урин. У нима ҳукм қилса, адо этмоқни фарз бил. Агар бирон фармонига сенда шубҳа тугилиб, англашилмовчилик юз бериб қолса, бу ҳақда унга арз қил. Лекин шикоят пайтида адаб шартига ниҳоятда риоя эт, зеро, адабсизликнинг самараси ранж-машаққатдан ўзга нарса эмасдир. Менга ёзган хатларингга ўхшаш палапартиш гапларни уга ёзма; шодлигинг биноси пойдеворини ўз қўлинг билан қазиб, бузма! Агар ҳақ сенинг улушингга амалдорлик ва бахтиёрликни насиб этган экан, сендаги бу юқори мансаб учун шоҳни сабабчи қилиб қўйибди. Худо ўз марҳа-

мати билан шоҳни сабабчи қилмаса, мен билан сен иккита гадодан бошқа ким эдик? Шоҳ гарчи иноят пайтида лутф-марҳамат қилса-да, лекин азоб-уқубат ҳам бера олади. Унинг қўл остида ишловчи кишилар доим шоҳдан хавф ва умид кутган ҳалда яшашлари шарт. Бу икки ҳолатни ҳисобга олиб иш кўрган одам тинч-омон ҳаёт кечириши шубҳасиз.

Ўз амалинг юзасидан хизматингни тўла бажарар экансан, фуқаронинг ишига ҳам аҳамият беришинг лозим. Эл-улусни ўз адолатингдан баҳраманд қил, ёмонлардан яхши одамларга шикаст ва азият етмасин. Муҳтож ва бечора одамларга шафқат-марҳамат айла. Навоий ёмон бўлса, сен яхши бўл. Сени тангри анчагина раҳмдил қилиб яратган, бинобарин, бунча гапларни сенга айтиб юришининг ҳожати ҳам йўқ. Лекин биламанки, бундай гапларни ҳар доим қайта-қайта баён қилишнинг зиёни йўқ. Замон ва давронда абадийлик йўқ, у ўзгармай, доим бир мақомда барқарор турмайди, аммо киши ҳаёти эса ундан ҳам бевафороқдир. Мен бундан сўнг бўламанми-бўлмайманми, билмайман. Шунинг учун бу гапларни сенга ёдгорлик учун қолдирдим. Умид қиламанки, сен буларнинг ҳаммасини шиор қилиб оласан! Икки дунёда тангри ёринг бўлсин!

LXXXIX

Бу қонлар жавоҳирини ҳиммат билан назм ипига тортмоқнинг тақрири ва бу хазиналар тилсимотини истеҳком қилиб, охиригача етказмоқнинг тақрири ва дарёдил пирнинг (Жомийнинг) равшан кўнглига бу жавоҳир ёққанининг баёни ва ҳам бу хазиналар шеър салтанатининг муқаддас шоирлари руҳларига мақбул бўлганининг тасвири

Менга бахт-давлат раҳнамолик қилиб, бу панжага («Хамса»га) имтиҳон тарзида қўл уришга журъат айладим. Буни панжа дема, қаттиқ харсанг тош де; тош ҳам дема, яхлит қилиб қуйилган бир бутун пўлат де! Зўрлар қаторига қираман, деб панжага қўл урин билан у панжадан ўз панжасига кўп шикастлар етказган кимсалар ҳам бўлган. Ҳаддан ортиқ зўр бериб қучанишлари натижасида уларнинг билаклари тирсакларидан чиқиб ҳам кетган. Бу панжа деганимиз — тўла хазина бўлган «Хамса»дирки, доно Низомий бунга «Беш хазина» деб ном қўйган экан. Бу «Хамса» дегани — асл дурлар хазинаси; панжа

дегани эса, офтобдан таралган нурлардир. Кимки бунга қўлининг кучини кўрсатмоқчи бўлган бўлса, ортиқча зўр бериши натижасида қўли шикаст еб қолган.

Менинг қўлим ҳаддан таниқари кучсиз бўлгани сабабли у панжа билан тортинишига ҳеч эҳтиятдан тенг ҳариф эмас эди. Қўлимда қувват ва панжамда куч йўқлигига қарамай, панжама-панжа олишмоқ ҳаваси дилимни безовта қилар эди. Бу ҳавасни тарк этай деса — ҳимматим қўймас, инни бошлаб, бир зўр берай десам, қувватим етмас эди. Бинобарин, панжамга ҳасрат-падомат билан боқиб, бу панжамни у панжага урар эдим. Мана шундай хаёл менинг ақл-хушимни ихтиёримдан олган замонда, баногоҳ бир қутлуг овоз тубандагича пидо қилди:

«Эй орзу ва ожизлик денгизига гарқ бўлиб, дардига даво тополмаётган одам! Ўрнингдан туриб, пиринг ва устозинг (Жомий) даргоҳига бор-да, у кишининг ҳар нарсадан хабардор жонига сизин! У кишининг дилидан астойдил дуо талаб қил, буюк ҳимматидан орзуингга мададкорлик тила! Ҳар бир бекик қулфни очинда азиз кишиларнинг дуоли калит бўла олади».

Бу гапни эшитишим билан худди Мақка зиёратига кетаётган кимсадек йўлга равона бўлдим. Мен у кишининг остонасига етганимда гўё беҳишти аълога кириб кетаётгандек бўлиб қолдим. Остона бўлганда ҳам фалак зиёратгоҳига, зиёратгоҳ бўлганда ҳам малакларнинг саждагоҳига ўхшар эди. У остонанинг тунроғи кўзимни равшан қилиб, кўнглимни ҳам ёриштириб юборди. У кишига таважжух қилиб — сизнинг тўғрисида ўйлаганимда худди селдек файз оқиб кела бошлади. Эшикка қўл уришга ҳаддим етмагани ҳолда, қўл узатмасимданоқ эшик очилиб кетди ва:

«Умидвор кишилар кирсин!» — деган овоз эшитилди. Буни эшитгач, умидим жўш уриб, ичкари отилдим. У кишининг жойи хилват эмас, юксак остонани эслатар, ўзлари эса хилватда — ёлғиз ўтирувчига эмас, Жабраил фариштага ўхшар эдилар. Уни (Жабраилни) муқаддас нур равшан айлаган, яъни у нурдан яратилган бўлса, бунинг (Жомийнинг) сўзларидан муқаддас сирлар аён бўлар эди. У худди файз топган кўнглини эслатса, бу маскан ичида Жабраилни эслатадиган даражада тўлиқ ақл эгасидир. Мен шундай бир ҳарамга маҳрам бўлдимки, йўқ, у ҳарам эмас, ёруғлик ва поклик олами эди. Мен бу ерга киргач, қуёш нури таъсирида кўздан гойиб бўлган нур зарралари каби ўзимни тутиб туролмас эдим. Мен у кишининг салобатидан истиҳола қилиб, ўзимни ҳам,

ўзлигимни ҳам йўқотиб қўйдим. Бинобарин, мақсадимни арз қилиш у ёқда турсин, нима муродда келганим ва муддаоим нималигини ҳам унутиб қўйдим. Мен шу хилда гунг ва лол бўлиб қолгач, у кишининг ўзи исосифат сўз бошлади. Кўнглимда айтмоқчи бўлган қандай гапларим бўлса, мен гапиролмагач, ҳаммасини ўзи айтиб берди-қўйди:

«Кўнглингга туккап ниятинг мана булару, аммо қилол-масмикинман, деб андишага боряпсан», деди. Мен бечорадан тасдиқ ишорасини олгач, у худди шу нарсани билишни кутиб тургандек, ишимнинг муваффақиятли бўлиши учун дуо қилиб, бутун ҳожатимни равон айлаб деди:

«Бу бир қилинмагану, қилиниши керак бўлган ва айтилмагану, айтилиши лозим бўлган иш эди. Бу ишнинг қилиниши вақти-соати тангри тарафидан худди шу кунга прода қилинган экан. Агар бу огир иш бўлса ҳам, лекин бажарилиши сенга ҳавола этилган экан. Сен бу хазиналарга тамом юриш қилишинг, унинг тилсимотларини фатҳ этиб — очишинг керак.

Дунёнинг ҳар тарафига назар ташлаб, бутун водийю шаҳарларни кўздан кечириб, турклар ўртасида бу каби улуг ишга қўл уришга қодир ва билимдон одамни учратмадик. Туркларгина эмас, араблар ҳам, ажамлар ҳам буни кўп ажойиб ва нодир иш деб биладилар. Дунё кишилари беш байтли бир ғазални ижод этиш учун ўн кун тинимсиз меҳнат қиладилар. Кўпгина нозик фикрли маснавий ёзадиганлар шоирлар орасига даранг-дурунг овозалар солиб, халойиқ ичида гердайгани ҳолда, ўн йилда минг байтдан ортиқ ижод қилолмайди. Уларнинг бу ёзганлари юзага чиққанда, сиёҳ билан ёзилган бу каби қора-қура нарсаларнинг оламда бўлишига ҳайратланасан. Уларнинг ёзганини ким ўқиса худди қоронги кечада қолгандек машаққатга тушади. У шундай зулматки, одам ичай деса, оби ҳаёт йўқ; у шундай тунки, унда офтоб нуридан нишона ҳам кўринмайди. Ундай шоирлар шеърлари билан дунёга муаттар мушк селдик, деб мақтансалар-да, у мушклар кўнглини қора ва кўзни хира қилади, холос. Лекин бу ўрмонда иккита мард шер бор; бу денгиз ичида иккита шижоатли наҳанг бўлиб, бу ўрмонга кириш учун худди ўшандай жанговар шеру, бу денгизга тушин учун ўшандай диловар наҳанг бўлмоқ керак. Ҳозирги замон кишилари орасида энг ўткир фикрли ва нозик тушунчали одам фақат сендирсан. Сўз санъатида сенинг шоуу шарафинг баланд, сўзлаш сенинг дурафшон таъбингга хатмдир. Сўзларинг бошдан-оёқ равон бўлиб, сен сўз санъатининг

пахлавонидирсан. Тезкор қаламининг маҳоратидан шунчалик умидвормикки, агар у ёзаётган пайтида сўз равонлик билан келибгина қолмай, ўзи билан бирга яна қанчадан-қанча оби ҳаётни ҳам оқизиб келиб, ер юзини ҳаётбахш сув билан тўйдириб юборади. Агар сен «Хамса»ни ёзишга қарор айласанг, умид қиламикки, албатта мақсадингга муяссар бўласан, бу бобда муваффақиятга эришасан. Энди бориб, ишнингнинг режасини туз, тасвир қилмоқчи бўлган сиймоларинингнинг жамолига зеб — оро беришининг пайдан бўл. Сенга бу мангулотинида илҳом ва муваффақият тилаймиз ҳамда дуо билан мадад бериб турамиз».

Мен нотавон-бечора бу гапларни эшитгач, ўлик жисмигга гўё жон киргандек бўлдим. Нутқим Исо нафасли устозининг яхши тилақларидан жон ва илҳом олгач, тасвиротга жон бериш сиридан хабардор бўлдим. Сўнгра ер ўпиб, у кишига қуллуқ қилгач, йўлимга қараб равона бўларканман, бу ҳақда ижод қилиниши, яъни «Хамса» ёзишни дилимда қатъий ижозм айладим.

Ўз хилватхонамга юз умид-орзу билан етиб келарканман, завқ ва ҳузур билан қаламим учини ўткир қилиб йўндим. Қаламни маъно сиёҳдонига ботирганимда, у учидан сўз хазинасини тўка бошлади. Бошлаб кўнглим рағбати билан «Ҳайратул аброр»ни ёзарканман, у эл-улусни ҳайратга солиб юборди. «Фарҳод ва Ширин» тасвирига киришганимда, тешаварлик билан бир қанча машаққатли тоғларни қазиб — қўнориб ташладим. «Найли-Мажнун» достонини ёзганимда, уни ўқиган кўпгина одамлар мажнунларча унга шайдо бўлдилар. Кейин «Сабъайи сайёр»га кўнглимни бердим, етти қабат осмондан офаринлар эшитдим. Искандар ҳақида оташин сўз юритарканман, уни яъжуж қарнисинга чекилган «Садди Искандар» каби буюк ва ўлмас дедим. Ном қўядиган ақл эгаси эса ўйлаб кўриб, бу достонини «Садди Искандарий» деб атади. Бу маҳвашлар худди ёш сарв ниҳоллари каби улғайиб, камолга етдилар. Сарв эмас, ҳар бири бир жаннат боғидек, бу боғда эсган еллар эса худди Исо нафаси сингари ҳаётбахш хосиятга эга бўлдилар. Бу достонларининг ҳар бири латофатда юз беҳини аълони эслатади; ҳар бирининг ичида юзлаб гўзал хур қизлар сайр қилади. Мен бу беш хазинани кашф этиб, оқ қоғоз устига қора сиёҳ билан ёзиб тугатдим.

Сўнгра бу қўлёзмаларни жилдимга¹ солиб, жилдимга

¹ Жилд — папка.

эмас, жоним ичига жойлаб, пирим ҳазрат Ҳомий тараф-ларига қараб йўл олдим. Зеро у зот ўз фэйз-ҳиммат-лари ва яхши дуою тилаклари билан менга мададкор эди-лар. Йўқ, у киши мададкор эмас, ҳар ишни юзага чи-қазишни буюрувчи; ҳар қандай масалада, бошимга ҳар қандай иш тушганда ёрдам берувчи эдилар. У киши ҳузурига боришдан мақсадим, бошлаган ишим охирига етганини арз этиш ва ёзганимни у зотга тортиқ қилишдан иборат эди.

Лекин бу ишнинг ҳаддан ташқари, киши ажабланиди-ган даражада тез битгани учун ич-ичимдан хаёл сураб эдим. Ахир мендан бурун ўтган улуғ зотлар бундай асарни ёзиш учун узоқ умр сарфлаганлар. Масалан, оламдаги назм аҳлининг устози ва сўз санъатининг улуғ олими ва мунаққиди ҳисобланмиш Низомий Ганжавий-нинг ганж-ҳазина деб ҳисобланган дostonлари асли ўша кишининг матолари, матолари демайин, ихтироларидир. У буни ёзаётган пайтда ҳеч кимга аралашмай, бир хилват жойга кириб ўтириб, ўн беш йил заҳмат чекиб, қон ютиб, бешта хазина (дoston)нинг калитини топиб, юзага чи-қазди; буни таҳрир қилиб, кам-кўстини тузатиб бўлгунча ҳам яна ўн беш йил умр сарф айлади. Ҳами чархифалак ўттиз марта айлангандагина кўнгилларни мафтун этувчи бу ажойиботлар юзага чиққан эди. Подшоларнинг пар-варишлари билан Низомий ўттиз йиллаб шу асарлар устида ишлади. Бу орада на бирон одам унга монъелик қилган ва на бу ишдан бўлак нарсага хаёли бўлинган. У ёқ-бу ёғи қирқ йил деганда бу беш хазина (дoston)нинг сирлари одамларга маълум бўлган эди.

Бундан кейин ўз сўзлари билан аҷам ва арабни олган, асли насаби турк бўлгани ҳолда, «Ҳиндий» лақаби билан ном чиқазган Хусрав бўлса, кўп афсоналарни қис-қартиб ташлаб, бу мустаҳкам қўрғонни қўлга киритди. Аммо жуда кўп фурсатгача фикр-хаёл билан ўтириб, фақат шу ҳақда бош қотириш билан банд бўлди. Бунинг сарфлаган вақти эса ўттиз йил эмас, шунинг учдан бирига тўғри келади. Яна кимки бу йўлга қадам қўйган бўлса, уларнинг сарф айлаган умрини ҳам шулардан қиёс қилаверинг.

Сенга ҳеч қандай кўмак бўлмагани, устингда эл-юртнинг ҳаддан зиёда кўп ташвиши бўлгани, тонг отиб — кеч киргунча халқ билан муносабатда бўлиб, ҳар нафасда юз хил можарони бошингдан кечирганинг ҳолда, бу ишни давом эттирдинг. Ўзинг халқнинг гавғаю ташвишидан қутулмас, қулоғинг уларнинг гала-говуридан тинчимас

эди. Мана шундай мапаққатларга қарамай, икки йилга тўлар-тўлмас вақт ичида, сўзга тил киритиб, бошлаган ишларингни охирига етказдинг. Агар ҳисобдон одам ақл югуртириб, буни ёзиш учун бевосита кетган чинакам вақтларинггина ҳисоблаб чиқса, ҳаммаси бўлиб олти ой мобайнида бу гўзалнинг суратини намойиш қилдинг, яъни «Ҳамса»ни ёзиб тугатдинг.

Шугина вақт ичида бошдан-оёқ битган бу дostonларингнинг турк тилида бўлиши янада ажойиб. Бу тил қанча нозик ва ингичка бўлмасин, ҳали етарли ишланмагани сабабли сўзлашда бир қадар бепардозликлар учрайди. Ёзганларинг ўзингга жуда яхши кўринади, чунки ўз сўзинг бўлгандан кейин ёмон кўринармиди? Балки сенинг наздингга жуда қимматбаҳо, салмоқдор кўринар, чунки ўз сўзинг-да, унга тўғри баҳо беролмаслигинг мумкин.

Сўз ҳам киши таъбидан яратилган бир фарзанд каби-дир, фарзанд эса кишининг жони билан боғланган. Фар-занд деган нарса бировларга қанчалик ёқимсиз бўлса ҳам кишининг ўзига жуда азиздир. Бой қуш боласи қанча-лик хунук ва жирканч бўлмасин, бари бир, ўз олдида товус боласи сингари жилвагардир. Қаноп дарахтининг шохи хас-хашакча бўлмаса ҳам, ундан тўн қилиб киядиган қаландарларга, у барваста сарв дарахтидек барно кўри-нади.

Шу сингари ўзингга жуда ҳам ёқимли кўринган бу дostonларинг халққа ҳам маъқул бўлармикин ёки бўл-масмикин? Ҳар бир нарсани кашф этувчи устоз Ҳомий буни кўриб, мени асл ҳолдан хабардор қилсалар яхши бўлмасмикин? Аввал шундай дostonларни ёзган (ҳозир юзларига ажал ниқоби ёшилган) одамлар руҳларига бу қандай таъсир этган экан? Буни кўриб, уларнинг руҳлари шодланар ёки ранжирми экан? Бу аҳволлардан дили равшан пир, ўзини хабир (хабар берувчи) ва мени хабардор қилса экан. Кўнглимда мана шу каби хаёллар ва чуқур мулоҳазалар билан қадам ташлаб борар эдим.

Охири мақсадим ҳал бўладиган одамникига етдим (ле-кин бу зотнинг номларини ҳар доим тилга олаверибга менинг ҳаддим йўқ). Етгач, умид билан у кишининг табар-рук оstonасини ўндим ва ичкари кирарканман, осмоннинг еттипчи қабатидаги сидра дарахтидек шарофатли хона-сининг тупроғини ўндим. Ва сўнгра мен қамина тезда «Ҳамса»ни жилдимдан чиқазиб, у кишига тақдим этдим. Тақдим этдим эмас, қанчаки хазина очган бўлсам, ҳам-масини у кишининг оёғи остига сочдим. Асарим бир кема каби маърифат дарёси (Ҳомий) томон йўналгач, улуг

дарё ўз муборак қўлини бу дафтарларга узатди. Устоз асарларимни бошдан-оёқ бирма-бир варақлаб, кўздан кечириб чиқди. Ҳар бир саҳифасини очган сари унинг илтифоти орта борди. Баъзан айрим фикрлар юзасидан савол айлар, жавобимни эшитгач, завқланган ҳолда гоҳ таҳсин ўқир ва гоҳ дуо қилар эди. Лекин мен бу илтифотларнинг юздан бирини ҳам умид қилмаган эдим. У зотнинг ҳар бир сўзидан кўнглим кўтарилар, мурод-мақсадларим ҳосил бўлар эди. У киши занжирдек тизилиб кетган назмларим ҳақида сўзлар, мен эсам у зотнинг қаршисида икки кўзимни ерга тиккан ҳолда ўтирар эдим.

Ёзганларим ҳақида бўстон исидек кўнгилочар фикрлар изҳор қила-қила, у киши лутф-марҳамат қилиб, ўз енгини билан қўлини елкамга қўйди. Бўлганда ҳам шунақа қўл-ки, уни осмонга ташланса, кўкнинг юзини букиб юборар эди. Елкамга у қўл билан енг теккач, сел бўлиб кетиб, бошимдан ихтиёримни йўқотдим. Хушимдан кетгач, шундай бир ҳолат юз бердики, ўз-ўзидан ўзимни гоийб қилиб, унутиб қўйдим. Ўзимни унутган пайтимда кўзларим қаршисида кўп ажойибот ва гаройиботлар жилва қила бошлади. Шу орада бир бог-бўстон найдо бўлиб, мен гулистон ичида сайр қилиб юрибман. Унинг ҳавоси худди жаннат ҳавосидек мусаффо бўлиб, беҳиштда юрганлар у ерни орзу қилар эдилар. Одамлар худди Байтулҳарамни тавоф қилиб айланганларидек, мен гулзордан гулзорга ўтиб, томоша айлар эдим. Шунда богнинг бир бурчагида давра олиб, суҳбатлашиб ўтирган бир тўда одамга кўзим тушди. Улардан бири мен каби гулзор оралаб, менга томон кела бошлади. Яқинлашганда қарасам, у гўзал юзлик, кўриниши дилкаш ва шоиртабнат бир одам экан. Мен салом бериб, у алик олгач, элчилик сабабини тубандагича баён айлади:

«Ҳов анов ерда мажлис қилиб ўтирган гўзал хулқли қутлуг зотлар сен билан бир нафас кўришини истайдилар», деди. Мен унинг таклифини қабул қилиб, у томонга қараб юрарканман, унинг ўзи ким ва у ердагилар қандай одамлар экаликларини сўрадим. У киши жавоб бериб: «Улар маънавий кишилар¹ жумласидан бўлиб, маснавий усулида шеър айтган зотлардир. Хусусан, улар орасида «Хамса» ёзган одамлар ҳам бор, уларнинг «Хамса»лари маънавий бойликка тўла бир хазинадир. Бу жам бўлиб ўтирганларнинг ҳаммаси шу каби улуг зотлар, улар сенга

муштоқ ва мунтазирдирлар. Сен менинг кимлигимни ҳам сўрадинг, эй сўзи маъноларга тўла зот! Менинг отим Ҳасандир, халқ эса — Деҳлавий деб атайдди. Бу гаини эшитгач, бадашимга титроқ туриб, эсанкираб қолган кўнглимга ҳаяжон тушиб кетди. Дарров узрхонлик қилиб, у кишини яна кучдим ва муштоқлар сингари улар томон жадал қадам ташладим. Кетаётиб, Ҳасан уларнинг ҳам-маларининг отини менга айтиб, бирма-бир уларнинг кимлигини тушунтириб берди. У мажлиснинг раёсатида садр бўлиб ўтирган уч кишини бир-бир танитиш билан баробар, уларнинг қилган ишларини ҳам баён айлади:

«Ўртада ўтирган муборак жамол пирнинг тавсифини айтишга ақл тили лолдир, — деди Ҳасан. — У зот ҳазрати Шайх¹, огоҳ бўл, эҳтиром айлаб, хоки даргоҳ бўл. У кишининг ўнг қўл томонида ўтирган зот жаҳон офати² Мир Хусравдир. Иккинчи ёнларидаги эса, устоднинг ва пиринг бўлиши Абдурахмон Жомий ҳазратлари, яъни қаламкашликда сенинг юрагингга яқин бўлган зот. Илгариги иккитаси жисм бўлса, Жомий буларнинг жонидир, агар улар жон бўлса, Жомий жонларидир. Яна икки ёнда ўтирганлар ҳам шоирлар қавмидан бўлиб, бу мажлисга келмай қолган биронта ҳам аҳли қалам йўқдир. Бориб буларнинг ҳаммасига ҳурмат изҳор айлаб кўриш, улар билан сўзлашганда журъат билан катта оғизлик қилма!» — деди.

Мен у нима деган бўлса, ҳаммасини қабул қилиб, тезроқ бу жамоат орасига еттиш учун ҳаракат этар эдим. Етишимга энди юз қулочча масофа қолганда, у мажлисда ўтирганларнинг ҳаммаси бирдан ўринларидан туриб, менга томон келиш учун шонилдилар. Мен эса буни кўриб, уларга томон қадамимни тезлатдим. Мени улар олдига бошлаб берган одам, кўринишида — танишида ҳам уларнинг ҳар бирининг отини айтиб, менга раҳбарлик қилди. Улар Саъдий, Фирдавсий, Унсурий, Саъдий, Хоқоний, Анварий³ эдилар. Уларни тафсилоти билан му-

¹ Шайх Саъдий Шерозий.

² Жаҳонни ларзага солган.

³ Муслихиддин Саъдий Шерозий (1204—1292), Абулқосим Фирдавсий Тусий (934—1020), Ҳасан бини Аҳмад Унсурий (бахшик, 1040 йилда вафот этган), Саъдий (газалик, 1181 йилда ўлган), Афзалиддин Иброҳим Хоқоний — Ширвоний (1186 йилда ўлган), Авҳадиддин Анварий (1153 йилда вафот этган).

¹ Маънавий — юксак руҳли кишилар.

фассал сифатлайдиган бўлсак, сўзимиз бағоят чўзилиб кетади.

Хулосайи калом, ҳаммалари билан қўл олишиб кўришни шарафига муяссар бўлдим. Кўришиб бўлгач, улар мени келган тарафларига қараб олиб кетдилар. Тўппатўғри Шайх билан шогирдлари, яъни Низомий билан Хисрав ва яна бизнинг устод ва пиримиз Жомий ҳазратлари ўтирган жойга олиб бораркан, улар ҳам ўринларидан туриб, бизга томон юрдилар. Хисрав билан Жомий Шайхдан илгари қадамладилар. Бу аҳволни кўриб, мен камна ҳам илгарига қараб югурдим. Шу орада пирим қўлимдан тутиб; ҳамроҳ ва дўстлари билан таништира бошладилар. Кўзимдан беихтиёр қатра-қатра ёш тўкканим ҳолда, у зотларнинг қўлларини ҳам, оёқларини ҳам ўпдим. Жомий ва Хисрав икковлари қўлимдан ушлаб, йўлимни Низомий томон бошладилар. Мендек ғам асири бўлган одам — кўз ёши тўккан ҳолда, икки қўлим билан икки жаҳондек икки улуг одамни ушлаб олган эдим. Лекин мен бу аснода ўзимни йўқотиш даражасида эдим, бинобарин, бу икки жаҳон мени икки қўлтигимдан суяб олиб борар эдилар. Мен шайх Низомий билан кўришган ҳамон ўзимни муборак оёқларига ташладим. У кишининг оёқлари босилган тупроқни ўпиб, кўзимдан ёш сели оқизганимни кўрган тўққиз қабат осмоннинг рашки келар эди. Низомий шафқат ва меҳрибончилик билан қўл чўзиб, бошимни ердан кўтариб, мени ҳақ ва ҳидоят йўлига бошладилар. Сўнгра, ҳар ким ўз жойига ўтирди-ю, аммо мени аллақандай ҳаяжон беҳуд қилар эди. Шайх Низомий билан ёнларидаги икки дўстлари ҳам ўтирганларидан сўнг, мен турганим ҳолда, эгилиб таъзим бажо келтирдим. У киши мени ўз олдиларига ўтиришим ҳақида башорат бердилар. У зотнинг ҳукмлари билан ўтирар эканман, яна таъзим ила эгилиб, жисмиمنى тупроққа тенг қилдим. Шундан сўнг, олиймақом Шайх Низомий ҳазратлари менга қараб илтифот ва меҳрибончилик билан сўз бунёд этдилар; у киши, аввало, шафқат билан ҳол-аҳволимни сўрадилар. Мен бунинг жавоби учун ҳурмат юзасидан ер ўпдим. Ундан сўнг дедилар:

— Эй, ўтқир табъингга фалак ҳам тенг келолмайдиган, одам аҳли орасида ягона бўлган зот! Фалак сени одамларнинг энг ноидри қилиб яратди, шеърият бобида эса жаҳоншумул назм эгаларининг энг қудратлилари қаторидан жой олдинг. Ҳазал ёзишга киришиб, сўз санъаткорларига сўз айтишни ҳаром қилиб қўйдинг. Назмларингнинг шухрати бутун жаҳон юртларини, жаҳон юрт-

ларинигина эмас, жон юртларини ҳам эгаллади. Энди маснавий йўлида ижод қилишга киришиб, қаламингдан тоза ва бебаҳо дурлар тўка бошладинг. Бу соҳада сен шундай муваффақиятга эришдингки, шеърларинг бошқаларнинг шеърларини пастга уриб ташлади. Сен сўз санъаткорлигида менга эргашдинг, ҳар нарсани қиладиган бўлсанг, менга мурожаат этдинг. Мен ўз «Хамса»мда: «Кимки «Хамса» ёзишни орзу айласа, сўз қиличимни ўтқир тигга айлантириб, бу олмос тиг билан унинг бошини узай», деб ваъда қилган эдим. Шундан бери кўп кишилар бу бобда ёзишни даъво қилиб, бу даъвою можаро орасида ўз бошларини йўқотдилар. Фарзандимиз Хисрав бу борада истак билдириб, ўз орзуси юзасидан бу хазинанинг қулфини оча олди, яъни «Хамса» ижод этди. Яна икки-уч киши фақирона машаққат билан қийнала-қийнала «Хамса» ёзишга муваффақ бўлдилар. Лекин сен-чи, бу йўлга қадам қўйишинг биланок ўзингни ҳам унутиб, ишга берилдинг. Мартабанг тоғдек баланд, лекин тоғ эса сенинг олдингда тупроқдек паст бўлишига қарамай, бу ишда донишманд Жомийни ўзингга устод қилиб олдинг, мендан (Низомийдан) эса, ҳар доим мадад тилаб турдинг. Бу ишга поклик билан қўл урдинг, покларнинг арвоҳи эса сен учун йўл очиб бордилар. Сен саҳар вақтларида ҳеч нарса ёзмай, дуо ва ибодат билан менинг руҳимни шод айлагансан; бизни ихлос билан ёд қилиб, маънавий завқ олгансан ва фахрлангансан; бир мен эмас, ҳамма назм аҳлларини ҳар тонг саҳарда дуо билан завқноқ этгансан. Умид-тилакларинг шу хилда беадад бўлгани туфайли, биз ҳам сенга беҳисоб мададлар айладик. Бўлмаса икки йилда битта «Хамса» ёзиб тамомлаш — ўтакетган хом хаёлдан бошқа нарса эмасдир. «Хамса» бўлганда ҳам шундай «Хамса»ки, у бешта гавҳар хазинасидан иборат бўлиб, сарфланиб, зоеъ бўлиш хавфидан омонлик топган хазинадир. Ундаги дур ва ёқутларнинг ҳаммаси кўздан яширилган бўлиб, на дуридан ип ўтқазилган ва на лаълиси тешилгандир. Худо сенга қандай дурлар берган бўлса, умид қиламизки, улар сенга муборак бўлгай! Ҳар ким сенга ўхшаб бир ишга астойдил киришса, шундай натижаларга эришуви ажабланарли эмас. Лекин шунча маъно хазинасини ҳақ таоло сенга пинҳоний йўл билан насиб айлади. Қайси ердаки худди шундай кўриниш ҳосил бўлса, бунинг икки хил сабаби бордир; бири шуки, сен дуо ва тилак йўлини тутдинг-да, пир-устозларинг арзрозингни қабул айладилар; иккинчиси эса, баъзи фазилатли билимдон кишилар бир иш бошлайдиган бўлсалар,

асли ишни мураббий қилади-ю, улар лоф уриб — мақтаиб юрадилар. Агар мураббий эмас, илмдон — билимдон ва ақлли одамнинг ўзи қилганда ҳам, ўзининг тарбиятқунандаси борлигини унутиб, лоф уриб юрадилар. Бу иллат сенда йўқдир. Масалан, сенинг шоҳинг ўта соҳибкамол бўлгани устига, унинг олдида молу мулкнинг унча қадри йўқдир. Унга ана шу юқоридаги икки иш, яъни арзодларни эшитиш ҳамда қўлидан иш келадиган одамларга тарбиятқунандалик қилиш каби ажойиб фазилат насиб бўлмишдир. Халқнинг дарду ғамига чора қилувчи шоҳ Ғозий¹ одамларнинг энг фозили — билимдонидир. Тангри унинг давлатини зиёда қилсин, мартабасини етти фалакдан ҳам баланд айласин! Унинг замонида сендек одам дунёга келдики, сенинг қилган ишларинг одамзоднинг қўлидан келадиган ишлар эмасдир.

У зотнинг сўзлари шу ерга етганда мен тез ўрнимдан туриб, бир дуо қилишларини илтимос айладим: «Сиз шоҳга ҳамду сано айтдингиз, энди давлат ва салтанати ҳақиқа ҳам бир дуо қилинг!» — дедим.

Ҳар бир сирдан хабардор доно, Амир Хисравга қараб: «Сен шоҳи Ғозийни мадҳ айла! — деди. — У сенинг шеърларингдан кўпгина байтларни ҳам ёдлаган, уларнинг таъсири муборак табиатига ҳам сингиб кетган. Сўзингдан кўнгли мутаасир бўлгани каби дуо ва нафасинг ҳам унга асар қилар, иншооллоҳ. Сен дуо қилгин, бу ердаги фазлу билим эгалари «Омин!» десинлар, биз ҳам «омин!» дейлик, деди ва йўл кўрсатувчи устоз, аҳли фазл одамларга мурожаат қилиб: «Сизлар шоир бўлганингиз каби, у ҳам хуштабъ шоҳдир, ҳозир унинг ҳақиқа фарзандимиз Хисрав дуо қилади, иншооллоҳ, ҳақ, унинг тилагини мустажоб айласа! Сиз ҳам жону дилингиз билан «Омин!» денгиз! Кўз ёши тўкиб туриб дуо қилайлик!» — деди. Бу гапни эшитгач, ҳамма миннатдорчилик билан ўрнидан туриб, султон Ҳусайн ҳақиқа ҳиммат билан «Омин!» дедилар. Суханвар дуогўй ўрнидан туриб, дуога қўл очаркан, дуосини шу хилда бошлади: «Ёраб! То олам бор бўлиб, одам боласи яшар экан, бутун одам шоҳи Ғозийнинг ҳукми остига ўтсин, бутун одамлар эса шунинг фуқаросига айлансин! Қиёматгача бунинг давлат тузуми ҳукмрону, одамлар ҳамима ўйнаб-қулиб, бахтиёрлик билан ҳаёт кечирсинлар! Жаҳон халқлари бунинг адолати соясида осуда — эркин ҳаёт кечирсинлар, хусусан, фазлу камол —

илму дониш эгалари фаровон ва хотиржам яшасинлар!»

Дуо тамом бўлгач, ҳамма аҳли жамоату фазл — билим пешволари қўлларини юзларига сийпадилар. Яхши кишиларнинг қилган дуосини ҳақ мустажоб айласа, ажаб эмас.

Дуо тугагач, кўйинидаги «Хамса»ни олиб, уни қора тупроққа кўйиб, йиғлаган ҳолда илтижо айлаб, тубандаги орзуни баён қилдим:

«Бу хаста кўнглининг ижод этганларини, астойдил юракдан чиқариб ёзганларини ҳиммат билан бошлаган ҳам сизу, тамомлаган ҳам сиз; мен қилдим, демайман! Энди лутф-карам айлаб, тупроқдан олиб, марҳамат қилиб, бу «Хамса»ни бир кўздан кечирсангиз экан! Токи, бу асар одамлар хотиридан жойи олсин ва халқ кўнгли уни маъқул ва мақбул кўрсин!»

Дарҳол Шайх тупроқдаги бу асарини қўлларига олиб кўриб, Мавлавий Жомийга қараб мурожаат қилдиларки: «Сен оллоҳга ёлвориб, илтижо билан дуо қил! Бу кенжа фарзандимиз сўз экинзоридан беҳисоб ҳосил йиғиб олибдир. Сенга бу ҳам шогирд, ҳам мурид бўлгани туфайли, бунинг ҳақиқа дуо қилишни сендан умид этамиз!»

Махдум Жомий дуо овоз қилар эканлар, бошқалар яна оминга қўлларини очдилар. У кишининг дуолари кўнглининг талаби-ю, юрагининг севимли истаги эди. Устозим ўз дуолари билан мен маҳзун-бечорани шод айладилар; менинг тилагим шу эди, муродимга етказдилар. Мен оламнинг ҳамма сирдан огоҳ бўлмиш зотларга ҳурмат ва миннатдорчилик юзасидан сажда қилдим. Улар: «Шоҳга дуо дегайсен!» дедилар.

Мана шу гапни эшитиш билан ҳолатим ўзгариб, бирдан ўзимга келдим ва юқоридаги ҳаёлотларим ғойиб бўлди. Қарасам, ширим — ҳазрат Жомийнинг хужраларида ўтирибман, устоз жаноблари ҳам менинг аҳволимга ҳайрон бўлиб турибдилар. Билсам, шу пайтда у зот елкамдан қўлларини олиб, ҳаёлимни бу тарафга кўчирган эканлар. Мен ўша ўзим ўтирган жойда, бошим энг ҳолда, кўзим ёшини тупроққа оқизиб ўтирибман. Устозим меҳрибончилик билан: «Хўн, қандай ҳолатга тушдингиз, қандай сирлар кўрддингиз?» — деб сўрадилар. Яна бошимни у зотнинг оёқларига урдим ва:

«Мен бечора шундай аҳволга тушдимки, уни шарҳлашга тилим лолдир!» — дедим.

«Ҳозир сен кўриниш ва эшитиш бахтига муяссар бўлган ҳоллар сендан бошқа биронта одамга муяссар бўлган

¹ Султон Ҳусайн Бойқаро.

эмас. Ўрнингдан туриб, тангри эҳсонига ва сенга унинг тарафидан берилган бунчалик ҳадсиз муваффақиятларга шукрона бажо келтир!» — дедилар. Миннатдорчилик юзасидан ер ўпиб, у кишининг ҳузуридан ташқарига чиқарканман, шодлигимдан гўё бутун олам меники бўлгандек эди!

Мен учун «Хамса»ни тамомлаганим бир ютуқ бўлса, юқоридаги мақсадларга эришганим иккинчи ютуқ эди.

Маъбудимга қайси тил билан шукур айтайин?! Ахир, у мени шундай мақсадларга етказди-ку! Бу соатда тангрим муродимни шундай ҳосил айладики, бу осмон қабатига хат ёзиш шарафига муяссар бўлгандан ҳам аълодир. Энди, олам ташвишларини йиғиштириб қўйиб, дам олай, базм тузиб, бир нафас роҳатланай!

Косагул! Ором берувчи майни косага тўлат! Фикр қилавериб, димоғларим қақраб қолди. У майни ичай-да, ҳароратидан кўзларим равшан тортсин; исидан эса димоғларим муаттар бўлсин.

Эй, муганний! Охирги марта сўзимни тингла! Соз билан ҳазин бир хиргойи қил. Шундай бир оҳанг куйлагинки, унга сел бўлиб, бир дам ором олайин!

Эй, авой! Тангри тилагингни раво айлаб, сенга ажойиб бир бахт бағишлади. Сен бунинг учун тангри шукрона ига тил оч! Бундан кейин ҳам яна шу каби бахт-саодатларни истайдиган бўлсанг, яна шукрлар қил!

ДОСТОНДАГИ ТАРИХИЙ ВА АФСОНАВИЙ ШАХСЛАРГА ИЗОҲЛАР

Анварий — таниқли форс-тожик қасидагўй шоирнинг тахаллуси. Асл номи Авҳадиддин Анварий бўлиб, 1152 йили Балхда вафот этган. **Ануширвон**и **Хурмуз** — Сосонийлар сулоласидан бўлган Эрон шоҳларидан. (Қаранг: Нуширвон).

Арасту — таниқли юнон файласуфи (Аристотель — эрадан аввалги 384—322 й. й.) Искандар — Александр Македонскийнинг иккинчи тарбиячиси. У 343 йилдан бошлаб 3 йил давомида Искандарни отаси уйдан узоқда бўлган Миез деган шаҳарда қаттиққўллик билан тарбиялаган. Навоий тасвирича, Искандарнинг зафарли юришларида унинг доимий ҳамроҳи бўлган олим, ҳаким ва донишманддир. **Арисдон** (Кисри) — Сосонийлар табақасига мансуб Эрон шоҳларидан бирининг номи.

Ардашер ибн **Хурмуз** — Сосонийлар табақасига мансуб Эрон шоҳларидан бири.

Ардавон — Эрон шоҳларидан бирининг номи, Ашконийлар сулоласининг охирги ҳукмдори.

Аршимидус — юнон файласуфларидан бирининг номи, Искандарнинг доимий ҳамроҳларидан.

Асқалинус — қадимий грек файласуфи.

Афлотун — қадимги юнон файласуфи Платон. Эрадан аввалги 427—347 йилларда яшаб ўтган. Машҳур файласуф Сукротнинг шоғирди.

Афридун — Эрон шоҳларидан бирининг номи.

Ашкон — Ашконийлар сулоласига тегишли Эрон шоҳларидан бирининг номи.

Ашраф — XV асрда яшаб ижод этган, «Хамса» ёзган шоирлардан. **Ахмонийлар** — Эронда Эрон подшоҳларидан Кир (558-530) томонидан асос солинган ва эрадан олдинги IV асрда Александр Македонский томонидан йўқ қилиб ташланган сулола.

Бадиуззамон — Темурий Султон Ҳусайн Бойқаронинг тўнғич ўғли.

Балинос — Искандарнинг ҳарбий юришларида унга доимий ҳамроҳ ва ҳамфикр бўлган донишманд ва ҳаким.

Боний — истеъдодли меъморнинг лақаби.

Барбарий — Искандар қўшинидаги афсонавий Бориқ паҳлавоннинг тахаллуси.

Баҳмон — Каёнийлар сулоласига мансуб бўлган Эрон шоҳларидан бирининг номи.

Баҳмон — Сосонийлар сулоласининг асосчиси Ардашер Папакоп (226-241).

Баҳром Гўр — Сосонийлар сулоласидаги подшоҳлардан Варахрон V (421-438). Низомий, Навоий ва бошқа «Хамса»нависларнинг бош қаҳрамонларидан бири.

Баҳром ибн Шопур — Ашконийлар сулоласидан бўлган шоҳлардан бири.
Борбад — Сосонийлар табақасига мансуб бўлган ҳукмдор Хусрав Парвез замонда яшаган таниқли созанда.
Буроқ — Муҳаммад пайгамбарнинг афсонавий учар оти бўлиб, гўё у «Меъроқ» туйи пайгамбарни Арши аълога олиб чиққан эмиш.
Бухтунпаср — Каёнийлар табақасидан бўлиб, Луҳроснинг маштаси бўлган. Оз вақт подшоҳлик қилган.
Буқрот — Юнонистоннинг таниқли ва машҳур файласуф олимларидан Гипократнинг шарқда аталадиган исми.
Вакиъ — араб халқининг машҳур лашкарбошиларидан бирининг номи.
Варқай — Мисрда ҳукмронлик қилган подшоҳлардан бирининг номи.
Волис — Фелес деб аталмиш юнон файласуфи.
Гаршосп — Пешдодийлар табақасига мансуб Эрон шоҳларидан бирининг номи.
Гев — Каёнийлар табақасидан бўлмиш Кайхусравни Эрон тахтига маснадишин бўлишига сабабчи бўлган лашкарбоши.
Гударзи Ашгон — Ашконийлар сулоласига мансуб бўлган шоҳлардан бири.
Гударзи Тийри — Ашконий сулоласи шоҳларидан.
Гударз — Каёний шоҳларидан Ковуснинг сипаҳори.
Густаҳам — Эроний лашкарбошилардан бири.
Даволи — Ширвон мамлакатининг ҳукмдори.
Доро — Каёнийлар сулоласининг охириги ҳукмдори бўлмиш Эрон шоҳи, мелоддан 330 йил олдин вафот этган.
Жабраил — Ҳақ билан Муҳаммад пайгамбар ўртасидаги воситачи фаришта, Жибрил деган шакли ҳам учрайди.
Жамшид — Қадимги Эрон афсонавий подшоҳларидан, қисқартирилиб Жам деб юритилади.
Жамшид — Пешдодийлар табақасига мансуб тўртинчи подшоҳнинг исми.
Жомосб — Каёнийлар сулоласидан бўлган Эрон шоҳи Гуштосб замонида яшаган машҳур донишманд ва олим.
Жомосп — Сосоний ҳукмдор Қурод ибн Ферузнинг укаси.
Жомосп — Луқмони ҳақимнинг шогирди.
Жолипус — Балиноснинг шогирди бўлиб, мелодий 130-200 йилларда яшаб ўтган машҳур ҳақим — Галендир.
Нуриддин Абдурахмон Жомий (1414-1492) — Алишер Навоийнинг устози ва дўсти, «Хамса» навис шоир. «Хирадномайи Искандарий» достони унинг қаламига мансуб.
Зоб Таҳмосб — Пешдодийлар сулоласининг ўнинчи ҳукмдори бўлиб, Манучехрнинг набирасидир. У одил подшоҳлар қаторида саналган.
Зол — Каёнийлар табақасидан бўлмиш Кайхусравнинг сипаҳори, Рустамнинг отаси.
Заҳок — Пешдодийларнинг бешинчи ҳукмдори.
Искандар — Румлик фотиҳ Александр Македонский бўлиб, унинг ҳаёти ва жаҳонга машҳур фотиҳлик юришлари жуда кўп халқлар, жумладан Ўрта Осиё халқларининг таниқли шоирлари учун ҳам прототип бўлиб хизмат қилган. Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достони ана шу жаҳонгирининг ҳаёти, зафарли юришларини ёритишга бағишланган.
Илёс — Шарқда тарқалган афсоналарга кўра у денгиз сафаридан инсонга ҳамроҳ ва раҳбар бўлар эмиш.
Исо — Исломдан аввал ўтган пайгамбарлардан бири бўлиб, Масих,

Масихо деб ҳам юритилади. У ўз нафаси билан даволаш, ўликка жон бағишлаш қудратига эга бўлган.
Исрофил — фаришталардан бири.
Каёнийлар — қадимги Эрон шоҳлари сулоласи.
Кайхусрав — Каёнийлар сулоласидан бўлган Сийвуш ибн Кайковус билан Турон маликаси Фарагиснинг фарзанди. Қадимий замонларда Турон ҳокими бўлган.
Кайковус, Ковус — қадимги Эроннинг Каёнийлар сулоласидан бўлган ҳукмдорлардан Гударз ва Тус унинг сипаҳдорлари бўлган.
Шайбонийлардан Суюнчхўжахон (1510 й. вафот этган) томонидан Тошкентда бино қилинган чорбоғ ҳам шу ном билан аталган.
Кайқубод — Каёнийлар сулоласидан бўлган Эрон шоҳларидан бири.
Кова — Заҳокни тахтдан туширишда муҳим роль ўйнаган темирчи.
Каямарс («Авесто»да Гая Маретон) Эроннинг энг аввалги ва афсонавий подшоҳи.
Кир — Эраמידан аввалги VI асрда яшаган форс шоҳларидан бири.
Луқмони ҳақим — Каёнийлар сулоласининг биринчи подшоҳи Кайқубод даврида яшаб ўтган машҳур табиб ва донишманд.
Муҳросб — Каёнийлар сулоласинга мансуб бўлган бешинчи ҳукмдор бўлиб, Бухтунпаср унинг лашкарбошисидир. Ўз ҳукмдорлиги даврида Балхни пойтахт қилган.
Маккий — Макка шаҳрида туғилган. (Муҳаммад пайгамбарга берилган нисбат.)
Маллу — Қашмир ҳукмдори бўлиб, тўлиқ номи Маллу ибн Мабокдир.
Мангу Қоон — Чингизхон авлоди, 1251—1260 йилларда Мўғлистоннинг бош ҳукмдори бўлган.
Манучехр, Минучехр — Пешдодийлар сулоласига мансуб олтинчи шоҳ Фаридуннинг авлодидир. У шу сулоланинг еттинчи ҳукмдори бўлиб, «Садди Искандарий»да баён қилинишича, «Фурот» аригини қаздирган.
Мусо — яхудийларнинг пайгамбари.
Навдор — Нувдар — Пешдодийларнинг саккизинчи ҳукмдори Манучехрнинг ўғли бўлиб, Афросиёб томонидан ўлдирилган.
Нарси ибн Гударз — Ашконийлар сулоласининг тўртинчи шоҳи.
Нарси ибн Баҳром — Сосонийлар сулоласига мансуб шоҳларнинг еттинчиси.
Нақумоҳис — Искандарининг устози, ҳақим ва донишманд олим.
Нев — Каёнийлар сулоласига мансуб шоҳ Кайхусравнинг сипаҳдорларидан бири.
Илёс ибн Юсуф Низомий Гапжавий (1141—1203) — «Хамса» нависликка асос солган буюк озар шоири. Шоир «Искандарнома»сининг 1-қисми «Шарафинома», 2-қисми «Иқболнома» деб юритилади.
Нуширвон — Нуширвон Қубод — Қадимий Эронда ҳукмронлик қилган Сосонийлар (226—651) сулоласидан бўлган машҳур Эрон подшоҳи Ануширвон (531—579). У шарқ классик адабиётида Нуширвон Одил деб ном қозонган.
Пешдод — қадимги эроний шоҳлари чиққан биринчи сулола асосчиси.
Парвиз — Сосонийлар сулоласига мансуб шоҳлардан бўлиб, 579—628 йиллари ҳукмронлик қилган.
Равшанақ — Каёнийлар сулоласининг охириги ҳукмдори Доронинг қизи, кейинчалик Искандарининг хотини.

Р а ъ д — Искандар қўшинига яккама-якка қарши чиқиб курашган пахлавоннинг номи.
Р о й — Ҳиндистон шоҳининг исми; ҳинд ҳукмдорининг унвони.
Р у с т а м — Каёнийлар сулоласи подшоҳларидан Кайқубоднинг машҳур, қўрқмас, пахлавон лашкарбошиси: пешдодий Гиршаспнинг сипоҳсолори, Золнинг ўғли.
Р ў й и н т а н — Эрон шоҳларидан Исфандиёрнинг лақаби.
С и ё в у ш — Каёнийлар сулоласининг иккинчи ҳукмдори Кайковус (Ковус)нинг ўғли: ўғай онаси бўлмиш Судобанинг айби билан Туркистонга қочади ва Афросиёбнинг қизига уйланади.
С о м о н и й л а р — пойтахти Бухоро бўлган ва IX—X асрларда Ўрта Осиё ва қисман Эрон томонидан бошқарилган сулола.
С о м и р и й — Мусо пайгамбар замонида сеҳргарлиги билан ном қозонган шахс.
С о с о н и й л а р — Эранинг III—VII асрларида яшаб ўтган Эрон шоҳлари сулоласи. Эрон шоҳи Ардашер I ибни Бобок (224—241) томонидан асос солинган ва VII асрда Эроннинг араблар томонидан босиб олиниши натижасида инқирозга учраган.
С у л а й м о н — исломдан аввал ўтган Довуд пайгамбарнинг ўғли.
С у л т о н а л и — XV асрда Ҳиротда яшаб ўтган машҳур ҳаттот Султонали Махшадий. Асосан Навоий асарларини кўчириб ёзиш билан шугулланган.
С у қ р о т — юнонистонлик машҳур файласуф ва олим.
Т а л и ъ — Мағриб аҳли ҳукмдори.
Т а ҳ м у р с — Пешдодийлар сулоласининг учинчи ҳукмдори бўлиб, Нишопур, Марв, Сипоҳон шаҳарларини бино қилдирган.
Т у с — Каёнийлар сулоласига мансуб бўлган тўртинчи ҳукмдор Кайхусравнинг сипаҳдори — лашкарбошиларида.
Т ў қ в о б — калмиқлар ҳукмдорининг номи.
Ф а й л а қ у с — Искандарнинг отаси. Македониялик Александрнинг отаси Филипп II (359-336) номининг шарқча аталиши.
Ф а р ф у н и ю с — Искандарнинг зафарли юришларида ҳамроҳ бўлган донишманд олим.
Ф а р о м а р з — Рустамнинг ўғли.
Ф а р и д у н (Афридун) — Эронда ўтган пешдодийлар сулоласининг олтинчи ҳукмдори.
Ф е р у з и Ҳурмуз — Хусрав Парвезнинг лашкарбошиси; Хуросон ҳукмдори ҳам бўлган.
Ф е р у з — Кашмир ҳукмдори Маллу ибн Мабокнинг ўғли, Искандар уни отаси ўрнига шоҳ қилиб тайинлаган.
Ф е р у з и б н Я з д и ж и р д — Сосонийлар сулоласига мансуб бўлган ўн учинчи Эрон шоҳи.
Ф и с о ф у с — Эрадан аввалги 571—497 йилларда ўтган юнон файласуфи Пифагор.
Ҳ и з р — мусулмонлар эътиқодича, доимий тирик пайгамбар.
Ҳ о қ о н — Чин мамлакати олий ҳукмдорининг умумий номи.
Ҳ о р а з м ш о х — Алоуддин Муҳаммад (1200-1220).
Ш а й д а — Доро лашкарбошиларида бири.
Ш а м и н о с — Искандарнинг зафарли юришларида унга ҳамроҳлик қилган донишмандлардан.
Ш а ҳ р и ё р — Сосонийлар табақасининг охирги ҳукмдорларидан бўлган Яздигирднинг лақаби.
Я ъ ж у ж ва **М а ъ ж у ж** — афсонага кўра ва Алишер Навоий тасвирича бадбашара, баҳайбат, йўлида учраган нарсаларнинг ҳаммасини нес-нобуд қилувчи, одамхўр махлуқ. Искандар булар ҳужумига қарши омонлик девори «Садди Искандар»ни (садди яъжуж деб

ҳам юритилади) бино қилдирган. Ўрта Осиё олимлари бу махлуқларнинг мамлакатини дунёнинг бир четига деб тасвираганлар.
Я л о ш и б н Ф е р у з — сосонийлар табақасига мансуб ўн тўртинчи ҳукмдор.
Я л о ш и б н Ф е р у з — ашконийлар сулоласининг ўнинчи ҳукмдори.
Я л о ш и б н Б а х р о м — Ашконийлар табақасига мансуб бўлган бешинчи шоҳ.
Қ о р а х о н — Ҳинд мулкнинг ҳукмдори.
Қ а ҳ қ а р о — Искандарнинг лашкарбошиларида бири.
Қ и л и н м у с — Искандар билан унинг зафарли юришларида қатнашган юнонистонлик ҳаким — файласуф.
Қ о р у н — жуда катта бойликка эга бўлган қадимий шахс. Адабий асарларда катта бойликка нисбатан киноя тарзида ишлатилади.
Ғ о з и й — Султон Ҳусайн Бойқарони Алишер Навоий шундай ном билан улуғлаган бўлиб, зафар қозонувчи маъносини билдиради.
Ҳ а р р о н — Доро лашкарбошиларида бири.
Ҳ у м о й — Каёнийлар сулоласига мансуб бўлган тўққизинчи ҳукмдор бўлиб, саккизинчи ҳукмрон Бахманинг қизидир.
Ҳ у м о — баҳайбат, йиртқич афсонавий бир қуш бўлиб, гўё унинг сояси бошига тушган одам подшоҳ бўлар эмиш.
Ҳ у р м у с — Искандарнинг ҳарбий юришларида унга ҳамроҳ бўлган ҳакимларнинг бири.
Ҳ у р м у з и б н Ш о п у р — Сосонийлар сулоласига мансуб шоҳ.
Ҳ у р м у з и б н Я л о ш — Ашконийлар табақасига мансуб шоҳлардан бири.
Ҳ у р м у з и б н Н а р с и — Сосонийлар табақасига мансуб саккизинчи ҳукмдор.
Ҳ у с а й н Б о й қ а р о — Хуросон ҳукмдори (1470—1506) бўлган бу шоҳнинг асл номи — Ҳусайн ибн Мирзо Манеур бини Мирзо Бойқаро (1438—1506) бўлиб, Ҳусайний тахаллуси билан газаллар ёзиб, девон тузган. Унинг «Рисолаи Ҳусайн Бойқаро» (1485) номли насрий асари ҳам мавжуд.
Я м и н и д д и н А б у л Ҳ а с а н Ҳ у с р а в и б н М а ҳ м у д Д е ҳ л а в и й (1253—1325) — ҳинд, Эрон ва Ўрта Осиё маданиятининг машҳур намояндаларидан бири. У тилчи, адабиётчи ва тарихчи олим, мусиқий ва бадний адабиётлар муаллифи. Унинг «Ҳамса»си таркибига кирган «Искандар ҳақидаги дoston шоирнинг ўзи қайд этишича, ҳижрий 699— мелодий 1299/1300 йилларда ёзиб тугалланган бўлиб, 4450 байтдан иборатдир. Дoston ҳинд подшоҳи Алоуддин Хилжи (1296—1316)га бағишланган.
Ҳ у с р а в П а р в е з и б н Ҳ у р м у з — Сосонийлар сулоласига мансуб шоҳлардан.
Ҳ у ш а н г — Пешдодийлар табақасининг иккинчи ҳукмдори.

ЖУГРОФИЙ НОМЛАР ИЗОҲИ

Адан — Яманнинг жанубида жойлашган шаҳарнинг номи.
Ажам — қадимда араблар араб бўлмаган халқларни ва Эронни шундай деб атаганлар.
Андалус — Испаниянинг қадимги номи.
Араб — Арабистон ярим ороли, Араб мамлакати.
Арш — Осмоннинг энг юқори қисми бўлиб, Навоий уни тўққизинчи фалак деб атайди.
Аррон — Озарбайжоннинг Арманистон билан чегарадош бўлган Тоғли Қорабоғ ноҳияси.
Астробод — Каспий денгизининг жануби-шарқида жойлашган бўлиб, қадимда Журжон номи билан машҳур бўлган.
Афранжа — Ўрта Ер денгизи.
Ақсойи Чин — Хитой билан Ҳиндистон ўртасида чегара ерлари.
Байтул муқаддас — Қуддус ва у ердаги зиёратгоҳ шу ном билан аталган.
Балх — Хуросондаги шаҳарлардан бири бўлиб, у обод ва маданий марказ сифатида бошқа шаҳарлардан фарқланган.
Барбарий — Африка соҳилидаги шаҳар, Балхнинг Ҳазорожат тоғидаги қалъа номи.
Бартос — Буртос қабилдаги шакли ҳам учрайди. Волганинг ўрта оқимидаги ҳазарлар яшайдиган жой номи.
Багдод — Ироқдаги шаҳарлардан бирининг номи.
Баҳрайн — Форс қўлтиғидаги оролнинг номи.
Бобил — Ироқдаги қадимий шаҳар номи.
Гужрот — Ҳиндистондаги бир вилоят номи.
Гуржа — Грузиянинг Шарқдаги номланиши.
Дамашқ — Суриядаги бир шаҳар номи.
Дарижаз — Балхдан оқиб ўтадиган катта анҳор бўлиб, Навоий тавсифича, у элга ҳаёт бағишлашда узум шарбатидан ҳам афзал.
Дашти қифчоқ — Сирдарёдан Жанубий Россия даштларигача ястанган воҳа, Каспий (Ҳазар) денгизининг шимолида жойлашган.
Деҳли — Ҳиндистон мамлакатининг пойтахт шаҳари номи.
Дувонг — Хиротдаги дарёлардан бирининг номи.
Жайхун — Амударёнинг ўрта асрлардаги номи.
Жаҳоноро — Хиротдаги гўзал ва сўлим боғнинг номи.
Занги бор — Шарқий Африка мамлакатларини шу ном билан атаганлар.
Зобилистон — Хуросоннинг жанубидаги вилоят номи.
Иижил — Хиротдаги боғ ва эккизорларни сув билан таъминлайдиган анҳор номи.
Ироқ — мамлакат номи бўлиб, манбаларда Форс Ироқи, Араб Ироқи тарзида иккига бўлинган ҳолда ҳам учрайди.
Исфаҳон — Эрондаги машҳур шаҳарлардан бири. У тарихий манбаларда Жай номи билан ҳам учрайди.

Қазъба — мусулмонларнинг Макка шаҳридаги муқаддас аератгоҳи
Кашмир — Шимолий Ҳиндистондаги шаҳар.
Кеч — жой номи.
Кеш (Каш) — Шаҳрисабзнинг илк номи.
Кирмон — Эрондаги шаҳар ва вилоят номи.
Кошгар — Марказий Осиёдаги Хитойга қарашли бўлган шаҳар.
Кўҳак — Зарафшон дарёсининг қадимий номи.
Навшод — афсонавий ўлка номи.
Нажд — Арабистон ярим оролидаги вилоят ва тоғ.
Нахшаб — Мовароуннаҳрдаги шаҳар номи. Пасаф деб ҳам юритилган, ҳозирги Қарши шаҳри.
Нигор — Ҳиндистондаги ўрмон номи.
Нил — Мисрдаи оқиб ўртадиган катта дарёнинг номи.
Нимрўз — Кўҳистон ва Зобулистон билан чегарадош вилоят номи, Сейистон; Хуросондан оқиб ўтадиган анҳор номи.
Нишопур — Хуросоннинг илм ва маданият маркази бўлган обод шаҳар.
Мадина, Мадойин — Араб Ироқидаги қадимий шаҳар номи, Фирот дарёси бўйида жойлашган.
Машриф — Ўрта Осиёдан шарқроқда жойлашган ерлар.
Мағриб — Ўрта Ер денгизи ва Африка ўрта асрларда ал-Мағриб деб юритилган. Бунда Жазоир, Тунис, Марокаш ерлари тушунилган.
Миср — мамлакат номи.
Мовароуннаҳр — Ўрта асрларда Амударёнинг ўнг томонидаги ерлардан то Сирдарёгача, Фарғонадан Хоразмгача бўлган жойлар шу ном билан аталган.
Мохон — Хуросондаги вилоят номи.
Мукрон — Уммон (Арабистон) денгизининг шимолий соҳиллари.
Мурғоб — Хуросондаги жой ва анҳор номи. Бу анҳор суви Навоий таърифлашича, жаннат булогининг тиниқ сувидан қолишмайди.
Муҳит — Ўрта Ер денгизи.
Аму — Ўрта асрларда Жайхун дарёси Ому деб ҳам аталган.
Ос — Осетия.
Рум — ўрта асрларда ҳозирги Кичик Осиё (Византия) ва Греция ерлари шу ном билан юритилган.
Рус — рус мамлакати.
Садди Искандарий — Искандарнинг Яъжуж-маъжужларга қарши Ҳимоя воситаси сифатида қурдирган девори.
Салсабил — жаннатдаги суви тоза ва тиниқ бўлган афсонавий булоқ номи.
Самарқанд — Мовароуннаҳрдаги маъмурий ва маданият маркази бўлган қадимий шаҳар; қадимги суғд давлатининг пойтахти — Мароканд деб ҳам аталган.
Синд — Жанубий Осиёдаги дарё (ҳозирги Хинд дарёси) номи.
Сипоҳон — Эрондаги шаҳар номи, Исфаҳон.
Сақлоб — славянлар подшолиги ва мамлакати.
Турон — Туркистон.
Уммон — ҳадсиз-худудсиз катта денгиз, ҳозирги Арабистон денгизи.
Фараг — қадимда Фарбий Европани шундай аташган.
Фаранж — туркий халқлар яшайдиган Болосоғун яқинидаги воҳа номи.
Фархор — Туркистондаги шаҳар ва ибодатхона номи.
Фирот — Фурот — Фарбий Осиёдаги катта дарёнинг қадимги номи (Евфрат).
Форс — ҳозирги Эрон мамлакатининг жанубий қисми. У шимолдан Хуросон, шарқдан Кирмон, жанубдан денгиз билан чегараланган.
Ҳайбар — Мадина ва Дамашқ ўртасидаги воҳа ва доvon номи; Афғонистон чегарасидаги қалъа номи.

Хито, Хитой — Хитой мамлакати.
 Хоразм — Моварауннаҳрдаги машҳур воҳа.
 Хуросон — Шарқдаш Мовароуннаҳр, ғарбдаш Кўҳистон билан туташган бўлиб, Ҳирот, Марв, Балх, Нишопур каби катта шаҳарларни ўз ичига олган.
 Хўтан — Хитойдаги Қошғар туманига кирувчи воҳа ва шаҳар.
 Чаркас — черкаслар ўлкаси.
 Чахчарон — Зобулистон (Афғонистон)даги дарё ва шаҳар номи.
 Чин — Хитой ва унинг маркази шундай ном билан аталган.
 Чин — Хитой шаҳридаги денгиз («Садди Исқандарий»да денгиз маъносида келади).
 Шаҳрисабз — Мовароуннаҳрдаги қадимий, гўзал шаҳар.
 Шимол — Шимол томондаги ер ва жойлар.
 Шом — ҳозирги Сурия мамлакатининг қадимий номи.
 Эрон — мамлакат номи. Манбаларда форс, Ажам номлари билан ҳам учрайди.
 Юнон — Юнонистон мамлакати, қадимги Греция.
 Яксарш — Осиёдаги денгиз.
 Яман — Арабистон жанубидаги мамлакат номи.
 Ясриб — Арабистондаги Мадина шаҳрининг қадимий номи.
 Қоратор — Қашмирдаги тоғ номи бўлиб, Исқандар Қашмирни забт этгач, Маллу шу тоғ топасига қочиб чиқиб макон тутган.
 Қирим — Қора денгиз шимолида жойлашган жойлар.
 Қорабоғ — Озарбайжондаги Тоғли Қорабоғ вилоятининг номи.
 Қоф тоғи (Кўҳи Қоф) — афсоналарга кўра бу тоғ ерни ўраб турар ва унда фақат парилар истиқомат қилар эмиш.
 Қудс, Қуддус — Фаластиндаги шаҳар номи бўлиб, уни Довуд барпо қилган. Манбаларда «Байтулмуқаддас» номи билан машҳур.
 Қулзум — Қизил денгиз.
 Қутайф — Арабистондаги шаҳар номи.
 Ҳиндистон — Осиёнинг жанубида жойлашган мамлакат, манбаларда Ал-ҳинд деб ҳам юритилади.
 Ҳирманд — Афғонистондаги дарё номи. У Гур тоғидан бошланиб, Сейистон ерларигача етади.
 Ҳирот (Ҳири) — XV—XVII асрларда Хуросоннинг йирик ижтимоий-сиёсий ва маданий марказ шаҳарларидан бўлиб, Навоий тавсифича, дастлаб у Исқандар томонидан қурдирилган. Унинг бешта дарвозаси (Ироқ, Хуш, Майдон, Мулук, Қипчоқ) бўлган. Ерлик халқ уни Ҳирий деб ҳам атаганлар.

МУҲДАРИҲА

Ўзбоши	5
Садди Исқандарий	11
Садди Исқандарий насрий баёни	510
Достондаги тарихий ва афсонавий шахсларга изоҳлар	823
Кугрофий номлар изоҳи	828